ЄВГЕН ПАСТЕРНАК

УКРАЇНА ПІД БОЛЬШЕВИКАМИ

(1919 — 1939)

EUGENE PASTERNAK

UKRAINE UNDER BOLSHEVIKS' RULE
(1919 — 1939)

(An Experiment in Historical Investigation)

The Devil took Him to a very high mountain, and showed Him all the Kingdoms of the world and the Glory of them; and he said to Him:
"All these I will give You, if You will fall down and worship me."
Matthew, 4.8.9.

"YEVSHAN-ZILLIA"
Toronto — 1979 — Canada

ЄВГЕН ПАСТЕРНАК

УКРАЇНА ПІД БОЛЬШЕВИКАМИ
(1919 — 1939)

(Спроба історичної студії)

І вивів він Його на гору височенну,
і показав Йому всі царства Світу
цього і славу їхню, кажучи:
усе це Тобі віддам, якщо припавши,
поклонишся мені.

Євангеліє Ап. Матвія, 4.8.9.

„ЄВШАН-ЗІЛЛЯ"

Торонто — 1979 — Канада

Накладом автора.

Мовна редакція Василя Яремія

Прибуток з розпродажу цієї книги призначений в цілості на побудову Дому ім. Ів. Франка в Міссісаґа, Онт.

Авторські права застережені
© Copyright by author, Toronto, 1979

Printed by
HARMONY PRINTING LIMITED
70 Coronet Road, Toronto, Ontario, Canada M8Z 2M1

РОЗДІЛ І

КРИТИКА МИНУЛОГО (ЗАМІСТЬ ВСТУПУ)

"Комунізм є явищем, коли людина звільнює себе від Бога в ім'я Розуму. Але тільки образ, зрозуміння й пізнання Бога є тим, що дає суспільству і нації напрямні та призначення. Культура нації і вислів її характеру є тільки пізнанням Бога, записаним найбільшими представниками її духовости, висловленим зрозумілим для мас способом. Ніколи не було організованого суспільства чи нації без Бога. Але історія засмічена рештками націй, які стали байдужими до Бога і вимерли."

"Криза Західнього Світу існує до тієї міри, до якої цей Світ став байдужим до Бога. Ця криза простягається до тієї межі, до якої Західній Світ поділяє комуністичний світогляд і цей Світ до такої міри є запаморочений матеріялістичною інтерпретацією історії, політики й економіки, що він уже не розуміє того, що єдиним протиставленням комуністичної тези: „віра не в Бога, а в Людину" є — „віра в Бога"."[1]

Ці слова не є виголошені одним із проповідників багатьох християнських Церков цього континенту, хоча вони й могли б бути сказані з проповідниці. Їх написав у своїй книжці про комунізм колишній чільний комуніст, пізніший співробітник американської розвідки, Ф.Б.І., В. Чемберс, після того, коли він відрікся комунізму і був його активним поборювачем. Не будемо застановлятися над тим, чи ці думки точно насвітлюють засадничу проблему нашої доби — конфлікт поміж Сходом і Заходом, поміж комунізмом і капіталізмом, тоталітаризмом і демократією. Ствердимо лише той факт, що це окреслення комунізму далеко відбігає від нашої, української інтерпретації, яка зводиться до надзвичайно простої формули, що сучасний російський большевизм є нічим іншим, тільки відмінною формою російського імперіялізму.[2]

---

[1] В. Чемберс: "Свідок", Розділ І: "Передмова у формі листа до дітей", стор. 16.

[2] Прикладів нашої інтерпретації комунізму так багато, що ледве чи тут треба їх повторювати. Все ж подам тут дві цитати. В. Винниченко у свойому памфлеті: "Розлад і погодження", пише:

"...весна наша нападом численних ворогів хутко була прибита на цвіту. Найголовнішим з них був руський імперіялізм, який ніяк не хотів випустити з-під свого панування таку багату, покірну колонію". (стор. 6 цитованого твору).

Після смерти голови ПУН, О. Штуля-Ждановича, в "Новому Шляху" було надруковано відозву до громадянства, де між іншим було написано:

"Еволюція системи в СССР не є можлива, бо вона має первородні гріхи російського імперіялізму і неприродність системи..."

Ці думки, висловлені в цілком іншому часі і цілком іншими, ідеологічно ворожими собі особами, вражають ідентичністю.

Світ не прийняв цієї нашої інтерпретації, що привело до повної ізоляції української політичної думки. В американському часописі була поміщена стаття на цю тему, де сказано, що „в нас вмовляли підмінити надзвичайно небезпечну для нас формулу інтернаціонального комунізму менше небезпечною — російського імперіялізму", що несумнівно було написане під нашою адресою, але що вповні знову ж таки зігнорували наші політики. Але чи наша інтерпретація комунізму правильна, глибока й переконлива?

Не можна сказати, що ніхто з-посеред нас ніколи не пробував дещо глибше зрозуміти дійсне обличчя большевизму і вияснити громадянству його антисоціяльне, „бісівське" походження; але ці голоси були винятками, розгубленими й нерішучими в загальному хорі нашого „конформізму" зрозуміння цієї проблеми. Саме тому нас, властиво, перестали слухати і поважно трактувати; з того приводу ми почали нарікати на нашу долю і переконувати самих себе, що ми, і тільки ми, і ніхто інший не знає й не розуміє суті большевицької машкари, і що клопіт Вільного Світу є в тому, що нас не слухають. Тут, очевидно, відразу виникає прикре питання: Якщо ми розуміємо суть большевизму, то чому ми не сказали цього українському громадянству перед тим, заки большевики прийшли до влади? В обличчу тих фактів варто зупинитися над тим, що ми справді розуміли і розуміємо під „марксизмом-ленінізмом".

Маркс, основоположник доктрини, ніколи не завдавав собі труду вияснити, що він розуміє під комунізмом, хоча й страшив своїх сучасників, що „привид ходить по Европі, привид комунізму",[3] але він не відхилив заслони, яка ховала обличчя того „привиду", цілком слушно вважаючи, що саме таємничість, яка оточує цей „привид", матиме притягаючу силу, головно для молоді, або ж можливо, що він і сам не розумів його змісту. Зрештою, критики Маркса звертають увагу на те, що він мав „щасливий талан" вияснювати найпростіші проблеми на 400 сторінках своїх творів! Коли ж його знайомі допитувалися його, що він, властиво, розуміє під комунізмом, він сказав: „знищення капіталізму і скинення з престола Бога". Поминаючи тут спробу розшифрування цього клича (програмою це аж ніяк назвати не можемо), легко завважити його

---

[3] Цей клич увійшов як початкове речення до першого видання "Комуністичного Маніфесту" в часі з'їзду "Федерації Справедливости". Маніфест був написаний німецькою мовою і оригінальне німецьке слово "ґешпенст" важко докладно перекласти на інші мови. В російській мові перекладачі вживають слово "призрак", в українській найближчим перекладом є "привид".

наскрізь негативний зміст. Зацитуємо одне місце з оповідання В. Підмогильного, п.н.: „Повстанці", де обиватель запитав одного з повстанців, які тільки що захопили якесь там українське місто, яка у них, повстанців, програма.

— А така програма, щоб знищтожити панів, — відповів повстанець.

— Ну, а як знищтожите, то тоді що? — допитувався далі обиватель.

— А як знищтожим, то тоді й побачим! — відповів спокійно з похмуро повстанець.

Фридрих Енґельс, приятель Маркса, відчував недоречність проповідування „привидної" політичної „доктрини" і тому він, в часі з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу (спершу скликаного під гаслом „Федерації Справедливости") в листопаді 1847 року, опрацював і дав на схвалення „Маніфест до Світу" (пізніше названий „Комуністичним Маніфестом"), де він намагався уточнити програму комунізму, яку можна схопити в таких засадничих точках.

1. Ліквідація капіталізму;
2. Ліквідація і заборона приватної власности;
3. Ліквідація родини, як підставової клітини капіталістичного суспільства;
4. Ліквідація всіх кляс суспільства;
5. Ліквідація релігії і релігійности;
6. Ліквідація всіх урядів;
7. Встановлення комуністичного суспільства в безклясовому, бездержавному суспільстві.

Немає труднощів завважити, що шість точок цієї програми є цілковито негативними і остання, сьома, „позитивна" точка є цілковито примарною, з кляси „привидів". Що значить „безклясове, бездержавне" суспільство? Чи існування такого суспільства є можливим? Тепер, шістдесят років після „найбільшого експерименту всіх часів" можна ствердити, що такого суспільства немає; большевикам не пощастило переродити людину і створити такий тип людини, яка не мала б бажання приватної власности. Якраз навпаки: наслідком ліквідації приватної ініціятиви в багатьох ділянках суспільного життя прийшло до павперизації суспільства і посилення гону до здобуття якої будь, хоч би й в обмежених розмірах, приватної власности не тільки серед широких верств населення СССР, але й у верхівці партії, яка мала б проповідувати „безклясове суспільство" та подавати приклад „щасливого буття", позбувшися власности.

Але негативізм і самозаперечення були природою Маркса і Леніна, основоположників „наукового марксизму". Карло Маркс — типовий продукт німецької буржуазної культури — гостро виступає проти буржуазії; походячи з жидівської рабинівської родини — він є антисемітом, вбачаючи в жидівській нації „втілення буржуазного капіталізму"; одружившись з дівчиною-аристократкою — він є анти-аристократом; знайшовши пристановище у свойому скитанню в капіталістичній Англії — він проповідує знищення капіталізму; врешті, поява „Капіталу",[4] біблії марксизму, була можливою тільки й виключно завдяки моральній і матеріяльній підтримці Фридриха Енґельса, німецького капіталіста; але це останнє хіба що відноситься до поняття „корисних ідіотів", як про це висловлювався Ленін, який сам був на еміграції на утриманню „корисних ідіотів", братів Морозових, російських капіталістів, що втримували большевицьку фракцію.

Подібно до Маркса, Ленін, типовий буржуа і „потомственний дворянін", „помєщік", виступив з кличами „смерть буржуям!", „грабуй награбоване!" та ін.; типовий російський інтелігент — він найгіршими словами висловлювався про російську інтелігенцію і зробив усе можливе, щоби цю інтелігенцію винищити до ноги; виступаючи проти Церкви, згідно зі засадами марксизму, він вступив у церковний шлюб зі своєю нареченою, Надією Крупською, і пані Улянова-Крупська, перебуваючи на засланню разом з чоловіком, пише листа до губернатора провінції зі скаргою, що їй не дозволяють винайняти досить прислуги з місцевого населення. Врешті, Улянов-Ленін, типовий російський мішанець з походження, активно працює для втримання цілости Російської Імперії.[5]

---

[4] Мати Маркса, коли почула, що син пише "Капітал", дуже дотепно і влучно сказала: "Я воліла б, щоб він робив капітал, замість писати про це".

[5] Баба Улянова Леніна по батьковій лінії була калмичкою, про що офіційні совєтські біографи Леніна промовчують. Мати Леніна, ур. Марія Бланк, звичайно вважається німецького походження. Про можливе жидівське походження діда Леніна по материній лінії були згадки в міжнародній і українській пресі, також у деяких біографів Леніна (між інш., в книжці Г. Каткова: "Шлях Леніна до влади", в англ. мові, стор. 14; також у Н. Валентінова: "Ранні роки Леніна", англ., стор. 22), проте, сказати про це щось точніше важко, тому що документи в цій справі є в большевицьких руках і не є опубліковані. "Большая Советская Енциклопедия", присвячуючи пів сторінки матері Леніна, не подає її дівочого прізвища. (БСЕ, 1956, том 44, стор. 216). Чимало баламутства в офіційних біографіях Леніна є в справі його "дворянського" походження. Батько Леніна, Ілія Улянов (первісне прізвище родини було "Улянін") був засадничо міщанського походження з Астрахані, однак, після закінчення Казанського університету він, так як і всі абсольвенти імператорських університетів, одержав титул "лічного (ненаслідного) дворянина". Титул "потомственного дворянина" бать-

Але надаремно шукали б ми вияснення суті марксизму в писаннях усіх українських (і неукраїнських) провідних політичних одиниць, які поспішали вписувати марксизм, як основу вимогу своїх партійних програм. Володимир Винниченко, чільний член УСДРП, у своїх спогадах пише:

"Ми навіть посилалися на Маркса, не знаючи його вчення, не знаючи, що большевизм був ніщо інше, як послідовний, чистий марксизм, що большевики здійсняли до літери те, що Маркс і Енґельс теоретично виклали у свойому вченні і що вони мало що вносили після досвіду Паризької комуни."[6]

І знову ж таки, поминаючи слушність чи неслушність цих стверджень колишнього прем'єра першого українського уряду, годі дошукатись тут якої будь логіки, як же ж так, „ми не знали вчення Маркса", але певні, що „большевики здійснюють до літери те, що Маркс і Енґельс виклали у свойому вченню"? Щó виклали Маркс та Енґельс і щó здійснюють большевики?

Невинні в цьому ані Винниченко, ані провідники інших „марксистських" партій в Україні на переломі століть, бож і тепер, 60 років після большевицької революції, суть марксизму-ленінізму лежить так само, як і в часі проголошення „Комуністичного Маніфесту', в ділянці „привидів", якщо відкинути подане напочатку цього розділу тлумачення В. Чемберса. Бо ж, „скинувши Бога", комуністи мали б поставити „Розум" чи „Людину" на це місце. Який „Розум"? Яку „Людину"? І знову ж таки наш „марксист", Винниченко, написав в одному із своїх творів, що „перший бог, якого створила собі двонога істота, зробив її людиною, і останній бог, якого вона звергає, поверта його знов у тварину". Проблеми етики, моралі вважалися (та й тепер вважаються) „лівими" партіями чимсь компромітуючим, понижуючим. Енґельс сказав про справу моралі, що „наша моральність є цілковито підпорядкована інтересам клясової боротьби пролетаріяту" і тому „ми відкидаємо спробу накинути нам яку будь моральну догму",[7] що російські революціонери вложили у формулу: „сором бути порядним" („стыдно быть хорошим"), а зреволюціонізовані маси в 1918 році підхопили це вже у „ленінському" кли-

---

ко Леніна одержав з хвилиною призначення його директором народніх шкіл Симбірської губернії, що було рівночасно титулом "дійсного державного радника ("действительный штатскій совєтнік"), "його превосходітельство", титул рівнозначний генеральському, і титул "потомственного дворяніна" переходив уже на дітей.

[6] В. Винниченко: "Відродження нації", том II, стор. 107.

[7] Ф. Енґельс: "Підручник марксизму", стор. 249.

чеві: „крой Ванька: Бога нєт!" Брак яких будь моральних скрупулів позначився в теорії і практиці соціял-демократичних партій, головно большевиків. Проблема моралі партійних дій була обговорювана підчас IV, „об'єднуючого", З'їзду РСДРП у 1906 році у Стокгольмі і Ленін поставив внесок, що „партія повинна признати партизанські боєві виступи боєвих дружин... принципово допустимими... як також виступи для захоплення грошевих фондів",[8] проте, більшість резолюційної комісії відкинула цей внесок Леніна і схвалила „меншевицьку" резолюцію, де було сказано, що „треба боротися з виступами окремих осіб для грабунку грошей" і „уникати порушення особистої безпеки мирного населення". Ленін не підпорядкувався цьому рішенню З'їзду і п'ять місяців пізніше в „Пролетарії", органі большевицької фракції, він писав: „коли я дивлюся на соціял-демократів, які гордо і самовдоволено заявляють, що «ми не анархісти, не бандити, ми вище всього того», тоді я запитую себе: чи розуміють ці люди, що вони говорять?"[9]

26 червня 1907 року в Тифлісі, столиці Грузії, був виконаний відомий „екс" („експропріяція"), підготовлений Кобо (тодішній псевдонім Сталіна) і Камо (іншим бойовиком партії, дійсне прізвище — Тер-Петросян, грузинський вірменин) та наперед узгіднений з Леніним. Задля цієї справи Сталін їздив на спеціяльне побачення з Леніним до Берліну. Наслідком того грабункового нападу 3 особи були забиті і понад 50 поранених, тому що його виконано в білий день, підчас руху на вулиці, в центрі міста. Захоплено 250 до 300 тисяч рублів, що було величезною сумою на ті часи. Одначе фракція большевиків не скористала з грабунку, бо гроші були у великих банкнотах і числа їх відомі банкові. Тому, коли большевицькі діячі, Літвінов і Семашко, пробували виміняти за кордоном заграбовані банкноти на закордонну валюту, їх арештовано й видано царській поліції. Большевицька фракція змушена була спалити всю заграбовану валюту.

Камо — спільник Сталіна по „ексам" — декілька разів був арештований і навіть засуджений царським судом на кару смерти, але кожного разу йому вдавалося втекти завдяки несамовитій відвазі і щастю. І так він дочекався революції 1917 р. Але він мав велику хибу: любив хвалитися своїми „подвигами"; бо ж на Кавказі геройство не є ніяким геройством, якщо про нього ніхто не знає. Сталін тоді був уже „на верхах" і приготовлявся стати „найбільшим генієм усіх

---

[8] Протоколи З'їзду РСДРП, видання 1959 р., стор. 481, 482.
[9] Ленін, Твори, т. X, стор. 86.

часів", тому для нього не пасувало минуле з замішанням у бандитизмі, про що скрізь оповідав його спільник. Камо наказали мовчати, відібрали від нього всі документи і вислали на Кавказ. У Тифлісі, в 1922 році, коли Камо їхав ровером по вулиці міста, на нього налетіло з великою швидкістю авто й розчавило. В тому часі в Тифлісі їздили переважно кіньми й волами, а в цілому місті було чотири чи п'ять авт . . .

Пізніше, ще за життя Леніна, в Тифлісі поставлено Камо пам'ятник, але з початком великого терору в 1934 році його збурено.

Іншою загально відомою й компромітуючою для большевиків справою — афера Малиновського, большевицького депутата до Думи і голови большевицької фракції в Думі, а разом з тим аґента царської Охранки. Роман Вацлавович Малиновський, поляк з походження, з кримінальним минулим (три рази засуджений за крадіжки) був висунений на становище голови большевицької фракції в Думі Леніним на рекомендацію Сталіна (Ленін тоді перебував уже за кордоном). Ленін виписував Малиновському „полум'яні" промови, які той лояльно виголошував з трибуни Думи. Коли того було вже забагато Охранці, вона розкрила перед Родзянком, предсідником Думи, справжнє обличчя Малиновського, який був приневолений зректися свого становища в Думі і втекти за кордон до . . . Леніна. Ленін уладив партійний суд у складі: Ленін - Зінов'єв - Ганецький (Фюрстенберґ). Суд виправдав Малиновського від усяких підозр і написав листа до II Інтернаціоналу, ручаючись за його „чесність". Коли після революції Малиновський повернувся в 1918 році в Росію, большевики його арештували і засудили на кару смерти. Ленін відмовився свідчити на суді Малиновського, ігноруючи вимогу підсудного в тому напрямі.

Усі ці справи повинні були бути відомими верхівкам політичних партій, якщо вже не рядовим членам, принаймні РСДРП як також і УСДРП, яка була партнером большевиків до революції. Але виглядає так, що верхівка партії воліла затаювати перед громадянством дійсність, „задля товариської солідарности" і „добра справи", висуваючи перед масами тільки „привидні" нереалістичні кличі, як „свобода, рівність, братерство" і т. д., щоби представити соціялістичні партії в цілому як оборонців покривдженого люду, борців „за здійснення соціялістичної справедливости" і т. д., чим, в дійсності, промощували шлях большевизмові. Не важне, чи більшість членів партії вірила в „привидну", нереальну програму своїх партій, не намагаючись аналізувати її змісту. Нас цікавить питання: Чи дійсно серед загалу членства політичних партій

і загалу нашого громадянства в тому часі було таке поверховне трактування засадничих політичних та соціяльних проблем?

Д. Дорошенко у своїх спогадах „Про давнє-минуле" подає, що коли він був студентом в Петербурзі, там існувала Українська Студентська Громада, яка стояла на плятформі Революційної Української Партії (РУП). Вона в 1907 році в цілості, „ін корпоре", увійшла до Української Соціял-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП) як одна з клітин цієї партії. Всі члени Громади „автоматично" стали „соціялдемократами" і „марксистами", дарма що більшість (чи, може, й усі) з них не розуміла марксизму й не поділяла марксистського світогляду, але мовчала „задля товариської солідарности". Декого з членів турбував факт переходу всієї Громади до УСДРП остільки, що РУП стояала на становищі самостійности української нації, а УСДРП зробила крок взад і прийняла засаду автономії України на вимогу ЦК РСДРП, складовим членом якої була УСДРП.

Наука марксизму залишила поважні сліди серед деяких членів Української Студентської Громади в Петербурзі. Бо, як подає Д. Дорошенко, першим головою Петроградської ЧК в 1918 році був Гліб Бокій, колишній голова Громади, не згадуючи вже про Миколу Скрипника, який теж належав до Громади.[10]

Але надаремно шукали б ми в писаннях колишніх чи сучасних соціялістів вияснення „програми марксизму", крім загальникових і ні до чого не зобов'язуючих фраз, що, мовляв, ліквідація РУП з програмою самостійности була переведена „в інтересах єдности всіх революційних сил в Росії";[11] або ж ще „простіше": це була „ідейна еволюція української молоді 90-х років від драгоманівства до марксизму, або точніше від народництва через драгоманівство до марксизму",[12] без пояснення, в чому ж, властиво, цей „марксизм" та „ідейна еволюція української молоді 90-х років" полягала? Дещо глибше до проблеми марксизму-матеріялізму підійшов В. Липинський у „Листах до Братів-Хліборобів", пишучи: „У

---

[10] Д. Дорошенко: "Мої спомини про давнє минуле", стор. 46. Про Г. Бокія згадує і А. Солженіцин в "Архипелаг-у ГУЛаг", книга II, том III, стор. 32. Пароплав, яким большевики перевозили арештованих з Архангельська на Соловки, звався "Глєб Бокій". Бокій був високим урядовцем ГПУ, поруч з Фельдманом, "будівничим" Біломор-Каналу (стор. 37 згаданого твору). Про Бокія склали в'язні Соловок епіграму: "Он был студент и был горняк, зачеты же не шли никак" (стор. 32, прим. 9).

[11] І. Мазепа: "Підстави нашого відродження", стор. 147.

[12] Там само, стор. 144.

відвічній боротьбі духа з хаосом матерії нема середини: в ній можна бути слугою або тільки Бога або діявола".[13] На жаль, Липинський не розвинув своєї ідеї, захопившись полемікою з немилими йому особами, або ж зволичуванням „династії Скоропадських", з чільними особами якої він ніколи не був достатньо знайомий, щоби будувати на них основу монархічної ідеї.

Чи глибше пізнання большевицького привиду в ті часи було можливим? Думаємо, що так. Поминаючи факт, що члени УРДРП зустрічалися на плятформі партії з меншевиками і большевиками, брали участь у з'їздах партії, і мусіли знати про ті дві фракції щось більше від того, що вони, українські соціялісти, подали до відома українському громадянству, але ще в 1870 році вийшла друком повість Достоєвського, п.н.: „Біси" („Бєси"), що, властиво, не була повістю в літературному значенню того твору, а „спробою художньої аналізи", як це далеко пізніше назвав свій „Архипелаг ГУЛаг" Солженіцин. В „Бісах" Достоєвський з подивугідною пророчою візією подав програму марксизму в детайлях. Коли під час писання знайомі звертали увагу Достоєвському, що його твір втратить на мистецькій вартості, бо він увів до нього чисто політичні моменти, Достоєвський сказав: „Те, що я тепер пишу — це тенденційна річ. І нехай нігілісти і західняки кричать, що я реакціонер! До чорта з ними! Я мушу сказати все, до останнього слова!"[14] Саме тому негайно після появи твору всі, що були безпосередньо заторкненими змістом повісті, розпочали акцію в напрямі применшування того враження, яке твір викликав серед громадянства, головно скеровуючи критику проти програми Шиґальова, про яку тоді „найбільші літературні авторитети" казали, що все це — пересада, яку не належить розуміти дослівно, або ж що це „нечаєвщина", яка ніякого відношення до життя і програми „марксистських" партій не має. Але „нечаєвщина" могла вирости тільки на тлі зігнилого й зіпсутого російського громадянства, яке вивів Достоєвський у „Бісах". Біси могли існувати й діяти тільки серед громадянства, яке само було опановане бісами; і програма Нечаєва не могла бути перенесена в часі від дня смерти її автора в 1882 році до революції 1917 року без явних, фізичних носіїв цієї програми. І ідеологи нечаєвщини, вірніше большевизму, знаходилися в РСДРП,

---

[13] В. Липинський: "Листи . . .", стор. XIV.

[14] З листа Достоєвського до Майкова, редактора "Російського Вєстніка", журналу, який розпочав друкувати "Бєси". Цитовано на підставі передмови Д. Маґаршака, перекладача англійського видання "Бєсів", 1971 р., стор. VIII.

обох фракціях, меншевиків і большевиків, і, на жаль, також в УСДРП. Але тоді, після появи „Бісів", усі ті, які були заторкнені змістом „Бісів", спільними силами кинулися до применшування того враження, яке зміст повісті викликав серед громадянства. І праві і ліві кола російського громадянства (а з ними й наші соціялістичні партії) вповні співпрацювали між собою і це їм у великій мірі пощастило.[15]

Твердження наших соціялістів, що, мовляв, „в 1903 році на 2-му з'їзді російських соціял-демократів дійшло до розколу цієї партії на большевиків та меншевиків і партія большевиків під проводом Леніна почала (від 1905 р.) провадити боротьбу проти самодержавства під гаслом „демократичної диктатури пролетаріяту і селянства",[16] не відповідає правді. Правдою є те, що на тому з'їзді РСДРП дійшло до створення внутрі самої партії двох фракцій (не партій), большевиків і меншевиків, але вони не були спершу читко відокремлені (Плеханов, напр., спершу був „большевиком", а потім став „меншевиком"; Вишинський від „меншевиків" перейшов до „большевиків" і т. д.). Обі фракції існували поруч себе, поборюючи себе взаємно, або й співпрацюючи у практичних потребах, до революції 1917 року. До речі, большевицький переворот у жовтні-листопаді 1917 р. був би неможливий без „кваліфікованої підтримки меншевиків", як про це пише англійський дослідник революції.[17] Також і закріплення большевиків в Україні було б невдалим без підтримки „лівих" соціял-демократів та соціял-революціонерів, які не тільки ідеологічно підтримували в масах большевизм, але й створили цілі армії (Григорієва, Махна) для поборювання Української Національної Революції й закріплення большевизму. Те, що згодом Ленін і Сталін винищували всіх меншевиків, які допомогли їм прийти до влади, в жодній мірі не змінює цих фактів, ані не виправдує знищених большевиків і наших

---

[15] Угорський дослідник російської історії, Тібор Шамуелі, у своїй студії в англійській мові п.н.: "Російська традиція", пише про це:

"Повість Достоєвського ("Біси") зустрілася зі суворою критикою. Нічого дивного: російська передова преса тих часів була керована "прогресивною" інтелігентією, яка слушно вважала цю повість великим оскарженням їхнього способу думання. Що найбільше їх денервувало, то засаднича ідея повісті, що "добре думаюча" інтелігенція, залишки "бажаючих добра" "людей сорокової декади" є безпосередньо винуватими в появі войовничої молоді. Світова література не має подібного глибокого оскарження ліберального способу думання, аніж таке оскарження в "Бісах". (стор. 266 цитованого твору).

[16] І. Мазепа: "Підстави . . . ", стор. 155.

[17] Волтер Лакер: "Доля революції", стор. 49-50, Розділ: "Меншевики і соціял-революціонери".

„лівих" соціялістів. Це підкреслює факт, що загал членства „марксистських" партій не мав ніякого поняття про програму марксизму, крім загальникових речень. Ленін, який був першорядним жонґлером фразами, кидав в часі революції гасла, от як „грабуй награбоване", „вся влада совєтам" та ін., але розшифрувати зміст того жонґлерства не було кому. Українські „марксистські" партії, зокрема УСДРП, мали до революції 1917 року досить часу, щоби дати українському громадянству знати, що його чекає, якщо большевики прийдуть до влади. Соціялістичні партії, які постали на переломі століть, були заворожені „демократизмом" російських партій і не могли здобутися на самостійний спосіб думання. Ідеалізування „марксизму" було складовою частиною „віри в демократичність" російських партій.

Але Маркс не збирався бути „біблійним пророком" „Капіталу", яким його несумнівно зробили сучасні соціялісти і марксисти. Він підготовлявся бути керманичем комуністичної, або бодай соціялістичної держави, яка, на його думку, неминуче, майже автоматично, мала б прийти після упадку капіталізму, що знову б таки мало б статись наслідком „закономірного розвитку історичного матеріялізму". Коли 1848 року революція у різних країнах Европи закінчилася поразкою соціялізму й комунізму, Маркс впав в апатію, збайдужів до життя і занехав дальшу працю над „Капіталом". Російські революціонери, які в тому часі були на еміграції, надаремно намагалися звернути увагу Маркса-Енґельса на можливість революції в Росії. Маркс і Енґельс були байдужими до тих „залицянь", вважаючи Росію не дозрілою до соціялізму й що вона мусить перейти всі етапи „історичного матеріялізму" (тобто розвитку капіталізму), щоб увійти (майже „автоматично") в „історичну добу соціялізму". Якщо хтось того не розуміє, твердив Енґельс, той „не знає АБЦ історичного матеріялізму".

Врешті, Віра Засулич, „перзона ґрата" серед російських революціонерів, написала в лютому 1881 року листа до Маркса з жаданням поставити справу цілковито ясно, чи він вважає російське громадянство, зокрема російські сільські „общини" та робітничі „артєлі" зовсім не варті „революційної уваги" і, згідно з теорією „історичного матеріялізму", вони мусять бути знищені, щоби перейти добу „дійсного капіталізму до соціялізму"?

Маркс опинився в прикрому положенні. В Росії ніколи не був, про „общини" та „артєлі" знав тільки з оповідань Енґельса (який також в Росії ніколи не був) і не знав, що має відповісти В. Засулич. Нарешті, 8 березня 1881 р. відповів

В. Засулич листом і ця відповідь, дещо перероблена, увійшла до передмови російського перекладу „Комуністичного Маніфесту", підписану спільно Марксом і Енґельсом. У цій передмові читаємо:

"Постає питання: чи російська община, хоч загалом занедбана, все ж таки є формою примітивного спільного посідання землі, і може перейти відразу до вищої форми комуністичної спільноти? Чи, навпаки, вона мусить спершу перейти ті самі процеси розкладу, що є підставою історичного розвитку на Заході?

Єдиною можливою відповіддю на це питання є така: якщо російська революція буде гаслом для революції пролетаріяту на Заході, так що обі революції доповнюватимуть себе взаємно, то сучасна російська община землі може бути вихідною точкою для дальшого розвитку комунізму."

Питання, яке нас тут цікавить, є таке. Община й артель є типово російськими (московськими) соціяльними інституціями і, як такі, вони не були сприйняті (чи навіть зрозумілі) для українських селянських та робітничих мас. (Див. додаток: „Община і Артель"). Одначе, в писаннях тодішніх (і теперішніх) українських „марксистів" немає ані одного слова про те, що ті чужі українській спільноті інституції мали б бути підставою „історично-неминучого розвитку соціялізму" на терені Російської Імперії, а отже й в Україні. Але російські соціялісти добре пам'ятали про важливість цих інституцій, і коли царський міністр Столипін наважився перебудовувати сільські громади общин на індивідуальні господарства, то його вбили. І до вбивства в однаковій мірі приклали зусиль і російські соціялісти, і монархісти („Чорна Сотня"). Ще більш понуру тінь на історичний розвиток випадків кидає факт, що Столипіна вбито в Києві, столиці України.

Також небагато пояснень можна знайти в писаннях лідерів соціялістичних „марксистських" партій у минулому й сучасному про те, що „батьки наукового марксизму", Маркс і Енґельс, негативно ставилися до національного питання і справи визволення поневолених народів; вони вважали, що ці „неісторичні народи" мусять вигинути. Це стосувалося в першій мірі чеського народу в часі революції 1848 року. Таку саму мірку вони прикладали й до інших слов'янських „народців" („націонхен"), перед якими стояла єдина перспектива: якнайшвидше асимілюватися з „великими народами", які дозволять їм учасничити в матеріялістичному історичному процесі, який інакше залишиться для них невідомим.

З усіх слов'янських „неісторичних" народів Маркс робив виняток для поляків і признавав, що визволення їх і при-

вернення Польщі „історичних кордонів з-перед 1772 року" буде корисним розвиткові „історичного процесу матеріялізму". Але це „позитивне" наставлення Маркса до польського питання не було „платонічним": в тому часі, коли він став на короткий час редактором часопису „Нойє Райніше Цайтунґ" і коли йому забракло матеріяльних засобів на це видання, йому на допомогу прийшли польські соціялісти — за посередництвом Владислава Косцєльського він одержав поважну суму грошей з умовою, що на сторінках редагованого ним часопису боронитиме польські справи. Коли російський революціонер на еміграції, Бакунін, висунув у тому самому часі ідею слов'янофільства і слов'янської федерації, Маркс оскаженів і виступив на сторінках „Нойє Райніше Цайтунґ" з шантажем проти нього. У сфальшованій ним самим „інформації з Парижу" кинув на Бакуніна тінь „російського аґента", який, мовляв, спровокував арешт багатьох польських патріотів і про цю справу ніби то знає відома французька письменниця, Жорж Санд. Коли ж Бакунін звернувся в тій справі безпосередньо до Ж. Санд, ця заперечила будь-яку спільність з тією провокацією. На жадання Бакуніна Маркс помістив на сторінках „Н.Р.Ц." спростовання: „Ми маємо обов'язок на сторінках преси пильно вважати на характер громадських діячів і в той самий час уможливити Бакуніну спростувати ті поголоски, які курсують про нього в Парижу".[18]

Пізніше, вже аж після Другої Світової війни українські соціялістичні діячі почали пропаґувати статтю Лева Юркевича (Л. Рибалки): „Російські Соціял-Демократи і національне питання", яка була поміщена на сторінках української соціял-демократичної газети, що її видавав своїм коштом Юркевич у Женеві в часі Першої Світової війни. Цю статтю тоді, в 1917 році, видруковано окремою відбиткою і вислано, як „відкритий лист" на другу міжнародню конференцію соціялістичного інтернаціоналу (т.зв. II Інтернаціоналу). Юркевич полемізує з Леніним і його становищем щодо національного питання; згадує й про становище Маркса до справи визволення поневолених народів:

"Прирікаючи австрійських слов'ян на національну смерть, Маркс усі свої симпатії звертав до Польщі, при допомозі відновлення незалежности якої він розраховував на повну перемогу европейської демократії. Але

---

[18] Докладно про справу шантажу Маркса проти Бакуніна насвітлено в дуже об'єктивній і вичерпній біографії Маркса і Енґельса, Оскара Гаммена: "Червоні '48-их років" (в англ. мові), стор. 274-275.

становище змінилося. Ленін виступає тепер проти гасла незалежної Польщі, тому що „Петербург зробився багато важливішим революційним центром, ніж Варшава"."[19]

Ленін виступав проти польських домагань не тому, що „Петербург зробився важливішим революційним центром, ніж Варшава", а попросту тому, що він не мав супроти поляків ніяких „матеріялістичних" зобов'язань, таких як Маркс, про що Юркевич тоді, очевидно, не знав. Але немає ніяких документів про те, що українські соціял-демократи в 1917 році, підтримали Юркевича в його намаганню поставити справу визволення народів, у першу чергу українців, на порядок денний Соціялістичного Інтернаціоналу. Навпаки, є докази на те, що, як було вже відмічено попередньо, українські соціялісти головну увагу звернули на „координацію революційних сил Росії", „світову революцію", вірили беззастережно „російській демократії" і не здобулися на власну національну й політичну програму. І це мало фатальні наслідки в часі нашої національної революції.

Але такий самий брак зрозуміння марксизму можна закинути й іншим лідерам українських політичних партій, протимарксистських, які також не поцікавилися його змістом настільки, щоби попередити українське громадянство про ту небезпеку, яка його чекає після застосування цієї доктрини на практиці. Соціялістичні партії в часі революції мали надзвичайно легке завдання; громадянство ж дало їм „білий вексель" для впорядкування пореволюційного Світу й воно надіялося, що соціялісти будуть чесними у викупленню того „векселя". „Привид комунізму" не зустрів на терені Російської Імперії поважного внутрішнього спротиву. Це мало фатальні наслідки для громадянства, яке не знало й не уявляло, що його чекає; але це було трагедією й для соціялістичних партій, які, не зустрічаючи поважної критики свойого способу думання, були певні, що „вони пропонують власну систему організації Світу, так що всякі дальші думки про ту справу злишні і непотрібні . . . і іншої розв'язки соціяльних проблем, крім нашої, не може бути."[20]

Російські праві й чорносотенні організації не могли зупинити „привиду комунізму" поліційним терором та організацією „Союза Русского Народа"; ці прийоми не тільки не сприяли осягненню мети, але, навпаки, вони були водою на млин „марксизму". Кожну, навіть найменшу спробу поважної опо-

---

[19] Л. Рибалка: "Російські соціял-демократи і національне питання", В-во "Сучасність", 1969 р., ст. 21.

[20] Достоєвський, Ф.: "Біси", як вище, стор. 404.

зиції соціялісти негайно підтягали під плащик „чорносотенства", дарма, що вони самі з чорносотенцями, а навіть і з царською охранкою співпрацювали. Про це чимало світла кидають факти: „законспірування" афери Малиновського, пофальшування „Бісів" Достоєвського, що занотовано в російській історії, вбивство царського міністра Столипіна тощо.

У новітній історії занотовано й інші приклади промовчування „бісівських" теорій; от як в часі виступу на кін історії в Німеччині Гітлера. Гітлер у своїй програмовій книжці „Майн Кампф", яка була опублікована сім років перед його приходом до влади, з роззброюючою щирістю виявив свій плян „упорядкування Світу" а в першу чергу Сходу Европи й України, винищення жидів та інших „унтерменшів". Але всі ті „відповідальні чинники", включно з „реалістами" в Кремлі і жидами та їхніми безмежними матеріяльними засобами й дуже доброю розвідкою, якщо ходить про жидівські справи, на жаль, не витягнули з цієї програми консеквенції, зігнорували пересторогу, яка випливала з пляну Гітлера.[21]

---

[21] Ґольда Маєр, відома жидівська політична діячка і прем'єр Ізраїля, яка була сіоністкою ще від студентських часів, у своїх споминах "Моє життя" (в англ. мові) пише, що "очевидно, ніхто, включно зі мною, не думав про те, що Гітлер свою присягу винищення жидів буде виконувати дослівно". (стор. 116-117 цитованої праці). Це ледве чи свідчить про глибину політичної аналізи провідної жидівської політичної діячки, бо ж, поминаючи вже погрози щодо "розв'язки жидівської проблеми" в "Майн Кампф", але на самому початку війни у своїй промові в Райхстаґу, 20 січня 1939 року, Гітлер сказав таке:

"Я повинен би сказати сьогодні про одну справу, в дні, який повинен залишитися в пам'яті інших народів так само, як і німців. Протягом свойого життя я нераз був пророком і був за це висміюваний. В часі моєї боротьби за владу це були насамперед жиди, які висміювали мої пророцтва, коли я казав, що одного дня матиму провід Держави і разом з тим і цілої нації і тоді я разом з іншими проблемами розв'яжу жидівську проблему. Тоді їхній сміх був загальним, але, я так думаю, що тепер від якогось часу вони сміються інакше. Сьогодні я знову виступаю, як пророк: якщо міжнароднє жидівство в Европі і поза Европою пхне людство у світову війну, тоді наслідком того буде не большевізація на Землі і тим самим побіда жидівства, але знищення жидівської раси в Европі!"

Жидівський історик большевизму пише про це:

"Коли задиміли печі Освєнціму і польське жидівство пішло на смерть, світові центри жидівства "не знали", "не вірили" і тому не зробили навіть того, що можна було ще зробити." (Юлій Марґолін: "Незібране", в рос. мові, розділ III: "Жиди в Росії", стор. 189).

Характерним є те, що в "Енциклопедії Третього Райху" Луїса Снайдера, під гаслом "Остаточна розв'язка" в справі винищення жидів автор не згадує про цитовану вище промову Гітлера і твердить, що щойно 1941 рік був "зворотною точкою в антижидівській акції". (стор. 84 цитованого твору).

Легковажним ставленням до політичних замірів Гітлера провинилися не тільки світові політики і провідники жидівської нації, але й провідні одиниці українських політичних партій, які перед Другою Світовою війною не поінформували українського громадянства про те, чого воно може очікувати від гітлеризму, так само як наші лідери політичних партій перед революцією 1917 р. зігнорували небезпеку большевизму й марксизму. Те, що сталося в СССР загалом, а в Україні зокрема наслідком політики Леніна-Сталіна, переходить людські поняття і лежить в ділянці апокаліптичній. У своїй, вже в Ізраїлі написаній книжці, жидівський інтерпретатор большевизму пише: „Щоб писати про совєтське пекло, потрібна сила Данте і Достоєвського у сполученні з повнотою дікенсовського реалізму". Історик большевизму, Абдурахман Авторханов, у своїй джерельній праці „Происхождение Партократии" пише: „Щоб описати епоху несамовитого терору (який наступив), треба історика, але щоб її зрозуміти — треба бути Данте, Шекспіром і Достоєвським в одній особі."[22] Покищо такий історик не знайшовся ані серед світових науковців, ані серед українських. Є тільки спроби аналізи тих подій. Такою спробою й являється оця книжка.

Те, що сталося в Російській Імперії наслідком революції, не було „несподіванкою", як це тепер багато дослідників намагаються пояснити; не було це й „викривленням програми соціялізму", як це також тепер пояснюють в СССР і поза кордонами Імперії прихильники соціялізму.[23] Прихід катаклізму революції передбачували глибше думачі громадяни Імперії вже в XVIII столітті[24] і цей прихід був старанно під-

---

[22] А. Авторханов: "Происхождение . . . ", том II, стор. 480.

[23] А. Солженіцин у своїй статті "Образованщина" пише, що:

"Інтелігенція дістала те, що намагалась здобути протягом багатьох десятиліть, хоч в дещо несподіваній формі, і без бою здалась. І тільки на потіху собі шепелявила потихеньку ("на утешку посмактывала"), що "ідеї революції були гарні, але викривлені". ("З-під брил", стор. 229).

[24] Крім згаданого попередньо твору Достоєвського "Біси", маю тут на увазі твір Александра Радіщева: "Подорож з Петербурґа в Москву", написаний у 1790 році, за що його засуджено було на кару смерти, яку Катерина II замінила досмертним засланням в Сибір. Цей твір не був друкований в Російській Імперії протягом наступних 100 років (з першого видання надрукованого накладом автора залишилося два примірники: решта накладу була знищена). Цей твір залишився забороненим після революції, але большевики видали скорочення "Подорожі . . . " для шкіл, де виписано тільки ті уступи, які вважали "допустимими" в розумінню їхньої цензури. Натомість тут, в США, твір Радіщева був виданий в цілості в перекладі на англійську мову Гарвардським Університетом у 1958 році, проте, цю книжку дуже важко дістати в бібліотеках Америки і Канади.

готовлений усіма прошарками суспільства: аристократією, опанованою „бісами", пізнішими „нигілістами", які саме вийшли з цієї аристократії; потім революціонерами, які „поспішили проковтнути Маркса",[25] зовсім його не розуміючи й не турбуючись тим, що станеться після революції („якось то буде"). Ми, українці, не стояли осторонь цього процесу „підготовки революції": ми намагалися йти „поруч" і не „залишатися позаду", сподіваючись, що колесо історії „якось нас не зачіпить"[26] і що „все це не про нас і не для нас написане".

---

[25] А. Солженіцин в "Образованщині" пише про це:

"Процес (захоплення революційністю) полегшувався, впевнювався захопленістю підростаючої інтелігентської молоді: вогненнокрилими здавались їй істини торжествуючого марксизму — і цілих два десятиліття, аж до другої світової війни, несли нас ті крила (пригадую, як анекдот: в осені 1941 р., коли вже горіла світова смертельна війна, я — якийсь там з черги раз, і все безуспішно — намагався увійти в мудрість "Капітала". ("З-під брил", стор. 225, 226).

[26] Ледве чи можна тут промовчати вірш російського поета М. Ю. Лермонтова: "Пророцтво" (в перекладі М. Рильського):

"Настане час, Росії чорний час,
Коли царі, впаде корона з вас,
Забуде чернь свою до вас любов,
І за поживу людям буде кров;
Коли дітей, коли невинних жон
Повалений не захистить закон;
Коли чума від купи мертвих тіл
Почне блукати між печальних сіл,
Щоб бідарів хустиною скликать,
І голод буде бідний край терзать . . . "

(М. Рильський: "Вибране з творів", Літературна бібліотека УТГІ, ч. 71, Мюнхен, 1965 р., стор. 97).

Врешті, можна тут також згадати і Шевченкове:

"Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших . . . і нікому
Буде боронити
Одцурається брат брата
І дитини мати . . .
І навіки прокленетесь
Своїми синами!"

"І мертвим, і живим і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні сущим моє дружнеє посланіє"

ДОДАТОК ДО РОЗДІЛУ І

„ОБЩИНА" і „АРТЄЛЬ"

Земля в селах Московії (пізніше корінної Росії) не належала до індивідуальних господарів, а до громади, „міру",[1] і була розподілювана поміж членами „міру" на загальних зборах громади, які відбувалися що п'ять до десять років (залежно від „міру") і, як правило, тільки літом (тому що не було громадських будинків і великих заль, щоби вмістили всіх членів „міру"). Община постала в часі панщини, коли пан, „поміщик", хотів обтяжити своїх підданих податком і забезпечити собі стягання того податку без клопоту. Тому він обтяжував „мір" загальною сумою податку, „тяглом" на свою користь і на користь держави, і вже громада, „мір", розподілювала податок поміж своїми членами і стягала той податок, передаючи загальну суму „помєщикові". З часом община здобула собі чималі самоуправні привілеї: вона розподілювала землю поміж членами громади, стягала податок, пильнувала, щоби члени громади не втікали з общини (бо це автоматично збільшувало податок на інших членів общини), постачала рекрутів для війська (що було дуже болючим процесом, тому що давніше служба в царському війську тягнулася 25 років, або ж, практично, все життя), визначувала кари для сільських злодіїв (конокрадів вбивано без суду, подібно, як в Америці „закон Лінча"), вибирала сільську старшину, мала право вигнати злодія чи й лінивого члена зі своєї общини (якого тоді царська адміністрація автоматично засилала в Сибір), як також прийняти нового члена у свою общину. Якщо молодий москаль хотів відділитися від своєї родини і дістати свою господарку, він мусів перед загальними зборами, „міром", одружитися і станути на зборах разом з дружиною (на доказ, що він не покинув жінки) і зажадати собі „наділу". Громада приймала (або й не приймала) нового члена общини і повноправні члени і будувала йому „двор", тобто хату зі загородою. Хата складалася з одної „їзби", тобто приміщення для людей, сіней і загороди, що була прямокутним піддашшям приблизно того самого розміру, що й „їзба".

---

[1] Слово "мір" в російській мові має подвійне значення: "мір" — Вселенна, і "мир" — загальні збори громади. Слово "община" треба розуміти, як суспільну установу. В старій ортографії (частинно й тепер) для слів "мір" і "мир" вживалося окремих букв "і" і "и" (хоч вимовляється те слово так само. Тому дехто з дослідників твердить, що для члена московської сільської громади Світ замикався "миром" і звідси виникла тотожність тих двох слів.

„Двор" для худоби і коней не мав закритих приміщень (обори, стайні), і мав окрему браму, куди можна було заїздити для вивожування гною, випроваджування худоби і коней, тощо. Тому, однак, що це не було надто вигідним щоденно відчиняти і замикати браму для худоби, то звичайно худоба щоденно (на пасовище, тощо) переходила через хатні сіни. Тому що обора (для худоби) чи стайня (для коней) у „дворі" не були загородженими приміщеннями, а тільки піддашшям, то господарі мусіли пильнувати, що, коли народиться теля чи лоша, його негайно треба було забрати до хати, „їзби", інакше в умовах дуже довгої і суворої московської зими молодняк замерз би.

Усі „двори" даної „общини" в селі були стандартної величини і побудови і були точно подібні до себе (щоби була „рівність" і „справедливість" поміж членами общини).

Господар не міг господарити на визначених йому „міром" наділах так, як він хоче, а тільки так, як встановив „мір", по трьохлітній системі: першого року після заорання облогу, „пару", озиме жито, наступного року яре збіжжя (звичайно овес), третього року після того знову „пар", обліг, на якому також паслася громадська череда.

Загальні Збори громади, „міру", ніколи не відбувалися без бійки, а то й вбивств і можна було почути від московських селян твердження, що останній „мір" відбувся „мирним способом", бо ж „було тільки двох забитих". Здавалося б, що не було причини для сварок і бійок підчас „міру", бо ж усі були рівні. В дійсності було чимало причин для кривавої розправи підчас „міру": один господар мусів дістати „наділи" дальше від села, інший ближче, один міг дістати дещо кращу землю, інший гіршу. Наділи давалися в трьох окремих і рівних кавалках поля (бо ж інакше не можна б було датримати трьохпільної системи), і це потроювало причини до непорозумінь підчас „міру".

Певно тому московська родина не була надто прив'язана до землі, яка і так не була власністю родини і тому звичайною річчю в Московщині було, що мужчини йшли на заробітки, в „ізвоз", чи до міста, де працювали на будовах, візниками, тощо. Додому приходили тільки час від часу на свята, тощо. Це створювало тільки сповидну спаяність родини. Московські жінки звичайно самі провадили господарку, мали багато дітей (не обов'язково від одного батька).

„Артель" є прямим наслідком общини. Якщо певна група членів общини вирішила йти на заробітки кудись далі (скажім, як косарі в степові провінції України, чи пізніше, як копальняні робітники в Донбас), то вони обірали собі „ота-

мана", старшину і працювали, як збірна одиниця, купуючи харчі зі спільних заробітків і розподілюючи заробітки порівну, на всіх членів „артєлі". Треба однак завважити, що „артєль" не була обов'язковою, а тому й не так широко розповсюдженою організацією, як община.

Община і артєль виробили у москалів почуття спільноти, спільної дії, чого ніколи не виробила українська індивідуалістична господарка, а тим самим і постала українська індивідуалістична вдача. Але община мала несумнівно негативний вплив на економічний розвиток села. Це напевно зрозумів царський міністер Столипін, і тому він зробив спробу перебудови общин на індивідуальні господарства, за що він був убитий у спільній змові Чорної Сотні з революціонерами. Неможливо зрозуміти російської історії, а тим більше, Російської Революції, без зрозуміння природи московської общини.

РОЗДІЛ II

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЛАДИ (БОЛЬШЕВИКІВ) В УКРАЇНІ

В усіх діях і історії комуністичної влади в СССР легко завважити тенденцію зберегти ілюзію „демократичности" влади. Кинений Леніним клич „влада совєтам" мав би бути засадничим політичним принципом у виконуванні влади на початку існування нової Імперії й до нині. Мешканцям Імперії і поза її кордонами відома виборча процедура до керівних органів, де виборці завжди й беззастережно віддають голоси в 99,98% на поставлених партією кандидатів. Ця процедура залишалася незмінною протягом існування Імперії, незалежно від керівних змін у Кремлі: ленінської „диктатури пролетаріяту", пізнішого сталінського „культу особи", хрущовського „здійснення соціялізму" і сучасного брежнєвського „колективного керівництва". Всі ці політичні вихиляси започатковані й реалізовані в Кремлі „народ санкціонував" виборами. Та й детайльні потягнення влади, от як НЕП, колективізацію й „ліквідацію куркуля як кляси", навіть засуджування і розстрілювання лівих, правих та інших справжніх чи уявних опозиціонерів або „саботажистів" народ завжди „спонтанно підтримував", що більше — „жадав від влади" всіх цих прийомів і вона все „покірно виконувала".

Дещо інакше виглядає справа організації большевицької влади в Україні. Тут неможливо було примінювати ілюзію „демократичности" і багато декретів большевицької влади попросту принесено в Україну на кінцях багнетів „братньої" РСФСР „українському пролетаріятові". У збірках документів з часів революції можна знайти підписаний Леніним декрет про створення ЧК („Чрезвичайная Комиссия по борбе с контрреволюцией . . . ") з дня 7-20 грудня 1917 року, проголошений у „Правді" з дня 18 грудня того ж року; є такий самий документ про організацію ЧК в РСФСР, підписаний Петровським, тодішнім наркомом внутрішніх справ РСФСР, але в жодній збірці документів немає якоїсь постанови „народнього секретаріяту" совєтської України (яка, до речі, до 1919 року звалася „Українською Народньою Республікою", у противагу до УНР, очоленої Центральною Радою). Тимчасом, на терені України ЧК почала діяти негайно після окупації совєтськими військами і ВУЦИК („Всеукраинский Центральний Исполнительній Комитет") ніколи не журився не тільки відповідною постановою про легалізацію ЧК на те-

рені своєї „держави", а навіть не потрудилися переіменувати цю установу на українську мову. Та й сам ВУЦИК, що був нібито першим урядом „незалежної" совєтської „Української Народньої Республіки", потім УССР, не виявив бажання зукраїнізувати власну назву.

У жодних збірках документів не занотовано, коли і як ВУЦИК постановив перевести „продразвьорстку", тобто конфіскату збіжжя від селян, що її переводили керманичі і виконавці з Москви, притягаючи для допомоги місцеві „комбєди". Акція „продразвьорстки" знову ж таки ніколи не мала ніякої іншої назви в Україні. Після окупації Києва большевиками 29 січня 1918 року Ленін подав до відома „всім, всім, всім", що „Центральный Испольнительный Коммитет Советов Украины" переїхав до Києва 3 лютого 1918 року, і „народній комісаріят" УНР (большевиків) не мав часу, ані не вважав потрібним повідомити пролетаріят України про цю подію. В цьому випадку славна ленінська інтуїція і „геніяльність" попросту завели.

Таких прикладів „браку большевицької чуйности" в „здійснюванні соціялістичної демократії" можна б наводити без кінця. Але затримання ілюзії демократії було недо подумання, тому що не було тяглої большевицької влади в Україні і її фактичне створення прийшло далеко пізніше, вже після того, коли небезпека „українського бандитизму" частинно проминула. Але щоби зрозуміти величезні труднощі творення большевицької влади в Україні, мусимо вернутися дещо в минуле.

Історія большевицької партії в Україні і творення уряду звичайно починається від нещасливого для большевиків Всеукраїнського Конґресу Робітничих, Салдацьких і Селянських Депутатів, який, до речі, був скликаний на вимогу київських большевиків в Києві в днях 16-18 грудня 1917 року, і на якому показалося, що, за словами совєтського історика, „З'їзд був *зірваний* (підкреслення моє, Є.П.)[1] тому що Центральна Рада *зігнала* (на Конґрес) понад 2000 представників куркульських організацій, які обернули Конґрес в куркульське зібрання."[2] Київські большевики, серед яких перед вели Г. Пятаков, А. Горвіс, М. Жарніцин, Є. Бош, І. Кулик, І. Крейс-

---

[1] Конґрес не був "зірваний", як про це пише совєтський історик, бо ж Конґрес продовжувався після того, як большевики покинули залю засідань.

[2] Совєтська Україна" (в англійській мові), видання Української Радянської Енциклопедії, стор. 120. (в дальшому в цій праці цитовано як "СУУРЕ").

берґ, Р. Фарбман, Наусбаум, В. Пятаков, Лоґінов (Павел), С. Шрайбер, М. Реут, В. Затонський, Девнар-Запольський та інші, спершу пробували розколоти Конґрес, тобто перетягнути частину „куркульських делегатів" на свій бік, а коли це не пощастило, большевики вирішили покинути Конґрес і влаштувати інший, власний, в Харкові, тим більше, що в Харкові тоді відбувався з'їзд робітничих і селянських депутатів Донбасу і большевики сподівалися перетягнути делегатів Донбасу, серед яких більшість була не-українського походження, на свій бік.

Децизія київських большевиків в кількости около 120 осіб покинути київський Конґрес і перенести свій з'їзд до Харкова була приспішена, коли вони довідалися, що Ленін вислав 16 грудня ультиматум Центральній Раді, який несумнівно викличе війну поміж РСФСР і Україною. Але щойно частина большевицьких делегатів спромоглася виїхати до Харкова, тому що деякі з них завагалися в слушності справи, а деякі з особистих чи матеріяльних причин не були приготовлені до поїздки до Харкова і залишилися на Київському Конґресі. З тими большевиками, що поїхали до Харкова в ночі 20-21 грудня 1917 року, і які засадничо належали до РСДРП(б), поїхали також кількох членів УСДРП, на чолі з Євгеном Нероновичем.

В Харкові большевиків чекала мила несподіванка: залізнича станція (не місто) була вже окупована большевицькою частиною, висланою Леніним з Петрограду, разом з одним броне-потягом, під командою Рудольфа Сіверса, ще перед офіційним виповідженням війни Центральній Раді. Делегати з Києва прилучилися до районового з'їзду Донбасу і проголосили себе „Першим Всеукраїнським Совєтом Робітничих, Салдацьких і Селянських Депутатів", який урядував в Харкові в днях 24-25 грудня 1917 року і цей „Совєт" проголосив створення „Української Народньої Республіки" (большевиків), постановляючи рівночасно „встановити тісні взаємини з РСФСР і вибіраючи „Всеукраинский Центральный Испольнительный Коммитет" (ВУЦИК), що мав би бути першим совєтським урядом України, в такому складі: секретар внутрішніх справ: Є. Бош; військових справ: В. Шахрай, а пізніше по черзі: Ю. Коцюбинський, Є. Неронович, А. Бубнов; юстиції — В. Люксембурґ, а пізніше Г. Лапчинський; харчування — Е. Лугановський; фінасів — А. Ауссем; торгівлі і промислу — Артьом-Серґеєв; пошти і телеграфу — Я. Мартьянов; зв'язку — С. Бакинський; сільського господарства — Є. Терлецький; національностей — С. Бакинський, а пізніше

М. Піонтковський та І. Кулик; освіти — М. Скрипник.[3] Цей харківський совєтський уряд зробив відразу спробу виступити в Бересті на мирових переговорах, які щойно розпочалися, де делегація харківського „уряду" мала б представитися, як „єдиний правний представник українського народу". Однак, перша делегація в складі: Затонський, Неронович, Терлецький і Руденко не дісталася до Берестя, тому що німці на фронті біля міста Пскова затримали їх і не пустили дальше. Друга делегація харківського уряду на мирову конференцію в Бересті в складі Шахрая і Медведева прибула до Берестя, але не самостійно, а в складі російської (совєтської) делегації на чолі з Троцьким.[4]

Керманичі ресортів харківського уряду звалися „народніми секретарями" в противазі „генеральним секретарям" уряду УНР. Але „народній секретаріят" відразу не вважав себе суверенним урядом України, приймаючи накази з Москви. Затонський, який був членом РСДРП(большевиків) України, і був делегатом „Совєту Робітничих Делегатів" від Києва, був іменований Леніним „народнім секретарем Української Народньої Республіки[5] при Народньому Комісаріяті робітниче-селянського уряду РСФСР", тобто „представником українського (большевицького) уряду при уряді РСФСР", а Микола Скрипник, який від самого початку вважався відпоручником уряду РСФСР, прийняв становище секретаря народньої освіти харківського уряду, а дещо пізніше, в Полтаві, перебрав провід того уряду.

Після захоплення Києва большевиками „народній секретаріят" прибув до Києва 14 лютого 1918 року, про що подав до відома „всім, всім, всім" Ленін.[6] Ані „народній секретаріят", ані Ленін не мали, очевидно, певности, де має бути столиця Совєтської України. Але перебування „секретаріяту" в Києві було дуже коротким, бо вже 27 лютого 1918 року

---

[3] І. Кулик: "Огляд революції в Україні", частина І, ДВУ, Харків, 1921 р., стор. 29-32. Скрипник не вважався ані в тому часі, ані пізніше членом УСДРП (лівих): він був членом РСДРП(б). Його пов'язаність з УСДРП увірвалася з його арештом і засланням в 1902 році.

[4] Прізвище Шахрая подають деякі дослідники, як Шах-Рай (м. Стахів: "Звідки взялася совєтська влада в Україні?", стор. 17. Також Павло Христюк: "Замітки і матеріяли до Української Революції", том І, стор. 150).

[5] До 1919 року назвою Совєтської України була: "Українська Народня Республіка" в противазі УНР, очолюваної Центральною Радою. Див. СУУРЕ, стор. 123.

[6] Див. стор. 2 цього розділу. Дати переїзду харківського уряду в большевицьких джерелах не сходяться і подаються від 3 до 14 лютого 1918 р. Правдоподібно, "народні секретаріяти" не були ще організовані і не потребували переносити своїх "урядів" з Харкова до Києва.

„секретаріят" був у Полтаві і тут його провід перебрав Скрипник.[7] 15 березня того ж року секретаріят був у Катеринославі, і тут, від 17-19 березня відбувся „Другий Всеукраїнський Конґрес Совєтів" в складі 697 делегатів, на якому секретаріят ледве здобувся на переголосування за своїм дальшим існуванням. На тому Конґресі, на внесок Скрипника, було схвалено, що Україна є незалежною „Українською Соціялістичною Федеративною Республікою", однак ця назва не вживалася в жодних документах і „Українська Народня Республіка" залишилася надалі, аж до другої окупації України большевиками.

В квітні того ж року секретаріят мусів евакуюватися до Таганрогу, і тут, на нараді усіх большевиків-втікачів вирішено було створити незалежну комуністичну партію під назвою „Комуністична Партія (большевиків) України" (КПбУ). Цю резолюцію схвалено 35 голосами проти 21. КПбУ мала бути пов'язана з Російською Комуністичною Партією (большевиків) тільки за посередництвом III Інтернаціоналу (ще не організованого в Москві). Внесок Квірінґа щодо назви „Російська Комуністична Партія в Україні" і Лапчинського-Шахрая — „Українська Комуністична Партія (большевиків)" відхилено. Центральний Виконавчий Комітет партії, так само, як і „Народній Секретаріят" вирішено ліквідувати, натомість створено „Комітет Дев'ятьох" для організації повстанської акції в Україні проти Гетьмана. „Дев'ятку" очолили: Скрипник, Бубнов і Затонський, але вони небагато зробили для організації повстанського руху в Україні і більшість большевиків вирішили, що куди безпечніше було емігрувати в Москву і певно від цих емігрантів Ленін довідався про Таганрозьку конференцію. Надзвичайно стурбований, він негайно скликав 3 травня 1918 р. засідання ЦК РКПб, щоби розглянути рішення Таганрозької конференції. У висліді цих нарад і певно на внесок Леніна вирішено було схвалити дві постанови, одну офіційну, призначену для преси, яка звучала:

"ЦК РКПб, обговоривши питання про виділення окремої Української Комуністичної партії з Російської Комуністичної партії, не ставить жодних заперечень проти створення Української Комуністичної партії оскільки Україна являє собою самостійну державу."[8]

---

[7] Совєтські джерела подають, що "в березні 1918 р. М. Скрипник **був іменований** головою Народнього Секретаріяту" (СУ-УРЕ, стор. 123), хоч не уточнюють, хто підписав номінацію Скрипника головою Секретаріяту, бо ж ніякого зверного органу над Секретаріятом тоді не було.

[8] "Правда", 9 травня (25 квіт.) 1918 р.

Текст другої, неофіційної постанови ЦК в тій самій справі не переховався в совєтських документах, але її передає сучасний большевицький історик на підставі пізніших виступів Е. Квірінґа і М. Скрипника.[9] Ця неофіційна постанова вирішувала без згоди з „українськими большевиками", що „офіційно повинен бути виділений Український ЦК, а неофіційно він існує, як обласний центр".[10]

Щоби остаточно ліквідувати „шкідливі наслідки" Таганрозької конференції, Ленін наказав нашвидкоруч скликати „перший з'їзд Комуністичної Партії (большевиків) України", який відбувся у Москві від 5 до 12 липня 1918 року. Ще перед скликанням того з'їзду, 30 червня того ж року опубліковано було в московській „Правді" статтю, п.н.: „Про створення «самостійної» Комуністичної партії України", підписану ініціялами „Я.Е.", де писалося:

"Замість роботи по поглибленню і поширенню зв'язків Російського партійного центру, партійні "самостійники" пропонують зруйнувати існуючий центр."[11]

Перший з'їзд КПбУ відбувся у присутності 65 делегатів з рішальним і 147 з дорадчим голосом, які мали репрезентувати 4.364 членів партії в Україні.[12] Доцьогочасні „конґреси" совєтів в Харкові і Катеринославі, як також Таганрозьку конференцію вповні зіґноровано, крім назви партії і вирішено починати все „від початку".

Головну доповідь в справі організації Комуністичної партії в Україні виголосив прихильник „правих" поглядів, Е. Квірінґ, який пропонував повну підлеглість КПбУ — РКПб. В резолюції з'їзду в тому напрямі схвалено, що:

"Належить об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну в місцевих питаннях Комуністичну Партію України зі своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну Партію з підпорядкуванням в питаннях програмових загальному з'їздові Російської Комуністичної Партії, а в питаннях загально-неполітичних — ЦК РКП."[13]

---

[9] А. В. Лихолат: "В. І. Ленін і утворення Комуністичної партії України", "Український Історичний Журнал", ч. 6, Київ, 1978 р., стор. 18.

[10] Там само. [11] Там само.

[12] "Історія Партії КПбУ", Партвидав, 1933 р., том II, стор. 289. Не є ясним, звідки взято це аж надто точне число членів партії у Москві. Це показалося підозрілим навіть новішим совєтським історикам, от як цитований вище А. Лихолат і тому він у згаданій статті подає далеко скромніше про "45 нелегальних партійних організацій, що налічували понад 4 тис. членів" (стор. 18 згаданої статті).

[13] "Комуністична Партія України в резолюціях і документах", "Ґосполітіздат", Київ, 1958 р., стор. 23.

В дальших резолюціях було сказано, що „має бути революційне поєднання України і Росії на базі пролетарського централізму в межах Російської Совєтської Соціялістичної Республіки на шляху до „всесвітньої комуни".[14] З'їзд схвалив також резолюцію про ставлення до „так званих рад, які для прикриття своїх справжніх замірів організували дрібно-буржуазні партії". Це була виразна постанова проти боротьбістів (лівого крила УПСР), які в тому часі створили вже окрему групу і залицялися до КПбУ (В. Блакитний, Г. Гринько, О. Шумський і ін.). „Ліві соціял-демократи" вступили до КПбУ ще перед першим з'їздом. (П. Слинько, П. Буценко).[15]

Перший з'їзд КПбУ не проголошував жодної „Української Народньої Республіки", тому що було це в той час, коли Берестейський договір, підписаний большевиками, визнавав самостійність Української Народньої Республіки, створеної Центральною Радою, і порушувати цей договір було в тому часі щонайменше незручно. З'їзд вибрав ЦК, очолений В. Затонським як першим секретарем партії і створив „Центральний Революційний Комітет", до якого увійшли усі провідні большевики України і поза Україною в такому складі: І. Амосов, В. Затонський, С. Ґлузман, Крейсберґ-Ісааков, Е. Квірінґ, Лаврентій-Картвелішвілі, Лутовінов, С. Косіор, Ю. Пятаков, Татарський, Тичинін, С. Шварц, Фарбман (Рафаїл).[16] М. Скрипник не увійшов ані до „Революційного Комітету", ані до ЦК партії, тому що він був „в опалі" за рішення Таганрозької конференції, а саме, що КПбУ має бути пов'язана з РКП „тільки через Інтернаціонал" і що „Україна є незалежною Українською Федеративною Республікою". Тому Скрипника вислано було спершу до Пензи (?), пізніше на фронт у війні проти УНР, як політичного комісара, врешті він опинився в уряді головного ЧК, де він, на становищі керманича відділу „по боротьбі з контрреволюцією" під керівництвом Дзержинського, мав виправдати свою „большевицьку чуйність".[17]

На першому З'їзді КПбУ виступив угорський большевик, Бела Кун, який переконував українських большевиків в ко-

---

[14] Там само, стор. 17.

[15] "Спогади про Перший з'їзд КПбУ", П. Буценко, Київ, 1958 р., стор. 39.

[16] "Історія КПбУ", Партвидав, том І, Харків, 1933 р., стор. 285. (Різні совєтські джерела подають дещо відмінно склад цього Ревкому, обраного на Першому з'їзді КПбУ. Інакше цей склад поданий в СУ-УРЕ, стор. 126. Немає можливости виправити ці неточності совєтських видань).

[17] "Опальне" положення Скрипника в тому часі старанно промовчується всіма його біографами, хоч його дійсне становище в тому часі не є ясним. Див. також розділ VII, стор. 12, прим. 19.

нечності „федерації усіх комуністичних партій у міжнародньому масштабі". Немає ніяких доказів на те, щоби українські большевики пробували боронити на першому З'їзді КПбУ самостійність або бодай автономність своєї партії а тим більше боронити прав українського народу.[18]

„Революційний Комітет" („Ревком") вибраний першим З'їздом видав відозву до населення України, закликаючи до повстання проти Гетьмана, але ця відозва не мала успіхів і Бубнова, голову Ревкому обвинувачували, що він „втратив зв'язок з масами". Діяльність ЦК після Першого З'їзду була оцінена Леніном як незадовільна і певно тому 17-22 жовтня 1918 року був організований у Москві „Другий З'їзд КПбУ", на якому було присутніх 125 делегатів, які мали репрезентувати 5011 членів партії в Україні.[19] Більшість делегатів виступала на цьому з'їзді під псевдонімами і їхньої ідентичности не встановлено й досі.[20] Ленін і Карл Лібкнехт були вибрані до почесної президії з'їзду, яким засадничо керував Свердлов, секретар РКП. Засадничою резолюцією з'їзду, на внесок Епштейна було, що „головним завданням КПбУ є

---

[18] Григорій Костюк у своїх спогадах із заслання: "Окаянні роки" (В-во "Діялог", Торонто, 1978 р.) твердить, що у Воркуті на засланню він зустрівся з Панасом Буценком, колишнім секретарем ВУЦИК і в розмові з ним Буценко твердив, що це був він, Буценко, якому "перед першим з'їздом (КПбУ) довелось доводити Ленінові, чому така партія мусить бути окремою від РКП, чому вона повинна бути орієнтована на українську політичну культуру і дійсність. Ленін погодився зі мною (Буценком) і з тими, що так, як я, думали. Він відкинув централістичну, офіціяльну позицію П'ятакова, Квірінґа і подібних. Ми вийшли переможцями". (стор. 105 цитованого твору). Дуже важко погодитися з цими твердженнями Буценка (якщо їх точно передає Г. Костюк) на підставі фактів перебігу першого З'їзду КПбУ і рішень того З'їзду і тут залишається єдине логічне припущення, що українські большевики цілковито не орієнтувалися в дійсності і жили "уявним думанням" до часу своєї власної катастрофи і катастрофи цілої нації.

[19] Див. прим. 12 на стор. 30 цього розділу.

[20] В жодних совєтських документах не вияснено потреби задержання "інкоґніто" більшости делегатів "Другого З'їзду КПбУ": неможливо пояснити це "дипломатичними мотивами" з уваги на тодішнє положення, бо ж Москва не зірвала ще дипломатичних зносин з Україною, але ж в часі "Першого З'їзду" положення було точно таке саме, однак прізвища всіх делегатів відомі і більшість з них увійшла до вибраних з'їздом комітетів. Треба думати, що більшість делегатів "Другого З'їзду" взагалі ані організаційно, ані фактично не були пов'язані з Україною і КПбУ, і були набрані Леніним з вулиці Москви цілком припадково, і тому совєтські історики цілком слушно вважають, що краще ідентичність тих "українських делегатів" промовчати. Вражає також факт, що до ЦК КПбУ, обраного цим з'їздом, увійшло лише кілька членів "Революційного Комітету" першого з'їзду; інші члени ЦК ніякого організаційного чи фактичного зв'язку з Україною не мали.

об'єднання України з Росією". З'їзд обрав до ЦК КПбУ Сталіна, який був наркомом національних справ РСФСР. Секретарем партії обрано Квірінґа. В листопаді того ж року В. П'ятаков і Затонський подалися до Курська, де мали створити початок уряду Совєтської України. Вони почали урядування в залізничному вагоні на станції Курськ, а по якомусь часі перенеслися до містечка Суджа, на українсько-московському пограниччі. „Уряд" на чолі з П'ятаковим, звертався до Москви за дозволом офіційно проголосити існування Совєтської України (в Курську) і розпочати військову акцію проти Гетьмана. Але Ленін дав наказ Сталінові тримати курський уряд під контролею і не хотів мати клопоту з небажаними потягненнями того „уряду": гра тепер проводилася поміж Москвою та Києвом і не було часу „бавитися в уряди" (дослівний вираз Сталіна).

Щойно 13 листопада 1918 р. міжнародня ситуація дозволила Ленінові проголосити „всім, всім, всім", що Берестейський договір касується „в цілости і в усіх пунктах"; що усі територіяльні зміни наслідком того договору вважаються недійсними; що „усі окуповані провінції Росії мають бути очищені" і „право самовизначення (народів) буде признане цілковито працюючим масам" („трудящимся всех народов").[21]

Та проголошення Леніна про „право на самовизначення", яке „буде признане", не давало ще права „урядові" Совєтської України виступати публічно з якимибудь заявами про своє існування. Ще перед оповіщенням постанови про скасування Берестейського договору Московський Совнарком 11 листопада видав Реввоєнсовєтові РСФСР, на чолі якого стояв Троцький, наказ розпочати протягом дев'ятьох днів офензиву в Україну з метою „підтримки робітників і селян, які *пов-*

---

[21] "Історія Сов. Конституції в Документах", стор. 77. Ще 2-15 листопада 1917 р. Ленін проголосив "Маніфест до народів Росії" (підписаний також Сталіним, як наркомом національностей), де обіцяв "самоопределение **вплоть** до отделения". Цей клич, вживаний також у часописах, як засадничий щодо самовизначення народів, був відразу неправильно перекладений і інтерпретований (свідомо чи й несвідомо) українськими большевиками, як "самовизначення включно до відділення", або в найкращому разі "самовизначення аж до відділення". Правдоподібно, Ленін вжив тут цілком свідомо важке до перекладу на інші мови російське слово "вплоть", яке аж ніяк не означає "включно" і походить від іншого слова "вплотную", тобто "дуже близько", "дуже щільно", але не "включно". Найближчим перекладом цього слова на українську мову є "впритул", проте, жодний з "ленінознавців" не вжив того слова в докладному перекладі ленінського клича на українську мову. (Див. для прикладу: Ів. Бакало: "Національна політика Леніна", стор. 33, 35).

стануть проти Гетьмана".[22] Того ж дня у Москві відбулась нарада тогочасного командира південного фронту Вацетіса зі Сталіном, Антоновим, Скрипником, Епштейном, Яковлевим у справі України. Два останні реферували тогочасну ситуацію в Україні і призналися, що:

"Помимо того, що робітники і багато селян, спеціяльно на Чернігівщині, є по нашому боці, без перекинення значних частин Червоної Армії в Україну не можна сподіватися успіху революційного руху в Україні, ані навіть його започаткування."[23]

Але вислати більші військові сили в Україну в той час було неможливо тому, що большевики були побиті естонцями над Нарвою 22 листопада. Виглядало так, що військова розправа в Україні забере довший час, і вирішено було проголосити Совєтський Уряд України, що й сталося 29 листопада 1918 року в Суджі, „маніфестом" (слово „універсал" було проскрібоване з уваги на універсали Української Центральної Ради), підписаним „тимчасовим робітничо-селянським урядом України", в складі прем'єра Ю. П'ятакова і членів „уряду": К. Ворошилова, А. Серґеєва, Е. Квірінґа, А. Аверина, В. Затонського і Ю. Коцюбинського. „В імені повсталих проти Гетьмана робітників і в імені революційної армії України", маніфест проголошував намір повалення гетьманської влади та безоглядну боротьбу з усіма противниками большевизму.

Але звільнення України від влади Гетьмана прийшло не наслідком акції Всеукраїнського Революційного Комітету (большевиків), а наслідком створення Директорії Української Народньої Республіки, війська якої були в Києві 14 грудня 1918 року. Акція Червоної Армії в Україні була тепер вже не проти Гетьмана, а проти УНР. Гетьман зрікся влади і в той самий день Троцький видав наказ комендантам військових округ в Орлі та Казані вислати додаткові військові частини в Україну „для скріплення української армії". Однак, цей наказ не мав успіху і 23 січня 1919 року командування „української армії" знову звернулося зі скаргою у Москву про недостатню допомогу. Наслідком цих скарг 28 січня в Харкові, який був вже окупований большевиками, наступила реорганізація „уряду України" і новий „український прем'єр", Християн Раковський, болгарин з походження і румун по пашпорту, виступив з ініціятивою заключення „стисло

---

[22] "Гражданская война 1918-1920 рр." в трьох томах, під загальною редакцією А. С. Бубнова, С. С. Каменева, М. Н. Тугачевського, Р. П. Ейдельмана, том III, Москва, 1932 р., стор. 11, 27.

[23] Антонов-Овсеєнко: як вище, том III, 1932 р., стор. 11, 27.

оборонного союзу" з усіма „незалежними совєтськими республіками проти усяких спроб повалення робітничо-селянської влади". За словами вступного коментаря пропозиції цього союзу, ця ініціятива мала допровадити до повного злиття („вплоть до полного слияния") „союзних" республік, якщо „буде на це воля народу".

6 лютого 1919 року совєтські війська під командуванням Антонова окупували Київ, після чого посувалися далі на схід, а уряд Директорії УНР перенісся спершу до Винниці, а потім до Кам'янця-Подільського.

Рівночасно з військовою акцією проводились „дипломатичні" переговори поміж Директорією і совєтським урядом у Москві. „Український" совєтський уряд ніякого впливу на ці переговори не мав. Уряд Директорії закинув Москві, що вона вживає інтернаціональні війська китайців, лотишів, мадяр і частинно москалів і стремить до окупації України, „такої самої, якою вона була протягом останніх 300 років під пануванням російськіх царів".[24] Чічерін, тодішній нарком закордонних справ РСФСР відкинув цю ноту Директорії, вважаючи усі закиди „безпредметними" тому, що, на його думку, „жодних військових формацій РСФСР в Україні немає" і все, що в Україні діється, є лише „цілком натуральним вислідом клясової боротьби робітників з буржуазією". Рівночасно він пропонував розв'язати „міжпартійний конфлікт" на підставі таких чотирьох засад: 1. Визнання повної суверенности обох пертрактуючих сторін; 2. Невтручування у внутрішні справи; 3. Легалізацію большевицького руху в Україні; 4. Розв'язання справи влади в Україні шляхом скликання робітничо-селянського з'їзду.

Директорія вирішила скористати з пропозиції переговорів і вирядила у Москву делегацію під проводом С. П. Мазуренка, який доводив, що уряд РСФСР проводить в Україні найбільш здецидовану боротьбу, і що П'ятаков, який „очолює „Совєтський Уряд України" є відпоручником уряду РСФСР. Щодо організації влади в Україні, то Мазуренко заповів скликання на 19 січня 1919 року Трудового Конґресу України в Києві. „Ізвестія" іронічно назвали Трудовий Конґрес „передпарляментом Керенського". Але війська Антонова були вже в Харкові в часі цих переговорів і після проведення 28 січня 1919 року змін в складі совєтського уряду України, Раковський, як голова нового уряду, дав в „Ізвєстіях" інтер-

---

[24] Нота уряду УНР з 9. I. 1919 р., підписана членами Директорії: Петлюрою, Андрієвським, Макаренком, Винниченком, Швецем, проголошена в "Ізвєстіях" з дня 12. I. 1919 р.

в'ю, де він заявив, що хоч большевики визнають „право кожного народу і територіяльної групи до самостійности, однак, в суті речей, совєтська влада є інтернаціональною". Після окупації Києва большевиками в середині Директорії УНР наступив розкол: Винниченко, який обстоював порозуміння з большевиками, уступив і дальшу боротьбу продовжував С. Петлюра. Совєтський уряд у Москві не вважав потрібним в дальшому прикриватися фіґовим листком своєї „незацікавлености" в окупації України і переговори поміж Директорією УНР і РСФСР закінчились.

В „Ізвєстіях" з дня 18 березня 1919 року вміщено було статтю п.н.: „Конєц Діректорії", підписану В. Керженцевим, де повідомлялося, що „московська делегація Директорії на чолі з Мазуренком припинила свою працю . . . Її дальша доля буде вияснена в найближчому часі". Але вже 21 того ж місяця вміщено було в „Ізвєстіях" наступну статтю, де писалося, що „совєтський уряд не має найменших підстав до перепровадження переговорів із збанкрутованою владою, залишеною її прихильниками. З петлюрівцями може бути тільки одна розмова — здецидована боротьба до повної перемоги. Не можна застосовувати жодної іншої політики до групи авантюристів, які хочуть запродати робітничо-селянську Україну союзницьким жандармам".

1-6 березня 1919 року відбувся в Харкові III З'їзд КПбУ. На ньому були присутні 199 делегатів, які мали репрезентувати 16.363 членів партії.[25] Хоч III З'їзд КПбУ відбувся в Україні, але ним керували большевики з РКПб під керівництвом Свердлова. Тому, коли на З'їзді делегат Хмельницький вніс проєкт окремої конституції України, неподібної до конституції РСФСР, внесок відразу було відхилено на вимогу Свердлова, без дискусії. В часі З'їзду дійшло до зудару поміж „правими" (Артем) і „лівими" (П'ятаков) большевиками. „Ліві" намагалися в часі З'їзду боротися проти „демократичного централізму" Леніна, який тепер був офіційною лінією РКПб. Речник „правих" говорив на З'їзді до П'ятакова: „Ви лаєте в нашій особі роботу і політику всієї партії. Так і кажіть: „ми, українські сепаратисти, бажаємо тут, в Україні, грати свою світову політику". Пробачте, цієї політики ви грати не будете. Буде єдина Російська Комуністична Партія і тільки вона вестиме світову політику."[26] З'їзд прийняв програму „воюючого комунізму" і висловився проти співпраці з українськими боротьбистами. На тому ж таки З'їзді обрано

---

[25] М. Яворський: "Історія КПбУ", Партвидав, 1938 р., стор. 110.
[26] М. Липовченко: "III З'їзд КПбУ", стор. 62.

„заочно", на внесок представників РКПб, головою ВУЦК Григорія Петровського, який до цього часу ніколи не був на з'їздах КПбУ (також московських) і до КПбУ до того часу не належав. Найвищим органом КПбУ, на вимогу ЦК РКПб мали бути від того часу конференції, а не з'їзди. До ЦК КПбУ, обраного на цьому З'їзді, увійшла головно київська група комуністів і З'їзд був під перевагою цієї групи. До Політбюро КПбУ увійшли: Ю. П'ятаков, Е. Квірінґ, Х. Раковський, Мещеряков та А. Бубнов.

Московська централя РКПб відчувала надзвичайну пильність у схваленні загального статуту для усіх комуністичних партій Імперії і VII З'їзд РКПб схвалив резолюцію, де було сказано:

"В сучасний момент Україна, Латвія, Литва і Білорусь існують, як окремі совєтські республіки. Але це цілком не означає, що РКПб повинна в свою чергу переорганізуватися на основі самостійних комуністичних партій. (Тому) VII З'їзд РКПб постановляє: існування централізованої комуністичної партії необхідне в усіх частинах РСФСР. Усі рішення РКПб та її керівних органів є безумовно зобов'язуючими для усіх членів партії, незалежно від їхнього національного складу. Центральні комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковуються ЦК РКПб."[27]

Але перебування совєтського уряду в Україні в 1919 році було короткотривалим, бо ж з півдня став посуватися Денікін. Ленін не гаяв часу і в січні 1919 року призначив в Україну комісара постачання хліба А. Шліхтера, якому дали в допомогу 2700 озброєних робітників з Москви і Петрограду та інших міст РСФСР для конфіскації хліба в Україні. Ленін сподівався, що Шліхтер зможе вивезти до кінця 1919 року 50 мільйонів пудів хліба з України, однак ця квота не була виконана, тому що літом того року Денікін окупував більшу частину України і совєтський уряд змушений був евакуюватися. 2 жовтня 1919 року „совєтський уряд України", на шляху евакуації з України, в Чернігові, самоліквідувався і передав усі повновласті Москві. З приводу того в середині КПбУ виник розлам поміж прихильниками повної підлеглости Москві (В. Затонський, С. Косіор) і самостійної організації та розвитку партії (Лапчинський, Коцюбинський). Ці останні організували в Гомелі окрему конференцію з решток партії без дозволу Москви. На цій конференції було присутніх 15 осіб. Головними речниками гомельської конференції були Лапчинський, Мануїльський і Коцюбинський. Лапчинський

[27] "КПСС в резолюціях", том I, стор. 443.

виступив вперше в історії КПбУ з ясною програмою в українських справах, яка з'ясовувала наступні точки:

1. Україна на усій своїй території мусить бути совєтською (Радянською Соціялістичною Республікою).

2. Об'єднання України з іншими совєтськими республіками, незалежно від того, чи це об'єднання буде в межах Російської Імперії, чи поза її межами, може бути тільки на підставі федеративних засад, а саме, репрезентативні органи, спільні усім сфедерованим державам, мають складатися з репрезентантів членів федерації і в Україні такі федеративні органи мають діяти тільки за посередництвом місцевих органів совєтської влади.

3. Якщо деякі галузі адміністрації і господарства України мають бути об'єднані з такими самими російської і інших совєтських республік, то спільні контрольні органи тих галузей не сміють бути в жодному разі ідентичними з відповідними адміністративними органами Великоросії.[28]

Лапчинський жадав також незалежности партії:

1. Партія має бути цілковито самостійною секцією Інтернаціоналу. Її найвищим органом має бути Всеукраїнський Партійний Конґрес. Партії підлягають усі партійні працівники в межах України.

2. Партія об'єднує усіх комуністів, які працюють в Україні, незалежно від їхньої національности.

3. КПбУ об'єднує усі інші партії, які діють в Україні і поділяють плятформу Комуністичного Інтернаціоналу.

Вирішено було також скерувати меморандум до ЦК ВКПб, який склав Павло Попов, в якому писалося:

"Є ясним, що Комуністична Партія не має жодного впливу на село, яке є українським, і Партія не зробила нічого, щоб притягнути бідніші елементи села на свій бік, а в той самий час Партія охоче приймає в свої ряди дрібно-буржуазні елементи з посеред російських і жидівських ремісників, які засадничо є русофілами... і Україну вважають тільки об'єктом, з якого можна тягнути матеріяльні користі, тоді як інтереси клясової боротьби в Україні цілковито занедбані."[29]

Ленін, негайно після того, як почув про Гомельську нараду, спішно вирядив до Гомеля вірних ленінців: Затонського і Косіора (які, очевидно, і донесли Ленінові про ту нараду) з наказом негайно розігнати нараду, але з історичних документів не є ясним, чи ці два вірні партійці запізнилися чи не мали фізичної можливости розігнати „федералістів", як від того часу було названо групу Лапчинського-Коцюбинського.

---

[28] Тут цитовано за Я. Білинським: "Комуністична окупація України" "Україна 1917-1920 — Студія Революції" (в англ. мові), стор. 122.

[29] Там само, стор. 122, 123.

Розправу з „федералістами" довелось відкласти аж до травня 1920 року, коли за „націоналістичний ухил" було виключено з партії Лапчинського, Криворотченка, Єрського, Слинька і Попова.[30] В жодних документах не вияснено, чому за Гомельську нараду було виключено тих комуністів, але „помилувано" Ю. Коцюбинського, хоч безсумнівним було те, що він був ініціятором тієї наради.

Однак, Гомельська нарада мала вплив на політику централі Партії і Ленін вважав за необхідне на засіданні Політбюро 21 листопада 1919 року і на пленарній сесії ЦК РКПб 29 листопада схвалити резолюцію в українських справах, в якій читаємо:

1. Ідучи невідхильно за принципом самовизначення націй, ЦК вважає властивим підтвердити ще раз, що політикою Російської Комуністичної Партії є незалежність Української Совєтської Республіки.

. . . . . .

3. Під сучасну пору взаємини поміж Українською Совєтською Республікою і РСФСР є визначені федеративним об'єднанням.

. Беручи під увагу, що українська культура (мова і ін.) була століттями переслідувана царизмом і експлоатуючими клясами Росії, ЦК РКПб доручає кожному членові (партії) діяти так, щоб усунути перешкоди для розвитку української мови і культури. Тому, негайно мусять бути вжиті такі заходи, щоб запевнити в усіх установах достатнє число урядовців з українською мовою і щоб в майбутньому усі урядовці мали певне знання української мови.

. . . . . .

7 В сільському господарстві політика партії повинна провадитись із спеціяльним узглядненням бідних селян і середняків.[31]

В грудні 1919 року розпочалась совєтська офензива проти Денікіна в Україну, яка закінчилась в лютому 1920 року. В березні 1920 року було скликано у Москві рештки членів КПбУ на конференцію (назву „з'їзд" чи „конґрес" ЦК РКПб заборонив). На цій конференції не було порушено проблем України в цілому, а тільки становище КПбУ до колишніх соціял-демократів, які тепер сформували Українську Комуністичну Партію (УКП) і лівих есерів, які мали групу боротьбистів. Було схвалено, що ці групи можна приймати до КПбУ, але не загальним порядком, а індивідуально.

Але боротьба за Україну не була закінчена, тому що тепер вибухла війна з Польщею, яка в теоретичному союзі з

---

[30] "Істпарт", ч. II, стор. 634.

[31] Попов: "Нарис Історії Комуністичної Партії (большевиків) України", Харків, стор. 78, 79.

УНР розпочала наступ в Україну і Київ 8 травня 1920 року тимчасово був окупований польськими військами. Війна з Польщею закінчилася Ризьким миром, в якому чинник УНР був остаточно усунений з політики Совєтської Росії і тепер можна було приступати до закріплення совєтської влади в Україні. В кінці 1920 року Ленін вислав в Україну Молотова як секретаря КПбУ і Фрунзе як голову ради народніх комісарів України. Під командуванням Фрунзе були також командири поодиноких большевицьких військових відділів в Україні, які діяли проти Врангеля, Махна, Григор'єва і інших партизанських отаманів, як також і проти військ УНР, які намагалися Зимовим Походом підсилити повстанські рухи в Україні проти большевиків.

17-23 березня 1920 року у Харкові відбулась IV Конференція КПбУ в присутности 278 делеґатів, яка мала вибрати крім проводу партії також делегатів на Конґрес РКПб. КПбУ в Україні мала тепер 25.247 членів і 8.233 кандидатів Партії. Ленін знав з донесень своїх прихильників в Україні, що на цій Конференції КПбУ має вибухнути опозиція проти „демократичного централізму" в партії, який був тепер офіційною політикою Леніна і, щоб нейтралізувати цю опозицію, він вирядив на Конференцію Сталіна як наркома національних справ. Роля Сталіна на цій Конференції ніколи не була вияснена в совєтській історії: правдоподібно усі документи, які торкаються цієї справи, були пізніше знищені Сталіном. Сталін приїхав з офіційним дорученням „спацифікувати" опозицію проти Леніна і він мав промову в цій справі, написану Троцьким, яку він мав виголосити на Конференції. Але він на місці вирішів не виголошувати цієї промови, натомість зробив доклад „про економічну політику партії", що цілком не було в його ділянці. Він також керував виборами до ЦК КПбУ і делегатів на Всесоюзний З'їзд Партії і, врешті, на закінчення Конференції, похвалив делегатів КПбУ за їхню „успішну" працю. Цю поведінку Сталіна можна зрозуміти тільки взявши до уваги факт, що він вже в тому часі був активно заанґажованим у внутрішню партійну боротьбу за впливи в Партії, а може й за ленінське насліддя і він волів мати усіх членів КПбУ по свому боці, граючи перед ними ролю об'єктивного „демократа". Делегатами на Всесоюзний З'їзд було вибрано ленінців і не-ленінців на паритетних засадах у відношенні 50:50% (обидві франкції ленінців і не-ленінців існували тоді офіційно в партії), але членами нового ЦК КПбУ були вибрані майже виключно анти-ленінці, тобто противники „демократичного централізму", на чолі з Т. Сапроновим, В. Богуславським, Я. Дробнісом, М. Фарбманом

(Рафаїлом). Кількість анти-ленінців до ленінців на Конференції була 173 до 103. Ленін, довідавшись про вислід Харківської Конференції КПбУ, оскаженів і вислав Сталінові таку телеграму: „Тому що на Конференції вибрано по 13 делегатів (до Всесоюзного З'їзду) від кожної фракції і тому що 103 делегатів не брали участи в голосуванні до ЦК, Політбюро РКПб вирішило створити тимчасове бюро КПбУ з представників старого ЦК і по два нових представники від кожної фракції."[32] Це було очевидним порушенням „партійної демократії" і фактичним розв'язанням ЦК КПбУ і тому делегати КПбУ на IX Всесоюзному З'їзді Партії, який відбувся у Москві від 29 березня до 5 квітня 1920 року, вирішіли зложити протест проти рішення Політбюро ЦК РКПб. Але Ленін виманеврував делегатів КПбУ на З'їзді за допомогою своїх прихильників (головно Каменева) і переконав їх не порушувати цієї справи на З'їзді, бо ж, мовляв, „краще порушити цю справу перед новим ЦК". Все ж, на З'їзді виступив Сапронов, який сказав:

"Тепер складається не диктатура Партії, а диктатура бюрократії. Якби Ви, товаришу Ленін, не були грамотні (в політичних справах) і якби ми не були безграмотні, ніякі заяви, що „того немає" не допоможуть і ніякими словами замазати того не можна. Стремління до єдновластя видно не тільки в керівництві фабриками і заводами, але і в намаганні замінити совєти, виконкоми і президії „губернаторами". Але пощо говорити тоді про „диктатуру пролетаріяту", про самодіяльність робітників: ніякої самодіяльности немає! Ви обертаєте членів Партії в послушний грамофон... І я тут задаю питання, товаришу Ленін, хто ж має призначати ЦК? Зрештою, і тут має рішати єдиновластя..."[33]

Ленін, який ніколи не був надто спритним у відкритій полеміці, шукав відповіді на поставлені питання, але зміг тільки назвати промови опозиції „величезною теоретичною плутаниною":

"Тов. Сапронов багато говорив нам про правління олігархії — казав Ленін: — Шкода, що він не ілюстрував це прикладом України. Якщо ми розігнали і скастрували усю українську Конференцію, то треба було бити на тривогу і казати, що ми злочинці, але тепер усі мовчать..."[34]

---

[32] Ленін, ПСС, т. 51, стор. 167.

[33] Протоколи IX З'їзду РКПб, стор. 50-53.

[34] Там само, стор. 87. Цей виступ Леніна можна пояснювати тільки "садизмом" його характеру. Якщо йому пощастило виелімінувати питання розв'язання ЦК КПбУ перед З'їздом, то, очевидно, краще було тієї справи на З'їзді не порушувати. Але він, не маючи ніяких заперечуючих аргументів проти Сапронова, не зміг стриматися, щоб не покпити з "української делегації".

Делегати КПбУ зорієнтувалися дещо запізно, яку велику помилку вони зробили, знявши свій внесок про розв'язання ЦК КПбУ з порядку денного З'їзду і спромоглися тільки на таку заяву:

"Тов. Ленін у свому слові сказав, що Політбюро розігнало увесь вибраний на Всеукраїнській Конференції ЦК КПбУ і якщо товариші (з України) не підіймають того питання, то виходить, що ЦК РКПб правий, а Всеукраїнська Конференція винувата... Тому ми уповноважені скласти таку заяву: тов. Сапронов в перший день З'їзду прохав тов. Леніна і Каменева поставити цю справу на пленум ЦК. Але нам запропонували перенести це питання на пленум нового ЦК РКПб після З'їзду і не ставити цього на З'їзді. Делегація КПбУ на це погодилася..."[35]

Опозиція делегатів КПбУ проти Леніна була, очевидно, не з уваги на „український буржуазний націоналізм", бо ж українців серед делегатів КПбУ на З'їзді РКПб не було або було надзвичайно мало, але усі вони були наставлені вороже проти „єдиноначалія", до якого комуністи ще не звикли, наївно вірячи в „партійну демократію". Але Ленінові усього цього було забагато і він вирішів раз на завжди покінчити з „українським сепаратизмом" та постановив провести в Україні партійну чистку під назвою „перереєстрація членів Компартії України" і в травні цього ж року в Україну з Москви скеровано 674 партійних робітників для перепровадження чистки. Доля укапістів і боротьбістів в партії була передрішена і в липні 1920 року з кількох тисяч колишніх укапістів залишилося в Партії усього 118 осіб. Проте, виключені укапісти не відразу погодилися з рішенням чистки і вносили відклики або нові прохання про прийняття до Партії пізніше.

Ленін мав тепер дуже добре теоретичне виправдання потреби чистки, бо ж, згідно із засадами III Інтернаціоналу, які саме він увів в статут цієї організації і яка існувала офіційно від 1 травня 1919 р., в точці 12 умов в справі прийняття і існування комуністичних партій було сказано:

"Партії, які належать до Комуністичного Інтернаціоналу, мусять бути засновані на принципі **демократичного централізму"** (підкреслення оригіналу), і в точці 13: "Комуністичні партії в тих країнах, де комуністи проводять свою роботу легально, мусять проводити час від часу чистки (переєстрації) членства партії, щоб позбутися дрібно-буржуазних елементів, які чіпляються партії."[36]

---

[35] Протоколи IX З'їзду РКПб, стор. 210, 211.

[36] "Ленин и Коммунистический Интернационал", Москва, 1970 р., стор. 250-254.

Після IX З'їзду Партії довір'я Москви до українських комуністів ніколи не було встановлено і черговими секретарями КПбУ були особи не вибрані на конференціях КПбУ, а прислані на наказ Москви люди, які не тільки що не були українцями, але не мали ніякого ані формального, ані фактичного пов'язання з українськими землями, чи масами, як також і з комуністичним рухом в Україні.

Дослідника історії закріплення совєтської влади в Україні вражає брак тяглости цієї влади, якщо вже вважати її „українською" тільки тому, що вона, ця влада урядувала на українських землях. Декілька разів проголошувано „державу",[37] при чому офіційна назва цієї „держави" не є ясною навіть для совєтських істориків[38] і декілька разів цю „державу" було розв'язано таким самим способом: „рішенням партії", хоч і ця „партія" не була належно оформлена. Назва партії не була ясною до Таганрогської конференції. „Другий Совєтський Уряд" України був проголошений в Суджі без проголошення держави, яка була офіційно розв'язана Чернігівською конференцією. Немає жодних слідів в совєтській історії про проголошення „Третьої Совєтської Республіки" України після третьої окупації України літом 1920 року.

Вступні переговори Ризького миру розпочалися 25 жовтня 1920 року поміж Українською Совєтською Соціялістичною Республікою (УССР) і Річпосполитою Польською в присутности Йоффе, представника наркомату закордонних справ РСФСР, який фактично керував переговорами. Польща не мала спільних кордонів на сході з РСФСР. Щойно 28 грудня 1920 року, тобто після започаткування Ризьких переговорів, було підписано поміж УССР і РСФСР договір про „взаємне визнання суверенности" з рівночасним встановленням „військового і господарського союзу", в якому були такі постанови:

1. РСФСР і УССР заключають військовий і господарський союз.

2. Для кращого переведення зазначених в точці 1. завдань, обидва уряди вирішують, що наступні народні комісаріяти є спільні: 1. Комісаріят війни і фльоти, 2. Комісаріят зовнішньої торговлі, 3. Найвища управа народнього хазяйства, 4. Комісаріят праці, 5. Комісаріят комунікації, 6. Комісаріят фінансів, 7. Комісаріят пошти і телеграфу.[39]

---

[37] Дослідник Української Революції, Матвій Стахів, цілком слушно твердив в одному зі своїх виступів у Торонті, що **"держави не можна проголосити, її треба створити"** (власні записки автора).

[38] Ствердження, що совєтська держава мала спершу назву "Українська Народня Республіка", подано в СУ-УРЕ, проте інші совєтські історики вживають назву УССР від самого початку.

[39] Тут подано за: Ів. Герасимович, "Голод на Україні", стор. 41.

На підставі цього документу виглядає так, що в часі започаткування переговорів у Ризі Україна була „суверенною" і цілковито „незалежною" державою у війні з Польщею, тимчасом не було ніякою таємницею, що війну з Польщею 1920 року провадили совєтські армії, очолювані російськими полководцями Тугачевським, Будьонним і т. д.[40] Головою совєтської делегації в Ризі був Йоффе, який ніякого пов'язання з урядом УССР не мав.[41] Таких нелогічностей в совєтській історії є так багато, що жодний совєтський історик не намагається їх узгідними чи пояснити і немає можливости дати будь-які докази „суверенної" дії уряду УССР ані перед, ані після договору 28 грудня 1920 р., як також після офіційного створення „Союзу Совєтських Соціялістичних Республік", що, згідно з офіційними совєтськими даними, сталося на „Конґресі Совєтів" СССР у Москві 30 грудня 1922 року.

---

[40] Є чимало розвідок про перебіг війни поміж Польщею і РСФСР 1920 року, які трактують цю історичну подію здебільшого з військової точки погляду. Ледве чи хтось з істориків звернув увагу на політичну сторінку цієї війни, і то не так з уваги на присутність у цій війні чинника УНР, як радше з уваги на намагання большевиків захопити Західню Україну, головно Галичину і ліквідувати тут "українську іриденту", що спричинилося до розтягнення фронту і створення "галицького мішка" у фронтовій лінії, що зі стратегічного погляду означало поразку. Тут знову треба пригадати, що цей "мішок" був "заслугою" Сталіна, який був політичним комісаром того фронту і, виконуючи свої завдання як нарком національних справ, стремів до захоплення Львова. Пізніше, коли Сталін дійшов до влади, всі документи в тій справі були понищені або пофальшовані.

[41] В часі виготовлення остаточного тексту Ризького мирового договору виник клопіт: жодний з делегатів "суверенної УССР" не знав української мови в письмі. Виявилося, що дехто з польських делегатів знає українську мову і врешті поляки переклали текст договору (з російської) на українську мову. В склад совєтської делегації входили: Йоффе, Мануїльський, Оболенський і Кіров. З них тільки Мануїльський знав українську мову (в слові, не в письмі). Перекладачем в часі засідань з російської на польську мову був Вацлав Сольскі (дійсне прізвище — Панський), перекладачем польської делегації був Юліян Лукасевич, який знав також українську мову в слові і письмі.

РОЗДІЛ III

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В СИСТЕМІ БОЛЬШЕВИЗМУ

Після окупації України большевиками не усі політичні діячі і не усе членство партій вийшли на еміґрацію. Уся нація не може еміґрувати, так само не можуть еміґрувати усі її політичні одиниці. Члени політичних партій, в тому випадку головно соціялістичних, тобто УСДРП і УПСР, певно сподівалися, що після перших хвиль червоного терору, коли ЧК арештовувала і розстрілювала усіх, хто мав марку українського патріота, життя мусить увійти в якусь норму і тоді можна буде знайти якийсь "модус вівенді" з большовиками. Те, що большевики кинули клич: "хто не з нами, той проти нас",[1] усі знали, бо ж це був загальний большевицький клич, поруч з іншими, "ленінськими" кличами, от як "уся влада совєтам", "земля народові", "бий буржуїв", "грабуй награбоване" і ін. Але ніхто не припускав тоді, що клич "хто не з нами, той проти нас" треба інтерпретувати так, що "хто був раз проти нас, той мусить бути знищений". Ніхто з початку революції не знав нових "засад" большевицького "правосуддя", зрештою, виглядає так, що й тепер, більше як шістдесят років після большевицької революції ані наші, ані західньо-европейські правники не з'ясували докладно інших, цілковито відмінних від західньо-европейських засад большевицького "правосуддя", а саме, якщо на Заході запідозрений чи обвинувачений не мусить признаватися до вини, що більше, поліція після арешту запідозреного і перед початком переслухання мусить попередити арештованого, в чому він запідозрений і що усі відповіді, які він дасть на поставлені йому питання можуть бути використані проти нього і тому він не мусить відповідати на поставлені питання, то в большевицькій системі "правосуддя" признання обвинуваченого, байдуже, добровільні чи вимушені, є цілковито вистачаючим доказом вини. Саме тому, що ці засади не були цілковито ясними на початку існування большевиків, велика частина українських політичних діячів поставила себе в положення, яке раніше чи пізніше допровадило не тільки їх, але і їхні

---

[1] Клич "хто не з нами, той проти нас" на був оригінальним, ленінським. Його впровадив ще К. Маркс в часі революції 1848 року, дарма, що він сам ніколи не був послідовним в "чистості" марксистського вчення і боротьби за владу в часі тієї революції.

родини чи знайомих до засуду і заслання або й негайного знищення в системі большевицького терору, який, як виявилося, став перманентним, конечною вимогою большевицької системи.

Іншим прикрим фактом нашої дійсности з часів революції була **віра в марксизм** деякої частини наших політичних діячів, які, як знаємо, орієнтувалися на соціялістичні рухи в Европі і Росії, віра в те, що марксизм є "здійсненням соціяльної справедливости", і, по-друге, що "большовики здійснюють марксизм". Що таке марксизм — ніхто докладно не знав тоді, так як і тепер,[2] але саме переконання, що "большевики здійснюють марксизм", мало б виправдувати усі їхні злочини.[3] Читаючи тепер, більш як пів-століття після появи "Відродження Нації" Винниченка, його ревеляції про те, що "ми навіть посилалися на Маркса, не знаючи його вчення, не знаючи, що большевики здійснювали до літери те, що Маркс і Енґельс теоретично виклали у свойому вченні",[4] що большевики аґітуть за дійсну революцію", що "большевики вірили тільки в маси, через те в них був запал, воля, прагнення, ентузіязм",[5] і що"та кляса, яка захоплює владу, мусить за неї боротись всякими засобами... вона мусить уживати в тій чи іншій формі насильства над ворожими їй клясами",[6] і т. д., можна дивуватися наївности тих будь що будь провідних політичних діячів того часу. Адже ж ті думки Винниченка, написані в 1919 році, мусіли бути дискутовані в гурті українських "марксистів", "незалежників", "боротьбистів" і

---

[2] Вже геть пізніше один із дуже солідних дослідників большевизму, Юлій Марґолін, у своїй розповіді п.н.: "Діямант" (в рос. мові), писав в 1971 році: "Коли... йде мова про марксизм, ми маємо на думці не той неясний твір Маркса-Енґельса, в розумінні якого не погоджуються досі більшість дослідників "марксизму" і "пів-марксизму", а виключно те розуміння Маркса, яке увійшло в Росії, як складова частина "Діяманту" (цитований твір, стор. 7). Див. також свідчення А. Солженіцина про його "студії" Маркса: розділ I, стор. 21, прим. 25.

[3] Цитат про "виправдання" большевицьких злочинів, тому що "вони роблять найбільший експеримент в історії", так багато, що ледве чи можна й треба їх тут наводити. Все ж, для прикладу подаємо таке. Леді Астор, англійська аристократка і член парляменту, в часі найбільшого сталінського терору, була в СССР і добилася авдієнції у Сталіна. В часі авдієнції вона спитала його: "Як довго ви будете вбивати людей?" "Так довго, як довго це буде потрібним", відповів Сталін: "ви вбили кілька мільйонів людей (в часі Першої Світової Війни). Ви вбили їх непотрібно. Ми робимо найбільший експеримент в історії людства".

[4] В. Винниченко: "Відродження Нації", частина II, стор. 107.

[5] Там само, стор. 95.

[6] Там само, стор. 185.

ін., і це мусіло їх морально роззброювати в боротьбі з большевицькою машкарою.

Похідним (і обов'язковим) явищем "віри" в марксизм було переконання лівих відламів соціял-демократів і соціялреволюціонерів в конечність "світової революції", яка, нібито, мала обов'язково наступити у висліді Першої Світової війни, і тому українським революціонерам треба було "поспішати" з "виконуванням марксистської програми", щоб "не залишитися позаду". В усіх відозвах тодішніх лівих (і нелівих) фракцій українських соціялістичних партій можна завважити переліцитовування себе у "революційности".[7]

Але доктрина большевизму, що держава може бути побудована тільки на засаді примусу — фізичного чи економічного — дуже швидко просякла шляхом через совєтське шкільництво не тільки у свідомість шкільної молоді, але й старшого громадянства, яке повинно було знати щось про теорії західньо-европейських мислителів, Ж. Ж. Руссо, Дж. Лока і ін. про "суспільний договір", так що більшість громадянства справді почала вірити в те, що іншого шляху, аніж примус в керуванні державою, немає, а тим самим теоретично виправдувати большевицький терор.[8] Правда, в остаточній

---

[7] Фракція "незалежних" УСДРП, на конґресі партії в половині січня 1919 року запропонувала свою резолюцію, яка починалася так:

"IV Конґрес УСДРП визнає, що нині вся Европа переживає епоху соціялістичної революції, підготовленої попереднім розвитком соціялістичного господарства і світовою імперіялістичною війною".

Конґрес відкинув цю резолюцію, але прийняв іншу, яка починається цілком так само:

"IV Конґрес УСДРП визнає, що капіталістичний світ вже став на шлях революції, неминучої по всіх країнах, але відмінної в кожній країні".

П. Христюк: "Українська Революція", том IV, стор. 52, 99.

У відозві київської організації УПСР, опублікованій в альманаху "Земля" в квітні 1919 року, пишеться таке:

"Могутній рух селянства і робітництва робить Україну форпостом всесвітньої революції в боротьбі проти всесвітнього капіталу".

Там само, стор. 86.

[8] Проф. В. В. Дубровський у своїй статті п.н.: "Поворот до московського февдалізму", надрукованій у "Проблемах", Мюнхен, травень 1948 р., написав таке:

"Існує два способи керування людьми: перший полягає на фізичному примусі людей до слухняности через залякування їх тілесними карами, ув'язненням, кайданами, смертю, тощо. Другий спосіб полягає на примусі економічному. Людина, щоб жити, мусить працювати або в якийсь інший спосіб здобувати собі кошти існування. Про третю форму примусу — морального або психічного не доводиться говорити, як про окрему систему організації суспільства, бо не було в Світі нації, що її життя і праця були б побудовані виключно на усвідомленні громадянами своїх обов'язків без жодного примусу, фізичного чи економічного".

меті "марксизму" мало б прийти "безклясове, бездержавне суспільство", але ще Маркс вияснив, що це прийде автоматично після примусового запровадження "диктатури пролетаріяту, а Сталін додатково витлумачив, що це можна осягнути ще легшим способом, а саме, "непомірним зміцненням большевицької влади", або ж, інакше кажучи, фізичним знищенням усіх кляс.

Проблемою українських соціялістичних партій було те, що вони не виникли незалежно від російських партій, і тому організатори українських партій цілковито не брали під увагу специфічних умов української дійсности, структури українського суспільства, в цьому випадку головно селянських мас, що творили тоді, в часі революції 75% нації,[9] і для добра яких нібито соціялістичні партії існували і діяли. Соціяльне визволення мало б прийти автоматично зі зміною рожиму в Росії, який знову ж таки міг прийти наслідком революції. І. Мазепа у своїй студії "Підстави нашого відродження" пише про це так:

> "...національно-політичне відродження України могло відбуватися швидшим темпом лише в умовах зміни... режиму царської імперії. І ось на цім тлі серед українського суспільства на Наддніпрянщині виростає **віра в майбутню демократичну Росію**".[10] (підкреслення Є.П.)

Перша українська політична партія, "Революційно-Українська Партія", (РУП) постала без виразної політичної програми,[11] але з домаганням незалежности України. [12] Наслідком згаданої вище "віри" в демократичну Росію, РУП перетворилася в "Українську Соціял-Демократичну Робітничу Партію" (УСДРП), що було виразним кроком назад, зокрема, якщо брати під увагу, що УСДРП відступила від вимог самостійности і прийняла автономістичну резолюцію щодо політичного майбутнього України.

Створення УСДРП наступило на другому з'їзді РУП в кінці 1904 року, і це створення нової "автономістичної" партії супроводилось розколом, бо ж частина РУП під проводом М. Басок-Меленевського відійшла від УСДРП і організувала-

---

[9] Тут цей відсоток селянства в Україні подано за: П. Христюк: "Українська Революція", том IV, стор. 4.

[10] І. Мазепа: "Підстави . . . ", стор. 151. Тут кидається у вічі вираз "постає віра" і т. д. В дійсності, українські есдеки, приймаючи засади марксизму, не повинні були в жодному випадку базувати політики своєї партії на "вірі", бо ж підставою "марксизму" є Розум, а не Віра. Див. також про це: Розділ І, стор. 5.

[11] І. Мазепа: "Підстави . . . ", стор. 144, 146.

[12] Там само, стор. 146.

ся в "Український Соціял-Демократичний Союз", (в скороченні званий "Спілкою"), який пішов на співпрацю з большевицькою фракцією РСДРП "в інтересах єдности усіх революційних сил Росії".[13]

Дальша дезерція з рядів УСДРП продовжувалася від самого початку заснування партії, певно знову ж таки з уваги на брак виразної національної програми і політики партії і ваганню проводу (Микола Порш) поміж власною політичною лінією і "всеросійським революційним морем". З тих перших дезертирів нам відомі тільки імена Миколи Скрипника і Гліба Бокія, які, як знаємо, відіграли чималу ролю в большевицькій революції.

23 вересня 1917 року відбулися загальні збори київської організації УСДРП, які винесли на підставі докладу Євгена Нероновича резолюції, де було сказано:

т. 2: "Творчою силою краю (?) під нинішню хвилю є лише революційна демократія усіх народів Росії і вона тільки може бути джерелом центральної влади.

т. 3: "...негайно мусить бути декретовано федеративність російської республіки і відповідно до того сконструйовано центральну владу".[14]

Правдоподібно вже в той час ліва течія УСДРП співпрацювала з київськими большевиками, як це можна міркувати, на підставі подорожі Є. Нероновича до Харкова і його участи в створенню "народнього секретаріяту" та делеґації на мирові переговори в Бересті.

Наступний розкол в УСДРП стався в першій половині січня 1919 року, під час IV З'їзду партії в Києві, де ліве крило партії, що тепер звало себе "незалежниками", опинившись на З'їзді в меншості, вирішило покинути З'їзд і відбуло власну конференцію, де схвалено діяти "незалежно" від проводу Партії, видавати свій власний орган під назвою "Червоний Прапор" (перше число якого вийшло 22 січня 1919 року[15]). "Незалежні" соціял-демократи стали на становищі "диктатури пролетаріяту разом з революційним селянством".[16] Провід "незалежних" соціял-демократів був в руках М. Ткаченка, Л. Пісоцького, Ю. Мазуренка, Є. Касьяненка, М. Драгоми-

---

[13] І. Мазепа: "Підстави...", стор. 147. Маловідомим фактом з історії большевизму є той, що перше число "Правди" було видане саме "Спілкою" в українській мові. Щойно починаючи від другого числа тієї газети, вона виходить російською мовою і вважається офіційним органом большевицької фракції РСДРП.

[14] П. Христюк: "Українська Революція", том І, стор. 27.

[15] Там само, том IV, стор. 70.

[16] Там само, стор. 70, 71.

рецького, а дехто з "центральної точії" Партії (так тоді звався офіційний провід Партії) хитався поміж "незалежниками" і "централістами".[17]

В днях 22—25 січня 1920 року "незалежні" відбули установчі збори своєї партії в Києві, де вирішили змінити назву з УСДРП (незалежних), на "Українську Комуністичну Партію" (УКП). З того часу ця група звалася "укапістами". Найважнішим рішенням новоствореної партії була постанова звернутися до III Інтернаціоналу (який був організований у Москві після скликання Леніним З'їзду III Інтернаціоналу в лютому 1919 року і проголошений урочисто 1 травня того ж року, як "мозок світової революції"). "Меморандум" УКП до III Інтернаціоналу, виготовлений А. Пісоцьким і схвалений проводом УКП безсумнівно заслуговує на увагу, як історичний документ тих часів і ми з нього подаємо тут тільки деякі уривки.

"22—25 січня 1920 року в Києві відбувся установчий з'їзд Української Комуністичної Партії, котрий остаточно закріпив і уніформував розпад і диференціяцію революційних елементів, що попередньо групувалися кругом української соціял-демократії, направив її пролетарську частину на шлях комуністичної революці, в границях, об'ємі і конкретних національних умовах Украни.

. . . . .

Створення української соціял-демократичної партії в 1905 році, яка постала з революційно-соціяльної групи, з так званої "Революційної Української Партії" (РУП), що існувала від 1902 року — було одночасно початком національного і клясового руху українського пролетаріяту...

В той же час на Україні існувала ще друга група: Російська соціял-демократична партія, котра мала на міський пролетаріят більший вплив, ніж українська соціял-демократія, а причиною того: імперіялістична та колоніяльна політика руського і европейського капіталу на Україні, зросійщене місто і насильне творення вищих верхів кваліфікованого або зрусифікованого пролетаріяту, не зв'язаного з масами українського народу...

Відношення соціяльних сил України представляється в цифрах схематично таким чином: пролетаріят 15%, півпролетаріят, бідніше селянство 30% і середнє селянство 45%. Розглядаючи пролетаріят України в територіяльному і національному походженню (статистика з 1897 року) видимо, що 84% є місцевого, а 16% захожого пролетаріяту; по національному походженню 72% українського, а 28% чужонаціонального (російського і жидівського). При чому національне відношення по окре-

[17] Там само, стор. 112. П. Христюк твердить, що "В. Чехівський у.с.д. незалежник, хоч організаційно належав до офіціяльних с-д".

мих групах слідуюче: поміж промисловим пролетаріятом українців около 50%, серед непромислового — понад 85%...

Будучи самостійним членом міжнароднього пролетаріяту, маючи за собою 15-літню працю в українських робітничих масах, які пов'язані з нею історично як революційною частиною колишньої української соціял-демократії — Українська Комуністична Партія прагне до завоювання собі місця, морально і організаційно, в III Комуністичному Інтернаціоналі.

УКП певна, що своїми заслугами перед світовою революцією пролетаріят України здобув собі право на самостійне представництво в органі, що об'єднує світовий комуністичний рух і має право зайняти в ньому таке місце, як пролетаріят Росії і других країн.

. . . . .

Ігнорування тенденцій української революції зі сторони провідників пролетарської революції на Україні, які спирались на верхи російського і зросійщеного пролетаріяту в Україні, не відхиляє від них пересуду "єдиної неділимої Росії" на цілу совєтську Росію, і приведе кежний раз до кризи української революції, відштовхне радянську владу від мас, загострить національну боротьбу, відкине значну масу трудящих в обійми української дрібної буржуазії, утруднить диференціяцію українського пролетаріяту від дрібної буржуазії.[18]

Якщо цей документ несумнівно заслуговує на увагу кожного дослідника історії, в політичному розумінні він не має виправдання. ЦК УКП, який підписав цей документ, повинен був бути ознайомлений з дійсними цілями заснування III Інтернаціоналу і простудіювати статут цієї організації перед тим, заки відкривати карти перед відпоручниками Леніна в проводі III Інтернаціоналу. Саме Ленін увів до статуту цієї організації такі точки, які допомагали б йому в керівництві Імперією і в „21 точках умов прийняття до III Інтернаціоналу" читаємо:

(в точці 8:) "Щодо питання колоній і поневолених народів, то мусить бути протягнута виразна лінія щодо тих країн, де ще панує буржуазія і поневолює інші народи. Кожна партія, яка хоче бути прийнятою до III Інтернаціоналу, мусить безумовно засудити методи "своїх власних" імперіялістів в колоніях, підтримуючи це не словами, а на ділі кожний самостійницький рух в колоніях".

(в точці 12:) "Партії, що належать до Комуністичного Інтернаціоналу, мусять бути побудовані на принципі демократичного **централізму** (підкреслення оригіналу). В часі сучасної громадянської війни Комуністична Партія зможе виконати свої обов'язок тільки тоді, коли вона буде орга-

---

[18] "Документи Українського Комунізму", стор. 45, 47, 48, 57, 62, 65. (мова і правопис оригіналу, так як поданий вище).

нізована в найбільш централістичний спосіб, на залізній дисципліні, яка межує з військовою дисципліною і тільки тоді, коли центральний орган партії є могутнім, тоталітарним органом з широкими правами і повнотою довір'я усіх членів партії".[19]

Головою III Інтернаціоналу від самого початку був близький приятель Леніна з часів еміґрації Зінов'єв і він виконувава доручення Леніна незалежно від "вимог світової революції", як цього бажали собі українські комуністи.[20]

Ще перед цитованим меморандумом УКП, інша українська комуністична партія ть зв. "Боротьбисти", яка постала з лівих есерів, зверталася в тій самій справі до Комінтерну і відповідь Зінов'єва на меморандум боротьбистів наведена нижче. Безсумнівно, що відповідь Зінов'єва на цитований вище меморандум йшов по тій самій лінії, що й відповідь Боротьбистам.

Меморандуми обох українських комуністичних партій відкривали карти тих партій перед Леніном, керманичем політики Імперії. Ленін ніколи не був наївним в політиці і він не любив наївних політиків, також своїх ворогів. Меморандуми компромітували українських комуністів в очах Леніна і він їх пізніше не трактував поважно, як своїх суперників, тим більше, що обидва меморандуми були писані не з позиції сили, а з позиції слабости.[21] Сучасні дослідники твердять, що становище українських комуністів, крім їхньої допомоги совєтизувати Україну, мало вплив на міжнародній соціялістичний рух в напрямі "полівіння" того руху, хоч нібито це примусило большевиків рахуватися з українським національним рухом і визнати певні права УССР, хоч ті самі дослідники не з'ясовують, чи в остаточному висліді ці "права" мали позитивний вплив для українського громадянства, як рівнож ті самі дослідники промовчують прикрі факти з діяльности українських комуністів в большевицькій дійсності.[22]

---

[19] "Читання з російської закордонної політики" (англ.), Розділ "Комінтерн", стор. 352, 353.

[20] Зінов'єв мав відповісти на цей меморандум УКП, однак цієї відповіді не опубліковано в збірках документів, відомих до цього часу.

[21] Вже пізніше Вінстон Черчіль у свойому виступі перед Американським Конґресом сказав: "Те, чого я навчився від наших російських приятелів і союзників в часі війни, то те, що вони не шанують нічого, крім сили і нічим так не погорджують, як слабістю. Тому й ми не можемо собі дозволити працювати (з ними) на вузькій лінії спроби сил". ("СССР і Комунізм", Альфред Рібер і Роберт Нельсон, стор. 223).

[22] Думку про "позитивний" вплив демаршів українських комуністів перед Комінтерном і їхньої акції в часі революції висловлює Юрий Борис в студії "Політичні Партії в Україні" у збірнику "Україна, Студія Революції", Розділ VI, стор. 139, 140 та ін.

Частина провідників УСРДП еміґрувала за кордон і серед них безсумнівно найвидатнішим був В. Винниченко, який у Відні спільно з іншими діячами партії видавав журнал "Вперед". Він постановив повернути в Україну "для практичної роботи", намовляючи до цього кроку і інших еміґрантів. Його короткотривалий побут в Україні (від 24 травня до 23 вересня 1920 року) закінчився повною невдачею і після повернення на еміґрацію він опублікував брошуру п. н.: "Лист до українських селян і робітників",[23] де запевняв своїх однодумців (бо ж ледве чи цей лист дійшов до "українських селян і робітників"), що єдиною причиною сумного стану в Україні є "абсолютний централізм РКПб", що було в разючій суперечности з його попередніми твердженнями про природу большевизму.[24] Все ж виглядає так, що ані дійсність в Україні (яку Винниченко мав нагоду обсервувати сам), ані усі ті факти, які подавала міжнародня і українська преса поза залізною заслоною не переконали Винниченка про помилковість вчення марксизму і він вже в 1935 році, отже після колективізації і "ліквідації куркуля" звертався з "Відкритим листом до Сталіна і членів Політбюро", в якому перестерігав "шановних товаришів" в Кремлі перед небезпекою гітлеризму і радив їм, як уникнути небезпеки і поразки у війні з Гітлером, не згадуючи ані одним словом про знищення української нації і про голод 1933 року та про те, що Сталін саме цими міжнародніми злочинами промостив шлях для Другої Світової війни.[25]

На IV Всеукраїнському З'їзді Рад, що відбувався у Харкові в днях 18—21 травня 1920 року, тобто в часі, коли ще точилася боротьба поміж большевиками і УНР, УКП виступила із "Заявою до ЦК КПбУ і Виконавчого Комітету", в якій вирішила заатакувати "петлюрівщину", щоб тим самим підкреслити свою льояльність до ідеї комунізму, а з другого боку ця заява стверджувала дійсний стан в Україні з фіктивною "українською" державністю. В цій декларації читаємо:

"В боротьбі, яку веде УССР, головним ворогом диктатури пролетаріяту і радянської влади, є петлюрівщина, як внутрішня українська контрреволюція і реакція, яка росте в масах на кошт нерозуміння української революції і невдалої політики тих сил революції, які до того часу приходять ззовні і опановують революційним рухом на Україні...

---

[23] Лист цей був опублікований вперше у журналі "Вперед" ч. 2-3, за 30. X. 1920 р.

[24] Див. Розділ I, стор. 5, прим. 2 і стор. 9, прим. 6.

[25] Цей лист Винниченка був опублікований в "Трудовій Україні", ч. 6-7 (56-57), 1935 р., в Празі.

...Петлюрівській буржуазній державності український пролетаріят мусить протиставити українську пролетарську державність, як форму диктатури пролетаріяту, як засіб перемоги над українською контрреволюцією, як двигун економічного будівництва радянської влади. Такою формою є державна і самостійна у своєму економічному і політичному порядкуванні Українська Соціялістична Радянська Республіка — тільки вона очолює кляси українського суспільства і розвіває туман "національного визволення" колонії України з-під гніту метрополії Росії, тільки через неї український клясовосвідомий пролетаріят потягне за собою масу незаможного селянства, яке хитається поміж петлюрівщиною і радянською владою, тільки так буде невтралізована націоналістична дрібна буржуазія.

Четвертий З'їзд Рад не виконає своїх завдань перед революцією, коли не розв'яже цю суперечність, не поставить дійсну незалежність УСРР з цілим апаратом економічного, політичного і військового управління та культурної творчости.

Радянські республіки України і Росії, як незалежні і рівноправні країни, повинні об'єднатися у братерському союзі на ґрунті спільної боротьби з капіталізном і контрреволюцією і взаємної допомоги в комуністичній творчости.

Для успішної боротьби з українською контрреволюцією, для внутрішньої громадської війни конче необхідною і неминучою є організація української червоної армії, яка, вирісши з української революції і з працюючих мас України, може тільки боронити пролетарську революцію і робітничо-селянську Україну. Але в цій спільній боротьбі з російською армією проти світового імперіялізму українська червона армія, будучи окремою організаційною одиницею, повинна бути об'єднана спільним командуванням і апаратом постачання".[26]

Ця резолюція, хоч і була прочитана на З'їзді Рад, не була піддана під голосування, натомість З'їзд схвалив федерацію з РСФСР.

Українські соціял-революціонери не мали кровного пов'язання з большевизмом пуповинням марксизму, вони були вільні від "споріднення" з Леніним та ленінцями по партії, вони могли й повинні були показати свою ідеологічну та фактичну незалежність в часі революції. Проте, їхня тенденція співпраці з большевиками виявилася скоріше, аніж у соціял-демократів. В першому большевицькому уряді в Петрограді в 1917 році були соціял-революціонери, так само, як і в харківському "народньому секретаріяті" України в 1917 році. В тому самому часі в середині УПСР утворилося "ліве кри-

[26] "Нова Доба", Відень, ч. 24, 1920 р., стор. 9, 10 (мова і правопис оригіналу).

ло" соціял-революціонерів, які назвали себе спершу УПСР (боротьбистів) — від часопису "Боротьба", який і перед тим видавався коштом партії в Києві). Провідниками боротьбистів були Олександер Шумський, Василь Блакитний-Еланський, Левко Ковалів, Микола Литвиненко, Лишенко і ін. 8 березня 1919 року боротьбисти відбули свій окремий організаційний з'їзд в Катеринославі і оформили себе в комуністичну партію під назвою "Українська Комуністична Партія Боротьбистів", скорочено — УКПб. В Катеринославі боротьбисти продовжували видавати газету "Боротьба", якої вийшло шість чисел. Із зміною назви партії на "комуністичну" змінилася і назва газети на "Український Пролетар".[27] Рівночасно з полівінням боротьбистів проводились поміж ЦК боротьбистів і ЦК КПбУ переговори про співпрацю в напрямі "здійснення" совєтської влади в Україні. Наслідком тих переговорів дійшло в кінці (?) 1919 року до угоди про створення коаліційного уряду.[28] Кількох боротьбистів увійшло до першого совєтського уряду в 1920 р., з них О. Шумський був призначений послом УССР у Варшаві (після підписання Ризького договору), а пізніше наркомом освіти, М. Полоз — наркомом фінансів, В. Еланський — головою спілки письменників УССР, Є. Касяненко — редактором "Комуніста", В. Яковлів — заступником голови "Всеукраїнської ЧК", П. Ковалів — членом колеґії ЧК і т. д.[29]

---

[27] А. Животко: "П'ятьдесят років", "Трудова Україна", ч. 1-3, 1936 р.

[28] Немає ніяких документів про те, що поміж ЦК-Боротьбистів і ЦК КПбУ була якась писана умова справі створення "коаліційного" уряду. Якщо така умова справді була (в чому можна поважно сумніватися), то цей документ був пізніше знищений, бо ж ані ЦК РКПб, ані ЦК КПбУ, ані тим більше українські соціял-революціонери не мали ніякої причини хвалитися цією "умовою". Єдину згадку про "писану умову" в тій справі маємо в редакційній примітці збірника "Слово", ч. 1, Ню Йорк, 1962 р. (ця примітка належить певно перу Г. Костюка) (див. про цю замітку: розділ XI, стор. 248, прим. 64, продовження на стор. 249, 250), до есею Г. Журби "Від "Української Хати" до "Музаґету"). Натомість у брошурі М. Ковалевського: "Опозиційні рухи в Україні і національна політика СССР" (цикльостилеве видання "Інституту для вивчення історії і культури СССР", Мюнхен, 1955 р.), автор твердить, що переговори поміж ЦК Боротьбистів і ЦК РКПб розпочали в Петрограді Шумський, Полоз, Михальченко та ін. з Леніним, переговори не дали ніякого результату і пізніше їх провадив Сталін, як нарком національних справ. Врешті, Ленін і Сталін відкинули жадання боротьбистів щодо коаліційного уряду і зажадали, щоби боротьбисти саморозв'язались і вступили до КПбУ без усяких застережень (стор. 24 згаданої брошури Ковалевського). Оба згадані автори не удокументовують своїх цілковито протилежних тверджень.

[29] Подано на підставі інформацій обох згаданих авторів, Г. Костюка і М. Ковалевського, як вище в прим. 28.

Совєтський історик, пізніший дисидент, так оцінює акцію укапістів і боротьбистів в тому часі:

"Далеко неідентичні у своїх політичних переконаннях "боротьбисти" і "укапісти", анархо-комуністи і просто комуністи — вони тим не менше стояли на одній плятформі — совєтській. Більшого наразі не вимагалось. Їм обіцяно "незалежну", але совєтську Україну. Коли совєтська Україна стала дійсністю, а зміцнення централістичного комунізму в Україні конечністю, Молотов був післаний першим секретарем ЦК КПбУ (в 1920 році). З того часу на українському престолі большевиків, як правило, засідають "централісти".[30]

В серпні 1919 року, в той час, коли большевики провадили боротьбу проти армії УНР і Денікіна в Україні, Ленін написав примирливого листа до "Українських робітників і селян", в якому написав про боротьбистів таке:

"Поки Україна не звільнена цілком від Денікіна, її урядом до скликання Всеукраїнського З'їзду Совєтів є Всеукраїнський Ревком. У цім Ревкомі поруч з українськими комуністами-большевиками працюють, як члени уряду, українські комуністи-боротьбисти. Боротьбисти відрізняються від большевиків між іншим тим, що обстоюють безперечну незалежність України. Большевики з тієї причини не роблять розходження і роз'єднання, бо не бачать у цім перешкоди для товариської пролетарської роботи. Хай буде єдність у боротьбі проти ярма капіталу, за диктатуру пролетаріяту, а справу про національні межі, про федеративний зв'язок між державами— комуністи сперечатись не повинні. Серед большевиків є визнавці цілковитої незалежности України, є прихильники також більше або менше федеративного зв'язку, є прихильники цілковитого злиття України з Росією. За ці питання різнитись не можна. Ці питання розв'яже Всеукраїнський З'їзд Совєтів".[31]

Певно підбадьорені цим листом боротьбисти внесли 28 серпня 1919 року заяву в справі прийняття їхньої партії до Комінтерну. Зінов'єв, як секретар ЦК Комінтерну, відповів на цю заяву відмовно, і в листі з того приводу з 29 лютого 1920 року він твердив таке:

"Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу постановив одноголосно:

---

[30] А. Авторханов: "Технология Власти", В-во "Посев", Франкфурт над Майном, 1976 р., стор. 370.

[31] Повний текст цього листа вперше опубліковано у III томі "Відродження Нації" В. Винниченка, стор. 488. Дещо відмінний текст цього ж листа був опублікований у "Знанні", Харків, ч. 3, за 1925 рік. Тут подаємо за М. Стахів: "Третя Совєтська Республіка", стор. 25.

1. ... партія боротьбистів, яка називає себе комуністичною партією, в дійсности розходиться з принципами комунізму в кількох надзвичайно важливих питаннях.

2. Агітація в органах партії скерована проти Червоної Армії, яка допомогла визволити Україну з денікінського ярма. Таку агітацію можн аназвати тільки контрреволюційною, бо досвід вповні виявив, що оборона проти імперіялізму є неможлива без об'єднаної боєдосвідченої Армії.

. . . . . .

5. Виконавчий Комітет Комуністичного Інтернаціоналу уважає, що найтісніший братський союз має бути поміж республіками, що в них управляють совєти. Виконавчий Комітет Комінтерну бере під увагу факт, що РСФСР на своїх Всеросійськім З'їзді Совєтів в резолюції Всеросійського Центрального Комітету і в інших постановах Совєтської Республіки безумовно визнав незалежність Совєтської України і вислови всвою готовість вступити в найтісніше братське об'єднання з Українською Совєтською Республікою.

6. З огляду на це все Виконавчий Комітет Комінтерну є зобов'язаний відкинути допущення партії боротьбистів до Комінтерну.

7. Виконавчий Комітет уважає, що ніхто не буде перешкаджати привдивим комуністичним елементам у партії боротьбистів вступити в ряди Комуністичної Партії большевиків України, яка то партія вповні визнає незалежність України".[32]

За кордоном провідні члени УПСР створили "Закордонну Делегацію" Партії під проводом М. Грушевського, М. Шрага, Д. Ісаєвича та О. Жуковського, яка почала видавати журнал "Борітеся—Поборете" в Празі книжковим виданням. Дехто з них повернув в Україну, сподіваючись там знайти умови для праці, якщо не політичної, то фахової і ті що повернули раніше, намовляли і інших своїх товаришів по партії повертати.[33] В 1924 році Грушевський вирішив повернути в Україну. Його поворот був критикований в середовищі української еміґрації, однак того кроку не можна повівнювати до повороту Винниченка: Грушевський вважав це справою чисто особистою і певно повернув з уваги на бажання закінчити

---

[32] Ів. Майстренко: "Боротьбизм" (англ.), стор. 166.

[33] В листах проф. Грушевського до Е. Фариняка (в Америці) з дня 9. VII. 1923 р. з Бадену написано таке:

"З Харкова т. Чечель пише про свою розмову з Раковським: "Чому не їде (тобто не повертає) Грушевський?... Чечель такої гадки, що уряд дійсно серйозно хоче українізувати, а в Києві особливо відчувається зріст українського громадянства і вимаганнє нового курсу: "або будуть садити, або будуть українізувати". Але в ЧК мабуть садити не будуть. Українським діячам, яких з серпня вислали з України, нарешті дали охоронні грамоти, що не мають виїздити" . . .

"Український Історик", ч. 1-2 (53-54), 1977 р., стор. 125, 126.

свою основну працю, "Історію України-Руси", не намовляючи (принаймні публічно) нікого до такого самого кроку.[34] Свій намір, закінчення "Історії" він виконав тільки частинно, бо ж останній том у двох книгах був написаний вже після його повороту в Україну. Але його присутність в Україні, головство в Українській Академії Наук, видання журналу "Україна" — все це такі справи, які до цього часу не дочекалися об'єктивної оцінки. Тим не менше, самий факт повороту Грушевського в ті часи можна вважати як "загрозливий" і шкідливий, тим більше, що усі ті, які повернули з еміґрації в Україну чи то на заклик Винниченка, чи то за прикладом проф. Грушевського були пізніше ліквідовані.

На партійнім З'їзді Боротьбистів у Харкові 16 березня 1920 року думки членів партії були поділені: більшість членів висловлювалася за капітуляцією перед КПбУ і вступом індивідуальним порядком (що було схвалене на конференції КПбУ 16 березня 1930 року). Цю лінію заступали: Шумський, Еланський-Блакитний і інші. Меншість була за дальші спроби більш виразного компромісу з КПбУ і Комінтерном. Цю групу очолювали: Полоз, Панас Любченко, Михайло Панченко і ін., однак і вони не витривали надто довго у своїй опозиції і скоро влились до КПбУ. Тоді до КПбУ мало вступити около 4.000 боротьбистів.[35]

---

[34] Авторові цієї розвідки не довелось читати закликів проф. Грушевського "до повороту в Україну". В розмові автора з П. Терпилом, старим діячем з часів УНР, п. Терпило твердив, що "Грушевський написав йому листа (до Подєбрад?) із закликом "повертати в Україну" "для будови модерної держави", однак ця розмова автора з п. Терпилом мала місце в Канаді, в 1978 році, отже приблизно 54 роки після повороту проф. Грушевського в Україну (Грушевський прибув до Києва 7 березня 1924 р.), і очевидно, ніяких доказів на попертя свойого твердження п. Терпило дати не міг. (з власних інтерв'ю автора). Натомість в іншому листі проф. Грушевського до Е. Фариняка, з дня 16. XII. 1923 року написано таке:

"Я на Україну свій поворот рішив ще позаторік, кілька разів мене туди закликали, але я не бачив пригожих обставин для праці там, а міг щось робити тут. Але з весною сього року зникла всяка можливість щось робити тут — бо книги перестали видаватись. Там же обставини почали потроху поправлятись". ("Укр. Історик", як вище, стор. 130).

[35] Кількість членів обох партій, УКП і Боротьбистів, ніколи не встановлено. І. Майстренко, в "Сторінках Історії Комуністичної Партії в Україні" подає, що на XII З'їзді РКПб в 1923 р. Скрипник звітував, що "боротьбистів було прийнято в КПбУ 4000 осіб" (на підставі стенографічного звіту З'їзду РКПб, стор. 454, 468). Скрипник мав поставити питання: "Де вони поділися?", на яке сам відповів: "Розігнали!" (стор. 89 цитованої праці І. Майстренка). Якщо прийняти, що УКП ніколи не була такою популярною, як Боротьбисти, то в "часі найбільшого піднесення УКП нараховувала до трьох тисяч членів". (І. Майстренко, там само, стор. 91).

Ленін вважав, що рішення З'їзду Боротьбистів "самоліквідуватися" і вступити до КПбУ була чималим здобутком його політики і він писав про це:

Ми цю партію перереєстрували, і замість повстання боротьбистів, яке було неминучим, ми одержали, завдяки правильній лінії ЦК, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під наш контроль, з нашого визнання, а решта зникла з політичної арени. Ця перемога варта кількох добрих битв".[36]

Після програної УКП IV З'їзді Совєтів і невдалій спробі вступу до Комінтерну, перед членами УКП стояла та сама перспектива, що й перед Боротьбистами; або іти в підпілля, або включитися "для конкретної праці" в ряди КПбУ. Немає ніяких доказів на те, що Укапісти пробували організувати підпільну організацію або повстання проти большевиків (так як це було на думку Леніна майже неминучим у випадку Боротьбистів) і дуже скоро показалося, що в большевицькій дійсності підпілля неможливе. Характерним є, що органи совєтського "правосуддя", які завжди намагалися влаштовувати показові процеси проти усяких "центрів" спротиву совєтській владі, ніколи не спромоглися влаштувати такого процесу проти боротьбистів чи укапістів. В кінці 1931 р. (?)[37] Косіор і Постишев проголосили, що в Україні викрито нібито протибольшевицьку організацію, "Український Національний Центр", на чолі якої мав стояти проф. Грушевський і до якої належали: Г. Коссак, С. Вікула, М. Левицький, М. Лозинський, К. Максимович, Біленький, Солодуб, Волох, Річицький, Яловий, Авдієнко, Сірко, Тур та інші, але до процесу цього "центру" не дійшло: усіх названих осіб знищено без суду, і як це звичайно буває в совєтському "правосуддю", їм попричіплювано було інші провини, переважно "шпигунство", та що вони діяли "за гроші польських поміщиків та капіталістів і німецьких фашистів". В кожному разі, небагато колишніх укапістів і боротьбистів залишилося живими після усіх чисток в КПбУ. Присутність таких укапістів і боротьбистів в проводі КПбУ і совєтському уряді України (і РСФСР), як Шумського, Полоза, Лизанівського, Еланського і ін., є

---

[36] Ленін, Твори, т. 30, стор. 426.

[37] Дата "викриття" "Українського Національного Центру" тут подана за "Історією УРСР", видання 1967 р., стор. 284. Однак ані дата організації цього "центру", ані його "викриття" в совєтських джерелах не є устійнена, і подається від 1929 до 1933 року. Хоч згідно з совєтськими інформаціями, на чолі цього "центру" мав стояти проф. Грушевський, однак офіційно цього обвинувачення йому ніколи не було висунено.

надзвичайно контроверсійною справою і можна знайти багато арґументів, виправдовуючих їхній крок вступу до КПбУ і совєтського уряду, як і протиарґументів, що цей крок був помилковим і згубним не тільки для них особисто, але й для українського громадянства, яке в більшій чи меншій мірі орієнтувалося на "верхи". Тому що докладна аналіза тих арґументів і протиарґументів зайняла б надто багато місця, може краще цю аналізу тут оминути і згадати лише той факт, що усі колишні укапісти і боротьбисти займали в уряді УССР (чи й РСФСР) тільки виконавчі функції, але їхня присутність мала деморалізуючий вплив на загал громадянства і то не тільки в УССР, але й у Західній Україні, бо ж це створювало ілюзію можливости співпраці громадянства з комунізмом, як ідеологією і з керманичами комуністичного руху, Леніним, пізніше Сталіним, Хрущовим і т. д. Ця ілюзія, на жаль, перетривала усі часи і лихоліття і ніколи не обмежувалася до території безпосередніх впливів РКП (пізніше ВКПбУ чи КПбУ, і дочекалась наших часів.[38]

---

[38] Сучасний дослідник української революції, Юрий Борис, у своїй статті: "Політичні Партії України" ("Україна 1917-1920 — Студія Революції" (англ.), стор. 139, 140, пише:

"Хоч мрії боротьбистів не здійснилися, проте, їхня діяльність зробила натиск на большевиків в центрі в напрямі значних уступок щодо українських національних аспірацій, принаймні в ділянці культури. Без існування цієї партії, як також Української Комуністичної Партії (Незалежних) є сумнівним, чи большевики були б признали формальне існування Української Совєтської Республіки. Більшість лідерів боротьбистів (як М. Полоз, М. Любченко [повинно бути П. Любченко, прим. Є.П.], В. Еланський, І. Лизанівський) продовжували свою "націоналістичну" діяльність в середині КПбУ і РКПб аж до часу, заки вони не зникли, як жертви сталінської терористичної діяльности".

Тут, очевидно, автор цілковито промовчує вповні негативну діяльність багатьох колишніх укапістів і боротьбистів у рядах КПбУ, от як П. Любченка, який був предсідником суду СВУ, П. Коваліва, який був членом колегії "Всеукраїнського ЧК", Яковліва, який був заступником голови тієї ж "колегії" ЧК (див. про це: Г. Журба: "Від "Української Хати" до "Музаґету", Збірник "Слово" ч. 1, стор. 457, 458). Про ці факти не вільно промовчувати, якщо вже ходить про оцінку діяльности укапістів і боротьбистів. Тут для прикладу подаємо факт з діяльности А. Річицького (А. Пісоцького) у двох інтерпретаціях, як це подав В. Наддніпрянець у розвідці "Українські Націонал-Комуністи", Мюнхен, 1956 р., стор. 79:

"Антін Річицький, лідер УКП, що був автором "Меморандуму до Комінтерну", в 1933 р. працював, як уповноважений ЦК КПбУ (17-тисячник) в Баштанському районі Херсонської области по "хлібозаготівлі". Під його керівництвом у селянських дітей відбирали навіть печений хліб, руйнували хати, забивали селян майже до смерти, прищемлювали пальці поміж дверима, пекли вогнем, щоб довідатися, чи є ще десь схований хліб. На відкритім суді на місці цих злочинів у Баштанському районі

Але факт співпраці укапістів і боротьбистів з большевицькою владою в Україні в 20-х роках має інше, недоцінюване (або промовчуване) більшістю дослідників, значення, а саме: їхня співпраця і пізніше знищення дає незаперечні докази того, що жодний компроміс з большевицькою системою і ідеологією, а тим більше і опозиція внутрі партії, неможливі. Повторювання декого з українських дослідників, що укапісти і боротьбисти були "внутрішньою опозицією в партії" є очевидним непорозумінням, або натяганням історичних фактів. Боротьбисти і укапісти, зрадивши власну націю, працювали в КПбУ не за страх, а за совість, але це їм нічим не допомогло. Офіційні "ліві" і "праві" опозиції в РКПб (пізніше ВКПб) і в КПбУ діяли і були знищені Сталіном і серед тих опозиціонерів не зустрічаємо ані одного прізвища колишніх укапістів чи боротьбистів. Знищення укапістів і боротьбистів було вирішене і проведене незалежно від опозиційних рухів в середині РКПб (ВКПб).

його судили. Близько сотні свідків розповідали про звірства над українським народом вождя і ідеолога укапістів. Кілька разів підчас суду були спроби селян покінчити з Річицьким самосудом. Коли його засудили до смертної кари, щоби заспокоїти населення, його там таки в Баштанці і розстріляли".

Іван Майстренко подає цей самий факт в іншому насвітленню ("Сторінки з історії Комуністичної Партії України", част. I, стор. 94):

"Найжорстокіше розправилися большевики з ідеологом УКП, А. Річицьким (справжнє прізвище — Анатоль Пісоцький). Як члена ЦК КПбУ його післали в 1933 році в село Баштанку на Херсонщині. Енкаведисти забірали у колгоспників хліб, били і знущалися над людьми села Баштанки, розвалювали комини. А потім зробили винуватим практично безрадного, типового інтелігента Річицького. Влаштували показовий суд у Баштанці, який засудив Річицького на розстріл".

РОЗДІЛ IV

ПОЖНИВ'Я ВОЮЮЧОГО КОМУНІЗМУ

До кінця 1920 року Совєтська Імперія засадничо закінчила фазу боротьби зі "зовнішніми інтервентами" і провідники комунізму могли розпочати боротьбу з "внутрішнім ворогом". 20 жовтня 1920 року розпочалися в Ризі мирні переговори з Польщею, які довели до "ганебного миру", на підставі якого Західня Україна і Білорусь відійшли до Польщі. Червона Армія мала тепер розв'язані руки в боротьбі з протибольшевицькими повстаннями в різних частинах Імперії, головно в Україні, і з рештками "білих" генералів; останній з них, Врангель був витиснений з Криму в середині листопада 1920 року.

Але віддача Західньої України Польщі означала для большевиків не тільки "ганьбу" миру, але і можливість постання і існування за кордонами Імперії "української іриденти", що безсумнівно впливало на політику Кремля в 20-х роках. Те, що Польща не зуміє чи не захоче використати "українського фактора" у своїй політиці, а навпаки, мавпуватиме політику Кремля, не було тоді, на початку 20-х років відомим.

Але і для Польщі перемога над большевиками, Москвою, в історичній перспективі означала початок програної. Ризький мир давав полякам ілюзію їхньої "могутности", здійснення, якщо не тепер, то в майбутньому візію нової Польської Імперії "від моря до моря" і для цього здійснення треба було проробити тільки одну дуже "просту" операцію: проковтнути чи знищити понад 5 мільйонів українців, які опинилися в Річипосполитій (Про білорусів ніхто ані тоді, ані пізніше, не задумувався: їхня повна асиміляція вважалася поляками вже тоді, в 1920 році, доконаним фактом). Чи це було практичним і можливим — проковтнути українців, і чи це не змінило б субстанції польської нації — про це знову ж поляки тоді, в 1920 році не задумувалися. Бо якщо для них було можливим побити червоного Молоха (чого не осягнули українці, усі "білі" генерали і могутня тоді Антанта своїми експедиційними корпусами), то чи мали б поляки журитися як знищити чи проковтнути тих кілька мільйонів українців?[1] А про расові теорії поляки тоді ще нічого не знали.

---

[1] Тогочасний настрій в Річипосполитій передає Юрий Клен у своїй поемі "Попіл Імперій" (стор. 259):

Є в новітній історії декілька прикладів воєнних "перемог", які означають поразку.[2] Найбільша перемога німецької армії в Першій Світовій Війні під Танненберґом безсумнівно була початком упадку Німецької Імперії: вона продовжила війну принаймні на півтора року і збудила у німців переконання про їхню "непереможність" то про можливість "легкої" перемоги і підкорення усього Сходу Европи, а в першу чергу України, як "німецького життєвого простору". Клич Гітлера про "ніж у спину" німецькій армії "політиками" в Першій Світовій Війні, як також і його політична програма підкорення України, була б неможливою без заразливого прикладу Танненберґа.[3]

"Хай з туману сонце гляне
як гарцюють, як тупцюють
у Варшаві знов улани,
як на конях збруя грає.
В золотистій бурі слави
малиновий прапор має.
Понад море знов держава
дві долоні простягає.
Шлезькі гори і долини,
Східні Пруси, всяку страву
і почавить і поглине
і за сто літ перетравить."

[2] Японське прислів'я каже: "Людина нічого не може навчитися з побіди, але дуже багато з поразки".

[3] Варто пригадати, що написав Гітлер в "Майн Кампф" про опанування німцями "життєвого простору" на Сході Европи, тим більше, що це буде нам потрібне в дальшій розповіді.

"Якщо ми говоримо про простір в Европі сьогодні, насамперед маємо на думці **тільки** (підкреслення оригіналу, Є.П.) Росію і її васальні кордонні держави. Її доля так як би хоче дати нам вказівку. Віддаючи Росію на поталу большевизмові, це знищило її інтелігенцію, що була ґарантом її існування. Організація Російської держави не була наслідком організаційного хисту слов'ян в Росії, але дуже добрим прикладом державнотворчого німецького елементу серед нижчої раси. Численні могутні держави були створені подібним способом. Нижчі раси, керовані німецькими організаторами і панами, виростали дуже часто до могутніх державних формацій і існували так довго, як довго расовий творчий елемент втримався. Століттями Росія всмоктувала німецький творчий елемент у свої верхні верстви. Сьогодні цей елемент можна вважати цілковито винищеним. Його замінили жиди. Неможливо, як дотепер показалося, для росіян скинути це ярмо своїми власними силами і рівнож неможливо жидам втримати могутню імперію довший час. Вони самі не мають організаційного хисту, але руїнницький елемент. Персидська держава (в іншому виданні "величезна держава") на Сході є готова до упадку. Кінець жидів в Росії буде також кінцем і Росії, як держави. Провидіння обрало нас бути свідками катастрофи, що буде рівночасно найсильнішим потвердженням расової теорії.

Нашим завданням, націонал-соціялістичною місією, є виховати нашу

Але якщо для керманичів Совєтської Імперії Ризький мир означав "передишку" у війні з капіталістичним Світом для консолідації Імперії, то він означав також і ненависть до поляків за пониження "ганебного миру".[4] Але чи імперію легко було сконсолідувати? Народнє господарство лежало в руїнах. Бракувало докладно усього: хліба, м'яса, жирів, соли, нафти для освітлювання хат, вугілля для опалювання потягів і небагатьох ще міських електростанцій, заліза на найконечніші потреби, одягу, взуття, навіть найдрібніших речей, як, наприклад, голки. Велику частину інтеліґенції знищено в Україні і "кордонних державах" чи то за "буржуазний націоналізм", чи просто виконуючи загальну настанову Леніна, що „це не інтеліґенція, це г...." Але Держава не могла існувати без інтеліґенції і виховати нові кадри "совєтської інтеліґенції"[5] не було кому, тому що вчителів середніх шкіл і професорів університетів знищено. Загальний образ економічного стану Імперії можна мати, якщо порівняти такі контрольні цифри:[6]

	1913 р.	1921 р.
Загальна продукція Імперії: (індекс)	100	31
Продукція важкої промисловости: (індекс)	100	21
Продукція вугілля (міл. тонн)	29	9
Продукція електрики (в мільяр. квтг)	2039	520
Продукція чавуну (в міл. тонн)	4,2	0,1
Продукція сталі (в міл. тонн)	4,2	0,2
Продукція транспорту (залізниці) в міл. тонн	32,4	39,4
Імпорт (в міл. зол. рублів)	1374	208
Експорт (в міл. зол. рублів)	1520	20
Продукція сіль. господарства (індекс)	100	60

націю в політичному розумінню так, щоби вона не захоплювалась тільки велизечним видовищем завоювань Александра, але продуктивною роботою німецького плуга, якому меч має дати землю".
("Майн Кампф", переклад з англійського видання на українську мову автора. З німецької на англійську переклав Ралф Мангайм, В-во Г. Міффлін Ко., Бостон, США, 1943 р., стор. 654).

Не входячи в аналізу цих тверджень Гітлера, варто пригадати тут, що написав А. Солженіцин про ту саму справу в одному зі своїх творів:

"Російську Імперію будували татари, німці, жиди, але російська нація обов'язково знищує тих будівничих".

[4] Варто відмітити, що тільки в російській мові є т. зв. "згірдливі" іменники, і тільки для поляків є згірдлива назва: "полячішка".

[5] А. Солженіцин називає "совєтську інтелігенцію" пізніше виховану, "образованщина".

[6] Мартін МекКолі: "Російська Революція" (англ.), стор. 257, подано за А. Нове: "Економічна Історія СССР", Лондон, 1960 р., стор. 68.

В тому самому часі економіку України було зредуковано до таких показників:[7]

	1913 р.	1921 р.
Посівна площа, десятин:	2.329.000	1.054.000
Збір головних видів збіжжя, жито, пшениця, тонн	8.190.000	2.866.500
Продукція цукру, тонн	953.193	20.745
Продукція металевих виробів, фабрик	15	0
Продукція паперу, тонн	50.000	2.300
Продукція вугілля, міл. тонн	203	34
Продукція чавуну, тонн	3.100.000	160.000

В усіх совєтських історіях незмінно говориться про те, що війна і революція були тими "об'єктивними" причинами, що допровадили народнє господарство Імперії до руїни. Ані слова не згадується про ті "суб'єктивні" причини, притаманні тільки і виключно совєтській системі правління, з яких найголовніша — знищення приватної ініціятиви, які допровадили до того сумного стану. Відбудова народнього господарства була довгим і тернистим шляхом, яким большевики були здецидовані гнати усе громадянство, встелюючи шлях відбудови мільйонними жертвами того громадянства. Історія цієї відбудови і статистика жертв на шляху до відбудови ніколи не була і повно не буде написана.

Серед багатьох дослідників української національної революції і революції Російської Імперії існує безпідставне переконання, що одною з причин завоювання большевиками неросійських народів була "мудра" політика Леніна в національному питанні і його клич "самовизначення аж до відділення",[8] і що нібито неросійські народи були так "заворожені" тим кличем, що не бачили дійсності, та що пізніше знищення тих народів сталося тільки наслідком порушення Сталіном чи його послідовниками "ленінських принципів соціялістичної демократії", і що, врешті, тепер, як мінімальну вимогу в національному питанні українцям треба висунути клич "повернення до ленінських принципів" самовизначення народів.[9]

---

[7] Тут подано на підставі інформацій книжки Ів. Герасимовича: "Голод на Україні", Частина I, стор. 5-54.

[8] Див. розділ II, стор. 33, прим. 21.

[9] Валентин Мороз, сучасний чільний представник боротьби за національне визволення в України, у свойому есеї: "Серед снігів" пише:

"Абсолютне відкидання націоналізму, "хто б в нього що не вкладав" — це **сталінська**, а не ленінська теза. Ленін так не робив. Ленін, як відомо,

Але чи справді національна політика Леніна засліпила цілі нації, чи може, і то найбільше, декого з тих націй і тільки тих, які не хотіли бачити дійсности і які хотіли, чи й тепер хочуть виправдувати свою власну політику опортунізму уявними "ленінськими принципами самовизначення націй". Це правда, що Ленін, ще заки дійшов до влади, багато разів і то всупереч переконанням більшости щирих в тому випадку партійців виголошував засаду "самоопределения" складових частин Імперії і ця засада увійшла до обох конституцій СССР, але Ленін ніколи не брав поважно цієї засади, ані її не беруть поважно сучасні керманичі Імперії. Ленін вважав тоді, так як в Кремлі вважають тепер, що ця засада призначена на "експорт".[10]

Коли Ленінові закидали, що він підготовляє збройну інтервенцію в Україну, висунувши попередньо вимогу до Тимчасового Уряду здійснити право націй на самовизначення, спеціяльно з узглядненням України, він відповів: "Так, ми обіцяли самовизначення, але для пролетаріяту, а не для української буржуазії",[11] зрештою, казав він, "місцеві питання будь-якої (складової) нації (Росії) можуть бути здійснювані тільки в інтересах працюючого люду і **тільки після встановлення влади пролетаріяту**"[12] (підкреслення Є.П.).

Але кого клич "самовизначення" в партії чи поза партією мав би "зачарувати"? Склад комуністичної партії в Ук-

---

вкладав у націоналізм пригнобленої нації **позитивний** зміст." (В. Мороз: "Есеї, Листи і Документи", В-во "Сучасність", 1975 р., стор. 94. Підкреслення оригіналу).

Іван Бакало, сучасний дослідник ленінізму, у своїй книжці: "Національна політика Леніна", пише:

"Постає питання, чи КПРС здійснює ленінську національну політику, а чи лише прикриває свою вже цілком іншу національну політику, ніж ту, яку їх провідник Ленін визначив з урахуванням практичного розвою національних рухів народів СССР за час свого державного урядування і проводу партії, а особливо в період підготовки до створення союзної держави". (Цитована праця, В-во "Сучасність", Мюнхен, 1974 р., стор. 8, 9).

Див. також розділ II, стор. 33, прим. 21, інтерпретацію вислову "самоопределение **вплоть** до отделения".

[10] В часі слідства проти сучасного українського "дисидента", Л. Г. Лукіяненка, слідчий Денісов закидав йому, що він хоче "відірвати Україну від СССР", на що Лукіяненко відповів, що адже ж конституція СССР передбачає виступ України зі Союзу, отже агітація за цей крок не може бути злочином, на що слідчий відповів: "Конституція є тільки для закордонного вжитку". ("Заява Голові Президії Верховної Ради УССР, Д. С. Коротченку політичного в'язня Лукіяненка", "У півстоліття Радянської Влади", В-во "Українське Слово", Париж, 1967 р., стор. 38).

[11] "Історія КПСС", том III, стор. 107.

[12] Там само.

раїні ніколи не був українським, навіть після влиття до партії укапістів і боротьбистів, і пропозиція Квірінґа на Таганрозькій конференції, щоб назвати партію "Російською Комуністичною Партією в Україні"[13] була безсумнівно найбільш послідовною. Склад КПбУ до 1939 року представляється так:

СКЛАД ЧЛЕНСТВА КПбУ 1918—1938 рр.[14]

Дата:	Членів і Кандидатів	% Укр.	% Росіян	% Жидів	% Інших
Липень 1918	4.364	7			
Жовтень 1918	5.011	?			
Березень 1919	16.364	?			
Березень 1920	33.658	?			
Кінець 1920	37.958	19			
Літо 1921	95.243	?			
Листопад 1921	68.092	?			
Січень 1922	53.495	?			
Кінець 1922	78.804	?			
Літо 1923	54.838	24			
Січень 1924	57.116	?			
Весна 1924	105.000	32			
Січень 1925	101.856	36,9	43,4		19,7
Липень 1927	167.767	49			
Січень 1927	154.500	51.9			
Липень 1927	177.427	52	27,3		
Жовтень 1927	203.649	51,8			
Січень 1930	231.095	52,9			
Літо 1930	270.098	52,9			
Жовтень 1933	468.793	60	23		17
Червень 1938	306.527	?			

Ця статистика виказує драматичний ріст і спад числа членів КПбУ в короткому часі, що було наслідком постійних чисток, заряджуваних на наказ РКПб (пізніше ВКПб). КПбУ напевно не була надійним сховком для тих, що шукали захисту перед червоним терором. Національний склад КПбУ, показаний тільки частинно у статистиці, стосується тільки рядового членства. В проводі партії ніколи не було навіть того незначного відсотка українців, показаного у статистиці, чи принаймні тих, які володіли українською мовою. Секрета-

[13] Див. Розділ II, стор. 29.
[14] "Большая Советская Енциклопедия", том. II, стор. 533.

рями КПбУ від самого початку, аж до часу після Другої Світової Війни були не українці, і здебільшого особи, які ніякого ані духового, ані територіяльного зв'язку з Україною не мали і про проблеми України не мали найменшого поняття. Розпорядки ЦК КПбУ по низовим клітинам видавались завжди, також в часі "українізації" в російській мові. Нічого дивного, що для створення ілюзії "українського" уряду Ленінові довелось вишукувати не тільки сумнівної вартости "українців" (таких як Г. Петровський), але й "творити" нових "українців", як про це свідчить "начальний вождь українських військ" Антонов-Овсеєнко:

"Надійшла шифрована телеграма до мене від Леніна з наказом пригадати моє українське прізвище та походження і приїхати для командування усіма військами, які боролися проти німецько-австрійської інвазії в Україні. Мені довелось пригадати своє справжнє прізвище і підпорядкуватися військовому наркоматові для командування над усіма військами".[15]

Дещо пізніше той самий Антонов-Овсеєнко писав, що "нікого не можна ошукувати" принаймні такими дешевими маскуваннями і дійсна причина конечности окупації України для совєтського уряду, крім московського типового шовінізму, який безсумнівно керував діями чільних большевиків, була **проблема хліба,** яка була домінуючим фактором большевицької політики щодо України. Ще в 1918 році, під час першої большевицької інвазії в Україну, газета "Правда" писала: "Якщо хочете хліба, кричіть: смерть Українській Центральній Раді"!"[16] Це клич, який так як і усі інші кличі узятий був з ленінського лексикону, куди скоріше дійшов до свідомости збольшевизованих московських мас [17] аніж клич "самовизначення" до українського громадянства.

Окупація України большевиками була можливою тільки і виключно завдяки зовнішній інтервенції московських большевиків і цей факт не викликає жодного сумніву у дослідни-

---

[15] В. А. Антонов-Овсеєнко: "Записки о гражданской войне", том I, стор. 298.

[16] "Правда", 15 січня 1918 р.

[17] Голод, як психологічний чинник, має куди більший вплив на психіку москалів взагалі, аніж інших народів. Московський поет (чи не єдиний расовий москаль серед російських поетів, Некрасов), у своїй поемі "Железная дорога" написав (в мові оригіналу):

"Есть в мире цар, этот цар безпошаден,
Голод названье ему.
Водит он армии, в артели сгоняет людей,
Стоит за плечами каменотесцев, ткачей."

ків історії тих часів. Совєтський історик Лихолат, у своїй книжці "Розгром националистической контрреволюции на Украине" пише:

"Тільки завдяки безінтересовній допомозі російського народу і непослабленому старанню комуністичної партії український народ розгромив внутрішні і зовнішні контрреволюційні сили".[18]

Іншим, цілковито об'єктивним чинником, ледве чи взятим до уваги дослідниками революції 1917/20 років був той факт, що Ленін сам і той людський матеріял, яким він диспонував, був цілковито відмінним від того, який стояв до розпорядимости Української Центральної Ради, пізніше Директорії УНР: Ленін був і залишився **номадом,** войовничим кочовиком, таким самим, як і основна московська маса, якою він диспонував, тоді як провідники УНР самі і українські маси були і залишилися арійцями-хліборобами.[19]

---

[18] А. В. Лихолат: цитований твір, Москва, 1954 р., стор. 24.

[19] Расовість, як історичний чинник, не була до цього часу взята під увагу дослідниками історії, а тепер студії расовости є під своєрідним "табу", тому що гітлерівці скомпромітували науковий підхід до цієї проблеми, хоч вони і мали про це деяке зрозуміння.

Про номадів і арійців в історії вперше писав англійський письменник, поет і історик, Г. Г. Велс, у своїй студії історії п.н.: "Нарис Історії", том I, стор. 221, 222:

"Ранні арійці не їздили кіньми; вони дуже мало мали до діла з конем. Неолітичні монголи були людьми на коні, але неолітичні арійці були людьми корів. Вони їли воловину, а не конину, і після багатьох віків вони навчилися вживати тяглову худобу. Вони мандрували, в пошукуванні паші, тягнучи за собою своє добро, так як африканські бури роблять це і сьогодні.... Вони були мандрівниками, але не кочовниками і їхні пересунення були далеко повільнішими, аніж номадів на конях. Вони були лісовиками, або степовиками без коней".

Українці ніколи не були людьми на конях, і образ "козаченька на коні вороному" є лише висловом романтизму і нічим більше. Б. Хмельницький програв битву під Берестечком тому, що не мав своєї кавалерії і мусів вдаватися за допомогою до зрадливого союзника, Кримського хана. Але дійсним пієтизмом український народ оточив у своїй пісні вола.

В новіші часи саме поняття "арієць" було гітлерівцями скомпромітоване і викривлене, тому що вони приписували арійцям чисто номадські "чесноти": хижість, войовничість, жорстокість. Але в розумінню гітлерівців "арієць" малю бути поняттям цілковито відмінним від того, що подає про це Г. Г. Волс та інші науковці, а саме, будь би то в легендарній Атлянтиді найбільш цивілізованим народом були "Арійці", надлюди, які керували перед-античним Світом. В часі загибелі Атлянтиди частина тих "Арійців" мала врятуватися в Гімалаях, звідки вони з часом переселилися в Европу і були предками сучасних германців (німців).

Про номадське (монгольське) походження предків Леніна див. розділ I, стор. 78, прим. 5. Предки Леніна по батьковій лінії мали бути астраханськими міщанами, будь би то "великоросами", які примандрували до Астрахані

Але мілітарна окупація України не означала відразу автоматичного постачання хліба Москві і Петроградові. Совєтська Федеративна Республіка, яка окупувала Україну і потребувала хліба, не могла нічого запропонувати селянству в замін за хліб. Хліб був в руках "куркулів" та "підкуркульників" і за фунт соли в той час в Україні легко можна було дістати пуд хліба, але не за совєтські рублі, які дістали офіційну назву "знаки" ("за ті знаки не купиш і собаки"). Але совєтська влада мала вже досвід у „викачуванні" хліба з села, заки ще окупувала Україну. 18 травня 1918 року Совнарком РСФСР видав постанову, що всі "злишки" хліба, який залишився після посіву, мусить бути зданий державі "по твердим цінам". Після того видано було постанову про організацію на селі комітетів "бідноти", "комбєдів", які мали допомагати державі конфіскувати хліб від "куркулів". Ці два декрети вважалися в Україні обов'язуючими відразу після окупації України, дарма, що Україна теоретично вважалася "суверенною" державою.[20]

Про конечність якнайшвидшого підкорення України писав дещо пізніше з роззброюючою щирістю Антонов-Овсеєнко:

"Справа якнайшвидшого підпорядкування України совєтському урядові була глибоко життєвим питанням для існування Російської Республіки. Голодна північ мусіла дістати попертя з урожайного півдня. Треба було закінчити гру в дипломатію. Нікого не можна ошукати, але браком рішучости ми могли втратити момент. Треба було поспішати вислати в Україну кілька дивізій з Центральної Росії. Це встановило совєтську владу в України і приспішило формування цих дивізій у багатих на харчі околицях".[21]

після завоювання Астраханського ханату Іваном Грозним у XVI ст. Европейські дослідники предків Леніна витратили чимало енергії щодо виявлення походження предків і дехто є тієї думки, що прізвище Улянін (пізніше Улянов) походить від слова "улей" (Роберт Пейн: "Життя і смерть Леніна", англ., стор. 38); інші дослідники знову ж думають, що предки Леніна були монголо-калмицького (не татарського) походження (Люїс Фішер: "Нерівні брати", в нім. мові, "Дер Монат", Берлін, ч. 17 [203], серпень 1965 р., стор. 5).

[20] 28 грудня 1920 року було підписано поміж Українською Соціялістичною Совєтською Республікою (УССР) і Російською Соціялістичною Федеративною Совєтською Республікою (РСФСР) "міжнародній" договір, на підставі якого обі сторони визнавали "взаємну суверенність", але укладали "військовий і господарський союз". Згідно з тим договором УССР затримала за собою право мати своє військо і втримувати дипломатичні зносини з Польщею, Німеччиною і Австрією. Від УССР договір підписав Х. Раковський, від РСФСР — В. Ленін.

[21] В. А. Антонов-Овсеєнко: "Записки . . .", том I, стор. 127, 128.

Ленін про ту саму справу писав також цілком відверто:

"Совєтська Республіка присилає в села відділи збройних робітників, насамперед найбільш передових, із столиці. Ці робітники несуть соціялізм в село, притягають на свій бік бідноту, організовують і освічують її та допомагають здушити спротив буржуазії."[22]

В половині 1919 року з Москви і Петрограду в Україну для "хлібозаготівлі" було вислано 2700 осіб "спецотрядів", в тому числі до Єлизаветградського повіту вислано 700 осіб, в Херсонську губернію — 1000 осіб, в Полтавську — 150, до Мелітопільського і Бердянського повітів — 150 осіб.[23]

З початком липня діяло в Україні вже 48 "продовольчих отрядів" з Москви, Петрограду, Кронштадту, Івано-Вознесенська, Смоленська, Брянська, Шуї і інших міст РСФСР.[24] Згідно з совєтськими даними, за час від 5 лютого до кінця квітня 1919 року було вивезено з України до Росії 2.621.622 пудів "заготовлених" харчових продуктів, а в червні того ж року ще додатково було "заготовлено" 8.000.000 пудів хліба.[25] 6 лютого 1919 року в "Правді" проголошено було відозву Московського совєта робітничих і селянських депутатів, де було написано:

"У тяжкій, кривавій боротьбі (Червона Армія)проложила шлях до хліба, бо вона здобула Україну. Вона проклала шлях до вугілля і привернула робітничій клясі три четвертини Донбасу. Вона проломила стіну, яка відділяла нас від бавовни, розчистивши шлях в Туркестан".[26]

Перепроваджуючи конфіскацію хліба (ця акція тепер дістала назву "продразвйорстка", знову ж таки з ленінського лексикону), "продотряди", крім притягання до співпраці місцевих "комбєдів", робили ще одне потягнення, яке мало на меті старовинну римську засаду: "діли і пануй", а саме вони мобілізували місцевих народніх вчителів. Вчителі мали виконувати тільки "технічні" обов'язки, тобто зладжувати списки сконфіскованого хліба, хоч ті списки не були нікому потрібні, бо ж большевики не збиралися давати яку б то не було винагороду за сконфіскований хліб, вважаючи це контрибуцією з завойованої країни, тим не менше, присутність народніх вчителів в "продотряді" ставила їх ніби по ту саму сторону ворогів селянства, що й чужинців з продотряду, сіючи тим

---

[22] П. Христюк: "Укр. Рев.", том. I, стор. 120.
[23] Там само, том IV, стор. 79.
[24] Там само, як вище.
[25] Там само.
[26] "Правда", 26 лютого 1919 р.

самим недовір'я поміж селянством і сільською інтеліґенцією, яка, по природі свого положення, стояла найближче до народу.[27] З того часу притягання інтеліґенції з села і міста до злочинів влади було засадничою політикою партії і ця політика залишала глибокі, раз-у-раз роз'ятрювані рани в душі народу, до чого однак ми самі не сміємо признатися.

Але ані селянство, ані сільська інтеліґенція в той час не були так стероризовані, щоб без спротиву підкоритися наказам продотрядів і залишати себе і свої родини на голодну смерть, тому на початку панування большевицької влади скрізь в Україні вибухають повстання. Згідно із свідченням Раковського, тодішнього голови уряду в Україні, лише за три місяці 1919 року в Україні вибухло 328 повстань: від 1 квітня до 1 травня — 93 повстання, від 1 до 15 травня того ж року — 28 повстань, і від 1 до 19 червня 1919 року — 207 повстань. Цей повстанський рух продовжувався протягом усього 1919, 1920 і 1921 року, але й після того в Україні вибухають спорадичні повстання. За офіційними даними совєтського "Збірника Справоздань", виданого в Харкові в 1921 році, на Україні нараховувалося тоді 40.000 повстанців і протягом 1921 року викрито було і ліквідовано 6.000 повстанських організацій. Той самий збірник за 1923 рік подає, що совєтські збройні сили протягом 1920-21 років відбили в боях від повстанців 43 гармати, 1812 скорострілів, 31.788 рушниць, 2.312 шабель, 3.902 револьвери і іншу зброю.[28] В липні 1919 року большевицька газета "Комунист" в Києві писала: "Хвиля кулацьких повстань цілковито дезорганізувала підстави совєтського будівництва і це є головною причиною сучасної ситуації в Україні".

---

[27] Учасник такої акції, вчитель з Розчахівщини на Полтавщині, так оповідає про подробиці такої акції "продотряду":

"Ми прибули у велике село Ряшівку 12 серпня 1920 року. Відділ продотряду складався виключно з москалів і двох місцевих учителів, мобілізованих для "технічної" допомоги продотрядові. Перед початком акції начальник продотряду зажадав від місцевого голови сільради видати одну особу з мешканців села, як "закладника". "Це може бути і сільський злодій, якого ви хочете позбутися" — завважив начальник продотряду. (Пізніше, в часі "ліквідації куркуля", злодії вважалися "соціяльно-близьким елементом"). Але в тому часі "злодія" розстріляли 13 серпня 1920 року, "для прикладу" і начальник продотряду повчав селян, які мусіли бути присутніми в часі екзекуції, що "вам усім так буде, якщо не здасте хліб". Однак, населення рішилось на повстання і 15 серпня 1920 року увесь Гадячський повіт був у руках повстанців". (Інтерв'ю автора з І. П.).

[28] "Літопис Революції", ч. 2, 1928 рік, Подєбради, стор. 133.

26 квітня 1920 року Троцький, виряджений в Україну для пацифікації, писав Леніну:

"Ситуація в Україні вимагає серйозної уваги. Бандитизм процвітає.[29] дві галицькі бригади збунтувалися і обернули зброю проти нас. Рівночасно з мілітарною акцією широка політична пропаганда є конечною. Більша кількість політичних робітників мусить бути негайно вислана в Україну. Так само конечним є, щоби надійні ("благонадежные") політичні робітники з різних відділів були підтримані центром в їхніх обов'язках тут. Ми не можемо дозволити на нове "непорозуміння" в Україні: тепер це коштувало б задорого. Рекомендується застосувати драстичні міри..[30]

Сучасні совєтські джерела признаються, що в боротьбі з партизанами приймало участь в тому часі: 730 комбєдів з 56.000 бойовиками. Невідомо, звідки узялися ці 56.000 бойовиків: чи вони були з України, чи імпортовані з РСФСР.[31]

Історія повстанського руху в Україні в той час ніколи не була написана і невідомо чи можливо буде це колись відтворити. Усі документи до цієї справи є в руках большевиків і, правдоподібно, знищені. Як приклад, можна подати тут, що повстання в Гадяцькому повіті вибухло 15 серпня 1920 року і це повстання розрослося в 1921 році на Чернухівську, Білоусівську, Мокиївську та Сенчанську волості Лохвицького повіту, але після викриття ЧК центру Київської Козачої Ради та невдачі другого Зимового Походу армії УНР (під командуванням ген. Тютюнника), частина повстанців була змушена йти в березні 1922 року на капітуляцію та була "амнестована" в Лохвиці Г. Петровським. Решта повстанців продовжувала боротьбу до зими 1925/26 року на терені Лохвицького повіту і інших. Усіх амнестованих повстанців, після урочистого акту амнестії і після вручення їм відповідних посвідок Петровським, відпущено додому, але тієї самої ночі усіх повстанських ватажків арештовано.[32]

Очевидно, кожний дослідник української національної революції буде дивуватися, чому цей повстанський рух не дав позитивних вислідів і остаточно до кінця 1921 р. Україна була так спацифікована, що основна маса її населення перейшла до "мирного існування" в новій дійсності НЕП-у і очікування

---

[29] А. Солженіцин пізніше в "Архипелагу ГУЛаг" уточнив: "ми всіх, що проти нас, звемо "бандитами".

[30] Мейер: "Папери Троцького" (в англ. мові), 1917-1922, том II, стор. 149.

[31] СУ-УРЕ, стор. 132.

[32] Див. стор. 70 прим. 21 цього розділу. До історії цього повстання переховались деякі документи: див. "Український Збірник", П. С. Лихо: "Советская Власть на местах", документи чч. 5, 8, 9 і 10.

ще гіршої долі в добі суцільної колективізації. Сучасний англійський дослідник історії України пише про це:

"Доля України, так само, як і решти Европи, вирішувалася в містах, де населення в більшости було російським і було вороже наставленим до українського націоналізму. Справа України була послаблена також недосвідченістю її провідників і браком адміністративного апарату. Політичні провідники вийшли здебільшого з вільних професій, маючи досвід в журналістиці, праві, в університетському житті, але без будь-якого знання практичної роботи в уряді. Певно, що ці проблеми послаблювали також і большевицький режим в Совєтській Росії, але большевики мали перевагу в тому, що була перебрана спадщина царського режиму і чималі кадри цього режиму були використані, заки виховано новий (большевицький) нарибок. Українці не мали таких резерв тому, що до 1917 року Україна була керована російськими бюрократами, а місцевий елемент, який працював в царській адміністрації, був зрусифікований.[33]

Але крім тих чисто об'єктивних причин упадку української державности, були й суб'єктивні причини, про які ми воліємо не говорити — це арійська, повільна вдача українців, слабкий організаційний хист і несумнівні анархічні первні, які ми винесли певно ще із "скитського" періоду нашої історії і яких важко було позбутися демократичними методами.[34] Повстанські відділи не діяли організовано, одностайно, отамани часто поборювали себе взаємно, як напр., отаман Махно підступно вбив отамана Григор'єва на спільній зустрічі. Частина повстанців поборювала не тільки большевиків, але й УНР, як це було з Махном,[35] Григор'євим, Зеленим і іншими.

---

[33] Р. Пайп: "Формація Совєтського Союзу" (англ.), стор. 149.

[34] В циклі нарисів Валеріяна Підмогильного, п. з.: "Повстанці", є оповідання "Отаман Кремнюк", в якому повстанський отаман приймає до свого загону молодого хорунжого. Підмогильний дає тут таку надзвичайну характеристику повстанської ідеї:

"Вони виїхали на верховину могили і зупинилися там, мов незграбні скиби чудернацької скелі. О, Степе мій, неосяжний Степе! Слава тобі, слава! З могили ще врочистіше розлягався степ. Здавалось, що все навкруги молилось без мови, навколішках, без руху і стогнання. А над тим усім схилилася ніч, як тихий дим всежертвенного спалення. Коли коні винесли їх знову на шлях, Кремнюк сказав: "Хай же гинуть міста на славу його!", а потім, додав пошепки, нахилившись до хорунжого: "Ми знищимо і села, хай все гине во ім'я його!" "Хай же гине все во ім'я його!", прошепотів за ним хорунжий." (Катеринослав-Павлоград, 1921/21 рр.).

[35] Не зважаючи на негативний вислід повстанського руху отамана Махна, все ж він дочекався позитивної оцінки у деяких сучасних дослідників Української Національної Революції, от як у В. В. Дубровського: "Батько Махно — український національний герой", Чорноморський Збірник, том VI, Герсфельд, 1945 р. (цикльостилеве видання).

Але заявляючи себе українцями і допускаючись погромів жидівської людности, повстанські отамани викликали ненависть до українського національного руху жидівської людности України.

Акція "продразвйорстки" і суцільний спротив в Україні проти грабунку хліба мали далекойдучі наслідки в історії українського народу під большевиками. Совєтський уряд в Кремлі переконався про бунтівничість цілої нації і мусів подумати про те, як приборкати Україну. Усі пізніші потягнення Кремля були власне продиктовані тими першими роками "воюючого комунізму" в Україні. Партія і уряд вже не стільки боялися "петлюрівської інтервенції", скільки "внутрішнього ворога": селянства, яке щойно треба було знищити.

"Продразвйорстка" мала безпосередній вплив на економіку країни. Великі простори південної України лежать в посушливій смузі, де кількість річних опадів не перевищує 40 см, але дуже часто надходять посушливі роки, коли протягом цілого літа є дуже мало або й цілком немає опадів.[36] Щоб забезпечити населення від голодних, посушливих років, в усіх селах (громадах) південної України було побудовано давніше громадські шпихлірі, куди кожний господар здавав на склад певну кількість збіжжя, щоб забезпечити себе на посушливі роки. Большевики відразу конфіскували і вивезли цей "залізний фонд" України, беручи ризико неурожайних років на себе, або ж, попросту, не думаючи про це.

"Продразвйорстка" в 1920 році продовжувалася, без уваги на вимоги народнього господарства і потреби прохарчування місцевого населення, в тому році було вивезено в Росію: з Поділля — 6 мільйонів пудів зерна, з Херсонщини — 7 мільйонів, з Київщини — 3 мільйони, з Полтавщини — 4 мільйони. Крім того, від часу окупації України в 1920 році до жовтня того ж року вивезено було 4,5 мільйонів пудів цук-

---

[36] Проблема зрошування посушливих смуг України ніколи не була достатньо простудійована дослідниками української економіки та агрономії. Можна часто зустріти такі завваги навіть в "наукових" журналах, що видайність ґрунтів України є нижчою від видайности ґрунтів Західньої Европи, тому що агрономічна техніка стоїть нижче такої самої в Европі. Це не є точною відповіддю на порушене питання. Видайність ґрунтів України ніколи не дорівнюватиме західньо-европейським нормам, як довго проблема зрошування ґрунтів не буде розв'язана. Совєтський уряд поробив деякі під оглядом агрономічної інженерії катастрофальні спроби зрошування ґрунтів ("Кахівське море"), але загалом ця проблема в Україні не розв'язана. Чималі заслуги в тому напрямі має Євген Чикаленко, який мав свій маєток в посушливій смузі України і опрацював методу затримування весняної вологости в ґрунті.

ру.[37] Проте, з Москви доходили в Україну все нові скарги центрального совєтського уряду на те, що "продовольчий плян" виконано тільки на 19,69%, а Харківський уряд скаржився, що пляну не можна виконати з уваги на "банди", які перешкаджають конфіскації хліба. Врешті большевики здецидувалися на ще одне надзвичайне потягнення — конфіскацію посівного матеріялу, призначеного на весну 1921 року. Важко сказати, що було на думці центрального совєтського уряду, коли він пішов на цей карколомний крок: можливо, уряд сподівався, що конфіскований матеріял можна буде замінити пізніше іншим зерном, конфіскованим в інших районах України, але скоріше усього, що уряд про таку заміну цілком не думав, рятуючи від голоду і від контрреволюції столичні міста: Москву і Петроград. Фактом є, що посівний матеріял був змішаний із озимим збіжжям, призначеним тільки на прохарчування, і посівний матеріял пропав, але "пролетарська революція" була врятована.

Але збіжжя, конфісковане в селі, не використовувалося ані переховувалося належним способом. "Продотряди", які діяли по селах, намагалися доказати свою "большевицьку чуйність" в напрямі якнайбільшої кількости "викачування" хліба, який негайно вантажили на селянські підводи і висилали під збройною охороною до "зсипних пунктів" біля залізничих станцій. Але ці "зсипні пункти" не були належно обладнані і хліб зсипався в непровітрюваних будинках, або ж таки просто під голим небом. Наслідком того велика кількість конфіскованого збіжжя стухла, сплісніла і зогнила, або ж підмокла, проросла і зробилася непридатною до вжитку.

Ще гірше представлялася справа з живим інвентарем, також конфіскованим на селі. Тисячі голів рогатої худоби, свиней і овець зганялося з цілого повіту на "пункти", де не було кому її доглядати: худоба блукала цілими днями в загородах без їжі і пиття, масово здихала. Так само псувалися цілі вагони конфіскованого сала і масла.[38]

На катастрофу не треба було довго чекати: весною 1921 року в Україні засіяно було тільки 46% усієї посівної площі, бо не було чим обробляти землю, не було чим сіяти і в селян вбито приватну ініціятиву. В цьому році в Україні зібрано було усього 222 мільйонів пудів збіжжя замість пересічного збору 1.151,5 мільйонів пудів. Україні без сумніву загрожував голод. Перепис населення України в тому році подавав

---

[37] "Известия", 1 жовтня 1920 р.

[38] Ів. Герасимович: "Голод на Україні", стор. 55, 56.

29.019.747 осіб, тобто на кожну особу теоретично припадало 9.55 пудів хліба річно, або ж приблизно 1 фунт хліба на одну особу денно. Це, очевидно, без відрахування зерна потрібного на посів і прохарчування худоби.

Крім того, в Україні в 1921 році була посуха. По офіційним совєтським даним справа неврожаю представляється так:

"Посуха 1921 року викликала надзвичайний неурожай, який привів і без того економічно сильно виснажену країну до нечуваного голоду. Якраз найбільші хліборобські губернії України: Запоріжська, Донецька, Катеринославська, Одеська і Миколаївська найбільше потерпіли від посухи".[39]

В згаданих губерніях України зібрано було усього 21,3% пересічного річного збору. Запасів "залізного фонду" в шпихлірах не було і населення мусіло вмирати від голоду.

У відміну від пізнішого голоду 1932/33 років, большевики ніколи не заперечували голоду в 1921 році, дарма, що саме вони спричинили своєю політикою цей голод. Навпаки, в 1921 році вони розвинули за кордоном широку пропаґанду для допомоги голодуючому населенню і прийняли таку допомогу від різних европейських і американських допомогових організацій. Совєтська газета подає:

"Найбільшими успіхами увінчалася праця Червоного Хреста в Америці, яка проводилася серед усіх верств населення, почавши від робітничих організацій, а закінчивши на релігійних. Акція йшла від 1 вересня 1921 року аж до 1 лютого 1922 р., в якому то часі засновано допомогові комітети по 65 містах. В грошах зібрано $69.300.676,00, до Росії вислано: 1.647.860 фунтів пшеничної муки, 3.092.400 фунтів кукурудзяної муки і крупи, 575.960 фунтів вівсяних платків, 35.000 фунтів рижу, 13.240 скринь конденсованого молока, 200.000 фунтів цукру, 438.142 фунтів свинного смальцю, 314.800 фунтів м'ясних консерв, 1.018.850 фунтів какао, 7.720 фунтів шоколаду, 78 пакунків аптекарських товарів, 30.000 ярдів бандажів, 145 пакунків з убраннями і ін.".[40]

Але сучасні совєтські історики вирішили змінити свою думку про засяг і умови міжнародньої допомоги голодуючим в СССР і в найновішому виданні совєтської історії читаємо:

"Правлячі кола капіталістичних країн намагалися використати голод в Росії (?) (підкреслення Є.П.)для повалення Радянської влади. Вони погоджувалися дати допомогу голодуючим лише за умови, коли Радянський уряд визнає борги царської Росії і поверне іноземним капіталістам

---

[39] "Известия", 10 травня 1922 р., ч. 102 (1541).
[40] Там само.

націоналізовані підприємства. Американські імперіялісти намагалися використати для цього створену в 1919 році організацію АРА. Хоч АРА в якійсь мірі допомогла голодуючим, проте її діяльність була далека від справжньої допомоги. Через неї засилались на територію України шпигуни і диверсанти, які вели підривну діяльність проти Радянської держави".[41]

Акція допомоги голодуючим в РСФСР і Україні була розвинена в усіх европейських країнах і докладно: Швайцарії, Німеччині, Австрії, Фінляндії, Англії, Бельгії, Болгарії, Данії, Естонії, Литві, Голяндії, Швеції, Норвегії, Італії, Польщі і інших країнах.[42] Згідно з міжнародніми обрахунками уділено було допомоги різними допомоговими організаціями:

Американською Допомоговою Адміністрацією (АРА — Зорганізованою пізнішим президентом Гувером)	для	3.757.446	осіб
Американським Товариством Приятелів	"	212.000	"
Шведським червоним Хрестом	"	84.750	"
Допомоговою Організацією Нансена (Швеція)	"	100.000	"
Фондом Рятування Дитини	"	236.000	"
Міжнародньою Допомоговою Організацією Професійних Союзів	"	28.174	"
Міжнародньою Робітничою Організацією	"	40.000	"
Американськими Менонітами	"	5.000	"
Разом уділено допомоги	для	4.454.540	осіб

Крім того, Британське Товариство Приятелів вислало безпосередньо урядові РСФСР 3.670 мішків муки, 32 звої полотна, 150 мішків цукру, 58 бочок риб'ячого трану, 200 мішків какао, 455 скринь шоколаду, 3.482 скрині конденсованого молока, 93 мішків рижу, 670 мішків фасолі, 310 мішків гороху.[43]

---

[41] "Історія УРСР", 1967 р., стор. 183. У примітці на цій самій сторінці "Історії..." подано додатково, що: "АРА — Американська Організація Допомоги, створена для зміцнення економічних і політичних позицій американського імперіялізму під виглядом допомоги потерпілим після першої світової війни".

Ледве чи дальші коментарі до цих стверджень совєтських істориків потрібні, однак тут треба завважити таке: АРА не була створена спеціяльно для допомоги голодуючим в СССР, але всім голодуючим в Европі, наслідком Першої Світової війни. АРА розпочала свою роботу на території СССР незалежно від справи колишніх боргів царської Росії і АРА не мала ніякого правного титулу вимагати звороту цих боргів. Врешті, якщо совєтська влада була переконана, що АРА розвинула свою допомогу голодуючим на терені СССР, маючи на увазі тільки "диверсійні цілі", то чому совєтський уряд дозволив на таку допомогу?

[42] Ів. Герасимович: "Голод на Україні", стор. 186, 187, 188.

[43] М. МекКолі: "Російська Революція і Совєтська Держава" (англ.), стор. 104, 105.

Українська Автокефальна Православна Церква в Україні ще в часі Всеукраїнського Церковного Собору увела в Діяння Собору вимогу усім парафіям прийти з допомогою голодуючим і митрополит Василь Липківський видав в цій справі відозву до усіх вірних Церкви.[44]

В Галичині створено Комітет Допомоги Голодуючим в Україні під головуванням проф. Юліяна Романчука, до якого увійшли провідні одиниці усіх діючих організацій і з поза організацій. Незалежно від перешкод, які ставили місцевим комітетам польська адміністрація, Комітет зібрав до 23 червня 1922 р. 10.655.271,00 польських марок, а до осени того ж року зібрано було округло 40.000.000 польських марок. Крім того, Комітет мав зложених у Львові 4 вагони збіжжя, яких він однак не міг вислати безпосередньо в Україну з уваги на перешкоди польської адміністрації і тому всю допомогу голодуючим було вислано шляхом через Американську Допомогову Адміністрацію.[45]

У Відні покликано було до акції Комітет Допомоги голодуючим в Україні під головуванням проф. Грушевського (який у тому часі був ще на еміґрації). В липні 1922 року засновано було в Берліні Комітет Допомоги голодуючим в Україні, подібний Комітет постав також у Празі.

Американські українці на вістку про голод в Україні негайно зорганізували Комітет Допомоги і "Свобода" з дня 5 липня 1922 року помістила заклик п. н.: "Україна гине! Поможім!".[45]

Однак, усі заходи українського, европейського і американського громадянства розбилися з уваги на саботаж допомогової акції, заплянований совєтським урядом України і РСФСР. Коли в Москві з'явилися представники Американської Допомогової Адміністрації (АРА), большевицький уряд запропонував їм "не роздрібнювати своїх сил, але сконцентрувати свою допомогу виключно в районі Волги".[46] У зв'язку

---

[44] "Ухвали Всеукраїнського Православного Церковного Собору", Ухвала IX.

[45] Усі повищі інформації взято з книжки: Ів. Герасименко: "Голод на Україні", стор. 260 до 270.

[46] Г. Г. Фішер: "Голод в Совєтській Росії" (англ.). Характерним є те, що в часі акції АРА в СССР до Петрограду і Москви прибув англійський журналіст, Филип Гіббс, який мав бути біля керманичів АРА протягом їхньої акції в СССР. Разом з керманичем акції АРА на терені РСФСР, полковником Гаскелем, Гіббс побував у районі Волги, відвідуючи загрожені голодом селища, шпиталі для пошестних недуг, тощо. Ніхто ані одним словом не сказав Гіббсові про факт голоду в Україні. (Ф. Гіббс: "Парада років", розділ 7: "Шлях до голоду", розділ 8: "Вздовж Волги", стор. 326 до 332).

з цим проф. Фішер, голова АРА на терені Росії і України, автор книжки "Голод в Совєтській Росії", пише:

"Політика комуністичного уряду щодо України насуває багато питань. Не тільки московський уряд не звернув уваги АРА на положення в Україні, так як це було зроблено по відношенню до інших теренів, але активно знеохочував американців до якого б то не було контакту з Україною. Перед тим, заки АРА розпочала свою допомоовгу акцію (в січні 1922 року), Москва і так званий Харківський уряд не зробили нічого, щоби допомогти голодуючим в Україні".[47]

"Від самого початку Московський уряд унеможливив усі пропозиції АРА сконтактуватися з Україною. Літвінов (тоді заступник наркома закордонних справ) зазначив пізньою осінню 1921 року, що Одеський порт не входить у гру для операцій АРА, хоч пізніше цей порт був вживаний з великим успіхом. Варто звернути увагу на факт, що до того часу, заки АРА встановила свої відділи на півдні, Москва фактично ігнорувала у своїй пресі голодове положення над Чорним морем".[47]

Далі проф. Фішер згадує про інтервенцію представників АРА в "українському" уряді в Харкові.

"Д-р Християн Раковський, талановитий голова Ради Народніх Комісарів України, не міг бути присутнім при зустрічі (представників АРА, Гачісона і Гольдера) і уряд був заступлений товаришем М. Скрипником, комісаром внутрішніх справ. Гачісон і Гольдер вияснили Скрипникові, що метою їхньої візити було забезпечення співпраці українського уряду у виконуванні їхньої допомогової акції, яку АРА вже розпочала в РСФСР. На велике здивування американців, комісар заявив, їдко підчеркнувши, що Українська Соціялістична Совєтська Республіка не брала участи в тих умовах (у Москві), нічого про них не знає і зовсім ними не зв'язана. На зауваження американців, що АРА так розуміла, що умови ті зобов'язують в усіх зфедерованих республіках, включно з Україною, і що центральна влада в Москві своєю позицією це ствердила, Скрипник відповів чемно, що вони про це зовсім не поінформовані і що Україна та Росія незалежні держави, правда, в тісному союзі, але рівноправні. На пряме питання, чи Україна дозволить організації АРА продовжувати її роботу на її території в згоді з умовами, підписаними в Москві, комісар відмовився взяти на себе зобов'язання аж до наради зі своїми колеґами. На другий день Скрипник дав свою відповідь. Він сказав, що обставини в південній частині України є багато гірші, аніж можна було того сподіватися і тому допомога АРА буде бажана, якщо буде зроблена умова з його урядом, яка узгляднить його незалежний статус, його закони та установи. Це повернуло спір на старе місце, де він був

---

[47] Г. Г. Фішер: "Голод в Совєтській Росії", як вище.
[47*] Там само.

попереднього дня, а саме, до дискусії про політичний стан України. "Це питання, — заявили американці, — не належить до нас. Ми прибули в Україну не дискутувати про політику, а годувати голодних".

"Але ви мішаєтесь у політику!" вигукнув комісар, — коли робите ріжницю поміж республіками, коли ви переговорюєте з однією і відмовляєтесь робити це з іншими, коли ви уважаєте одну за суверенну державу, а іншу за підлеглу державу".[48]

На цьому розмова Гачісона і Ґольдера зі Скрипником закінчилися і вони повернули у Москву. В кінці грудня (1921 року) вони зустрілися у Москві з Х. Раковським, який приїхав сюди на Конґрес Совєтів. Цей Конґрес проголосив, як відомо, створення Союзу Совєтських Соціялістичних Республік. Раковський в часі зустрічі з американцями "великодушно" підкреслив незнання представниками АРА дійсного правного становища України в наслідок їхнього чужоземного походження, рішучо відмовився ратифікувати Ризький документ (договір АРА з Московським урядом), домагаючись або нової умови, або відмовляючись від усякої допомоги Україні. АРА погодилася на нову умову, яка включала усі параграфи Ризького документу, з малими додатками. Початкове речення умови АРА з Україною звучало: "Українська Совєтська Республіка заявляє, що вона не бере участи в (Ризькій) умові і нею не зв'язана..." і т. д.

Проф. П. Феденко, який перший в українській історії витягнув на денне світло цей документ, завважує:

"...В той час в південній Україні лютував страшний голод. Кожна кріхта хліба могла зберегти життя людей. В цей час Скрипник і Раковський домагалися від американської організації, щоб вона "шанувала суверенні права України"... Можна думати, що це був тільки маневр фанатичних комуністів, які не хотіли допустити американської допомоги до голодних районів України, які були особливо небезпечні повстанськими рухами. Г. Г. Фішер називає таку тактику Скрипника-Раковського "комедією": в інтересі комуністичної диктатури було "зломити спротив українського населення голодом".[49]

Рівночасно Ф. Нансен, який керував в Україн ідопомогою голодуючим стверджує:

"Поділля в той самий час мало надвишку хліба. Сусідня Одеська округа мала дефіцит і багато населення було напередодні голоду, якщо хліба не

---

[48] Там само, стор. 248-250.

[49] П. Феденко: "Микола Скрипник", "Український Збірник", книга 8, стор. 54.

вистачить. Але замість того, щоб використати залишки хліба з Поділля в Одеській окрузі, хліб був вантажений на кораблі і експортований до Гамбурґу.

Вісім мільйонів осіб вмирало з голоду на півдні України, 2,5 мільйона з них не мали цілком що їсти. Дальших 2,5 мільйона їли підмінки, такі як сіно, сушені рослини і т. д., вони не мали ніяких нормальних харчів. Три мільйони мали деяке постачання, але в таких мінімальних кількостях, що вони скоро мали опинитися в першій і другій категорії. Можна сказати, що з кінцем квітня (1922 р.) 7 мільйонів буде в тих двох перших категоріях. Коло 700.000 малих дітей, які були під опікою громад, ніколи не діставали понад половину норми потрібного харчування. Смертність серед дітей була жахлива. Вона осягнула 50%. В Запоріжжі один мільйон людей вмирав з голоду, 60% з цього числа — діти. Поширювалося людоїдство. Десять тисяч осіб вмирало в Запоріжжі щоденно. Уся худоба і усі коні були з'джені".[50]

Уся країна почорніла, без дерев, без рослин. Люди оповідали, що вони з'їли спершу всіх котів, собак, ворон, яких вони могли зловити і тоді їли здихаючих корів, врешті їли шкіру з чобіт і дерево з меблів. Уся солома зі стріх була зужита для людей і худоби. Можна було почути оповідання про з'їдання трупів тварин і про людоїдство. Можна було говорити з людьми, які з'їли своїх дітей, братів і сестер. Люди похожі до кістяків лежали по хатах в селах вмираючи або очікуючи без особливої надії на порятунок. Ніхто не журився тим, щоб поховати мертвих, або вони не мали стільки енерґії, щоб це зробити".[51]

І все ж, в цій ситуації в Україні Нансен стверджує:

"З початком року можна було побачити в Миколаєві такі оголошення на банкових будинках: "Робітники Миколаєва! Допоможіть голодуючому районові Волги!" Це було в тому самому часі, коли цей уряд мав власних голодуючих мешканців, щонайменше 700.000 осіб, або ж половину мешканців міста".[52]

Як похідне і неуникнене явище голоду, так само браку найбільш необхідних санітарних засобів, як мило, лікарства тощо, були вибухи епідемій тифу, червінки і інших інфекційних хвороб. Згідно із зіставленням Українського Червоного Хроста в 1921 році в Україні хорувало на заразні недуги: поворотним тифом 278.000 осіб, плямистим тифом 147.000 осіб, черевним тифом 114.000 осіб, холерою 35.000 осіб, нез'ясовами недугами 5.500 осіб.[53] Якщо в перших роках революю-

---

[50] Ф. Нансен: "Голод в Україні" (франц.).
[51] Там само.
[52] Там само.
[53] Ів. Герасимович: "Голод на Україні", стор. 128.

ції населення рятувалося від заразливих недуг вживаючи природні дезинфекційні засоби, як сира цибуля, часник тощо, то тепер цих продуктів не було, бо уся країна обернулася в пустелю. Пошестні недуги поширилися з районів безпосередньо охоплених голодом на інші терени України і поза Україною, зокрема на терени Західньої України, Холмщину, Підляшшя, Полісся, де населення щойно повернуло на знищені війною поля і села і не маючи достатньо харчових продуктів було в напівголодному стані.

Совєтські офіційні чинники старалися применшити розміри голоду в Україні і ніколи не призналися до того, що саме совєтський уряд викликав цей голод конфіскацією "залізного фонду" зерна з харчових шпихлірів Південної України. Большевицький діяч В. А. Арнаутов у своїй брошурі "Голод и дети на Украине", Харків, 1922 року, пише, що:

"Голодуючими губерніями є лише ті, які цілковито виповнили натуральний податок ("продналог") і їх совєтська влада після того **признала голодуючими**; навпаки, такі фактично голодуючі губернії, які того натурального податку не виповнили в призначеній висоті, совєтська влада не признала голодуючими. Наслідком того в Україні є губернії цілковито голодуючі і напівголодуючі, тільки офіційно не визнані голодуючими!"[54]

Так само і інші дані про голод в Україні 1921 року (і 1932/33 років), як:

"...Дані про експлуатацію України, про експропріяцію населення, про реквізиції, розкулачування, конфіскації, развйорстки, продналоги, "пожертви", голодні паї, державні позички і інші засоби постійного, систематичного, дощентного оголочування України не дають повного образу повної, страшної руїни, яку творять на Україні російські окупанти. Щоб дати правдиве поняття про фактичний, жахливий стан цього, треба б про це писати цілі томи і, очевидно, користуватись не тенденційними, а почасти і свідомо брехливими совєтськими даними, але безсторонніми, правдивими даними, що під цю пору є річчю виключеною".[55]

Щойно після Другої Світової Війни совєтські дані подали, що в 1921 році в Україні голодувало 8.280.000 людности, тобто 28,5% населення Республіки.[56]

Акція повстань внаслідок голоду 1921 року принишкла, хоч і не вигасла цілком і продовжувалась в Україні до 1925

---

[54] Там само, стор. 274.
[55] Ів. Герасимович, як вище, стор. 274.
[56] Ю. А. Поляков: "Победа над голодом", Москва, 1975 рік.

року. Але большевики тепер здобули важливий досвід, що голодом можна контролювати настрої мас і акцію повстання проти уряду: вмираюче з голоду населення нездібне до будь якого поважного спротиву проти влади, незалежно від бунтівничого настрою населення проти цієї влади. Цей свій "досвід" большевики не тільки вповні використали дещо пізніше в часі колективізації і "ліквідації куркуля", але вони його використовують постійно, тримаючи усе населення Імперії у півголодному стані і будучи певними, що населення в пошукуванні засобів прохарчування не має ані часу, ані можливости для масового спротиву владі.

РОЗДІЛ V

НЕП І УКРАЇНІЗАЦІЯ

8—16 березня 1921 року у Москві відбувся X Конґрес РКПб з участю 694 делеґатів з рішальним і 296 з дорадчим голосом, що мали репрезентувати 733.000 членів Партії в Імперії. Цей Конґрес був присвячений головно затвердженню "Нової Економічної Політики" (хоч ця назва увійшла в офіційний вжиток дещо пізніше) вже схваленої попередньо пленумом ЦК. Ленін, під гук гармат Кронштадського протибольшевицького повстання,[1] признався, що до цього часу "ми зробили спробу безпосереднього переходу до соціялізму шляхом воюючого комунізму, але великі маси селянства були проти нас... Дехто з селян пішов в повстання, дехто тільки нарікав, обнижуючи продуктивність господарства, але, якщо ми не будемо здібні відступити в цю хвилину, нам загрожує загибель". Та "якщо чолова атака нам не вдалася і ми програли, то тепер ми підійдемо збоку і будемо діяти облогою, підступом і сапою".[2] Щоб втримати єдність Партії, Ленін зажадав проголошення "облоги" Партії і переведення засадничої чистки в усіх республіканських і районних організаціях. Він заявив, що раз на завжди закінчилося право низових організацій мати свою власну думку, організувати опозиційні фракції, хоч він сам керував цим Конґресом від імені існуючої вже від листопада попереднього року фракції Леніна-Зінов'єва-Сталіна, або "Фракції десятьох" з власною програмою, яка боролася за централізацію влади в Партії. Ленін примусив опозицію проти нього на цьому Конґресі мовчати, нацькувавши лідера "робочої опозиції" Шляпнікова, на опозицію до "демократичного централізму" Осінського. Делеґатка Коллонтай пробувала закинути Ленінові, що "ми знаємо, що поза кулісами проводиться оцінка товаришів: кого належить залишити, а кого післати якнайдалі", тобто, що Конґрес відбувався з "дібраними" ЦК делеґатами, але Ленін завдяки свому надзвичайному хистові до міжпартійних інтріґ, вийшов переможцем з Конґресу і мав скріплену централізовану владу в Партії, а тим самим і в Імперії. Це скріплення влади в Партії в дійсності не було йому на користь, бо ж його життєвий шлях добігав до кінця, але з цього "прецеденту", скористав незаба-

---

[1] Кронштадське повстання закінчилося щойно 18 березня 1921 року.
[2] Протоколи X Конґресу РКПб, стор. 430.

ром його наслідник Сталін, з непередбаченими наслідками для усіх тих, які тепер підтримали Леніна в його змаганнях до "демократичного централізму".

Політичний маневр Леніна НЕП був вимушеним відступом большевиків не тільки у внутрішній політиці, але і в зовнішній. Ленін зрозумів, що зруйноване народнє господарство держави неможливо відбудувати без приватної ініціятиви і без допомоги капіталістичних країн, яким, згідно з большевицьким вченням, большевики готували "угроблення" наслідком "світової революції". Немає сумніву в тому, що "повитухою" большевицької революції був німецький імперіялізм і то не тільки завдяки фактові перевезення большевиків через терен кайзерівської Німеччини у "запльомбованому вагоні"[3] але завдяки фінансуванню большевицької революції.[4]

Саме тому Ленін кинув тоді гасло "миру без анексій і контрибуцій, як офіційне большевицьке становище в справі миру, і, маючи на увазі фінансування большевицької революції кайзерівською Німеччиною, вияснив "діялектично" своїм співпартійцям, що "ми не потребуємо журитися тим, чи матимемо шнурки вішати капіталістів: вони радо позичать нам на це гроші". Але "повитуха" Німеччина, не забула своєї "дитини" — большевиків і в критичний момент їхнього існування і саме тепер, коли розважали момент "бути чи не бути", вже демократична Німеччина прийшла з допомогою своїй "дитині". Причиною того були умови Версальського договору, які наклали на Німеччину важкі фінансові зобов'язання у формі "репарацій" за воєнні спустошення і забороняли Німеччині відбудовувати свою військову потугу: армію, фльоту. В квітні 1922 року Західні Демократії скликали в Ґенуї конференцію в справі узгіднення платностей репарацій. На конференцію запрошено Німеччину і РСФСР. Заміром Демократій було зробити натиск на Німеччину в тому напрямі, щоб німці по-

---

[3] Легенду про "запльомбований вагон", в якому большевики переїздили через Німеччину в 1917 році, повторюють раз-у-раз поважні історики і публіцисти. Це не відповідає правді: вагон, в якому Ленін і його співробітники переїздили через Німеччину, не був запльомбований, але большевики не мали права з нього висідати на терені Німеччини.

[4] Справа зобов'язань Леніна для німецького уряду, перед тим, заки цей уряд дав дозвіл на переїзд большевиків через Німеччину, ніколи не була порушена дослідниками історії того часу. Безсумнівно, що Ленін мусів дати якісь зобов'язання німецькому урядові, заки справа переїзду через Німеччину була вирішена і Ленін діяв напочатку своєї політичної кар'єри (клич "миру без анексій і контрибуцій" і т. д.), також в часі мирових переговорів у Бересті, виконуючи ті зобов'язання. Дещо докладніше насвітлено справу фінансування Німеччиною большевицької революції, однак і ця проблема не дочекалась до цього часу вичерпного висвітлення.

годилися на дещо зменшену суму репарацій, інакше вони можуть очікувати додаткових претенсій зі сторони РСФСР. Большевики використали цей момент, щоб розірвати ланцюг повної ізоляції, в якому опинилася Совєтська Імперія після жовтневої революції, і зробили натиск на Німеччину в напрямі сепаратної угоди, та, користаючи з Великодньої перерви в офіційних переговорах, 16 квітня 1922 року підписали в поблизькому від Ґенуї селищі Рапало (де мешкала совєтська делеґація), сепаратну угоду з Німеччиною, на підставі якої обидві сторони зрікалися взаємно претенсій за шкоди, спричинені воєнними діями в часі війни і революції, встановляли поміж собою дипломатичні відносини та підписували додаткову таємну умову [5] про взаємну технічну допомогу у відбудові армії: Німеччина мала допомогти большевикам у відбудові армії і важкої промисловости, а большевики дозволили німцям на побудову вишкільних аеродромів на терені РСФСР, як також деяких фабрик для продукції зброї, забороненої німцям Версальським договором. Ленін тепер знову "діялектично" вияснив своїм співпартійцям, що умова в Рапало ні в чому не порушує плянів "світової революції", навпаки, вона їх приспішує, бо ж, "якщо ви хочете когось схопити за горло, треба його спершу схопити за руку".

Обидві сторони, большевики і німці вважали пакт в Рапало великим дипломатичним успіхом, натомість Західні Демократії, які фактично уможливили цей пакт, поглибили свою ворожість супроти Німеччини. В Парижі спершу говорили про потребу негайної мобілізації армії проти Німеччини, але з часом, коли настрої охолонули, Великі Демократії намагалися цей пакт цілковито забути і вимазати з історії. Тепер, з перспективи часу ані Великі Демократії, ані німці, ані большевики не мають ніякої причини хвалитися тим, що сталося в квітні 1922 року, бо ж немає ніякого сумніву в тому, що зерна Другої Світової війни були посіяні в Рапало.

---

[5] Негайно після жовтневої революції 26 жовтня (8 листопада) большевики проголосили "Декрет Миру", складений Леніним, в якому заявили: "(Совєтський) уряд ліквідує таємну дипломатію і зі свойого боку заявляє про свій твердий замір перепроваджувати всі переговори цілковито відкрито перед обличчям усього народу." (Ленін: Твори, том II, кн. 1, стор. 328-330, 322, 333. Тут цитовано за: Р. В. Даніельс: "Документальна історія комунізму", т. I, стор. 119, 120).

Джордж Кеннан, американський "кремльолог" і колишній американський амбасадор у Москві, у своїй книжці: "Росія і Захід", на стор, 221 твердить, що умова в Рапало "не мала нічого, що кваліфікувало б її, як союз. **Вона не мала ніяких таємних клявзуль"** (підкр. Є.П.). На це можна завважити лише те, що всі американські дипломати, включно з "кремльологами", як Дж. Кеннан, надзвичайно слабко орієнтуються в проблемах Сходу Европи.

Ілюзія "самостійности" республіканських комуністичних партій і самих республік не могла бути втримувана тепер, а тим більше після пацифікації "українських сепаратистів". Партія все ще звалася "Російською Комуністичною Партією (большевиків)", всупереч постановам III Інтернаціоналу, які тепер вже зобов'язували усі комуністичні партії приналежні до того Інтернаціоналу, а саме, що усі партії мають вживати загально устійненої назви: "Комуністична Партія (большевиків)..." і тут щойно мала бути назва республіки чи країни, на терені якої діяла ця партія.

Взаємини між Україною і РСФСР мали реґулюватися на підставі "міжнародного" договору від 28 грудня 1920 року, аж до часу створення СССР в 1922 році, тим часом постанови Ради Народніх Комісарів у **чисто внутрішніх справах республік** були тепер зобов'язуючими на території усієї Імперії, незалежно від "міжнародніх договорів". З тих постанов, пов'язаних з НЕП, треба згадати: декрет про організацію споживчих спілок і дозвіл кооперативам скуповувати хліб від селянства (що було до того часу заборонено); декрет про дозвіл вільної торговлі малим торговельним підприємствам; вільний оборот грішми і дозвіл кооперативам і приватним підприємствам виарендовувати менші державні підприємства; декрет про дозвіл кооперативам вступати в торговельні трансакції з капіталістичними державами і підприємствами. Не всі декрети були застосовані в економіці України, тому що вони просто "не дійшли" до низів і "згубилися" на шляху до виконання їх низовою владою і тому приватну ініціятиву використано вповні, або ж до меж, можливих в большевицьких умовах, тільки на селі, яке, хоч до того часу було грабоване "продразвйорстками" і розбите та розсварюване "комбєдами", все ж, у своїй основній масі залишилося вірним собі, арійським, дрібно-власницьким, українським селом.

Земельний кодекс України, схвалений 22 листопада 1922 року, проголосив усі землі власністю держави, але за господарями закріплено право "приватно-трудового, безтермінового користування землею, що може бути скасоване тільки при умовах, вказаних законом". Максимальний розмір трудового господарства (приватного) встановлено на 15 га на Правобережній Україні і 48 га в степових областях. Допущено аренду землі в розмірах встановленого землеволодіння терміном, не довшим від 3 років; замість "продразвйорстки" впроваджено твердий податок натурою: "продподаток". Решту продуктів господарства належали господареві і він мав право збувати їх на вільнім ринку. Офіційно висунуто туманне гасло: "ли-

цем до села", хоч ніхто докладно не знав, що це гасло має означати.

Декрет про допущення аренди землі мав непередбачені наслідки на селі. В часі "воюючого комунізму" безземельні і малоземельні селяни дістали наділи землі з розподілу панських (поміщицьких) і більших селянських маєтків. Але, даючи земельні наділи, розподілені "комбєдами", большевики не журилися, чи вміють ці безземельні селяни господарювати і, головно, чи мають вони живий і механічний інвентар для господарення. Індустрія наслідком націоналізації була в руїнах і большевики не могли урухомити підприємств, які могли б забезпечити постачання сільсько-господарської машинерії і інвентаря. Тому розподілені поміж безземельними і малоземельними селянами землі були необроблені, або оброблені лише частково і незадовільно. Коли був схвалений декрет про дозвіл арендування землі, селянство скористало, виарендовуючи свої новонабуті землі тим, що ще мали інвентар із старих, передвоєнних часів. Так загальний стан на селі повернув до "передвоєнних" часів (не цілком, бо ж поміщиків і багатих господарів вже не було) і ліквідація цього стану наступила в часі "третьої революції" з катастрофічними наслідками для нації.

Відповідно розвивалися дрібні підприємства в містах, але їхній розвиток не був вирішальним в економіці України. Причиною того був факт, що міста в Україні, принаймні у великій її частині, були в руках чужого елементу, росіян і жидів, і вони кинулися тепер "завойовувати революцію", тобто опановувати державну бюрократію, дбаючи про те, щоб їхній стан посідання в містах не перейшов у руки українського населення. Але декрети про дозвіл кооперації розростатися був вповні використаний в часі НЕП і Україна вкрилася мережею сільсько-господарських, споживчих і кредитових кооператив, які об'єднані були в централях: "Сільський Господар", "Вукоспілка", "Українкустарспілка", "Українбанк", "Сільбанк" і інші. Цю могутню кооперативну сітку очолювала "Всеукраїнська Кооперативна Рада". Кооперативні спілки експортували на Захід пшеницю, цукор, бекон, яйця, ліс і ввозили текстильні товари, сільсько-господарські машини, авта, промислове устаткування тощо.

Розвиток кооперації в Україні не був заслугою большевицької системи, ані цей розвиток не виник завдяки НЕП-ові: в історично короткій добі Української Народньої Республіки українська кооперація розрослася до величезних розмірів: "Дніпросоюз" охоплював 6.920 споживчих кооператив; "Українбанк" з філіями по всіх більших містах України об'єдну-

вав 3.800 кредитових установ; спілка "Центросоюзів" обіймала 21 окружних союзів і 850 господарських товариств. В портових містах, як Одеса і інші, "Дніпросоюз" мав великі портові магазини і власні кораблі для закордонної торговлі.[6] В часі воюючого комунізму большевики не встигли знищити основ української кооперації і тепер, користуючи з умов, створених НЕП-ом, українська кооперація відродилася, часто під іншою офіційною назвою і під іншим проводом, але немає сумніву в тому, що кооперація несподівано стала "імперією в Імперії" і це йшло цілковито всупереч большевицьким намірам централізованої економіки і загрожувало безпосередньо існуванню "соціялістичного централізму", який був тепер офіційною політикою партії.

Тому й не диво, що вже на XI Конґресі РКПб, який відбувся в березні—квітні 1922 року, Ленін виступив із заявою: "Ми відступали цілий рік. Тепер мусимо сказати від імені партії: досить! Ціль нашого відступу осягнута. Тепер цей період доходить чи й вже дійшов до кінця. Тепер маємо передове завдання: перегруповку сил".[7] Невідомо, що розумів Ленін під цим новим завданням і під погрозою, що "вже досить", бо ж його дні були вже почислені. В травні 1922 року з ним стався апоплексичний удар і він був частинно паралізований. Йому було заборонено займатися державними справами і зв'язковим поміж хворим Леніном і ЦК РКПб призначено було Сталіна. За його насліддя проводу в Партії і Імперії посилилися боротьба, яка фактично розпочалася ще далеко перед його недугою, і яка мала непередбачені наслідки. Але у висліді боротьби за насліддя Леніна політика НЕП була продовжена до закінчення консолідації влади, дарма, що усі кремлівські ватажки думали однаково, що:

> НЕПівські оператори по містах і куркулі в селах, недобитки розбитих партій меншевиків і есерів та інших ворожих (большевизмові) сил провадили безперервну боротьбу проти комуністичної партії і анґажувалися в саботажі, диверсійних і шпигунських акціях, скеровуючи свої зусилля на повернення капіталістичного ладу в СССР".[8]

На період НЕПу припадає інша важлива зміна в закріпленні совєтської влади — створення Союзу Совєтських Соціялістичних Республік. Ініціятиву створення Союзу доручено українським большевикам. Це самозрозуміле: усе ж бо в Імперії тепер відбувається "демократичним" способом, "на ба-

---

[6] І. Герасимович: "Голод на Україні", стор. 32, 33, 34.
[7] Протоколи XI Конґресу РКПб, стор. 427.
[8] "Нарис Історії СССР" (англ.), стор. 280.

жання народу", "з низу". Отож і не диво, що 13 грудня 1922 року Всеукраїнський Конґрес Совєтів, "висловлюючи волю трудящих України", звернувся до народів РСФСР, Білорусії і Транскавказької Федерації, які інсували на тих самих "феферативних" основах, що й Україна, з пропозицією негайного створення СССР. 30 грудня 1922 року розпочав свою працю в справі ратифікації умови про створення СССР Всесоюзний Конґрес Совєтів, який і схвалив умову. До СССР увійшли згадані вище "федеративні" республіки. Склад Першого Конґресу Совєтів СССР, який схвалив умову, представляється так:

Республіки	Кількість делеґатів на Конґресі	% Делеґатів до загальної кількости делеґатів Конґресу	% Населення [9] Республік до загальної кількости населення СССР
РСФСР	1727	77.97	56.28
Україна	364	16.43	21.2
Закавказька Федерація	91	4.10	2.3
Білорусь	33	1.5	3.2

В склад ЦК КПбУ входили в часі схвалення умови такі члени: Е. І. Квірінґ (генеральний секретар), П. Я. Аверин, Д. Кін, А. Гольцман, В. П. Затонський, А. Г. Іванов, Клименко, Ф. Я. Кон, С. В. Косіор, Кузнєцов, Д. З. Лебедь, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, Поляков, Ю. П. П'ятаков, Х. Г. Раковський, М. Л. Рухимович, М. О. Скрипник, Угаров, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар. Лише 5 осіб з них були українського походження.

13 січня 1924 року опубліковано було першу конституцію СССР. В статті 1, §а декляровано, що "Всесоюзний уряд має право репрезентувати Союз у міжнародніх зносинах, встановлювати дипломатичні зв'язки, укладати договори з іншими державами". Тим самим Україна втратила і ті куці міжнародні права, які мала, як федеративна держава і стала "внутрішньою справою СССР".

Створення СССР було проведене з "телеграфічною швидкістю": 13 грудня 1922 р. Конґрес Совєтів УССР висунув пропозицію Союзу, а 30 грудня того ж року Всесоюзний Конґрес Совєтів ратифікував договір. Але це затвердження було попереджене внутрішньою боротьбою в Кремлі. Сталін, як нар-

[9] На підставі офіційного перепису населення СССР 1926 р.

ком національностей, хотів дати "окраїнам" "певного роду автономію" (проєкт т. зв. "автономізації"), але Ленін, який був вже частинно паралізований, відчував міжнароднє значення "голосного титулу держави" і тому він запропонував дати назву: "Союз Соціялістичних Республік Европи і Азії", яку пізніше скорочено до СССР. Очевидно, Ленін в тому випадку мав кращу інтуїцію від Сталіна, тому сучасний дослідник революції пише про це:

"Непотрібно ніяких доказів на те, що якщо б не ота політика супроти національностей, яка систематично була реалізована в РСФСР протягом перших років існування совєтського режиму, то радикальні зміни сусідніх з Росією держав в їхніх відносинах з СССР не були б можливі".[10]

До цього можна додати, що "національна політика" в СССР виглядала інакше на зовні, а інакше в середині, але тому, що "залізна заслона" існувала практично від початку большевицької влади, то про дійсне обличчя большевиків не легко було довідатися.

На час НЕПу припадає також доба т. зв. "українізації" державного апарату в УССР. Саме: НЕП, як про це було вже згадано, був вимушеним відступом большевиків, щоб уникнути катастрофи. Відступ не міг відбуватися тільки в економічній площині, але в усіх ділянках державного життя, також в ділянці національної політики. Ленін багато разів звертав увагу большевиків, які реалізували його політику в Україаі, на потребу якнайбільшого "архитакту" в національному питанні.[11] Коли він громив і розганяв ЦК КПбУ, то він робив це під гаслом "соціялістичного централізму", видаючи в цей самий час вказівки "надзвичайної терпеливости" (не толерантности!) в національному питанні.

"Оскільки на ґрунті багатовікового гноблення серед українських мас спостерігаються націоналістичні тенденції, члени РКПб обов'язані ставитися до них з надзвичайною терпеливістю і обережністю... Члени РКПб повинні вчитися на території України користуватися в усіх совєтських установах українською мовою... Негайно повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх совєтських установах була потрібна кількість службовців, які знають українську мову і щоб надалі всі службовці, вміли говорити українською мовою..." [12]

---

[10] "Національна політика російських комуністів", Льоренс і Вішард, Лондон, 1936 р., стор. 54.

[11] Ленін: "Статьи и речи об Украине", Партиздат КПбУ, 1936 р., стор. 292.

[12] Постанови ЦК РКПб, 2 грудня 1919 р.

Постає питання, чи треба і можна було сприймати такі заяви Партії поважно і чи треба й тепер, з історичної перспективи, вважати заяви Леніна щирими?[13] Нещодавно, після окупації Києва військами Маравйова червоноармійці розстрілювали людей на вулицях тому, що вони були українцями, або ж про них большевики тільки думали, що вони є українцями. В цілій Україні ЧК старанно вишукувала і розстрілювала українців і неукраїнців, і самий факт, коли хтонебудь з інтеліґенції мав українське або навіть "підозріле" прізвище, був достатнім доказом для знищення.[14] На вулицях Києва після окупації большевиками червоноармійці схопили і хотіли розстріляти В. Затонського, відомого большевицького діяча, тому що він мав в кишені депутатську виказку Центральної Ради. В 1919 році також на вулиці Києва червоноармійці схопили М. Скрипника і йому довелось доказувати, що він "свій". Зимовий чи осінній плащ чорного коліру був несумнівним доказом "буржуазности" носія плаща і тому всі уникали чорних кольорів в одягу і робилися сірими, "такими, як усі", застосовуючи в тому випадку мімікрію. Таким самим доказом буржуазности був капелюх у мужчин чи жінок. Треба було мати "пролетарського" кашкета чи хустку.[15] Ілюстрацій сваволі "воюючого комунізму" є так багато, що ледве чи треба їх тут пригадувати.[16]

Постає питання, чи усі ці факти масового нищення субстанції української нації були так скоро забуті українським громадянством негайно після запевнень ЦК РКПб і КПбУ про українізацію? Несумнівно, що українське громадянство знало і пам'ятало про усі "варфоломієвські ночі", уряджені большевиками в Україні, тому громадянство не мало і не мог-

---

[13] Див. Розділ II, стор. 33, прим. 21.

[14] В містечку Любечу над Дніпром начальником пристані на Дніпрі був п. Соколовський. Його ЧК арештувала і розстріляла тому, що в тому самому часі в Україні діяв повстанський отаман того самого прізвища. Жодного споріднення ті дві особи не мали. (З власних спогадів автора, Є.П.).

[15] Методи совєтських "органів безпеки" нотувати старанно в картотеках призвичаєння мешканців СССР до одягу чи моди, залишились назавжди, після доби "воюючого комунізму": "Чи носить краватку, чи ні? Як часто носить? Бо це свідчить про тебе". Укщо у твоїй картотеці запишуть: "носить часто капелюх, а не кашкет, то це свідчить про буржуазні відхилення". Александер Пфау: "Вовк" (в польській мові), "Культура", Париж, ч. 11 (241), 1967 р.

[16] З багатьох описів розправи большевиків з українським селом варто звернути увагу на Івана Багряного: "Чому я не хочу вертати до СССР?" в українській і англійській мовах, опубліковане на правах рукопису у Франкфурті над Майном в 1946 році, в часі посиленої примусової репатріяції.

ло мати жодного довір'я до большевиків і їхньої політики.[17] Але людська природа є засадничо оптимістичною: людина може тільки тоді жити і працювати, коли бачить перед собою хоч трохи світла. Тепер тим "трохи світла" була обіцяна українізація і деякі полегші в щоденному побуті внаслідок НЕПу. Крім того, українські визвольні змагання були в 1922 році вже безсумнівно програні і треба було чекати на іншу історичну нагоду до збройного зриву.

Але крім тих психологічних мотивів були й інші, об'єктивні причини, які дозволяли українському громадянству бути в тому часі оптимістами. Боротьба за владу, яка постала в Кремлі після смерти Леніна створювала якийсь час "порожнечу влади" і послаблення тиску з центру, з Москви. Претенденти на владу шукали собі союзників і творили "внутрішні фронти" в Партії, вишукуючи також союзників у Республіках. Не раз в історії СССР траплялося, що Республіки "отримували права" під час боротьби за владу в Кремлі. Головним претендентом на наслідця Леніна був Сталін і він виступив ще перед смертю Леніна, в 1923 році із заявою про необхідність "здійснення прав України" в "Правді":

> "Обставини сполучені з певними передумовами в національній програмі Комуністичної Партії встановлюють характер національної політики російських комуністів: суть цієї політики може бути висловлена в кількох словах: визнання (не на словах, а на ділі) права національностей існувати незалежними державами; добровільний військовий і економічний союз тих національностей з Центральною Росією; підтримка нерозвинених національностей в їхньому культурному і економічному розвиткові, без якого так звана "рівноправність" залишиться порожньою фразою, все це мусить відбуватися на підставі цілковитого звільнення селянства і передачі усієї влади в руки трудящих тих національностей".[18]

В тому самому часі тодішній секретар КПбУ Д. Лебедь на партійній конференції виступив з такою заявою:

---

[17] В м. Гадячу на Полтавщині в 1920 році перебувала Олена Пчілка (Ольга Косач ур. Драгоманова, мати Лесі Українки), відома українська письменниця. Вона скрізь відкрито говорила, що немає ріжниці поміж національною політикою царської влади і совєтського режиму. Большевики її не зачіпали, пускаючи чутки, що вона "вижила з ума". (З власних спогадів автора, Є.П.).

[18] Й. Сталін: "Октябрская революция и национальная политика русских коммунистов", "Правда", ч. 6-7, 1923 р.

"Ми теоретично знаємо, що боротьба двох культур (української і російської) є неминучою. В Україні наслідком певних історичних обставин культура міста є російською, а культура села — українською... Поставити собі завдання активно українізувати Партію, робітництво... це значить стати на точку зору нижчої культури села порівняльно до вищої культури міста".[19]

Ці суперечні собі заяви двох большевицьких вельмож не означають відмінної партійної програми РКПб і КПбУ, а походять тільки з відмінного "дипломатичного" вишколу: Сталін, мимо усього свого "грубіянства", вмів бути, коли потрібно, "дипломатом", зрештою, для цього він мав школу Леніна. Але в цій ситуації українське громадянство могло і мусіло використати ситуацію в напрямі посилення національного руху і "приймати поважно" цілком неповажні заяви Сталіна, тим більше, що дійсне обличчя його було в тому часі дуже мало відоме. Але в системі большевицької контрольованої преси не могло бути мови про те, щоб большевицькі заяви про "українізацію" брати із застереженням, маючи на увазі те, що "комуністи не мають моралі". Обмін думками в пресі в большевицькій системі неможливий. Саме тому дійшло пізніше до таких кроків українського громадянства, які показалися помилковими, а то й згубними в большевицькій дійсності.

1 серпня 1923 року Совнарком УССР проголосив декрет про "українізацію". Цим декретом визнано було українську культуру державною на терені УССР:

Робітничо-селянський уряд визнає потрібним протягом найближчого періоду зосередити увагу на поширенні знання української мови. Визнана до того часу рівність між двома найбільш поширеними в Україні мовами — українською і російською — недостатня. У наслідок відсутности відповідних підручників, відсутности досвіду, достатньо підготованого персоналу, життя, як показує досвід, викликало фактичну перевагу російської мови. Щоб усунути нерівність, робітничо-селянський уряд уживає низку практичних заходів, які, додержуючись рівноправности мов усіх національностей на українській території, мусять забезпечити українській мові місце, відповідне численності та питомій вазі українського народу на території УССР..."[20]

---

[19] "Комуніст", Харків, 23 березня 1923 р.

[20] Тут подано за: С. Николишин: "Культурна політика большевиків і український культурний процес", Вид. "На Чужині", 1947 р., стор. 18, 19.

Проте, практичні заходи в справі українізації були розпочаті щойно після 1925 року, коли народнім комісарем освіти став Олександер Шумський (1925—1927 р.), а після нього Микола Скрипник (1927—1933 р.).

В 1924 році повернули в Україну з еміґрації проф. Грушевський, М. Чечель, А. Ніковський, П. Христюк, М. Шраг і багато інших політичних і культурних діячів української національної революції. Самий факт присутности в Україні проф. Грушевського, одноголосний вибір його президентом Української Академії Наук, його надзвичайні організаційні здібности в ділянці мобілізації українських наукових кадрів — все це були факти далекойдучого значення для української науки і української інтеліґенції. Під впливом цього, широкі кола української інтеліґенції, які до того часу уникали працювати в большевицьких установах, поволі і щораз більше включаються в роботу в науковій праці, літературі, шкільництві і розвитку національної культури. Українізація безсумнівно викликала гостру опозицію серед російських і зрусифікованих елементів, головно в містах, які тепер зачаїлися і чекали слушного моменту, щоб вдарити по українству. Всеж таки, українське громадянство добилося в тому часі надзвичайних успіхів, беручи під увагу складні обставини, в яких це громадянство мусіло діяти. Може найбільшим успіхом треба вважати здобутки в шкільництві. Для перегляду тодішнього стану з цієї ділянки життя, подаємо тут деякі контрольні цифри.

Шкільництво в Україні на 1 грудня 1928 року.[21]

I. Установи соціяльного виховання	Число Установ	Число учнів
а. Школи 1-го ступня	17487	1583174
б. 7-літки, 9-літки, 2-го ступня	2545	946762
в. Школи селянської молоді	115	7473
г. Школи для переростків	240	11281
д. Установи соц-прав. охорони для здорових дітей	234	29958
для дефект. дітей	92	5350
е. Прийомники та ізолятори	72	5557
є. Дитячі садки та дитячі будинки	440	2607524
Усього	**21225**	**2607529**

[21] Передрук з "Трудової України", Прага, ч. 8, 1933 р.

II. Професійна освіта:	Число Установ	Число учнів
Інститути	38	33406
Робітничі факультети	48	9803
Технікуми	126	26896
Професійні школи	626	73797
Школи робітничої молоді	205	25860
Навчальні майстерні	36	3146
Професійні курси (довготривалі)	274	26097
Професійні курси (короткотривалі)	341	18887
Усього:	**1694**	**217892**

III. Установи політичної освіти:		
Школи ліквідації неграмотности	12604	614802
Заг.-освітні школи для дорослих	238	25511
Робітничі Університети	22	7389
Партійні школи	524	26938
Комуністичні Вищі школи	2	700
Усього:	**13390**	**675340**

Крім того, освітню ролю відігравали клюби (1140), сіль.будинки (4550), хати-читальні (5707), разом 11397 установ та 9386 бібліотек.

IV. Національний склад учнів в школах 7-річок (в 1927 р.)

Національність учнів	% учнів, що вчаться однією мовою: своєї національности:	чужої національности					
		укр.	рос.	жид.	поль.	нім.	інші
Українці	93.6	—	2.4	0.002	0.1	0.04	0.02
Росіяни	67.1	18.2	—	0.01	0.1	0.3	0.2
Жиди	49.6	22.2	19.6	—	0.1	0.2	0.1
Німці	84.5	5.8	3.6	0.1	0.1	—	0.03
Поляки	45.7	41.7	3.8	0.01	—	0.3	0.02
Молдовани	49.1	29.6	6.2	—	—	0.01	0.2
Греки	0.9	2.3	66.5	—	—	0.1	0.1
Болгари	72.05	6.0	5.0	—	—	2.0	—
Білоруси	—	33.1	50.3	—	5.6	0.1	—
Чехи	43.8	34.3	11.2	—	2.4	1.0	—
Татари	21.3	16.6	31.5	—	—	0.1	—
Вірмени	29.3	15.2	29.5	—	0.4	1.5	11.4
Інші	10.6	36.6	39.5	—	0.4	1.5	11.4
Разом:	**86.5**			**0.005**	**0.1**	**0.1**	**0.05**

V. Національний склад учительського персоналу трудових шкіл.
(1927 рік. Усіх учителів 63.913 осіб) (Подано у відсотках)

Напіональність учителів		Рідна мова	Викладова мова
Українська	70.6	71.5	75.8
Російська	10.4	19.6	15.5
Жидівська	6.0	3.9	3.6
Польська	1.2	1.0	1.0
Німецька	2.2	2.1	2.2
Молдавська	0.4	0.2	0.4
Грецька	0.9	—	0.1
Болгарська	0.6	—	0.3
Білоруська	0.6	0.04	—
Татарська	0.04	0.04	0.04
Чеська	0.01	—	0.03
Вірменська	0.1	0.05	0.04
Інші	0.9	1.6	1.01

VI. Склад учнів вищих і середніх шкіл на 1. XII. 1928 р.

Типи установ	Число учнів за національністю	% учнів за національністю					
		Укр.	Рос.	Жид.	Пол.	Нім.	Інш.
I. Інститути	33406	53.5	16.6	25.0	0.7	0.7	3.5
1. Сільсько-господ.	5788	71.2	13.4	7.9	0.8	0.2	3.5
2. Індустр. техн.	7219	37.4	30.0	27.4	0.8	0.1	4.3
2. Соц.-економ.	4280	46.2	14.0	36.7	0.4	2.7	—
4. Медичні	4894	44.5	17.1	34.5	0.6	0.2	3.1
5. Педагогічні	8946	66.3	9.0	20.8	0.5	1.0	2.4
6. Художні	2279	46.7	16.3	33.4	0.6	0.5	2.5
II. Технікуми	26896	61.5	14.7	18.1	1.7	1.1	2.9
1. Сіль.-госп.	3095	85.3	5.6	4.7	1.8	0.4	2.2
2. Індустр. техн.	6492	46.9	23.1	25.4	1.5	0.4	2.7
3. Будівельні	1076	38.6	21.4	37.1	0.4	0.5	2.0
4. Транспортні	1950	50.5	38.2	6.2	1.6	0.2	3.3
5. Соц.-економ.	850	40.8	28.2	26.7	—	—	4.3
6. Медичні	1289	28.4	8.4	60.9	1.0	—	1.3
7. Педагогічні	11009	76.1	5.3	10.9	2.1	2.3	3.3
8. Художні	1135	45.4	27.4	22.9	1.1	0.7	2.5
III. Робфаки	9803	52.7	21.5	19.7	1.8	1.1	3.2
1. Сіль.-госп.	1186	78.2	11.5	6.4	1.3	0.1	2.5
2. Індустр. техн.	5864	44.4	27.6	22.5	1.8	0.1	3.6
3. Соц.-економ.	439	56.0	16.6	23.2	1.4	—	2.8
4. Медичні	911	60.5	13.9	20.0	0.5	—	5.1
5. Педагогічні	1401	59.0	11.1	18.1	3.0	7.1	1.7

Продовження проф. Грушевським праці над Історією України-Руси матиме безсумнівний вплив на розвиток української історичної науки в майбутньому. Журнал "Україна", який почав видавати проф. Грушевський і який тепер є вже надзвичайною бібліографічною рідкістю, матиме величезне значення для дослідників нашого минулого. В тому самому часі, за ініціятивою проф. Грушевського, започатковано складання повного академічного словника української мови під керівництвом професорів: А. Кримського, В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченкової, С. Єфремова і ін. Було видано шість томів цього словника (букви А-П). Опрацьовано і затверджено загальноукраїнський правопис, який зобов'язує українців у Вільному Світі й досі.

Поступово українці перебрали у свої руки театр і кіно. В усіх містах України постають десятки постійних та пересувних театрів. В той час в Києві діяли чотири театри, в тому числі Драматичний Театр ім. Ів. Франка та Український Академічний Оперний Театр ім. Т. Шевченка. В Харкові було шість театрів: "Березіль", "Музична Комедія". Театр Малих Форм — "Веселий Пролетар", Театр для Дітей, Драматичний Червонознаменний та Оперний. У Донбасі було три пересувних театри: Театр ім. Заньковецької, Філія "Березолю" та Оперний Театр, які обслуговували 15 робітничих центрів Донбасу. У Дніпропетровську було два театри: Шевченківський та Пересувна Опера.

В 1919 році постала в Одесі перша кіностудія, яка розпочала випускати фільми з українською тематикою (німі). В 1923 році цю студію було перенесено до Києва під назвою ВУФКУ (Всеукраїнське Фото-Кіно Управління). Декілька з тих фільмів знайшло дорогу поза межі УССР. Серед артистів ВУФКУ грали: Заньковецька, А. Бучма, Шкурат, М. Замичковський, Н. Ужвій і інші. Сценарії до фільмів писали: Ю. Яновський,[22] Корнійчук і інші.

В ділянці хорового мистецтва створено Республіканську Капелю, дириґентом якої став Нестор Городовенко, який винайшов таких славних співачок, як Оксана Петрусенко, Ганна Шерей і інших.

В ділянці літератури виступив цілий ряд письменників і поетів, частина яких, як Тичина, Рильський, Зеров, Підмогильний і інші розпочали свою письменницьку діяльність ще в добі Української Центральної Ради.

---

[22] Рефлексії про працю в першій українській кіно-студії подані в повісті Ю. Яновського: "Майстер Корабля".

V. Національний склад учительського персоналу трудових шкіл.
(1927 рік. Усіх учителів 63.913 осіб) (Подано у відсотках)

Напіональність учителів		Рідна мова	Викладова мова
Українська	70.6	71.5	75.8
Російська	10.4	19.6	15.5
Жидівська	6.0	3.9	3.6
Польська	1.2	1.0	1.0
Німецька	2.2	2.1	2.2
Молдавська	0.4	0.2	0.4
Грецька	0.9	—	0.1
Болгарська	0.6	—	0.3
Білоруська	0.6	0.04	—
Татарська	0.04	0.04	0.04
Чеська	0.01	—	0.03
Вірменська	0.1	0.05	0.04
Інші	0.9	1.6	1.01

VI. Склад учнів вищих і середніх шкіл на 1. XII. 1928 р.

Типи установ	Число учнів за національністю	% учнів за національністю					
		Укр.	Рос.	Жид.	Пол.	Нім.	Інш.
I. Інститути	33406	53.5	16.6	25.0	0.7	0.7	3.5
1. Сільсько-господ.	5788	71.2	13.4	7.9	0.8	0.2	3.5
2. Індустр. техн.	7219	37.4	30.0	27.4	0.8	0.1	4.3
2. Соц.-економ.	4280	46.2	14.0	36.7	0.4	2.7	—
4. Медичні	4894	44.5	17.1	34.5	0.6	0.2	3.1
5. Педагогічні	8946	66.3	9.0	20.8	0.5	1.0	2.4
6. Художні	2279	46.7	16.3	33.4	0.6	0.5	2.5
II. Технікуми	26896	61.5	14.7	18.1	1.7	1.1	2.9
1. Сіль.-госп.	3095	85.3	5.6	4.7	1.8	0.4	2.2
2. Індустр. техн.	6492	46.9	23.1	25.4	1.5	0.4	2.7
3. Будівельні	1076	38.6	21.4	37.1	0.4	0.5	2.0
4. Транспортні	1950	50.5	38.2	6.2	1.6	0.2	3.3
5. Соц.-економ.	850	40.8	28.2	26.7	—	—	4.3
6. Медичні	1289	28.4	8.4	60.9	1.0	—	1.3
7. Педагогічні	11009	76.1	5.3	10.9	2.1	2.3	3.3
8. Художні	1135	45.4	27.4	22.9	1.1	0.7	2.5
III. Робфаки	9803	52.7	21.5	19.7	1.8	1.1	3.2
1. Сіль.-госп.	1186	78.2	11.5	6.4	1.3	0.1	2.5
2. Індустр. техн.	5864	44.4	27.6	22.5	1.8	0.1	3.6
3. Соц.-економ.	439	56.0	16.6	23.2	1.4	—	2.8
4. Медичні	911	60.5	13.9	20.0	0.5	—	5.1
5. Педагогічні	1401	59.0	11.1	18.1	3.0	7.1	1.7

Продовження проф. Грушевським праці над Історією України-Руси матиме безсумнівний вплив на розвиток української історичної науки в майбутньому. Журнал "Україна", який почав видавати проф. Грушевський і який тепер є вже надзвичайною бібліографічною рідкістю, матиме величезне значення для дослідників нашого минулого. В тому самому часі, за ініціятивою проф. Грушевського, започатковано складання повного академічного словника української мови під керівництвом професорів: А. Кримського, В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченкової, С. Єфремова і ін. Було видано шість томів цього словника (букви А-П). Опрацьовано і затверджено загальноукраїнський правопис, який зобов'язує українців у Вільному Світі й досі.

Поступово українці перебрали у свої руки театр і кіно. В усіх містах України постають десятки постійних та пересувних театрів. В той час в Києві діяли чотири театри, в тому числі Драматичний Театр ім. Ів. Франка та Український Академічний Оперний Театр ім. Т. Шевченка. В Харкові було шість театрів: "Березіль", "Музична Комедія". Театр Малих Форм — "Веселий Пролетар", Театр для Дітей, Драматичний Червонознаменний та Оперний. У Донбасі було три пересувних театри: Театр ім. Заньковецької, Філія "Березолю" та Оперний Театр, які обслуговували 15 робітничих центрів Донбасу. У Дніпропетровську було два театри: Шевченківський та Пересувна Опера.

В 1919 році постала в Одесі перша кіностудія, яка розпочала випускати фільми з українською тематикою (німі). В 1923 році цю студію було перенесено до Києва під назвою ВУФКУ (Всеукраїнське Фото-Кіно Управління). Декілька з тих фільмів знайшло дорогу поза межі УССР. Серед артистів ВУФКУ грали: Заньковецька, А. Бучма, Шкурат, М. Замичковський, Н. Ужвій і інші. Сценарії до фільмів писали: Ю. Яновський,[22] Корнійчук і інші.

В ділянці хорового мистецтва створено Республіканську Капелю, дириґентом якої став Нестор Городовенко, який винайшов таких славних співачок, як Оксана Петрусенко, Ганна Шерей і інших.

В ділянці літератури виступив цілий ряд письменників і поетів, частина яких, як Тичина, Рильський, Зеров, Підмогильний і інші розпочали свою письменницьку діяльність ще в добі Української Центральної Ради.

---

[22] Рефлексії про працю в першій українській кіно-студії подані в повісті Ю. Яновського: "Майстер Корабля".

Не було мови про існування будь-яких нелеґальних політичних організацій, але без сумніву існували приватні гуртки інтеліґенції, які, принагідно зустрічаючись, обговорювали загально-громадські та політичні справи і умовлялись виступати в життєвих справах української спільноти організованим порядком. Так треба розуміти пізніші процеси, сфабриковані большевиками проти української інтеліґенції, зокрема процес Спілки Визволення України, Братства Українців-Державників, Спілки Української Молоді, процес проти українських письменників і інші. Немає суттєвого значення, чи ті організації, які большевицька влада пізніше нищила, в дійсності існували і діяли чи ні, чи вони були видумані, чи дійсно створені з наміром організованої боротьби з окупантом. Треба радше припустити, що ті організації були видумані совєтськими слідчими органами в ході процесу, для оформлення обвинувачення і для винайдення причини знищення української інтеліґенції. Ці проблеми, які дискутувалися геть пізніше в українській пресі на еміґрації, не можуть бути суттєвими, їх теж неможливо розв'язати на підставі документів, які до цього часу опубліковані, або які ледве чи колись будуть подані історикам для дослідження.

Але фактом є, що з установленням большевицької влади впроваджено в "правосуддя" іншу, нечувану до того часу в історії людства "комуністичну мораль", на підставі якої карано людей не **за вчинки а за думки.**[23]

Ці справи не могли бути надто швидко усвідомлені громадянством, все ж, терор Червоної Армії в перших днях і місяцях окупації України, міг змобілізувати громадську думку в напрямі надзвичайної обережности до усіх дій большевицької влади, включно з українізацією. Ми не можемо дивуватися укапістам чи боротьбістам, які пробували знайти ґрунт в большевицькій дійсності, хоч писання чолових соціялістичнихдіячів, таких, як В. Винниченко, що "та кляса, яка захоплює владу, мусить боротися за неї й за свої цілі всякими засобами. Вона мусить вживати в тій чи іншій формі насильства над ворожими їй клясами"[24] — це мусило додатково роззброювати громадянство, виправдуючи дії большевицької влади. Вступ укапістів до КПбУ і їхнє виключення з партії на-

---

[23] Відомий §58 карного кодексу РСФСР, виготовлений за вказівками Леніна, передбачував кару за всі **вчинки і думки** громадян РСФСР. В Українській ССР цей параґраф було тільки скопійовано та переписано і він в Україні одержав назву §54 з тими самими "буквами", які визначували "злочинні" вчинки і думки громадян.

[24] В. Винниченко: "Відродження . . . ", том II, стор. 185.

слідком зарядженої Леніном чистки літом 1921 року дало ЧК-ГПУ знамениті матеріяли для пізніших арештів і обвинувачення колишніх членів українських політичних партій. Разом з ними знищено їхні родини і їхніх знайомих, якщо вони заломилися в часі слідства і подавали когось із знайомих, як "членів протисовєтської організації".

Яскравим прикладом спроби "достосовування" українського громадянства до совєтської дійсности була заява в пресі "66", тобто шістьдесятишістьох колишніх українських визначних громадян, які вирішили тепер "помиритися з владою" і "визнати свої помилки минулого". Очолювали ту групу М. Чечель, Ю. Ярослав, П. Христюк і інші. Пізніше, беручи приклад з цих чільних українських громадян, до них прилучалися з подібними заявами інші громадяни. Большевики не тільки що прийняли з "відкритими обіймами" такі заяви: вони пидбадьорували громадянство продовжувати ту акцію і використовували її відразу для своїх цілей, от як для знешкодження акції українців у видавничій спілці "Рух" у Харкові [25] тощо, і вкінці, чинники "большевицького правосуддя" мали відразу "доказ вини" усіх тих громадян після їхнього пізнішого арешту.

Політичною групою, яка, проте, ніколи не оформилася, але діяла на терені Харкова, була група В. А. Доленка, яка щойно в часі Другої Світової війни оформилася під назвою "Організованої Української Громадськости" (назва "Союз Земель Соборної України" і "Мужича Партія" були засвоєні тією самою групою вже на еміґрації).[26]

---

[25] В-во "Рух" у Харкові розвинуло з початком 20-х років дуже сильну видавничу діяльність. Коли у цьому видавництві видано було "Сонянну машину" В. Винниченка, то Партія вирішила в той чи інший спосіб зупинити ту діяльність. ГПУ наказало всім особам з групи "66" вступити в члени кооперативи "Рух" і перепроваджувати тут наказану згори партійну лінію. На Загальних Зборах кооперативи "Рух" виступив В. Доленко зі заявою, що члени "Руху" до партійних справ не мішаються. На наступних Загальних Зборах головував М. Шраг і партійні чинники запропонували вибрати головою "Руху"" члена партії, Макаревича, що був також членом правління Українбанку і прихильники Доленка за його порадою вирішили не противитися виборам головою кооперативи партійного "комісара". Все ж, цей комісар, силою своєї влади, негайно зупинив виплату гонорару В. Винниченкові за "Сонячну машину". Але остаточно КПбУ не сподобалося так довго "бавитися" з українцями, і цілу ґрупу "66" ліквідовано, а Видавництво "Рух" розв'язано.

[26] Усе, що можна сказати про існування (чи неіснування) підпільних політичних груп в Україні написав Д. Соловій у своїй книжці: "Голгота України". До цієї справи, що вже було тут попередньо написане, можна би додати таке: немає сумніву в тому, що Організація Українських Націоналістів (ОУН) мала найбільші амбіції з усіх українських політичних партій, які

В ділянці економіки НЕП, хоч і була пізніше ліквідована з катастрофічними наслідками для цілого СССР, залишила тривалі сліди назавжди. З приходом до влади, Ленін, виконуючи заповіти "комуністичного маніфесту", вирішив, що грошева система є спадщиною капіталізму і мусить бути в комуністичному "бозклясовому, бездержавному" суспільстві ліквідована. Він писав про гроші, як "уламок, обривки старого,

---

існували в періоді поміж двома світовими війнами, мати підпілля в Україні. Однак інж. В. Мартинець, який був довголітнім секретарем ОУН, у своїй книжці: "Від УВО до ОУН" сумнівається в можливостях ширшого контакту проводу ОУН з Совєтською Україною, заявляючи, зрештою, що всі особи, які могли б про ту справу щось сказати, вже не живуть. Тими особами були: полк. Є. Коновалець, полк. Р. Сушко і ред. Д. Паліїв. Беручи під увагу те, що інж. Мартинець був довголітнім секретарем ПУН (Проводу Українських Націоналістів), треба б з його твердження зробити висновок, що понад ПУН стояв якийсь інший, вищий провід, що вирішував важливіші справи, про які генеральний секретар ПУН не смів нічого знати. В таких умовах цілковито можливою може бути вістка, яку подав Антін Білецький у своїй статті п.н.: "1956 і 2956 рік" в журналі "Вільна Україна" (ч. 9 за 1956 рік), де автор твердить, що "Вже після оснування УВО наведений Провід УВО (Є. Коновалець, Р. Сушко, сот. Головінський) націоналістів з доповненням інж. Індишевського та інших, що були тоді вже за кордоном, рішився увійти в політичне порозуміння з большевицьким урядом в Москві і з тією метою вислав спеціяльну делегацію до Москви і Харкова. Переговори з большевицьким урядом з доручення полк. Коновальця провадили в цій справі раз сот. Коссак і інж. Індишевський, а потім ред. Паліїв. Переговори довели до уложення й узгіднення умови поміж ПУН і большевицькою владою. Змістом угоди було, що обі сторони себе взаємно не чіпають, при чому українська сторона зобов'язалась провадити свою діяльність тільки в Польщі, а не нападати в пресі на совєтський уряд і комуністів взагалі. Націоналісти дістали також обіцянку, що совєтська влада буде політично підтримувати український революційний рух проти Польщі а комуністи в Західній Україні не будуть зачіпати діяльности УВО".

Про цю саму справу пише німецький автор, Франц Обермаєр у своїй книжці п.н.: "Україна — Земля Чорнозему" (в німецькій мові) таке: "Полковник Коновалець ... на запрошення президента України, Петровського, поїхав до Києва. Так, як багато інших емігрантів, він дався засліпити себе московською національною політикою" (Ф. Обермаєр, стор. 114).

В дальших коментарях до цієї справи можна завважити таке: оба автори, А. Білецький (українець) і Ф. Обермаєр (німець) не подають джерел інформації, звідки вони це взяли і в насвітленню обох авторів ця справа виглядає дещо відмінно. Делегатами в **Москву** від УВО мали бути, згідно з А. Білецьким, Коссак, Індишевський і Паліїв; згідно з Обермаєром, один тільки Коновалець поїхав до **Києва** на запрошення Петровського. Якщо справді була якась умова поміж совєтським урядом і УВО (АУН), скажім, що комуністи не сміють виступати проти УВО в Польщі, то про це мусіли б знати деякі провідні комуністи з КПЗУ (Комуністичної Партії Західньої України), от як, скажім, С. Волинець, який був до самогубства Хвильового секретарем КПЗУ. Ред. С. Волинець, після того, як покинув Партію, ніколи і нікому про таку умову не згадував. Врешті, ані одна, ані друга сторона не дотримувала цієї умови (якщо така умова справді була). Д. Донцов, який вважався ідеологом українського націоналізму, на сторінках журналу

буржуазного одягу" [27] і що "капіталістичне суспільство створило іншу форму багатства, розквитатись з якою для совєтської влади не є так легко. Цією формою багатства є гроші, точніше — грошеві знаки".[28] Натомість в комуністичному суспільстві буде "від кожного по його здібностях, кожному по його потребі", і ця комуністична формула мала розв'язати складні проблеми господарського обміну матеріяльними вартостями. Ленінові вторували про потребу ліквідації грошей менші, другорядні, провінційні "теоретики економіки", от як В. Чубар, тодішній голова раднаркому України, який писав:

"Крок за кроком ми йдемо до усунення з нашого ужитку грошевих знаків при укладанні угод або зносинах між установами і недалекий той час, коли вони нам не будуть потрібні також при розрахунках з працюючими... Для нас всіх є зрозуміло, що ми йдем отим шляхом; а тому зрозуміло, що "фінансування" повинно перетворюватись у "постачання"... Розвиток діяльности органів, що постачають населенню предмети першої потреби та харчові продукти неминуче досягне такого становища, коли і для заробітної платні працюючим не потрібно буде грошевих знаків".[29]

"Вісник" завжди і гостро виступав проти большевизму-комунізму. Можна сувніватися, чи справді ОУН робила поважні спроби перекинути свої впливи за Збруч, а спроби полк. Коновальця в тому напрямі скінчилися Ротердамською трагедією. Єдиною можливою спробою ОУН поширити свої впливи в Україні можна б вважати трагедію родини Крушельницьких: батько родини, Антін Крушельницький, правдоподібно, був переконаним комуністом і з початком 30-х років він виїхав з родиною в УССР. Його сини, Іван і Тарас, напевно не були комуністами, а правдоподібно, належали до ОУН. Сини Крушельницького були розстріляні у відомому процесі проти українських письменників 13/15 грудня 1934 року. Куліси цього розстрілу ніколи не були вияснені. (Див. Розділ XI, стор. 246-248).

Але Комуністична Партія Західньої України (потім влучена в Комуністичну Партію Польщі) ніколи не мала ніякого інтересу виступати активно проти УВО-ОУН на терені Польщі. Врешті можна зробити такий висновок, що, якщо б полк. Коновалець дійсно мав будь-які зв'язки з підсовєтською Україною, то він, по-перше, не мусів би так розпучливо і за "всяку ціну" намагатися "збудувати" підпільну сітку ОУН за допомогою провокаторів ГПУ, Хом'яка, Полуведька і, врешті, Валюха, що допровадило до його трагічної смерти. Але ПУН не тільки що не мав ніякої можливости перевірити ідентифікацію осіб тих провокаторів, але друкував у партійній пресі ("Розбудові Нації" і "Українському Слові") статті про положення в Україні, приймаючи, очевидно, "на серійо" всі інформації, які подавали ці большевицькі шпигуни (ці статті були друковані в згаданих пресових органах під ініціялами "Н.Н." у випадку Хом'яка і під псевдонімом "Тогобічний" у випадку Полуведька. Див. про це: серія статей у "Свободі", травень-червень 1958 р. Є. Онацького: "Шляхом на Роттердам", і Дм. Андрієвського: "Навколо Роттердаму").

[27] Ленін, Твори, т. 41, стор. 271.

[28] Там само, т. 36, стор. 127.

[29] В. Чубар: "Вибрані статті і промови", Київ, 1972 р., стор. 27.

У зв'язку з тим і, певно на внесок Чубара, на Всеукраїнській Конференції Раднаргоспів було схвалено постанову, що "зараз єдиною реальною заробітною платнею є натуральне постачання робітників. Грошева форма остаточно вижила себе і тому не може служити реґулятором і стимулом до найвищого напруження трудящих".[30]

Але ідея "безгрошевого суспільства" допровадила до повного хаосу і руїни народнього господарства і остаточно Ленін мусів признатися, що:

"Гроші знищити відразу не можна. Щоб їх знищити, треба налагодити організацію розподілу продуктів для сотень мільйонів людей — що є справою довгих років".[31]

Сучасний совєтський економіст признається, що:

"Радянська економічна наука поступово підходила до такого висновку, що вільний товарообмін повинен мати передумовою грошевий обіг і НЕП вимагає координації з нею фінансової політики." А це означає, що "питання про грошевий обмін не уявляється проблемою, яка потребує ліквідації, а навпаки, такою, яка потребує регулювання".[32]

Це очевидно, було сказано про часи НЕП і саме з НЕП скористало громадянство, щоб піднести вимогу впорядкування грошевої системи.

"V Всеукраїнський З'їзд Рад рішуче поставив вимогу змінити ставлення до ролі грошей в господарстві країни. В резолюції з'їзду висловлювалось, що гроші в нових умовах господарювання набувають надзвичайного значення, а відмирання грошей необхідно змінити курсом на зміцнення карбованця".[33]

Так постала грошева реформа 1924 р. в СССР і появився "червонець", єдина тверда валюта, яка існувала на терені Імперії. В часі обміну старих "знаків" на червінці інфляція осягнула астрономічні розміри і старі "рублі" обмінювалися на червінці у відношенню 5.000.000:1.

Ленін був в тому часі вмираючою людиною і проводячи реформу "зміцнення карбованця" ніхто не журився його ма-

---

[30] Там само, стор. 27.
[31] Ленін, Твори, т. 38, стор. 351.
[32] Ленін, Твори, т. 38, стор. 351.
[33] О. М. Левіщев: "Деякі питання теорії соціялістичної грошевої системи в українській радянській економічній літературі", "Історія Народнього Господарства та Економічної Думки УССР", випуск 10, В-во "Наукова Думка", Київ, 1976 р., стор. 80.

яченнями про "конечність відмирання грошевих знаків". Але "тверда валюта", червонець, проіснувала дуже коротко, бо вже в серпні того ж 1924 року видано було усім Райвиконкомам "стисло таємний" обіжник такого змісту: (переклад з російського)

"На банкнотах Державного Банку СССР ("червінці") є згадка про те, що вони обезпечуються усім майном Республіки і що початок обміну їх на золото буде встановлено відповідним державним актом. Очевидно, у зв'язку з цим пожвавились випадки контрабанди в Польщу і Румунію банкнотів СССР — червінців. Як відомо, випуск згаданих банкнотів був продиктований крайною необхідністю стабілізації нашої валюти і що ніякого обміну червінців на золото в майбутньому уряд робити не збирається. А щоб закінчити різні незаконні валютові спекуляції внутрі країни і за кордоном, СНК і ВЦВК СССР постановили:

1. Стягнути з обігу по усьому СССР (шляхом конверсії) банкноти Державного Банку — червінці;

2. Наркомфіну і Госбанку СССР припинити випуск банкнотів (червінців);

3. Всі червінці, які входять до Державної Скарбниці, не повинні більше пускатися в грошевий обіг серед населення;

4. На суму конверсії червінців, Державний Банк вже приступив до випуску в обіг нових банкнотів.

5. НКФ і Госбанк на основі цієї постанови має видати відповідні інструкції. Згаданий вище обіжник не може бути опублікований в пресі".[34]

Проте, стягнути з обігу червінці відразу не було можливим. Частина їх, як було згадано, дісталася за кордон, і була тут предметом обороту на чорному ринку, де однак червінці йшли нижче їхньої номінальної вартости. Незалежно від таємного пляну "конверсії" червінців на іншу валюту, під час НЕПу цілий час пропаґовано серед громадянства ідею ощадностей в державних ощадностевих касах. Коли врешті виміняно червінці на інші банкноти, відразу наступила девальвація гроша. В тому випадку большевики скористали з досвіду капіталістичних країн і зі свого власного минулого досвіду, що найлегшим способом пограбувати громадянство з ощадностей — це девальвація валюти.

---

[34] "Український Збірник", книга 8, стор. 139.

РОЗДІЛ VI

ЦЕРКВА

Православна Церква в Україні за царату, підпорядкована Святішому Синодові в Петербурзі, не мала надто славного ймення серед українців. Ця Церква була несумнівно знаряддям русифікації України, а московське і москвофільське духовенство, молячись за царя і царську родину, виступало рівночасно проти народньої освіти і увійшло в конфлікт з Земствами, які фактично і всупереч бажанню Синоду, будували школи [1] і поширювали освіту. Все ж Петербурзький Синод і його відпоручники в Україні, митрополити Київські не змогли цілковито знищити "мазепинський дух" серед духовенства,[2] яке віддавна було носієм українських, цілковито відмінних від московських, церковних традицій і яке в минулому дало такі постаті, як Мелхиседек Значко-Яворський, борець не тільки за збереження православної української Церкви, але й за політичне відродження нації. Серед новіших виходців з українського духовного стану, тих, які стали в ряди борців за відродження нації, були такі постаті, як академік Сергій Єфремов, письменник Нечуй-Левицький, композитор і дириґент Олександер Кошиць, основоположник журналу "Киевская Старина" Лебединцев (Лебединець), письменник Анатоль Свидницький, поет Степан Руданський, якщо згадати тільки кількох з тих піонерів національного відродження.

Ані українці, ані москалі не могли триматися традиції Святішого Синоду після революції, але обидві сторони пішли різними шляхами до відродження Церкви, і коли у Москві відразу заходилися скликати Всеросійський Церковний Собор для вибору патріярха, тобто для централізації Церкви, то українці стали на становищі автокефалії і соборноправности, тобто демократизації української Церкви. Але як провести автокефалію Церкви? Російське духовенство, в руках якого майже суцільно була вища церковна ієрархія, противилося усіма засобами "розбиттю Церкви", отож і не диво, що коли Київський єпархіяльний з'їзд вибрав комісію для скликання

---

[1] Серед земств цілої Російської Імперії Полтавське Губерніяльне Земство найбільше вславилося будівництвом шкіл і поширенням народньої освіти.

[2] В повісті Ів. Нечуя-Левицького: "Старосвітські батюшки та матушки" докладно віддано український народній характер старого українського духовенства.

Всеукраїнського Церковного Собору під головуванням Уманського єпископа Димитрія і коли ця комісія звернулася до Київського митрополита Платона з проханням про дозвіл на Всеукраїнський Собор, то митрополит відповів, що "у Всеукраїнському Соборі немає потреби, тому що в серпні має відбутися Всеросійський Церковний Собор у Москві".[3] Коли у Москві відкрився Всеросійський Собор 28 серпня 1917 р. і коли Київська делеґація звернулася з тим самим проханням до Собору, то їм відповіли спершу відмовно. Але українці на Всеросійському Соборі мали свою сильну делеґацію в складі 26 осіб з духовенства і вірних, очолену І. Моречевським, які зажадали розгляду українських домагань пленумом Собору. Московський Собор не міг в часі революції цілковито зігнорувати жадання української делеґації, тим більше, що ще в червні 1917 року, на вимогу князя В. Львова, прим'єр-міністра тимчасового уряду, Синод проголосив постанову, що єпархіяльних єпископів належить вибирати помісним (губернським) Церковним Собором, складеним з духовенства і вірних єпархії. Тому Всеросійський Собор прийняв компромісну резолюцію в українській справі, яка звучала: "Якщо Україна буде незалежною, то тоді і Українська Церква стане автокефальною; якщо Україна буде автономною, то й Українська Церква повинна бути автономною".[4]

Певно підбадьорена цією резолюцією, Київська Передсоборна Комісія доповнила свій склад до 30 осіб і проголосила себе Першою Всеукраїнською Церковною Радою (ВУЦР). На чолі цієї Ради, згідно з бажанням Першого Всеукраїнського Військового З'їзду, став єпископ Олексій (Дорадницин).[5] Київський митрополит Володимир поставився до ВУЦР ворожо, проголосивши її неканонічною. Тому праця ВУЦР йшла всупереч бажанню Київського правлячого митрополита.[6]

---

[3] Митр. Василь Липківський: "Історія Української Православної Церкви", стор. 7 (в дальшому цитовано як: митр. Липківський: "Історія . . . ").

[4] Митр. Липківський в "Історії . . . " твердить, що "Московський Собор поставився до нашого прохання дуже негативно і з призирством, мовляв, "хохли підняли нос", але проф. Боцюрків у своїй статті "Церква і Українська Революція", вміщеній у збірнику "Україна 1917-1920 рр. — Студія Революції", видання Гарвардського Інституту, цитує згадану тут постанову Московського Собору на підставі "Докладная Записка Св. Синода Украинской Православной Церкви . . . об истории и канонических основаниях Украинской Православной Церкви", Харків, 1926 р., стор. 1. Ми приймаємо тут версію проф. Боцюркова.

[5] Архиепископ Олексій (Дорадницин) був у тому часі на емеритурі в Київській Печерській Лаврі.

[6] Священик П. Корсуновський, який був у складі делегації ВУЦР до митрополита Володимира, свідчить, що митрополит взагалі не визнавав

В червні 1917 року Українська Центральна Рада проголосила Перший Універсал, на підставі якого Україну проголошено автономною державою, і згідно з резолюцією Всеросійського Собору Українська Церква мала стата автономною.[7] Всеукраїнська Церковна Рада призначила скликання Першого Всеукраїнського Церковного Собору на 28 грудня 1917 року, але Собор зміг зібратися щойно 7/20 січня 1918 року в складі 279 делеґатів. Головою Собору спершу було обрано єпископа Подільського, Пімена, а потім його заступав митрополит Антоній (Храповицький). До президії Собору увійшло двох членів ВУЦР. Створено було 6 комісій для праці Собору, кожна комісія очолена була єпископом: справи дієцезіяльні і парафіяльні (адміністративні) — єпископом Катеринославським Агапітом; справи українізації Церкви єпископом Волинським Євлогієм; освітні — єпископом Канівським Василієм; економічні — єпископом Чигиринським Нікодімом; персональні — єпископом Прилуцьким Феодором. Жодний з цих єпископів не був прихильником автокефалії і українізації Церкви і вони погодилися на участь у Соборі і на головство в комісіях з уваги на історичні обставини: в Москві вже були большевики і патріярх Тихон був у затяжній і безнадійній боротьбі з комуністичним урядом. Найважливішим моментом Собору був виступ представника Генерального Секретаріяту Народньої Освіти, Олександра Карпінського, який від імени уряду УНР заявив, що "уряд не терпітиме московських клерикальних вартівників в нашій державі" і зажадав від Собору схвалення автокефалії Української Церкви.

Невідомо, якими шляхами пішла б праця Собору тому, що в той час большевицькі війська вже наступали на Київ і Собор мусів припинити свою працю 23 січня 1918 року. В часі першої окупації Києва загинув митрополит Володимир, якого розстріляли большевики 25 січня. Архиєпископ Олексій (Дорадницин) виїхав з Києва і помер в Новоросійську.

якихбудь "сепаратистичних" домагань ВУЦР: "Що це Україна?" питав він: "Що це є український народ? Чи ж це не є малороси і той самий російський народ?" (Подано за П. Корсуновський: "Церковний рух на Україні в перший рік революції", журнал "Дніпро", 1925 р.).

[7] Згідно з твердженням єпископа Нікона (Ракліцького), патріярх Тихон у тому часі мав заявити: "Я не дам благословення на автокефалію Української Церкви, але на автономію, навіть найбільш широку, так". ("Жизнеописание Блаженнейшого Антония, митрополита Киевского и Галицкого", том IV, Ню Йорк, Видання Північно-Американської і Канадської Російської Єпархії, 1958 р., стор. 234). Тут цитовано за Б. Боцюрків: "Церква і Українська Революція", стор. 239.

Після звільнення Києва патріярх Тихон призначив Київським митрополитом Антонія (Храповицького) і цей мав продовжувати працю Всеукраїнського Церковного Собору, але він подбав насамперед про те, щоб виключити усіх делеґатів Собору, які були за автокефалію Церкви, і виключив з Собору увесь склад ВУЦР.[8] Собор в новому складі схвалив, що Українська Церква має залишитися під зверхністю Московського патріярха, а для керівництва церковними справами було вибрано Священний Синод, в складі трьох священиків і трьох світських.

Цей стан був фактично правлінням митрополита Антонія і він продовжувався до упадку влади гетьмана Скоропадського в грудні 1918 р. Після проголошення уряду Директорії УНР, на чолі уряду став Володимир Чехівський, який, хоч офіційно належав до "марксистської" УСДРП, завжди проймався справами Церкви[9] і 1 січня 1919 року уряд УНР проголосив універсал про автокефалію Української Православної Церкви. Але в середині січня уряд УНР мусів овакуюватися з Києва спершу до Винниці, а потім до Кам'янця Подільського.

В той час, коли в Україні відбувалися ці події, Московський патріярх Тихон увійшов у відкритий конфлікт з большевицькою владою, проголосивши 1 лютого 1918 року своє послання до вірних, яким відлучив від Церкви усіх комуністів, якщо вони були уродженими і охрещеними в православній вірі. Патріярх у своєму посланні писав:

"Засади християнської любови до ближнього забуті і зневажені; щоденно отримуємо вістки про несамовиті і страшні вбивства невинних людей, навіть хворих в ліжку за те, що вони виконували свої обов'язки для своєї країни і присвячували свою енерґію для добра людей. Опам'ятайтеся, ви, божевільні! Припиніть пролиття крови! Те, що ви робите, є не

---

[8] Така діяльність митрополита Антонія була можливою тільки з уваги на москвофільську політику гетьмана Скоропадського.

[9] Володимир Чехівський походив з великої священичої родини о. Мусія Чехівського з села Черняхова на Київщині (він був найстаршим сином з 13-тьох дітей о. Мусія), скінчив Київську Духовну Академію, потім учителював в духовних семінаріях в Кам'янці-Подільському, Черкасах і Одесі. (З неопублікованого рукопису Валерія Похмурого [Василя Потієнка], стор. 1, 2). Пізніше він був визначним діячем і проповідником УАПЦ. Коли його намовляли висвятитися єпископом УАПЦ, він відповів: "У моїй душі борються святий і гайдамака; гайдамака переміг і тому я не можу бути єпископом". В часі процесу СВУ совєтська прокуратура іронічно зазначувала, що "Чехівський хотів поєднати Христа з Марксом" (Збірник "Спілки Визволення України", ч. 1, Мюнхен, 1953 р., стор. 9).

тільки жорстокістю, але справді ділом сатани, за що вас очікує вогонь пекельний після вашої смерти і після вашого жахливого шляху на землі".[10]

Це послання було проголошене після грабунку большевиками усіх церков і усіх церковних скарбів. Грабунок церков України був плянований большевиками насамперед у Києво-Почаївській Лаврі, де було сконфісковано: 2417 діямантів від 1 до 9 каратів кожний, рубинів 1345, смарагдів1106, сапфірів 41, 10 ниток великих перлів і інших дорогоцінних речей із золота, срібла, оздоблених діямантами, перлами і дорогоцінними каменями — понад 500. У Софійському Соборі в Києві було сконфісковано: 2 митрополичі мітри з дорогоцінними каменями вартости 500.000 золотих рублів кожна, 9 напрестольних орнаментових плит вагою понад 24 кг кожна, декілька плятинових плит, лампада вагою біля 15 кг із золота і плятини, оздоблена 241 діямантами і 327 великими перлами та багато інших дорогоцінностей, дарованих князями, гетьманами і вірними безцінної вартости, при чому історична вартість цих речей багато разів перевищувала їхню комерційну вартість.[11] Золоті покриття усіх київських церков було здерто: Київ перестав бути "золотоверхим". Немає ніякої навіть приблизної статистики про те, скільки дорогоцінностей і неоціненої вартости музейних експонатів було в той час пограбовано в Україні. Церква до революції була дуже багата: до Церкви належали не тільки усі церковні і монастирські будинки і площі, але й церковні та монастирські землі, як також численні скарби в тих церквах в сріблі, золоті, дорогоцінних каменях,[12] неоціненої вартости старовинні рукописи, бібліотеки, музейні експонати тощо. Усі ці скарби безповоротно загинули. Немає ніякого звіту в совєтських опублікованих документах про вартість загарбаних скарбів ані про те, як використано величезні церковні скарби і чи музейні, мистецькі і бібліотечні скарби переховано. Але характерним є те, що в совєтській економіці цей грабунок не залишив ніякого по-

---

[10] А. М. Введенський: "Церковь і государство", Москва, 1923 р., стор. 114-116.

[11] Проф. М. Мюллер: "Уничтожение большевиками памятников истории, культури и искуства СССР", Вісник Інституту по вивченню СССР, ч. 3, 1953 р., Мюнхен.

[12] Не було надзвичайною рідкістю перед революцією, що у багатших церквах не тільки в містах, але й по селах були золоті священичі ризи (фактично криті тонкою золотою бляхою), що їх надягали священики тільки раз у рік: на Великдень, не тільки з уваги на їхню величезну вартість, але й непрактичність: золоті ризи були дуже важкі і священик міг мати їх на собі дуже короткий час.

зитивного сліду і в тому випадку залишається тільки порівняння до біблійних сімох корів: "сухих і дуже поганих видом... і пожерли сім поганих корів сім ситих корів, але як пожерли, то не знати було і вид їхній залишився такий самий, як і перше".[13]

Проф. Міллер у своїй праці про грабунок тих скарбів в Україні пише:

"Руйнування... церков проводилося в різних місцях України, де, в першу чергу, знищувано пам'ятки, які мали значення національних святинь — церкви в стилю барока, будівлі XIV-XVIII віків. Разом із зруйнованими пам'ятками і церквами нищилися іконостаси, аналої, стінні фрески, мозаїки, образи, розкрадалися ризниці, килими, церковний посуд, гинули архіви, бібліотеки..." [14]

В таких обставинах українському громадянству довелось творити Українську Церкву.

23 січня (5 лютого) 1919 року большевицька влада видала закон про відділення Церкви від держави і школи від Церкви, а разом з тим і заборону навчання дітей релігії до 18 року життя. Наслідком того усі церковні маєтки, також церкви стали власністю держави. Ініціятива відродження церковного життя вийшла з Києва. В березні 1919 року гурт українських громадян подав до влади для затвердження статут першої української релігійної громади в Києві з рівночасним проханням про передачу до користування тієї громади Ільїнської, колишньої монастирської церкви. В той сам час українці склали прохання про затвердження другої церковної громади і передачу іншого великого собору св. Миколая, який був порожній тому, що це була військова церква з часів царської Імперії. Ці прохання були затверджені урядом, після чого дві перші українські церковні громади взяли на себе

---

[13] Мойсея, кн. I, 41.18.19.20. Див. також про приблизну оцінку заграбованих церковних скарбів у секретному листі Леніна "товаришу Молотову і членам Політбюро", стор. 123 ц. розділу.

Анатоль Галан, колишній совєтський журналіст, оповідає про свої відвідини в Печерській Лаврі, в тому часі, коли Лавра була . . . антирелігійним музеєм:

"Нас, у числі 10-12 випадкових "екскурсантів" ведуть спочатку в головний собор і по дорозі розповідають, які непростимо-величезні кошти вкладали богатії в будову церков та на їх прикраси. (Про те, що ті прикраси давно опинилися частково в державній скарбниці, а переважно в кишенях нових володарів, екскурсовод, самозрозуміло, промовчує)". (А. Галан: "Будні совєтського журналіста", В-во "Перемога", Буенос-Айрес, Аргентіна, 1956, стор. 60).

[14] Проф. М. Мюллер, як вище, "Уничтожение большевиками . . . ".

тягар заснування Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР). Головою тієї Ради вибрано було Михайла Мороза, а секретарем Івана Тарасюка. Дещо згодом українцям пощастило закріпити за ВПЦР Андріївський та Софійський собори. Київським (тихонівським) єпископом був Назарій, який цілковито відмовився співпрацювати з українцями, незважаючи на важкі обставини усієї Православної Церкви. Коли в Києві створено було вже 5 парафій, то рух українізації церкви поширився поза межі Києва. 22 квітня 1920 року ВПЦР скликала пленум, на якому обговорено фактичний стан Церкви і заборону єпископом Назарієм усім священикам підпорядковуватися ВПЦР. У висліді нарад вирішено було проголосити автокефалію Української Православної Церкви (УАПЦ).[15]

Наступним завданням ВПЦР було здобути бодай одного прихильного чи принаймні толерантного відродженню Української Церкви єпископа. Полтавський тогочасний єпископ Парфеній (Левицький) був перекладачем Євангелії на українську мову, він не забороняв вживати живої української мови в церквах і ВПЦР вирішила в липні 1920 р. вирядити делеґацію до Полтави в складі голови ВПЦР Мороза, прот. В. Липківського і священика Ю. Жевчика з офіційним проханням до єпископа Парфенія узяти під своє духовне керівництво усі православні парафії м. Києва, благословити дію ВПЦР і висвятити для УАПЦ бодай одного єпископа.[16] Єпископ Парфеній прихилився до усіх прохань ВПЦР, крім висвячення єпископа, що на його думку було передчасним.[16]

Від липня до Різдва 1920 року єпископ Парфеній висвятив понад 30 священиків УАПЦ, а ВПЦР здобулася на те, щоб надрукувати українською мовою "Часословець", "Требник" і "Молитовник" (переклади прот. В. Липківського). Ще перед тим, в липні 1920 року вийшла перша богослужбова книга українською мовою: "Чин Літургії св. Івана Злотоустого" (переклад прот. В. Липківського). Тихонівське духовенство було стурбоване розвитком УАПЦ і вислало до патріярха Тихона вимогу призначити в Україну іншого митрополи-

---

[15] Митр. Липківський: "Історія . . . ", стор. 27.

[16] В усіх діях ВПЦР і протоєрея В. Липківського (пізнішого митрополита) вражає факт, що вони шукали одного єпископа для відновлення Єпископату УАПЦ. Для відновлення Єпископату (хіротонії) потрібно найменше двох єпископів, а для створення Автокефальної Церкви потрібно згоди патріярха, в цьому випадку Царгородського, тому що Московський патріярх Тихон відразу відмовився співпрацювати в напрямі створення УАПЦ. Але становище всієї Російської Православної Церкви було правно невиразним. Див. прим. 18.

та.[17] Патріярх Тихон призначив митрополитом Михаїла (Єрмакова),[18] який енергійно узявся до ліквідації "української єресі" і змусив єпископа Парфенія написати заяву, що той зрікнеться опіки над УАПЦ.

В березні 1921 року відбувся в Києві Собор українських парафій Київського повіту, а в травні того ж року губернський Київський Собор УАПЦ при участі понад 400 делеґатів. Губернський Собор визначив 1/14 жовтня 1921 (на Покрову) для скликання Всеукраїнського Собору, і визнав Київським митрополитом Парфенія (Полтавського). Але митрополит Михаїл загрозив єпископу Парфенію відлученням від Церкви, якщо той буде співпрацювати з ВПЦР і Парфеній написав заяву, що він зрікається опіки над УАПЦ, бо вона порушила канони Вселенської Церкви і не приймає обрання митрополитом УАПЦ. Українська Церква залишилась без єпископа і пробувала увійти в порозуміння з єпископом Антонієм (Грановським), який проживав в тому часі у Москві. Антоній Грановський в часі революції 1905 р. відмовився поминати в богослуженнях царя і за це був позбавлений єпархії, але в 1921 році він був вже в такому віці, що побоявся їхати до Києва. "Та й яка з того буде користь? Привезете гнилу колоду", — казав він. Усі інші спроби ВПЦР знайти бодай одного єпископа до часу скликання Собору не були успішними, як також не пощастило знайти єпископа вже в часі Собору, який відбувся в Києві в днях 1/14 до 17/30 жовтня 1921 р. в Софійському соборі. На Соборі було 472 умандатованих делеґатів з Київщини, Поділля, Чернігівщини, Полтавщини, Волині, Слобожанщини, Кубані.[19] Було присутніх 64

---

[17] Митрополита Антонія (Храповицького) уряд УНР усунув з території України в січні 1919 року. Він подався на еміграцію і ніколи не повертався в Україну чи в СССР.

[18] Правне становище Російської Православної Церкви, як також і екзарха патріярха Тихона було цілковито неясним. Патріярх, як згадано було вище, знайшовся в стані психологічної війни з большевицькою владою, і большевики, бажаючи підкопати авторитет патріярха, влаштували 26 квітня до 7 травня 1922 року т. зв. "Московський церковний процес", на якому підсудними були священики і вірні Церкви, але большевики примусили на цьому процесі патріярха Тихона виступати свідком. Патріярх Тихон узяв на себе вину за проголошення і розповсюдження патріяршого послання (див. стор. 109 цього розділу). Тиждень після закінчення Московського Церковного процесу патріярха арештовано і вислано в Донський монастир. Церква залишилась без проводу.

[19] Митр. Липківський подає у своїй "Історії..." кількість делегатів Собору на "понад 400". Ф. Піґідо в "Україна під большевицькою окупацією" подає кількість учасників Собору 472, на підставі неопублікованих матеріялів Василя Потієнка — "Відновлення Ієрархії УАПЦ" (стор. 70 цитованої книжки Піґіда). Ми тут приймаємо дані та інформації В. Потієнка.

священики та 12 дияконів, видатні представники українського культурного життя, академіки: А. Кримський, С. Єфремов; професори університетів: П. Стебницький, М. Чехівський, В. Данилевич, М. Черкавський, Д. Щербаківський, Л. Карпів, Ф. Красицький; письменники: Л. Старицька-Черняхівська, Ів. Стешенко, Гр. Косинка; лікарі: М. Левицький, О. Черняхівський і багато інших.[20] Головою Собору було обрано Михайла Мороза. Кардинальним питанням Собору було здобуття єпископа. Ще в часі Собору вирішено було зробити остаточну спробу вирядити делеґацію на чолі з д-ром М. Левицьким до патріяршого екзарха з проханням прихилитися до прохання Собору і призначити єпископа для УАПЦ. Екзарх обіцяв прийти на Собор особисто і справді наступного дня прийшов, але тільки для того, щоб офіційно заявити, що він не визнає Собору і пропонує делеґатам розійтися, а на додаткове запитання, поставлене М. Левицьким, чи він погодиться висвятити кількох єпископів для УАПЦ після рекомендації Собору, екзарх заявив: "Я гадюк не висвячую!" [21]

Наступного дня В. Чехівський зробив доклад в справі висвячення єпископату з доказами, що в апостольські часи не було єпископської висвяти і що "апостола Павла висвятили на апостольство пророки, які не були єпископами" та що "апостол Тимофій був висвячений покладанням рук пресвітерства". Співдокладчиками в цій справі був прот. Ксенофонт Соколовський. Поставлено внесок всесоборної висвяти єпископів із застереженням, що за цим внеском для його затвердження має голосувати найменше 11/12 усіх учасників Собору. У висліді голосування (індивідуального: кожний делеґат підходив до президіяльного стола і складав тут свій голос) 250 делеґатів заявилися за соборною висвятою, 5 — проти, 7 — стрималося від голосу. Кількох делеґатів, не погоджуючись з внеском про всесоборну висвяту, покинуло залю нарад ще перед голосуванням (два полтавські священики, один член ВПЦР, священик Павло Пилипенко — і деякі інші).[22] Собор прийняв постанову вибрати першого митрополита УАПЦ таємним голосуванням і майже одноголосно

---

[20] Ф. Піґідо: за В. Потієнком, як вище.

[21] Митр. Липківський: "Історія . . .", стор. 40. Див. також прим. 16 на стор. 112 цього розділу.

[22] Вислід голосування поданий тут на підставі "Історії . . " митр. Липківського, стор. 40. Належить звернути увагу на неточність поданих голосів: голосувало тільки 262 делегатів, а "кілька делегатів покинуло салю нарад перед голосуванням". Неможливо без документів Собору вияснити ту неточність, але якщо прийняти подану на стор. 113 кількість делегатів, 472, за правильну, то перед голосуванням покинуло залю нарад 210 делегатів.

вибрано було митрополитом протоєрея Василя Липківського. В суботу, 9/22 жовтня відбулося наречення прот. В. Липківського єпископом, а в неділю, 10/23 жовтня чин хиротонії, яка відбулася покладанням рук усіх присутніх в Соборі в часі цієї урочистости. Наступного дня Собор вибрав і тим самим обрядом висвятив ще п'ятьох єпископів. Ними були: прот. Нестор Шараєвський, священик Іван Федорович, Олександер Ярещенко, який не був перед тим священиком, але закінчив Духовну Академію і технічну школу й зайняв до того часу становище в цивільній адміністрації,[23] священик Юрій Міхновський та протоєрей Степан Орлик. Цих єпископів висвячено було митрополитом Липківським з участю Собору від 25 до 30 жовтня, а дальше висвячення єпископів відбувалося згідно з Діяннями Собору "звичайним традиційним порядком".

В українській історії залишилося два документи від Першого Всеукраїнського Церковного Собору. Один зних — це "Діяння Собору", які складаються з трьох частин: І. Канонів; II. Ухвал Собору в окремих питаннях життя Української Церкви; III. Головних засад УАПЦ про а) Автокефальність; в) Незалежність від світської влади УАПЦ. Другий документ це "Історія Української Православної Церкви, Розділ VII, Відродження Української Церкви" — митрополита Василя Липківського.

Головніші канони УАПЦ, схвалені Собором, такі:

I/II/5: "Ніякого підлягання церкви окремого народу церкві другого народу бути не повинно.

6: Хто домагається провадження або заведення підлягання церкви одного народу церкві другого народу, той супротивник Христової братерської церкви і повинен бути виключений з церкви".

I.V.1: "Змішування церковного життя з державним є переступом волі Христа і Його заповітів, порушення підвалин Христової віри.

---

[23] Єпископ (пізніше Архиєпископ) Ярещенко був несумнівно найбільш визначною постаттю усього єпископату УАПЦ, а разом з тим найбільш контроверсійною постаттю УАПЦ: митр. Липківський у своїй "Історії..." згадує, що "Архиєп. Ярещенко власне співчував радвладі, був раніше її видатним урядовцем, але як людина палка в промовах, часом висловлювався так, що владі не подобалось" (митр. Липківський: "Історія...", Розділ IV, "Українська Автокефальна Церква і Радянська Комуністична влада", стор. 180). Д. Соловей у своїй книжці "Голгота України" подає (на стор. 116), що Олександер Ярещенко "був членом УКП", але дальших доказів на це твердження немає. Так само митр. Липківський не подає, в чому О. Ярещенко "співчував радвладі". В часі Собору УАПЦ він був висвячений єпископом як цивільна особа, хоч згідно з Канонами точка I.IV.6 Собор мав висвятити тільки "двох обраних на єпископів осіб зі священиків", в дійсності висвячено було на Соборі 5-тьох єпископів.

3: Хто вживає церковне життя для поневолення соціяльного, політичного або особистого, той повинен бути виключений з церкви. Всякий, хто, зловживаючи національним почуттям, використає його для відновлення панування заможних кляс суспільства, повинен бути виключений з церкви, коли не покається".

I.IV.6: Здійснюючи волю Основателя і Голови Церкви — Ісуса Христа Сина Божого, Всеукраїнський Православний Церковний Собор священнособорно в ім'я Отця і Сина і Святого Духа висвячує церковним рукоположенням **ДВОХ обраних на єпископів осіб зі священиків.**

7: **Священний чин хиротонії єпископів для відбу(ду)вання єпископату виконується згідно з основами чину, прийнятого у Всесвітній Церкві.**

I.IV8: **Надалі священний чин хиротонії єпископів в Українській Церкві Христовій виконується з участю двох і більше єпископів по чину Всесвітньої Східньої Церкви".**[24]

"Історія Української Православної Церкви" митр. Василя Липківського є особистим і чуттєвим документом тої доби і тому ледве чи в науковому розумінні може бути названа історією. Проте, цей документ є до цього часу єдиним опублікованим документом життя і діяльности УАПЦ.[25] Митрополит Липківський згадує про те, що "Собор доручив ВПЦР скликати в Києві на 22 травня—9 червня 1922 року підготовчу нараду з представників автокефальних церков Всесвіту для обговорення і вирішення питань про скликання в близькому майбутньому Всесвітнього Православного Собору", але він тут таки додає, що "це була мрія, викликана підвищеним настроєм, як і мрія християн в апостольські часи".[26]

Негайно після Собору митрополит Липківський розпочав гарячкову діяльність по організації Церкви. В часі від 1921

---

[24] "Діяння ВПЦС", стор. 16, 17, 19, 20. Усі підкреслення, як в оригіналі. Мова і правопис оригіналу. До того часу є відомих три видання "Діянь": перше видання було споряджено в Україні, мабуть негайно після закінчення Собору. Це видання є тепер надзвичайною бібліографічною рідкістю, тому що большевики пізніше знищили всі примірники цього видання, які дісталися в їхні руки. Друге видання вийшло у Дармштадті, в Німеччині, в 1946 році, заходами проф. В. В. Дубровського на доручення В. А. Доленка. Третє видання видано було в 1965 році в Новому Ульмі, накладом Українського Православного Братства ім. Василя Липківського. Тут використано третє видання. Згідно з "Діяннями" (I.IV.5), Собор мав висвятити митрополита і двох єпископів, а пізніше митрополит мав висвятити 12 єпископів для всієї України. В короткому часі після Собору висвячено було 34 єпископів і митр. Липківський не з'ясував в "Історії . . ." потреби такої кількости єпископів.

[25] Існує інший документ про організацію УАПЦ, Василя Потієнка, другого з черги голови ВПЦР, але цей документ до цього часу не є опублікований. (Див. згадку про це: "Україна під большевицькою окупацією", Ф. Пігідо, стор. 70).

[26] Митр. Липківський: "Історія . . .", стор. 46.

до 1926 року він відвідав понад 500 парафій в усіх кутках України, висвятив понад 1000 священиків і 30 єпископів.[27] Кількість парафій зросла до 1500.[28] Але Церква мала чимало і внутрішніх клопотів на самому початку. Засадничим моментом в розбиттю вірних УАПЦ було те, що частина вірних не хотіла прийняти української богослужбової мови і в середині самої Церкви був розподіл на "українців" і "слов'яністів", тому й єпископи були "українськими" і "слов'янськими".

Але дні існування УАПЦ були почислені. Большевики толерували Церкву в 1921 році, коли в цілому житті примарою висіли наслідки "воюючого комунізму" і коли існування режиму було загрожене. Але в другій половині 20-х років режим закріпився наслідком НЕПу і приступив до "здійснення марксизму", в першу чергу до знищення "опіуму народу" — релігії. В розумінні большевиків УАПЦ мала ще й інші важкі гріхи: "буржуазний націоналізм". Митрополит Липківський у своїй "Історії" пише:

"В справі відносин до держави Друга ВПЦР завжди трималася аполітичности: не втручатися ні в які політичні справи, не проводити в церкві, в її зібраннях ніякої політики і бути вільною від виконання всяких державних завдань, не перетворюватись в знаряддя державної політики... і за це одержала присуд: "достоєн смерти".[29]

ҐПУ було іншої думки про діяльність митрополита Липківського та УАПЦ і засудило Церкву не за аполітичність, а за чисто політичні справи, а саме, за "український сепаратизм". В жовтні 1924 року ҐПУ розіслало по усіх своїх відділах в Україні "цілковито секретний" і шифрований (шифровий код "інтернаціонал") обіжник такого змісту: [30]

"ОГПУ УССР звернуло увагу окрвідділів на зростаючий вплив серед населення т. зв. Української Автокефальної Церкви, очолюваної митрополитом Василем Липківським. Вже давно відомо, що Липківський і його сподвижники являються відвертими пропаґаторами українського сепара-

---

[27] Там само, стор. 66.

[28] Піґідо у своїй, згаданій вище (пр. 25) проці подає число парафій УАПЦ "біля 2.800" (стор. 71), але не подає джерела, звідки він узяв цю інформацію.

[29] Там само, стор. 105.

[30] "Український Збірник", книга 8, Інститут Студій СССР, Мюнхен, 1957. П. С. Лихо: "Советская Власть на местах", стор. 143, оригінал документу в російській мові, переклад на українську автора. Належить звернути увагу на те, що в часі видання цього обіжника наркомюстом УССР був М. Скрипник.

тизму і не стільки бажають звільнити від залежности від Московського патріярхату деякі парафії в Україні, як під цією ширмою проповідують різні ворожі совєтській владі ідеї українського націоналізму. Заклики подорожуючого Липківського до вірних дуже часто пересипані гострими епітетами під адресою Московського патріярха, але в дійсності вістря цієї пропаґанди скеровано виключно на розпалювання ненависти серед українського населення до російського народу.

Вбачаючи в діяльності цієї Церкви спеціяльно-небезпечне значення для совєтської влади, органи ГПУ УССР жадають від окрвідділів:

1. Широко насвітлювати на політзборах усі сторінки з життя і діяльности цієї Церкви, звертаючи спеціяльну увагу на проповіді, виголошувані в церквах.

3. Збільшення числа с/о[31] з числа вірних і притягнення до аґентурної праці самих священиків.

4. Враховуючи спеціяльну вагу цього завдання, наказуємо: за посередництвом райвиконкомів сповістити і зобов'язати ставленням в окрвідділи (до розпорядження КРО[31]) таких священиків вашого району: . . . . . .

Правда, ми тим інсурґентам в рясах не віримо, але для взаємоконтролі інформацій це надзвичайно потрібне. В розділі політогляду церков і релігійних громад пропонуємо вам щомісячно насвітлювати це питання".

Але і в проводі УАПЦ були моменти, які не сприяли її розвитку, а загрожували її існуванню. Голова ВПЦР Михайло Мороз був правдоподібно змушений співпрацювати з ГПУ і інформувати ГПУ про внутрішні справи Управи. Митрополит Липківський називає протоєрея Костя Янушевського, секретаря Другої ВПЦР "аґентом ГПУ".[23] Голова ВПЦР М. Мороз почав рядити не радячись ані з Радою, ані з митрополитом. Врешті, він "виявив бажання висвятитися на священика". В тому самому часі в "Пролетарській Правді" вміщено було статтю проти УАПЦ п. н.: "Мракобесы", де подано було факти і розмови з діяльности ВПЦР, відомі тільки трьом особам в ВПЦР: голові М. Морозові, прот. Костеві Янушевському, секретареві ВПЦР і членові ВПЦР, настоятелеві собору св. Софії в Києві, єпископові Петрові Тарнавському. Було очевидним, що провокація пролізла в ВПЦР. Рятуючись від цієї провокативної роботи, в травні 1924 р. на т. зв. "Великих Микільських Зборах" ВПЦР було звільнено з обов'язків в ВПЦР Костя Янушевського і Михайла Мороза. Головою ВПЦР вибрано було Василя Потієнка, в тому часі вже

---

[31] с/о: "секретний осведомітель", або сотрудник ГПУ; КРО: "Контр-Розвідчий Орган".

[32] Митр. Липківський: "Історія . . . ", Розділ 4, стор. 142, 163.

відомого церковного діяча з Чернігівщини і Харкова. Парафіяльна Рада собору Св. Софії примусила єпископа Тарнавського зректися настоятельства собору і він негайно дістав персональне потвердження від влади на Михайлівський монастир в сусідстві з собором св. Софії і заснував тут парафію "Діяльної Христової Церкви (ДХЦ), головою якої став Михайло Мороз. Це був відкритий розкол в УАПЦ.

Але й в загальному житті УАПЦ були моменти, які не сприяли її розвиткові. Єпископів призначувано не перевіряючи їхніх кваліфікацій і їхнього минулого і пізніше, в часі "ліквідаційного Собору" в 1927 році делеґати селяни казали: "нависвячував Батько (митрополит) синів (єпископів), а вони його тепер продають".[33] Митр. Липківський стверджує, що "повну нездатність до єпископства (і навіть священства) виявили Григорій Мозолевський, Яків Чулаєвський і нікчемний Володимир Самборський".[34] Представником УАПЦ перед владою був спершу Харківський архиєпископ Ярещенко, а після нього єпископ Лохвицький Ромоданов, про якого митр. Липківський пише, що "він виконував цей обов'язок (представництва перед владою) з малою користю для УАПЦ, але мабуть з більшою для Харківського ҐПУ".[35] Загалом митрополит пише, що "новий єпископат УАПЦ був найтяжчою болячкою на тілі своєї церкви. Це сумно, але це так справді є, це вже "голос народа".[36] Таких критичних завваг під адросою єпископату УАПЦ є в "Історії" митр. Липківського багато більше.

Намагаючись розвалити УАПЦ з середини, большевики вишукували, як ми це бачили з таємного обіжника ҐПУ, провокаторів з рядів духовенства і вірних Церкви, як також створювали церковні розколи. Так створено "Соборно-Єпи-

---

[33] Митр. Липківський: "Історія . . . ", стор. 162.

[34] Там само, стор. 113, 114.

[35] Митр. Липківський: "Історія . . . ", стор. 97.

[36] Там само, стор. 114. Митрополит Липківський не вияснив у своїй "Історії" потребу такої великої кількости єпископів, що було суперечне з канонами УАПЦ, схваленими на соборі. На це звертали увагу всі дослідники історії УАПЦ. Симон Петлюра в листі до Євгена Бачинського пише про це:

"Інформації Митрополита Василя Липківського про скріплення Автокефальної Церкви приймаю з певним застереженням: 2000 парафій — це занадто мала пропорція в порівнанню з цілою Україною, тоді як число єпископів — занадто велике. На мене справляє це все враження про малий розгін нашого церковного руху і про обмеженість тої енергії, якою володіють автокефалісти в своїй дальшій "експансії". ("Бюлетень Благовісника й Краєвої Ради УАПЦ [Соборноправної]" в Західній Німеччині, ч. 1 [11], 1956 р., Мюнхен-Інґольштадт, стор. 12-13).

скопську Церкву", на чолі з Теофілем Булдовським,[37] Братство "Об'єднання Української Православної Автокефальної Церкви" (БОУАПЦ), "Діяльну Христову Церкву" і інші. Були це ті самі методи, випробувані у Москві, для ліквідації Тихонівської Церкви, де створено було "Живу Церкву", потім "Обновленську Церкву", які були також насаджувані ГПУ і в Україні. Але усі ці методи остаточно видалися владі надто повільними і влада вирішила ліквідувати УАПЦ безпосередньою атакою на ієрархію.

В січні 1926 року арештовано і вивезено до Харкова трьох єпископів: Уманського — Костя Малюшкевича, Чернігівського — Івана Павловського і Полтавського — Юрія Жевчика, а 17/20 липня того ж року арештовано і вивезено до Харкова митрополита Липківського. 18/31 липня в канцелярії УАПЦ з'явилися агенти ГПУ і заявили, що праця ВПЦР мусить бути припинена і двері канцелярії були опечатані. 1 серпня до Києва прибув єпископ Петро Ромоданов із своїм вікарієм Марком Грушевським і священиком Костем Шараєм. Вони відбули нараду з представниками Київського духовенства приватно і вирішили скликати ширшу нараду в справі дальшої долі Церкви. 1 вересня того ж року вони звернулися до ГПУ за дозволом відчинити канцелярію ВПЦР і відбути ширшу нараду духовенства і вірних. Дозвіл на відчинення канцелярії було дано. Нарада відбулася в присутності 20 єпископів і 60 священиків та кількох вірних церкви. Обрано було "Тимчасову Комісію по унормуванні життя УАПЦ" під почесним головуванням архиєпископа Нестора Шараєвського і діючим головою єпископом Ромодановим. На вимогу ГПУ схвалено було постанову із засудженням доцьогочасної діяльности митрополита Липківського, архиєпископа Ярещенка і голови Харківської Обласної Церковної Ради Василя Потієнка. Однак, вирішено було клопотати про звільнення митрополита з в'язниці. 4/17 вересня прибув до Харкова єпископ Ромоданов і він інтервеніював в ГПУ в справі випущення митрополита з в'язниці і того ж дня митрополита було звільнено. Але його доля, як митрополита УАПЦ була передрішена тому, що ГПУ в особі Каріна, уповноваженого ГПУ в церковних справах, зажадало усунення митрополита від урядування. Це можна було зробити, згідно зі статутом Церкви церковним

---

[37] Крім інформацій про різні розкольницькі течії в Україні в 1920-х роках, поданих в "Історії" митр. Липківського, існує неопублікований рукопис Василя Потієнка: "Українська Автокефальна Соборноправна Церква і Українська Автокефальна Соборноєпископська Церква", де ці церковні рухи описані очима свідка тих часів.

судом, якщо б митрополит діяв на шкоду Церкви, або скликанням Собору для цієї справи. Тимчасова Комісія вирішила скликати Собор. Такий Собор відбувся від 19 жовтня до 3 листопада 1926 року в присутності коло 200 делеґатів. Довший час на Соборі вишукувано формулу, на підставі якої можна було б звільнити митрополита Липківського, фактичного творця УАПЦ. Найлегшою розв'язкою було б, якщо б митрополит сам подав прохання про звільнення. На запитання єпископа Ромоданова чи він, митрополит уважає можливим в сучасних умовах керувати Церквою, митрополит відповів: "Христос будував Церкву не лише тоді, коли благовістив, але й тоді, коли на хресті страждав. Отож і я мушу вважати керівництво Церквою можливим при всяких умовах, коли буде на то воля Церкви".[38] Ця заява ясно вказувала на те, що митрополит був готовий іти на муки і смерть за Церкву, яку він створив, але це аж ніяк не полегшувало становища Собору, який був саме й скликаний для того, щоб звільнити митрополита. Коли один з делеґатів, Грищенко пробував боронити митрополита, то до нього відразу підійшов голова Собору, єпископ Ромоданов і відібрав йому мандат. Врешті Чехівський подав Соборові компромісову формулу, що "з об'єктивних причин Собор здіймає з митрополита Липківського тягар митрополичого служіння" і ця формула була прийнята Собором. Митрополитом було обрано єпископа Миколу Борецького, а членами ВПЦР Малюшкевича, Чулаєвського, Грушевського, а від вірних Кобзара і Коляду. Це була вже ліквідаційна ВПЦР і вона провадила ліквікацію Церкви до 28 січня 1930 року, коли то скликано Надзвичайний Церковний Собор і схвалено ліквідацію УАПЦ. Митрополитові Липківському дозволено було жити в одному з будинків Софійського собору, де він писав свою "Історію Православної Церкви", хоч не мав права вступу до канцелярії ВПЦР і церковних архівів, які були у сусідньому будинку. В лютому 1938 року митрополита було арештовано і після того не було ніяких вісток про його долю. Однак йому пощастило передати рукопис "Історії" для збереження приватним особам.

---

[38] Ф. Піґідо подає в "Україна під большевицькою окупацією", що митрополит мав у цьому моменті відповісти: "Чого злякались? Чого перестрашились? Чи не знали раніше, куди й для чого йдете? По нашій вірі Бог послав нам хвилеву радість духового відродження. Але за нетвердість нашої віри Бог посилає випробування. Хто могутніший від Нього? Кого, крім Бога, маємо боятись? Не бійтеся, хто служить Богові і любить свого брата . . . Не звертайте на бічні шляхи, не наважуйтеся на облудні манівці" (Піґідо, стор. 73 на підставі "Матеріялів до Патерика УАПЦ", Мюнхен, 1951), однак цих слів митр. Липківський у своїй "Історії . . . " не подає.

В часі процесу СВУ в 1930 році арештовано було митрополита Борецького і вивезено до Ярославського політізолятора. Тут він захворів і його вже хворого вивезено було на Соловки, а звідси, цілком хворого, до Ленінградської психіятричної клініки. Останні відомості про нього надійшли в Україну наприкінці 1935 року.[39]

Пишучи "Історію Української Православної Церкви", митрополит Липківський певно не сподівався побачити її друком за свойого життя під большевиками і тому вмістив в "Історії" чимало прикрих завваг про большевицьку владу. Ось так, пишучи про просякання аґентурного елементу в ряди духовенства УАПЦ (чи радше, затягання, під примусом, вірних і священиків з УАПЦ, як с/о[40]), митрополит пише:

> "...все радянське шпигунство збудоване, що за одними шпигунами мусять слідкувати другі, а все взагалі радянське громадянство повертається в сплошне шпигунство, тик би мовити ,всенароднє шпигунство".[41]

"Тихонівська" Церква в Україні існувала не довше від УАПЦ і її "відродження" (якщо можна вжити цього слова до того стану, який тепер існує в Російській Православній Церкві під керівництвом Московських патріярхів), прийшло в часі Другої Світової війни наслідком дипломатичних потягнень Заходу, головно Америки. Тоді, з початком 20-х років "Тихонівська" Церква мала спершу в Україні більше парафій від УАПЦ, але її стан швидко корчився.[42] Кілька днів після проголошення автокефалії УАПЦ, патріярший екзарх в Україні видав "Пастирський лист до усіх православних християн", в якому проголосив єпископат УАПЦ "самосвятами" і іншими образливими назвами. Проте, ані екзарх, ані патріярх не відважилися відлучити увесь єпископат УАПЦ від Церкви і переписка в тій справі поміж патріярхом і екзархом невідома.[43]

---

[39] Додатки до "Історії..." митр. Липківського, стор. IXXXIV, IXXXVI.

[40] Див. стор. 117, 118 цього розділу, також прим. 31 на стор. 118.

[41] Митр. Липківський: "Історія...", стор. 146. Варто порівняти ці слова написані митрополитом в тридцятих роках нашого століття з тим, що написав Достоєвський у 70-х роках минулого століття: "Шпигунство. Кожний громадянин шпигує іншого і він зобов'язаний доносити на всіх інших. Кожний належить до всіх і всі до кожного. Всі є рабами і у свойому рабстві є рівними. В надзвичайних випадках — наклеп і вбивство, але передусім — рівність". ("Біси", стор. 418).

[42] "Український Православний Благовісник", ч. 15, Харків, 1925 р., на стор. 2 подає стан Російської Синодальної (Обновленської) Церкви в Україні в жовтні 1925 р. і тоді ця Церква мала: 33 єпископів, 3.500 священиків і 3000 парафій.

[43] У списках патріярших розпорядків і документів того часу немає будь-яких згадок про переписку екзарха України з патріярхом у справі

Але патріярх напевно не був у надто войовничому настрої, бо ж він воював тоді з большевицькою владою. Конфлікт патріярха з владою за конфіскату церковних скарбів мав несумнівні прикмети ривалізації авторитетів: патріярха серед вірних Церкви і Леніна серед членів Партії. Тому Ленін 9 березня 1922 року видав "стисло таємний" лист "товаришу Молотову і членам Політбюро", в якому писав:

"Нам за усяку ціну треба перевести конфіскацію церковних скарбів найбільш рішучим способом, чим ми забезпечимо собі фонд в кілька мільйонів золотих рублів (пригадаймо величезні багатства декількох монастирів і лавр). Без цього ніяка державна робота взагалі, ніяка господарська перебудова і ніяка оборона наших позицій в Генуї [44] цілковито неможлива, Узяти в свої руки цей фонд в кількасот мільйонів золотих рублів (а може й кілька мільярдів) ми повинні всякою ціною. А це можна зробити тільки тепер. Усі міркування вказують на те, що пізніше цього зробити нам не пощастить, бо ж жодний інший момент, крім (сучасного) страхітливого голоду не дасть нам такого настрою широких селянських мас, що забезпечило б нам співчуття цих мас, або ж принаймні забезпечило б нам нейтральність тих мас в тому розумінні, що перемога в боротьбі за конфіскацію скарбів залишиться безумовно і повністю по нашому боці".[45]

Очевидно, в цьому конфлікті авторитетів Ленін не міг поступитися, і тому тиждень по закінченні антирелігійного процесу, 19 травня 1922 р. патріярха арештовано і поселено в Донському монастирі в Москві під домашнім арештом. Церква залишилась без проводу і в Церкві посилились розколь-

---

організації УАПЦ і виглядає так, що екзарх у тому випадку діяв без порозуміння з патріярхом. Напевно можна завважити надзвичайну обережність патріярха в справах Церкви в Україні.

[44] Про конференцію в Генуї і Рапало див. розділ V, стор. 87.

[45] Цей лист не увійшов до "Повної збірки творів Леніна" в 55 томах, але в 45 томі, видання 1964 р., на стор. 666-667 є така заввага: "19. бер. Ленін в листі до членів Політбюро пише про необхідність здушити спротив духовенства в здійсненню декрета ВЦИК з 23. лют. 1922 р. в справі конфіскати церковних скарбів . . . ". Зі змісту цього листа виходить, що Ленін вважав голод 1921-22 р. лише претекстом для конфіскати церковних скарбів, а дійсною ціллю цієї акції було зміцнення внутрішнього і зовнішнього стану РСФСР. Проте сучасний совєтський історик не вагається написати таке: "Уряд змушений був вдатися до такого заходу, як вилучення цінностей церков і монастирів, **щоб закупити за кордоном продукти харчування.** (Підкр. моє, Є.П.). Так, на Чернігівщині було зібрано 170 пудів срібла і 8 фунтів золота, в Одеській губернії — 200 пудів срібла і 4 фунти золота, в Катеринославській губернії — близько 300 пудів срібла, 10 фунтів золота, понад 1800 коштовних каменів." ("Історія УРСР", 1967 р., том II, стор. 182). Повищий лист Леніна тут цитовано за: Лев Реґельсон, "Трагедия Русской Церкви", стор. 281, 282, 283).

ницькі рухи, як "Жива Церква" і ін. Патріярх зробив спробу примирення з владою і на вимогу большевиків дав 3 червня 1922 року інтерв'ю представникові англійського національного комітету В. П. Коутомові, в якому заявив, що "в жодному переслідуванні релігій в Совєтському Союзові не можна обвинувачувати владу, в Росії кожний має повну свободу слова і може іти за своїми релігійними переконаннями".[46] Ця компромітуюча патріярха заява не принесла йому визволення і свободи рухів і він залишився в Донському монастирі в піварештованому положенні. 7 квітня 1925 року патріярх помер в невияснених обставинах.

Після його смерти ҐПУ розіслало по усіх своїх відділах в Україні таємного обіжника такого змісту:

"В Москві помер патріярх всеросійської православної Церкви "Тихон" (знаки наведення в оригіналі). У зв'язку з тим просимо в черговому місячному політогляді насвітлити усі балачки і розмови населення, які торкаються керманича православної Церкви".[47]

Наступника патріярха Тихона, містоблюстителя патріяршого престолу, митрополита Петра (Крутицкого) влада арештувала 10 грудня 1925 року, усього кілька місяців по смерти патріярха. Його місце зайняв митрополит Сергій (Старогородський), який знову був арештований в листопаді 1926 р. На весні 1927 р. митрополита Сергія несподівано було випущено з в'язниці і він видав примирливого, "патріотичного" листа до вірних, де писав:

"Ми хочемо бути Православними і в той самий час признавати Совєтський Союз нашою цивільною батьківщиною, втіхи і успіхи якої — наші втіхи і успіхи, а невдачі — наші невдачі. Кожний удар, скерований в Союз, чи то війна, бойкот, чи якесь суспільне нещастя, або ж просто вбивство з-за рогу, подібно варшавському,[48] ми відчуваємо, як удар, скерований в нас. Залишаючись Православними, ми пам'ятаємо про наш обов'язок бути громадянами Союзу "не тільки за страх, а за совість", як нас вчив Апостол (Рим., XIII, 5)".[49]

---

[46] Це інтерв'ю Коутома з патріярхом Тихоном було надруковане в "Безбожнику", ч. 31 за 1923 р., що, очевидно, надало відразу, без дальших коментарів, відповідного забарвлення цілій афері. Тут цитовано за Л. Реґельсон: "Трагедия Русской Церкви", стор. 341.

[47] "Український Збірник", Інститут Дослідів СССР, книга 8, Мюнхен, 1957 р., П. С. Лихо: "Советская Власть на местах", стор. 145.

[48] В 1927 р. вбито у Варшаві совєтського посла, Воєйкова.

[49] Л. Реґельсон: "Трагедия. . . ", як вище, стор. 432. Належить звернути увагу на неправильний переклад цього послання в деяких західньо-европейських дослідників, як Т. Бессон: "Діскрешен енд Вальор", стор. 57, що треба записати на несумнівне слабке знання російської мови більшости західньо-европейських і американських дослідників історії Сходу Европи.

Але цей лист не приніс і не міг принести заспокоєння в ряди вірних, які тепер стали казати, що "митрополит Сергій продав нас безбожникам", ані це потягнення містоблюстителя патріяршого престолу не врятувало Церкви від знищення. Проте, НКВД РСФСР видало "громадянину Старгородському Івану Николаєвичу", (тобто митрополитові Сергієві) "справку", що "перешкод для діяльности так званого "Патріяршого Священного Синоду" не зустрічається".[50] Але большевики застосували тепер методу внутрішнього розкладу Церкви, крім вишукування аґентів серед вірних і духовенства, створюючи "живу церкву", потім "обновленську церкву", врешті, посилаючи антирелігійну пропаґанду.[51]

Немає ніякої докладної статистики, які б ілюструвала занепад Церкви під большевиками, але стан Церкви в Російській Імперії був: 162 єпископи, (з того трьох митрополитів), 73 дієцезії, 51.105 парафій,47.740 священиків, 14.700 діяконів, 44.100 дяків, 54.174 церков, 1.025 монастирів, 94.620 монахів і монахинь, 4 богословські академії, 57 духовних семінарій, 185 духовних шкіл, 37.497 церковно-приходських шкіл, 291 шпиталів, 1.113 домів для старших, 34.500 парафіяльних бібліотек. З цього стану посідання найменше 20% було в Україні, де було 9 єпархій з 20 єпископами. Найбільшою єпархією була Волинська з 1200 парафіями, найменшою — Холмська з 330 парафіями. Все це було знищене і в 1939 році залишилось в Україні 3% дореволюційного посідання церков, тобто коло 30 церков, які не були вже об'єднані в одну церковну організацію і не мали ані одного визнаного владою єписко-

---

[50] Р. Реґельсон, як вище, стор. 416-417. Належить звернути увагу на те, що ця "справка" виставлена була НКВД РСФСР і, очевидно, по думці цієї "справки", юрисдикція "Патріяршого Священного Синоду" на територію УССР не поширювалася. Зрештою, 10 серпня 1922 р. ВЦИК видав постанову, на підставі якої якабудь парафія могла існувати тільки на підставі "індивідуальної реєстрації".

[51] З того, що тут подано про обставини існування Всеросійської Православної Церкви, очевидно, важко створити цілість тих надзвичайно складних умов, створених большевицькою владою, в яких мусіла існувати та Церква. Митрополит Липківський у своїй "Історії . . ." пише про це так:

"Стан церкви в совітській державі — це для людей сторонніх щось зовсім темне і відомостей про нього здобути ніяк. Стара російська чи патріярша "тихонівська" церква загнана зовсім в підпілля і навіть невідомо, хто власне є і чи є "канонічний" заступник патріярха Тихона. Навіть в Україні про стан цієї церкви нічого невідомо, бо ні часописів, ні ніяких прилюдних зібрань їй не дають. В ній пішли якісь розгалуження, повстали не тільки єпископи, а й заступники патріярха ріжного напрямку і все те звести до купи чи хоч зміркувати на підставі одних чуток неможливо". (Розділ 4 "Історії", стор. 157, 158, прим. 2).

па.[52] Разом із знищенням Церкви, конфісковано було усі церковні скарби, також культурні, і серед тих скарбів безповоротно загинули неоціненої вартости історичні книжки і рукописи, переховувані в церковних, монастирських і академічних бібліотеках.[53]

В квітні 1927 року ҐПУ розіслало по усіх своїх відділах обіжник в справі "освідомлення населення" щодо здачі церковних дзвонів і "іншого церковного злому":

"Знаючи настрої населення, можна припускати, що в деяких селах не обійдеться без застосування сили, але питання конфіскації церковного майна є вирішене урядом остаточно і безповоротно".[54]

Але вже в серпні того ж року ҐПУ звернулося до усіх своїх відділів з наказом негайно подати до відома випадки "ворожих виступів проти влади" у зв'язку з конфіскацією церковного майна. Мова тут, очевидно, тільки про ті рештки майна, яке не було знищене чи конфісковане в часі "воюючого комунізму", або яке парафіяни придбали в часі від 1922 до 1927 рр. Розпорядок про конфіскацію майна, очевидно, в однаковій мірі стосувався УАПЦ і "тихонівської" Церкви.

В другій половині 20-х років Церкву, однаково, УАПЦ і Патріяршу було розгромлено, більшість церков збезчещено, обернено на клюби, кіна, склади збіжжя або машин тощо.[55] За п'ять років, до жовтня 1929 року в Україні замкнено було 364 церкви, а від жовтня 1929 р. до лютого 1930 р. — 202 церкви.[56]

В цілій Імперії бешкетували безкарно банди безбожників, організовані і керовані Ярославським, редактором "Безбожника", офіційної антирелігійної газети. Банди безбожників вичікували нагоди великих християнських свят, як Різдво і Великдень, щоб нападати на вірних в церквах під час служб

---

[52] Т. Бессон: "Діскрешен енд Вальор", стор. 53. Також Л. Реґельсон: "Трагедия . . . ", як вище, стор. 505.

[53] Див. стор. 109 і 110 ц. розділу.

[54] "Український Збірник", книга 8, стор. 149, 145 (тут подано в скороченню).

[55] У "Вістях", 3 січня 1935 р., вміщено повідомлення, що "архітект-художник Г. І. Андрущенко (Укрпроектсільгосп) виробив проєкт перебудови приміщення закритої церкви під колгоспний клюб". Архітект пропонує використати його досвід на перебудову всіх залишених церков в Україні "на колгоспні культурні заклади": "Таких церков в Україні понад 10.000. Тепер вони тільки займають центральне місце, звичайно на майдані і **псують перспективу нового, більшовицького, колгоспного, заможного села.**" ("Іст. Кол.", т. III, стор. 436. Підкреслення моє, Є.П.).

[56] Л. Реґельсон: "Трагедия . . . ", як вище, стор. 476.

Божих, переривати служби, ображати релігійні почуття віруючих, ставити в неможливе положення священиків і примушувати їх скидати ризи (дуже часто під час служби Божої) і складати прилюдні заяви, що вони зрікаються священичого сану з обов'язковим виясненням, що вони роблять це тому, що "переконалися, що релігія — це опіум народу".[57]

---

[57] З багатьох описів про бешкетування безбожників у тих часах і зі згадок про настрої громадянства ми вибіраємо тут кілька відомих, однак дуже характеристичних, для тих часів:

"Навколо нас кати і кустодії,
Синедріон, і кесар, і претор.
Це — долі нашої сумний узор.
Для нас на дворищі багаття тліє,
Для нас пересторогу півень піє,
І слуг гуде архиєрейський хор.
І темний ряд євангельських історій
Звучить як низка темних алегорій
Про наші підлі і скупі часи."
М. Зеров: "Чистий Четвер" (сонет, в скороченню),
"Розстріляне Відродження", стор. 127.

Інший поет-неоклясик, Юрий Клен, подає такі образки з тих часів:

"Поглянь: у Володимирськім Соборі
Уряджено шантан.
Тріолить у царських вратах сопрано.
Під образом Хрестителя Йоанна
хтось смокче мазарґан
і продає жидівочка в буфеті
хліб з оселедцем і черстві котлети.
. . . . . .
І топчуть ноги недокурки
в монастирях, де оселились урки.
"Безбожник" на Христа
і Богородицю карикатури нам продає . . ."
"Попіл Імперій", Твори, т. II, стор. 78.

А ось інший факт, записаний Ю. Кленом:

"І ще один великодній спогад. Не пам'ятаю вже, який рік. З нагоди свята (Великодня) влаштовано антирелігійний диспут. Театральна заля повна народу. Виступають найвидатніші промовці антирелігійної пропаганди, які пророчисто намагаються довести, що Христос ніколи не існував, що віра — забобон. Люди мовчки і уважно слухають. На диспут запрошено також і митрополита (Липківського). Останнім мав би слово сказати митрополит, але лишається десять хвилин до закриття зборів. Голова йому пропонує: — може зрезигнуєте зі свого слова, бо лишається щось із хвилин п'ять — однаково нічого не встигне сказати. — Ні, — відповідає той, — мені вистачить пів хвилини. — Митрополит сходить на трибуну, обводить очима залю і кидає врочисто і коротко: — "Христос Воскрес!" — "Воїстину Воскрес!" — майже одноголосно загула ціла заля. — "Більше мені нічого не треба!" — З цими словами він залишає трибуну." (Ю. Клен, Твори, т. III, стор. 207, 208).

РОЗДІЛ VII

"НАЦІОНАЛІСТИЧНІ УХИЛИ"

В тому часі, коли українське громадянство, користаючи з обставин, узялося до відбудови країни і піднесення культурного, національного і економічного рівня мас, в центрі Імперії, в Кремлі, відбувалися події, змісту яких не було кому зреферувати громадянству: усі представники КПбУ, які репрезентували Україну на всесоюзних конґресах партії, які до 1927 року відбувалися більш-менш реґулярно, щорічно, не були українського походження, не були пов'язані з українським громадянством до такої міри, щоб вважати потрібним чи й конечним інформувати громадянство про ті зміни, які мали місце в Кремлі.[1] З тих подій напочатку 20-х років безсумнівно найважливішою була смерть Леніна і боротьба за владу, яка розпочалася ще за його життя. Вже й в тому часі було цілковито ясно, що особистість Леніна поклала свою печать на усю російську революцію, навіть після його смерти. Але характеристика Леніна, його моральне обличчя, не вийшли з-під пера українського комуніста, які знали Леніна особисто. З багатьох характеристик Леніна, написаних тими особами, які знали його особисто, ми вибираємо тут характеристику написану В. М. Черновим:

"(Ленін твердив), що оборонець пролетаріяту повинен відкинути усякі сумніви морального характеру, якщо він має справу з ворогом. Треба доцільно ошукувати ворога, очорнювати його ім'я і це повинно бути річчю найбільш нормальною. Після кожної поразки, яка б понижуюча вона не була, (Ленін), подібно до ваньки-встаньки, схоплювався і починав усе наново. Він не мав пошани до чужих переконань, як і не мав жодної любови до свободи, яка характеризує кожний незалежний, людський творчий дух. Навпаки: в ньому було чисто азійське зрозуміння до свободи друку, слова, справедливости і думки, яку здійснює пануюча каста згідно з магометанською засадою: "якщо Александрійська бібліотека має у собі те, що є в Корані, то вона непотрібна; якщо ж вона має речі суперечні Коранові, то вона шкідлива".

---

[1] З тих українців, що були при владі і які повинні б щось знати про те, що діється в Кремлі, можна назвати тільки трьох: Затонського, Скрипника і Чубара. З них тільки Скрипник і Чубар були якийсь час в Політбюро РКПб (потім ВКПб). В Україні велику ролю відіграли комуністи Шумський, Максимович, Волобуєв, але вони не пішли по партійній лінії вище харківського центру. Загалом преса ані тоді ані тепер в СССР не має можливости безсторонньо насвітлювати події.

"Ленін був позбавлений творчого генія, але він був ясним і невтомним інтерпретатором інших мислителів; він був людиною такої вузькости думки, що його інтелігентність можна б вважати обмеженою, однак він був здібний на великість і оригінальність думки в межах тих обмежень. Його сила була в надзвичайній ясності його доказів. Він не був великим промовцем. Він часто був вульгарним і незграбним у висловлюванні своїх думок, спеціяльно в полеміці, постійно повторюючи те саме, до тавтології, але ці повторення були його силою і його системою. Це був засадничий натиск, його монотонність гіпнотизувала авдиторію. Та сама думка, повторена багато разів, проникає у свідомість людей".[2]

"Він (Ленін) ніколи не підіймався понад цей рівень, але ніколи не знижувався до рівня авдиторії. Він більше, аніж хто будь інший розумів, що натовп подібен до коня, який хоче, щоб ним керували і острожили його так, щоб він чув руку пана. Подібно Наполеонові, він думав: "спершу треба виграти війну, а потім буде видно". Ці слова він часто повторював".[3]

Належить спростувати думку деяких дослідників історії, що "прототипом, а може й надхненником Леніна був Тамерлан... або й Чинґіз-Хан".[4] Це величини цілковито неспівмірні. Чінґіз-Хан був без сумніву геніяльним в ділянці організації величезної армії і держави, які створив дослівно з нічого. Ленін генієм ніколи не був, і він не "творив з нічого": він руйнував те, що існувало. В усіх писаннях Леніна, які тепер безконечно видають і перевидають в СССР, вражає сірість і безпросвітність думки. Якщо б виелімінувати з усіх писань Леніна тавтологію думки, про яку пише Чернов, то усі "твори Леніна" можна б зредукувати до кількох невеликих книжок. В тому він був подібний до Маркса, який "вмів вияснювати найпростіші проблеми на 400 сторінках своїх творів". Проте, тавтологія думки в творах Леніна є також його системою,

---

[2] Дещо пізніше інший "великий ошуканець", Йозеф Ґеббельс, міністер пропаганди Гітлера, який несумнівно вчився від Леніна, ще більше сконкретизував ти саму думку, кажучи, що "брехня повторена сто разів, залишає в психіці мас такі самі сліди, як і правда".

[3] Для порівнання з цією характеристикою Леніна Чернова, подаємо тут, що думають сучасні українські комуністи про Леніна. Михайло Осадчий, в біографічному нарисі "Більмо", написав таке:

"...Чому ми, українські комуністи, пропагуючи скромність Леніна, не хочемо в побуті дотримуватися **цих прекрасних рис його характеру?** (підкреслення моє, Є.П.)... Він в скрутні хвилини відмовлявся від подарунків: цукру, костюмів... Він просив дати їх на утримання дитячих садків... А нас "розпихувала" по домівках обкомівська машина з "клуночками"... (М. Осадчий, "Більмо", В-во "Смолоскип", стор. 38).

[4] Цю думку послідовно перепроваджує А. Білопольський в історичній розвідці: "СССР на тлі минулого Росії", стор. 318.

про що певно докладно знають керманичі ВКПб, перевидаючи безконечно "твори Леніна": це є своєрідне "промивання мозків" масам, гіпноза мас.

Але порівнюючи Леніна з Чінґіз-Ханом і Тамерланом треба визнати, що без сумніву він мав у собі азійські первні [5] і узяв від азійських володарів засадничу ідею керування державою: фізичний терор.[6]

Якщо узяти під увагу характеристику Леніна, подану багатьма його сучасниками, то це не був складний, "софістичний" характер, а радше "Пуґачов з університетською освітою", появу якого на коні російської історії передбачали різні дослідники російської традиції, і саме тому ледве чи хтось з його найближчого оточення зрозумів його докладно, зокрема ж він залишився цілковито незрозумілим для "інтелектів партії": Троцького, Бухаріна, Рикова, Зінов'єва. Але серед оточення Леніна була одна людина, яка його докладно зрозуміла і сприйняла до серця усі "ленінські" засади, використовуючи їх цілковито: цією людиною був Йосиф Джуґашвілі-Сталін. Він зрозумів Леніна тому, що не був "зігнилим інтеліґентом", хоч він не був і бунтівником, як Пуґачов: він був радше тим, що американські фільмові продуценти винайшли в постаті "Ґодфадера", "кума" кримінального світу, але кума, з яким рахуються усі сильні світу цього.

Українські комуністи, на превеликий жаль, не зрозуміли ані тоді, ані пізніше ані "Великого Пуґачова", ані "Великого Кума", Сталіна. Вони прямували до власної загибелі і вели націю до такої катастрофи, якої Україна не зазнала від часу татарської навали.

Ще за свого життя, 17 травня 1922 року Ленін впровадив в карний кодекс РСФСР "власну" статтю: §58, яка стала на довший час основою совєтського "правосуддя". Пересилаючи проєкт цього закону наркомові юстиції РСФСР Курському Ленін писав:

> "В доповнення до нашої розмови посилаю Вам шкіц додаткового параґрафу (§58) карного кодексу. Засаднича думка, сподіваюсь, є ясною: відверто поставити наше принципове і політичне правдиве (а не тільки вузько-правниче) становище, мотивуючи суть і виправдання терору, його необхідність, його розміри. Суд повинен не усувати терор, а встановляти його правно".[7]

---

[5] Див. про це: Розділ , стор. 8, прим. 5.
[6] Див. про це: Розділ III, стор. 47, прим. 8.
[7] Ленін: "Твори", том XXVII, стор. 297.

Судівництво не було офіційно передане союзному урядові СССР на підставі "союзного" договору, і тому кожна республіка мала б встановляти свої власні закони. Тим не менше, §58 був зобов'язуючим на терені цілого СССР з тим лише, що в УССР його було скопійовано як § 54. Дещо пізніше, вже за часів Сталіна, § 58 (в УССР § 54) було поширено в тому напрямі, що кожного громадянина СССР можна було вигідно "підтягнути під відповідну "букву закону". Так постали "букви": АСА "Анти-Совєтська Агітація"; КРД — "Контр-Революційна Діяльність"; КРТД — "Контр-Революційна Троцькістська Діяльність"; ПШ —"Підозра у шпигунстві"; СВПШ — "Связі Вєдущіє к подозрєнію в Шпіонаже"; КРМ — "Контр-Революційне Мислення"; ВАС — "Виношування Антисовєтських Настроїв"; СОЕ — "Соціяльно Опасний Елемент"; ПД — "Преступная Деятельность"; ЧС — "Член Сім'ї (Родини).[8]

§ 58(54) повинен був дати українському громадянству вказівку в тому напрямі, що влада хоче узаконити своє беззаконня, бо ж на підставі цього параґрафу можна було підтягнути під "відповідну букву" абсолютно усіх. Але зміст цього закону і "букви" не були відомі громадянству, тому що в Совєтському Союзі Денник Законів не є доступний усьому громадянству, і схвалення відповідних законів не оголошується в пресі. Закони відомі є тільки представникам "совєтської юстиції", про що мова буде далі. Українському громадянству ці "букви" були куди більш небезпечні, аніж громадянам інших республік, тому що українці не були виключними мешканцями на території України і поруч з українцями існували значні меншини, головно росіяни і жиди, які у своїй величезній більшості відразу, від початку національної революції, поставилися пристрасно-вороже до українського визвольного руху. В 1914 році росіяни становили 10.5%, а жиди 7% населення України. Цей відсоток в містах був далеко більшим на некористь українців, і він почав щойно поволі збільшуватися у відношенню до українського населення міст наслідком обставин, які виганяли українське населення села і примушували його йти до міста. Тут подаємо відсоток українського населення деяких міст України в 1923, 1926 і 1933 роках:[9]

---

[8] В розшифровуванню цих "букв" ми мусіли вживати українсько-російського воліяпіку, тому що, українізуючи їх, вони втратили б свій зміст. Нам не довелося бачити офіційну "українізовану" версію §58 (54) з усіма "буквами".

[9] "Правда", 2 грудня 1933 року.

Міста: Роки:	1923	1926	1933
Сталіно (Донецьк):	7 %	26 %	31 %
Запоріжжя:	28 "	47 "	56 "
Ворошиловград:	21 "	43 "	60 "
Дніпропетровськ:	16 "	36 "	60 "
Харків:	38 "	38 "	50 "

В 1926 році національний склад населення міст усієї України представляється так (в тисячах):

Українців	2.536.5
Росіян	1.343.7
Жидів	1.218.6
Інших	233.1
Невідомих	6.9
Разом	5.359.2

В добі Центральної Ради уряд УНР хотів розв'язати проблему національних меншин в Україні, призначаючи генеральних секретарів для кожної з важливіших меншин: росіян, жидів, поляків. Проте, це потягнення уряду УАР залишилося без найменшого признання з боку тих меншин: росіяни були і хотіли залишитися пануючою нацією; жиди сподівалися (і фактично мали) на початку революції далеко більший голос у творенні нової Совєтської Імперії,[10] аніж це відповідало їхній кількості: вони не могли сподіватися таких децидуючих впливів в УНР. Поляки тепер оглядалися на відроджену Річпосполиту і сподівалися в Україні бути децидуючим фактором у здійсненню своїх відвічних мрій: Польщі "від моря до моря". Українці програли війну за національне визволення і мусіли, силою факту, опинитися в положенню побитої нації: "горе побитим!" Українці в рядах комуністичної партії (головно укапісти і боротьбисти) намагалися змінити цей стан речей, здебільшого безуспішно і вони, як знаємо, були "вичищені" з партії або "конформувалися" до тої міри, що діяли на шкоду власному народові. Так чи інакше, але москвофільські елементи в партії були в положенні "пануючої нації", "переможців", які мали здійснювати клич "горе побитим". Партія стала у своїй величезній більшості по стороні "пануючої нації", або радше, партія була діючим раменем тієї "пануючої нації" і в тому випадку марксисти-комуністи йшли поруч колишніх чорносотенців із "Союза Русского Народа",

[10] Див. цей розділ, стор. 134, прим. 12, 13.

з москвофільським духовенством, чорносотенним царським царським чиновництвом проти "буржуазного націоналізму", "петлюрівщини", "фашизму", усіх тих титулів, що без розбору були приклеювані українцям тією дивовижною коаліцією крайнє правих і крайнє лівих елементів. Або ж можна тут добачати і іншу тактику: чорносотенні елементи, які нещодавно боролися за "єдину-неділиму" Росію, знайшли тепер безпечний спосіб маскуватися тією самою ідеєю: досить було мати в кишені партійний квиток, щоб цілковито безпечно нищити "петлюрівщину". Присутність царських старшин в рядах Червоної Армії, як Брусілова, Тугачевського і багатьох інших була не випадковою, а доцільною акцією лівих і правих елементів для рятунку цілости Імперії. Боротьба українського громадянства з тією дивовижною коаліцією оборонців цілости Імперії заслонила тому громадянству дійсне обличчя комунізму, яке було більш небезпечним, аніж тільки самий "російський імперіялізм", але саме російський імперіялізм став для усієї української політики єдиною метою для поборення, заслоняючи усі інші антиморальні і антисоціяльні сторінки комунізму і марксизму.

Революція не зм'якшила міжнаціонального тертя в Імперії: вона його загострила. Але в цій боротьбі був і інший, новий і небезпечний момент, якого не відразу завважили українці і новітні малороси. В царській Імперії малоросійство було вигідною етикеткою для службової кар'єри багатьом малоросам; Гоголь був найкращим прикладом цього. Можна було додавати або й не додавати до прізвища на "ко" забезпечуючу букву "в", щоб йти по драбині службової кар'єри і в царській службі були десятки тисяч "енків", "овських", "уків", яких російське громадянство приймало може не як абсолютно рівних, але принаймні як цікавих і екзотичних "хохлів" чи "малоросів". Тепер, за більшовицької дійсности, "петлюрівцями" можна було охрестити кожного українця або "малороса" і петлюрівщина не означала цікавої екзотики, але "білет в один бік", на заслання. Адже українці доказали фактом існування Української Народньої Республіки свою зрадницьку настанову супроти "родіни" і "малороси" в часі національної революції за одну ніч ставали українцями. То чи ж їм можна було тепер вірити, навіть, якщо вони маскувалися партійними квитками? Їх треба було, якщо не знищити, то здесяткувати до такої міри, щоб вони забули на кілька століть свою "мазепинську крамолу".

У великій пригоді росіянам у їхній боротьбі з українством стали русофільські жидівські елементи. До революції жиди мусіли жити в Імперії тільки в "чертє осєдлості", тобто

в Україні чи Білорусі.[11] Тепер вони кинулися "завойовувати Імперію", вбачаючи для себе необмежені можливості для свого комерційного хисту в межах "необ'ятної родіни".[12] Український національний рух був виразно тому на перешкоді. Але російська "чорна сотня", яка знайшлася тепер в рядах комуністичної партії, надзвичайно втішилася з того несподіваного союзника: адже ж тепер можна було винищувати українську націю чужими руками і при цій нагоді на довший час побудувати прірву поміж українським і жидівським громадянством. Вбивство Симона Петлюри на вулиці Парижу руками Шльоми Шварцбарта, було без сумніву "геніяльним потягненням" партії і чорної сотні в руках тієї партії. На жаль, жидівська спільнота в Україні і в цілому Світі ніколи не збагнула цього небезпечного моменту.[13]

---

[11] Саме тому більшість творців Ізраїля та ізраїльських політиків є "українського" походження.

[12] Докладна аналіза українсько-жидівських взаємовідносин є поза межами цієї праці. Багато українських дослідників спрощує цю проблему до позему не багато вищого від "Протоколів Сіонських Мудреців", або ж тверджень, що участь жидів у большевицькій революції та організації Совєтської Імперії була плянованою акцією "міжнародного жидівства", яке "керує усім Світом" і т. д. Належить відкинути такий примітивний спосіб розв'язання складних соціяльно-політичних проблем. Якщо б "світове жидівство" справді керувало цією акцією українського жидівства на початку большевицької революції, то треба б тепер обвинувачувати провідників цього жидівства в надзвичайно слабкій інтелігенції і цілковитій нездібності цих провідників до оцінки міжнародньої ситуації на довшу мету.

[13] Характерним є те, що жидівське громадянство почало шукати за "історичним виправданням" свойого антиукраїнського наставлення не в часі революції, а багато пізніше, після процесу Шварцбардта, і щойно тоді жидівські діячі висунули "вроджений український антисемітизм". Коли в 1922 році в часі перших виборів у Польщі українці і жиди спільно йшли до виборів у "Бльоку Національних Меншин", не було мови про "український антисемітизм", і щойно після процесу Шварцбардта жиди почали говорити про "вроджений український антисемітизм", починаючи від Богдана Хмельницького, от як відомий жидівський діяч, проф. Соломон Гольдельман опублікував у 1964 році статтю під наголовком "Удар по українству" ("Український Самостійник", ч. 81, травень 1964 року), в якій доказував, що відому провокаційну книжку в УССР: "Юдаїзм без прикрас" (Видання АН УССР, Київ, 1963 р.) написав Трохим Кичко не тільки на замовлення партії, але й то головно завдяки "свойому вродженому українському антисемітизмові". Проф. Гольдельман, пишучи свою статтю, очевидно не знав, що Кичко є пів-жидом (мати його є жидівкою) і тут постає цікаве питання, чи Кичко писав свою книжку під впливом свойого "вродженого українського антисемітизму", чи "вродженого жидівського антиукраїнізму"? Так чи інакше, але виступ проф. Гольдельмана є надзвичайно характерним, тим більше, що він був міністром уряду УНР в 1918 р. (Див. також відповідь у цій справі проф. Гольдельманові автора цих рядків в "Тризубі", ч. 31 за 1964 рік, Ню Йорк).

Тут варто пригадати давно забутий факт з початків большевицької рево-

Дещо пізніше, коли спільними зусиллями цієї дивовижної коаліції був зломаний хребет української нації, партія почала систематично винищувати своїх союзників в боротьбі з українською стихією і їх було винищено. Ми не знаємо напевно чи пляни Сталіна "кінцевої розв'язки" жидівського питання (подані А. Шифрином у його свідченнях перед Сенатською Комісією Привничих Справ США)[14] матимуть колись підтримку в документах ҐПУ-МВД, але ті факти, які в останніх десятиліттях мали місце в СССР, дають багато матеріялу для роздумів. Чи усі колишні союзники РКПб-ВКПб у війні проти української нації задумуються над цими фактами? Немає на це ніяких доказів.

Дослідження доби "українізації" в 20-х роках в Україні комплікує в значній мірі факт існування в той час такої контроверсійної постаті як Микола Скрипник. Якщо дії інших українських комуністів, як О. Шумський, К. Максимович і інших, які відігравали в той час значну ролю, є більш зрозумілими, то дії Скрипника дуже мало зрозумілі і ледве чи ми матимемо достатній матеріял для насвітлення цієї постаті. Спрощені пояснення, які тепер дають деякі дослідники цієї постаті,[15] що нібито Скрипник був українським комуністом і потріотом, який намагався врятувати в тих обставинах то, що можна було врятувати, є затемненням історичних фактів. Тут робимо спробу підкреслення "темних місць" з біографії Скрипника, промовчуваних усіма дослідниками цієї постаті.

Скрипник, як відомо, належав до Української Студентської Громади в Петербурзі, факт, який він сам промовчує у своїй біографії. Двох українських відомих діячів, Д. Дорошенко і О. Лотоцький згадують про це у своїх спогадах так:

люції: 30 серпня 1918 року на вулиці Петрограду, був забитий Моїсей Уріцкий, тодішній голова Петроградського ЧК. Атентатчик, Каннеґіссер, був арештований того самого дня і на слідстві він подав як причину свойого атентату, крім особистих мотивів (його особистий приятель, Перльцвайґ, був розстріляний ЧК), також те, що, на його думку, забагато жидів є серед большевицьких провідників, зокрема в ЧК, що несумнівно стягне ненависть мас на жидівську націю. Каннеґіссер був сам жидом, старшиною Червоної Армії і поетом.

[14] "Переслухання... Правничої Комісії США: Табори Праці в СССР", свідчення Аврама Шифрина 1 лютого 1973 р., стор. 32, Стенографічний звіт, видання Уряду США, Вашінґтон, 1973 р.

[15] Тут маємо на думці книжку Ів. Кошелівця: "Микола Скрипник", хоч те саме пояснення "патріотизму" М. Скрипника можна знайти і у багатьох інших дослідників цієї постаті.

"Студент-технолог Микола Скрипник активно проводив разом з братом Олександром пропаґанду серед робітників. Року 1902, коли він був вже на другому курсі, його разом з Ів. Трубою заслано на Сибір. Громада опікувалася ними на засланні, посилаючи їм гроші та все потрібне. Але вже за два чи три місяці Труба повідомив Громаду, щоб вона не турбувалась Скрипником, бо він має вже іншу опіку — до українства не признається".[16]

Той самий епізод насвітлений в автобіографії Скрипника цілком інакше:

"...на початку 1902 року мене заарештовано за підготовку демонстрації й скоро вислано на 5 років до Якутського краю. На шляху, в Красноярську, Хейсим, лікар, що навідувався до тюрми (теперішній меншовик, а тоді іскровець) передав мені повідомлення, що мене притягають до справи "Іскри", і я вирішив втекти. Але втекти пощастило лише за Іркутськом, на шляху до Лени. В партії разом зі мною йшли тоді Урицький, Дзержинський, Лалянц, а також московські студенти, майбутні видатні меншовики і есери: Церетелі, Будилович, Ховрін і інші".[17]

Тобто, на підставі автобіографії, Скрипник на засланні цілком не був, а був лише в "етапі" і з етапу втік. Про свого найближчого товариша з Української Студентської Громади Ів. Трубу він цілком не згадує. Очевидно, Скрипник не має ніякої причини хвалитися своєю приналежністю до Української Студентської Громади в Петербурзі, як також і до Революційної Української Партії (РУП) та своєю діяльністю на засланні і тому він вирішив вимазати ці "дрібниці" зі своєї автобіографії.

Інший промовчуваний факт з біографії Скрипника, це те, що він на становищі наркома України активно саботував міжнародню допомогу голодуючим в 1921/22 роках і, практично, вигнав представників АРА Гачісона і Ґольдера.[18]

Цілковито промовчано чи сфальшовано в біографіях Скрипника його "опальне" положення після повороту з Та-

---

[16] Ол. Лотоцький: "Сторінки минулого", Частина II, стор. 94.

[17] М. Скрипник: "Моя автобіографія" (як подана в книжці Ів. Кошелівця: "Микола Скрипник", стор. 263, 263). Правдивість цих інформацій, поданих в автобіографії Скрипником, насуває поважні сумніви: якщо б Скрипника "притягали до справи "Іскри" (большевицького часопису), то його напевно не висилали б на заслання, а тримали б у Петербурзі до часу закінчення слідства або й справи "Іскри". Тут, очевидно, Скрипник у своїй автобіографії хотів відразу показатися "старим большевиком", "іскровцем", перед большевицькою владою.

[18] Див. розділ IV, стор. 79 до 82.

ганрогу в Москву [19] і його діяльність на становищі заступника голови всеросійського ЧК Дзержинського в Москві. Але можна погодитися в тому, що коли він в 1919 році повернувся в Україну на становище "наркомюста" — він був уже вишколеним і випробуваним чекістом і в тому характері він мав діяти в Україні. На Заході опубліковано лише декілька документів з його діяльности в той час. З них можна згадати: обіжник в справі і розкладу УАПЦ;[20] розпорядження з липня 1923 року по усіх районних виконавчих комітетах в справі систематичноего "розселення" "спец-резидентів" ОҐПУ, такого змісту:

"Абсолютно секретно (переклад з російського):

Цими днями ми командируємо в кожний район Райрезидента ОҐПУ. В зв'язку з тим, що наші резиденти матимуть становище офіційних співробітників ОҐПУ, просимо вас особисто створити необхідні передумови для їхньої засекреченої роботи. Окрвідділ вважає, що для цілковитої конспірації у своїй праці райрезидент повинен мати якусь працю (тільки для виду), без зарплати, в якихнебудь підпорядкованих вам установах району (наприклад, помічник страхового аґента, помічник статистаетномолога райвиконкому і т. ін.). В кожному разі резидент повинен бути забезпечений такою працею, яка дозволяла б йому їздити по району..." [21]

Обіжник в справі "соціяльно-чужих елементів" з лютого 1924 р.[22] Обіжник в справі мобілізації усіх колишніх чекістів з травня 1925 року, (переклад з російського) :[23]

---

[19] Перебування Скрипника в часі від повороту в Москву після Таганрозької конференції, в травні 1918 р., до повороту в Україну в 1919 р. невияснене. Згідно з одними відомостями, він у тому часі (перед призначенаям до всеросійського ЧК) мав бути в Пензі, керуючи акцією пацифікації селянського повстання; згідно з іншими інформаціями, він був в Гомелі, організуючи протигетьманське повстання в Україні; в офіційній совєтській біографії подано, що він у тому часі (від травня до липня 1918 р.) "очолював організаційне бюро по скликанню першого з'їзду КПбУ" (Борис Левицький: "Сталінський терор 30-х років", Розділ "Визначні діячі КПбУ", стор. 374, 375). Врешті, він сам згадує, що:

"В другій половині 1918 р. завідував я, як член колегії ВЧК, боротьбою з контрреволюцією, а з листопада 1919 р. до квітня 1920 р. я був начальником особливого відділу Південно-Східнього і Кавказького фронту . . ." ("Коммунист", ч. 296 за 28 грудня 1927 р.).

Ледве чи якась з тих поданих тут версій заслуговує на увагу, і можна лише відмітити, що, правдоподібно, в тому часі М. Скрипник був на найгірших і найбрудніших роботах ЧК.

[20] Див. розділ VI, стор. 117, 118.

[21] П. С. Лихо: "Советськая власть на местах", "Український Збірник", книга 8, стор. 135.

[22] Див. Розділ XI, стор. 249-251.

[23] П. С. Лихо, як вище, стор. 146.

"Абсолютно секретно. Державна поштограма. Згідно з розпорядком голови ОГПУ СССР, Ф. З. Дзержинського, усі звільнені в свій час після реорганізації ВЧК її бувші співпрацівники, повинні вийти із запасу і повернутися на працю в ОГПУ. Тому пропонуємо Р.Р.[24] встановити присутність в їхніх районах бувших співпрацівників ВЧК і поіменні списки їх переслати негайно в Окрвідділ на ім'я уповноваженого П.П. ОГПУ".[24]

Якщо зібрати усі ці факти докупи, то ледве чи характеристика особи Скрипника і усієї його діяльности в Україні підлягає якому небудь сумнівові. У поборюванні української "крамоли" Скрипник, на становищі "наркомюста", мусів виступати і активно поборювати колишніх укапістів (як Максимович), або боротьбістів (як Шумський), які в большевицькій дійсності намагалися знайти якийсь ґрунт для своєї діяльности. Можливо, що українські комуністи сподівалися певної прихильности від Скрипника в їхній праці, але ледве чи вони знали тоді, що він приїхав в Україну, як вишколений і випробуваний чекіст і він вважав, що "немає такої жорстокости, яка не була б виправдана великими ідеалами революції".[25]

Вже в Україні, після проголошення НЕПу, Скрипник, на наказ з Москви, реорганізував ЧК на ОГПУ і це було нібито "наслідком переходу до мирного будівництва", хоч Скрипник був іншої думки про цю реорганізацію і писав про це:

"Замість ЧК стало ГПУ, апарат політичного розшуку і розвідки з його новими, витонченими і поліпшеними методами... Ті самі завдання лишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього заполонює наші душі... Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти пролетаріяту — це ми маємо чинити ще й далі".[26]

Інший дослідник діяльности Скрипника в тому часі пише:

"Наркомюст (Скрипник) залишив на провідних посадах судової системи здебільшого старих трибуналістів і чекістів — людей низької культури, але жорстоких виконавців волі партії".[27]

В таких умовах в Україні почалась т. зв. доба "українізації". Очевидно, дослідникам тієї доби завжди насуватиметься

---

[24] Р.Р. — Райрезидент — секретні працівники ОГПУ в районах; П.П. — Повноправні представники ОГПУ в центрі району.

[25] Ів. Кошелівець: "Микола Скрипник", стор. 58.

[26] Там само, стор. 59.

[27] "Комуніст", 11 лютого 1923 р., "Скрипник М.".

питання, чому большевики, при наявности величезної опозиції проти українізації в середині партії, все ж таки допустили в тому часі полегші для українського громадянства? Чи було це концесією партії супроти українців, чи лише підступом для виявлення найбільш активного українського елементу, щоб в слушний час знищити цей актив? Щоб відповісти на ці питання, треба пам'ятати про положення в Кремлі в той час, коли відбувалася завзята, не на життя, а на смерть боротьба за спадщину Леніна, про що вже було згадано. Сталін в критичні моменти завжди виявляв велику контролю свого характеру і так, як він винищував своїх особистих ворогів "одного по одному", використовуючи одних проти інших, так в керівництві імперією він вичікував на зміцнення своєї центральної влади для остаточної ліквідації українського націоналізму, незалежно від того, що його партнери в боротьбі за владу відразу вказували йому на небезпеку цього націоналізму.

Під час українізації большевиками велась і далеко не була ще закінчена боротьба за завоювання Середньої Азії, де щойно частинно в 1925 році було ліквідоване повстання т. зв. "Басмачів", але ціною цілковитої руїни народнього господарства, бо ж найменше 200.000 осіб населення Танджикістану, головного осідку Басмачів, втекло в Афґаністан, залишаючи за собою "дике поле" народнього господарства, яке треба було відбудовувати наново. В той же час повстання проти большевиків в Україні ще не були закінчені і ми маємо документ з 1924 року, в якому стверджується присутність українських повстанських рухів.

"Абсолютно секретне (переклад з російського). ОГПУ-СССР невдоволене фактами присутности в Україні партизансько-бандитських груп. Уряд ставить перед ОГПУ категоричну вимогу протягом 1925 року ліквідувати цілковито бандитизм та терористичну діяльність в Україні. Для цього намічено деякі заходи, і дещо з них доводимо до вашого відома.

1. При деяких окрвідділах України створено бойові групи ГПУ для боротьби з бандитизмом.

2. Перед початком цієї акції окрвідділи зобов'язані розробити оперативні пляни для проведення активних операцій по ліквідації банд з розрахунком притягнення в тих операціях: місцевих органів міліції, комуністів, комсомольців і актив КНС.[82]

3. Окрвідділи повинні до того часу мати на місцях абсолютно точні агентурні відомості про місця переховування бандитів, про їхні зв'язки, озброєння і кількісний стан.

---

[28] КНС — Комітет Незаможних Селян, т. зв. "Комнезам".

4. Агентурну сітку окрвідділів належить переставити виключно на цю працю з тим, щоб ані одне питання в цій справі не випало з уваги ГПУ.
5. ОГПУ ставить це питання перед окрвідділами просто: ми повинні знати про діяльність бандитів і ліквідувати бандитизм без залишків. Всі ці потягнення є вимогою часу і цього відповідального моменту. Тому пропонуємо негайно подати в окрвідділ ваші завваги щодо порушеного питання".[29]

В таких обставинах не було мови про те, щоб Сталін міг після смерти Леніна в 1924 році виступити відкрито проти "українського буржуазного націоналізму" і він волів застосовувати тактику "цукорка і батога", тобто попускати українцям і карати їх за "націоналістичні ухили". Певно цієї тактики тоді не зрізумів ніхто, включно зі Скрипником, який виконував в той час функції спершу наркомюста, а потім після усунення Шумського в 1927 році, комісара народньої освіти. Але реалізацію політики цієї "подвійної гри" Сталін не міг доручити нікому з українських комуністів, яким він не довіряв, а він доручив цю справу своєму відпоручникові Лазареві Каґановичу, який приїхав в Україну в 1925 році на становище генерального секретаря КПбУ.

Першим завданням Каґановича в Україні було ліквідувати Шумського, в тому часі найбільш популярного українського комуніста при владі. Конфлікт поміж Каґановичем і Шумським мав також прикмети особистої ривалізації і до цього часу не вияснений. Частина дослідників (І. Майстренко, В. Голуб) є тої думки, що Шумський висунув офіційно думку, щоб секретарем КПбУ був хтось з членів партії України, тобто українець. Він мав також висунути думку, щоб це становище зайняв В. Чубар, який в той час був головою Совнаркому, а на становище голови Совнаркому мав би прийти Г. Гринько. (Скрипника в цій пропозиції не згадано, що вказує на ривалізацію чи й ворогування поміж Скрипником і Шумським.)[30] Це мало б іти по лінії передсмертних доручень Леніна, який рекомендував "націоналізацію" партій в республіках і призначення на чолові становища в тих республіках "націоналів". Але це твердження не покривається з чужинецькими дослідниками, які звертають увагу на те, що саме в творах Сталіна є згадка про призначення замість Каґано-

---

[29] П. С. Лихо: "Советськая Власть на местах", "Український Збірник", книга 8, стор. 143.

[30] Ів. Майстренко: "Сторінки з історії Комуністичної Партії України", частина II, стор. 39. Подаючи цю версію про ідею Шумського, Майстренко однак її не удокументовує.

вича — Чубара, хоч не є ясним, чому він, нібито маючи цю ідею, не реалізував її відразу, а вирядив в Україну Каґановича.[31] Логічним припущенням в тому випадку є те, що Сталін не довіряв українським комуністам і вирядив Каґановича в Україну без жодних намірів про призначення Чубара, а потім вписав до своїх "творів" чужу (Шумського) ідею про призначення Чубара-Гринька, як свою власну, щоб показати себе "справедливим".

Каґанович прибув в Україну в травні 1925 року і був відкликаний в Москву щойно в липні 1928 року і тоді на його місце був призначений "український поляк" С. Косіор, а Бухарин з того приводу казав, що "Сталін купив собі українців, призначуючи Косіора".[32] Але протягом тих трьох років свого урядування Каґанович, власне, "проводив українізацію", хоч знайшов спосіб, щоб знищити не тільки Шумського, але й розбити українських комуністів, а саме, він використав виступ в тому часі найбільш контроверсійної постаті того часу: Миколи Хвильового.

М. Хвильовий (Фітільов) був українцем тільки по материній лінії. Його батько, вчитель церковно-приходської школи Григорій Олексійович, був здеклясованим московським дворянином, який покинув Росію і прийшов в Україну, спершу вчитися в Харківському університеті, якого однак не закінчив, а пізніше вчителювати на селі. Мати Хвильового, Єлизавета Тарасенко, знову ж таки "буржуйського" походження, була донькою управителя маєтком Л. Кенінґа. Родина Фітільових мала 5 дітей, з яких Микола був найстаршим. Але їхнє родинне життя не ладилося і остаточно мати з дітьми покинула чоловіка і пішла до своєї сестри, що була заміжня за поміщиком Смаковським в с. Зубівка, Богодухівського повіту, а згодом, діставши працю вчительки, з родиною проживала в с. Чернеччина і в с. Дем'янівка біля Диканьки на Полтавщині, де була побудована земська школа. Освіта Миколи Фітільова обмежилася до 5 кляс гімназії, але під час війни він закінчив Чугуївську військову школу з титулом

---

[31] Роберт Конквест: "Великий терор", стор. 345: удокументовано на підставі: Сталін: "Твори", том VII, стор. 149, 150.

[32] Там само, стор. 345. Станіслав Косіор не був чисто польського роду: він народився в 1889 р. в містечку Венґрово, на Підляшші (тоді Сельцівської губернії), "калакутському" терені, але пізніше працював робітником Донецько-Юрієвської сталеварні і тут він вступив до РСДРП. Аж до часу свойого заслання в Іркутську область в Сибірі в 1915 р. він був "меншевиком" і щойно на засланні він пристав до большевиків. Його приналежність до "меншевицької" фракції певно була причиною його пізнішого знищення.

підпоручника.[33] Деякі біографи Хвильового суґерують, що в часі війни він був "співчуваючим" партії соціял-революціонерів, але доказів на це немає. В Богодухові він співпрацював з тими, що творили раду солдатських і селянських депутатів, хоч в тому часі ця рада не мала большевицької закраски. В часі панування гетьмана Скоропадського Фітільов пристав до невеликого партизанського загону, який організував в Богодухівському повіті Тимофій Пушкар, український есер. Цей відділ ставив спротив усім окупантським частинам, які конфіскували збіжжя у селян. Коли в Україні вибухло протигетьманське повстання Директорії УНР, відділ Пушкара перейшов під командування військ УНР, але сам Пушкар відійшов від командування повстанським відділом і команду перейняв Фітільов. Коли з початком січня 1919 року на Харківщину почали наступати большевики, відділ Фітільова відійшов перед наступом червоних до села Рублівки і тут у Фітільова сталася "засаднича зміна переконань": він вирішив пристати до большевиків, тобто зрадити УНР. Бажаючи певно вислужитися большевикам і виправдати свою попередню поведінку, він наказав своїм козакам переймати втікачів перед большевицькою навалою і забирати в них майно, головно харчі (які були тоді у великій ціні). Це спричинило скаргу втікачів до команди військ УНР і відділ військ УНР оточив вночі партизан Фітільова в с. Рублівка, арештував Фітільова та двох його помічників. Їх доставили на станцію Скороходово, де тоді стояло командування військ УНР. По дорозі до Скороходова Фітільов, не сподіваючись нічого доброго з конфронтації з командуванням військ УНР, вирішив втекти і це йому пощастило завдяки його малому ростові і вечірній млі, але двох його козаків було застрелено під час втечі. Цей момент остаточно задецидував про "політичну приналежність" Фітільова: він їде до Богодухова, яке вже було в руках большевиків, вступає в комуністичну партію та отримує призначення помічника військового політичного комісара.

Неможливо без дальшої документації вияснити, як так сталося, що большевицькі розвідчі органи відразу "пробачили" Фітільову його безсумнівне "буржуйське" походження,

---

[33] В царській Росії було засаднично два типи військових шкіл: "Юнкерські Училища", що були "плебейською школою", для "всіх" і "Военние Училища", що були засаднично аристократичними, дворянськими школами. Фітільов, очевидно, закінчив тимчасовий (короткотерміновий) курс старшин, призначених для війни, тим не менше, сеґреґацію при виборі кандидатів до шкіл на "плебеїв" і "дворян" перепроваджувано також в часі війни дуже старанно. Це напевно було докладно відомим большевицьким органам "юстиції", як ЧК, ГПУ і т. д.

аристократичне виховання, закінчення старшинської дворянської школи, врешті, його збройну акцію проти большевиків і призначили заступником політичного комісара Червоної Армії. Дальша військова кар'єра Фітільова не тільки не вияснює, але затемнює його біографію.

Писати Фітільов почав ще в 1920 році під псевдонімом Стефан Король і перші його літературні спроби були віршовані (поема "В електричний вік" — 1921 р., збірка поезій "Молодість", 1921 р.) і ті віршовані спроби вважаються невдалими. Дещо пізніше він розпочав свої спроби в новелях, які вже писав під псевдонімом Хвильовий і які вважаються успішними. Хвильовий, однак, не був засадничо ані письменником-поетом, ані новелістом, а журналістом-полемістом, і саме в цій ділянці він зробився "славним". В 1924 році він розпочав "літературну полеміку", в яку вплів чисто політичні моменти. Питанням, яке він порушував в полеміці, було: "Европа, чи Просвіта?", і він відповів "Европа", тобто виступав проти просвітянщини і проти усіх тих "просвітян", які "на сьомому році революції зробилися революційніші від самого Леніна і тепер виступають з "червоними" фразами під прізвищами якогось "ця" чи "енка".[34] Разом з тим він висміював "російського міщанина, якому в печінках сидить оця українізація, який мріє про "вольний ґород Одесу", який зі "скрежетом зубовним" "вивчає цей собачий язик" і кричить в Москву: "гвалт! Рятуйте, хто в Бога вірує!", який почуває, що губить під собою ґрунт, і який по суті є не меншим (коли не більшим) внутрішнім ворогом революції від автокефально-столипінського елементу".[35] Врешті, Хвильовий кинув клич "геть від Москви!" В "Літературній дискусії" взяли участь крім Хвильового його прихильники з "Вапліте" ("Вільна Академія Пролетарської Літератури" — див. про це розділ XI: "Інженери людських душ"), а також і представники інших літературних організацій: київський "Марс" ("Майстерня Революційного Слова"): Борис Антоненко-Давидович, Михайло Івченко, Григорій Косинка, Валеріян Підмогильний, Євген Плужник, Дмитро Фальківський, Іван Багряний, Тодось Осьмачка і інші. Дискусія ця втягнула також групу неоклясиків, на чолі з професором Київського університету Миколою Зеровим, Михайлом Драй-Хмарою, Павлом Филиповичем і іншими. Неможливо ані підтвердити, ані заперечити думку деяких дослідників минулого, що цю дискусію розпо-

---

[34] М. Хвильовий: "Камо грядеши", уривки з памфлетів, "Документи українського комунізму", стор. 95.

[35] Там само, стор. 122.

чав Хвильовий на наказ партії, або радше "органів юстиції" з метою виявлення настроїв письменників чи й усього громадянства, але годі тепер заперечити той факт, що ця дискусія мала радше неґативний, а то й катастрофічний вплив на розвиток подій і була несумнівно поважним чинником тих "органів" в боротьбі з "націоналістичними ухилами" усього громадянства і винищенням того громадянства.

Дискусія вийшла поза кордони України: Сталін вирішив включитися в цю дискусію, щоб "дати вказівку органам юстиції використати її в боротьбі з буржуазним націоналізмом". В листі до Л. Каґановича він написав:

"В той час, коли західньо-европейські пролетарські кляси і їхні комуністичні партії повні любови до Москви, цитаделі міжнароднього революційного руху, в час, коли західньо-европейський пролетаріят із захопленням дивиться на прапор, що повіває над Москвою, український комуніст Хвильовий не має нічого сказати на користь Москви, як тільки закликати українських діячів тікати якомога швидше від Москви".[36]

Цей лист не був у свій час опублікований в пресі, але він безсумнівно дав "напрямні" Каґановичу і він в повній мірі використав момент і звернувся до Шумського, під контролею якого були усі літературні організації, із запитом, що він думає про Хвильового. Шумський був в клопоті: крім формальної відповідальности за діяльність підлеглих йому літературних товариств, виглядало так, що він, нарком освіти, не знає, що в нього робиться і щойно секретар КПбУ звернув на це йому увагу. Крім того, Шумський розраховував на підтримку українського громадянства: він бо перший з урядових кіл розпочав українізацію. В яких рямцях треба було тримати засяг "вільної дискусії" в пресі в справі українізації, Шумський певно таки не знав. Тепер він був "між Сцилою і Харибдою" і так можна інтерпретувати його відповідь на закиди в справі "націоналістичного ухилу" на засіданні політбюра ЦК КПбУ, 12 травня 1926 р.:

"Я заявляю, що в мене, крім боротьби за клясове і національне визволення робітничої кляси у спілці з селянством, жодних інших не було традицій і від цього на протязі всієї моєї революційної діяльности, починаючи від року 1920, я ні на йоту не відступив. Від нічого з мойого минулого я не відрікся, бо вважаю, що боровся так, як належало большевикові-ленінцеві в умовах української дійсности, хоч я тоді ще в партії Леніна не був. Я від свого минулого не маю наміру відрікатись, а

[36] Й. Сталін: "Твори", том VIII, стор. 149-154.

навпаки, я гордий своїм минулим, бо в ньому немає нічого такого, що було б недостойним революціонера-большевика. З перших днів революції і тепер я є українським большевиком".[37]

Але Каґанович використав момент і примусив інших українських большевиків, в першу чергу Скрипника, висловитися проти Шумського. Скрипник завжди пробував "тримати лінію партії", в зиґзаґах якої він не завжди орієнтувався з уваги на свою "загрузлість на провінції", в Україні, але у випадку Шумського він інтуїтивно відчув ту "лінію" і став по стороні Сталіна-Каґановича проти Шумського.

До "націоналістичних ухилів" спровокованих "літературною дискусією", долучились події чисто політичного характеру, а саме, становище українців в Західній Україні. Події в Україні, українізація, виступ Шумського тощо все це знайшло широкий відгомін серед політичних партій Західньої України. В 1927 році закінчувалась каденція першої української парляментарної репрезентації в польському Соймі з виборів 1922 року. Ці вибори, що були без сумніву великою перемогою українців в Польщі, пройшли під маркою "Бльоку Національних Меншин", в якому брали участь усі національні меншини Річипосполитої, в тому поруч з українцями і білорусами також німці, жиди, росіяни. Українці в 1922 році йшли одностайно без партійної диференціяції. Вибори 1922 року були збойкотовані українцями Галичини, тому що вони вважали, що справа приналежности Галичини до Польщі не є остаточно вирішена міжнародніми чинниками. Щойно рішенням Ради Амбасадорів в 1923 році Галичина **умовно** була віддана під польську адміністрацію і наслідком того українці Галичини в 1927 році вперше взяли участь у виборах до Сойму. Це зміцнювало загальну позицію українців в Польщі, але розбивало їх внутрішньо, тому що в Галичині вже від давніших часів діяли політичні партії, з них найвожливіші УНДО (Українське Національно-Демократичне Об'єднання) і УРДП (Українська Радикально-Демократична Партія) з ідеологічних мотивів не могли йти до виборів спільно. УНДО, беручи приклад з виборів 1922 року, намагалося створити Бльок Національних Меншин, але це було бозуспішним на Волині, Поліссю, Холмщині і Підляшші, де УНДО і інші галицькі партії не мали ґрунту. Ліві соціялістичні партії Західньої України створили окрему соціялістичну партію: "Сельроб" (Селянсько-Робітниче Об'єднання), в якому "ліві" і "праві" соціялісти намагалися знайти спільну мову, або принаймні вико-

[37] Є. М. Галушко: "Нариси історії КПбУ" (1919-1928), стор. 234.

ристати вибори до Сойму. "Сельроб" засадничо програв вибори і тоді в партії позначився розлам на "правих" і "лівих". "Ліві" пішли за вказівками КПЗУ (Комуністичної Партії Західньої України); "праві" орієнтувалися на "національний соціялізм" і тут ім'я Шумського відігравало значну ролю. "Національний соціялізм" в тому часі визначено, як "шумськізм". "Сельроб" розбився на "лівицю" і "правицю" і КПбУ, яка сподівалася зробити з "Сельробу" підбудівку КПЗУ, обвинувачувала Шумського за це розбиття.

Коли на засіданні ЦК КПбУ доручено було Скрипникові заатакувати Шумського за "націоналістичні ухили", він вповні пішов по лінії партії і сказав, що Шумський прийшов до КПбУ з іншої партії, відмінної від КПбУ, яку можна назвати "українським збоченням". В 1920 році, перед вступом до КПбУ, казав Скрипник, Шумський мав характеризувати КПбУ як "партію окупантів". Тепер "українським збоченням" в КПЗУ і в КПбУ керує Шумський. Врешті, твердив Скрипник:

> "Не знайшовши ґрунту на терені України, в лавах нашої партії, тов. Шумський спробував знайти ґрунт і підтримку в лавах іншої комуністичної партії — КПЗУ... Ми мали виступ члена політбюро КПЗУ — тов. Максимовича. Він заявив, що питання Шумського не є лише питанням КПбУ і що його відрядження з терену Великої України до РСФСР має бути вирішене (разом) з ними. Він заявив, що з того можуть виникнути непорозуміння... Потім ми мали виступ тов. Турянського на засіданні польсько-балтійського крайового Комінтерну для 26 березня 1927 р. також із заявами протесту... Врешті ми маємо тепер опозицію цілого ЦК КПЗУ, що також заявляє своє невдоволення з приводу відрядження тов. Шумського, який заявив впевненість в тому, що тов. Шумський додержується правильної лінії".[38]

Певно, що КПбУ не могла толерувати того, щоб якась там "районова" комуністична партія диктувала "засадничу партійну лінію" в справі так важливій, як "націоналістичні ухили" і тому Шумського було звільнено із становища наркома освіти і переведено спершу до Москви на становище керівника профспілки вчителів, а пізніше до Ленінґраду. Дальша його доля докладно невідома.[39]

---

[38] М. Скрипник: "Статті і промови", том II, стор. 147, 360.

[39] Є декілька версій щодо дальшої долі Шумського. Згідно з одною з тих версій, Шумський у Ленінграді мав плянувати втечу через фінляндський кордон і був забитий в часі спроби переходу через кордон. Ідею втечи мали підсунути Шумському якісь його знайомі, які працювали для ГПУ. (Кляренс Менінґ: "Україна під совєтами", стор. 61). Згідно з іншою

Той самий пленум ЦК КПбУ засудив загалом "націоналістичні ухили" КПЗУ, підкреслюючи вину за ці "ухили" Шумського, Максимовича і Турянського, даючи КПЗУ можливість "підтягнутися" в тих ухилах до лінії КПбУ, примусити ворохобних членів КПЗУ "покаятися" в ухилах, або виключити їх з партії. Скрипника призначено наркомом освіти, наркомом фінансів УССР став колишній боротьбист Михайло Полоз. Секретарем КПбУ в справах культури став Панас Любченко, інший колишній боротьбист. Виступаючи проти Шумського, Скрипник певно не відчував, що підписує вирок смерти також і собі, бо ж йому кожної хвилини могли висунути важкий закид, що він, на становищі наркомюста не допильнував і не ліквідував своєчасно "націоналістичних ухилів" і що щойно Москва, або ж докладно "сам" Сталін і секретар партії в Україні Каґанович мусіли звернути увагу на цю справу. Але певно й інші партійці не відчували важливости постанов ЦК КПбУ в справі ліквідації "ухилів". Ось так, наказ КПбУ в напрямі ліквідації "націоналістичного ухилу" в КПЗУ не був спершу взятий поважно, бо ж ця партія діяла поза кордонами СССР і поза засягом безпосередніх впливів ГПУ. Щойно дещо пізніше члени КПЗУ, "шумськісти", зрозуміли надзвичайно небезпечну гру, але було вжо запізно: вони або "каялися" в ухилі, іноді публічно, і тоді вони давали польській поліції безпосередній доказ своєї партійности, або ж вони трималися вперто в "ухилові" і тоді через якийсь час ЦК КПЗУ провокував їх перед польською поліцією, маючи у своєму середовищі цілий ряд провокаторів,[40] так що вони

версією, він був засланий на Соловки і користувався тут з умов політичного режиму на Поповому острові (був такий режим короткий час на Соловках). В 1933 році мали його під особливим конвоєм вислати у Москву. (С. Підгайний: "Українська інтелігенція на Соловках"). У Москві мали його звільнити від кари і він працював у профспілкових організаціях Ленінґраду. Вмер у 1946 році. Немає можливости справдити правдивість одної або другої з поданих тут версій.

[40] КПЗУ була просякнена провокаторами польської поліції:

Центральний Комітет Комуністичної Партії Польщі видав у 1934 році таємну брошуру зі списком провокаторів польської розвідки в рядах КПП і ОУН. Серед цих провокаторів, окрім маловідомих прізвищ, були: Єжи Шечейко-Сохацький — посол до Сойму; Антоні Вернер-Тешнер — спільник і приятель Сохацького; Тадеуш Жарскі — посол до Сойму; Сильвестер Воєвудзкі — посол до Сойму; Александер Островскі — відомий робітничий діяч. Провокатори в рядах Організації Українських Націоналістів названі в цій брошурі тільки під псевдонімами. Мали ними бути: Борута, Косар, Ковальський-Копач, Педі-Бей.

Ідея просякання комуністичного і українського підпілля провокаторами мала виникнути в середовищі Польської Військової Організації (т. зв. пеовяків), що самі були колись у підпіллю і були добре зазнайомлені з умо-

мали вибір: іти до польської в'язниці, або переходити кордон в Україну, де вони також були в скорому часі знищені.

Хвильового також було примушено каятися декілька разів в "ухилах" і він це робив, щиро чи нещиро.

Але ледве ЦК КПбУ впорався з "ухилами" Шумського, Максимовича, КПЗУ і іншими, як постав цілком новий, ще більш небезпечний для партії "ухил", цього разу з такого боку, звідки "вірні охоронці партійної лінії Леніна-Сталіна" аж ніяк не могли сподіватися: це був "ухил" Волобуєва. Михайло Волобуєв був росіянином з походження, але працюючи довший час в Україні він пройнявся проблемами України і в ч. 2-3 журналу "Большевик України" він виступив з довшою статтею п. н.: "До проблеми української економіки", в якій він, на підставі цифрових даних довів, що Україна є в положенню колонії Москви і що жовтнева революція не здійснила гасел національного і соціяльного визволення поневолених народів Імперії, а України зокрема. Ні про яку справжню українську культуру не може бути мови так довго, як довго Україна є економічною колонією Москви, звідки можна зробити єдиний правильний висновок: потребу виходу України з СССР. Волобуєв писав:

> "Ліквідація "провінційного становища" нашої мови, нашої літератури, нашої культури взагалі буде наслідком забезпечення Україні нестримного розвитку продуктивних сил, забезпечення їй становища оформленого і закінченого національно-господарського організму, остаточної відмови розглядати її, як просту суму районів єдиної, неподільної економіки".[41]

Виступ Волобуєва був подвійно неприємним керманичам партії в Харкові і Москві. Якщо Шумському чи Турянському можна було завжди пришити націоналізм тільки на підставі їхнього українського походження чи й колишньої участи в "іншій партії", і якщо "ухили" Хвильового також були в ділянці "буржуазного націоналізму", то Волобуєв стояв поза рямками цих спрощених обвинувачень. Адже економіка була саме "коником" партії, яка нібито на підставі "наукових тез

вами підпільної праці. В польській розвідці провокаторською роботою мали керувати: Славек, Пристор, Морачевський, Голувко, Маліновский та інші. Згідно з цією брошурою, українська і білоруська секції КПП були цілковито просякнуті провокаторами польської поліції.

(Історичні Зшитки", ч. 5, 1964 р., стор. 58, 60: "Комуністична брошура з листою провокаторів").

[41] М. Волобуєв: "До проблеми . . .", "Документи Українського Комунізму", стор. 229.

марксизму-ленінізму-сталінізму" мала безпомилкові розв'язки усіх економічних проблем, також проблем національної економіки кожної із складових республік СССР.

Але тут долучалася ще одна справа, яка робила виступ Волобуєва додатково неприємним партії. Саме в той час ЦК РКПб увійшов в затяжний конфлікт з ЦК Узбекістанської Комуністичної Партії, рівнож за економічну політику партії: Середня Азія віддавна була головною базою Імперії вирощування бавовни зі шкодою для рижу і пшениці, що узалежнювало Середню Азію в ділянці прохарчування від Москви. Ленін ще перед приходом до влади, критикував політику царського уряду, вказуючи на те, що Імперія намагається зробити Середню Азію "бавовняним додатком" до Імперії.[42] Тепер ЦК РКПб намагалося зменшити ті невистачальні терени рижу і пшениці в Середній Азії на користь бавовни, щоб тим самим цілковито поставити середньоазійські республіки в залежність від Москви. Большевики не скривали, що мусять узяти з Азербейджану нафту а з Туркестану бавовну, бо без цього Імперія існувати не може і Зінов'єв ще в 1922 році пояснював:

"...ми не можемо існувати без Азербейджанської нафти і без Туркестанської бавовни. Ми беремо ті продукти, які є необхідні для нас, не як колишні експлуататори, але як старші брати, що несуть смолоскип цивілізації".[43]

Проте, місцеві комуністи, особливо, Файзула Ходжаєв — голова Раднаркому Бухари, гостро виступили проти цієї централістичної політики ЦК РКПб, надаремно: дещо пізніше Ходжаєва було знищено за "буржуазний націоналізм", але їхні виступи вповні збігалися з тим, що твердив Волобуєв у своєму виступі. На жаль, українські комуністи не підтримали Волобуєва і Скрипник, у статті скерованій проти Волобуєва, писав:

"Як же нам поставитися до волобуєвщини? А так, як поставилися до шумськізму, до хвильовізму. Вони ведуть до фашизму, як це вже виявилося на прикладі колишніх наших товаришів Василькова, Турянського, що були членами політбюра ЦК КПЗУ".[44]

---

[42] Г. Сетон-Вотсон: "Совєтська Національна Політика", "Рашен Рев'ю", зшиток XV, ч. 1, січень 1956 р. Також: М. Ривкін: "Росія в Центральній Азії" (англ.), стор. 66, 67.

[43] Альберт Коббан: "Національне самовизначення", Чікаго, Університетське Видання 1947 р. стор. 107, 108.

[44] М. Скрипник: "Статті, промови", т. II, стор. 300.

Виступ Волобуєва партійні чинники наказали якнайшвидше затерти, зміняючи негайно головного редактора "Большевика України" і видаючи заборону публікації яких би то не було основних показників господарської статистики УССР. З того часу усі статистичні дані могли бути публіковані тільки після старанної перевірки і "виправлення" в Москві.

Епізод з Волобуєвим заалярмував ЦК РКПб ще й в тому напрямі, що давав докази на те, що мешканці України, незалежно від національного походження, можуть заразитися "буржуазним націоналізмом" і тому нікому з громадян України не можна довіряти. Рівнож Сталін переконався, що винищення "українського націоналізму" не дасться провести місцевими пів-засобами. Треба було провести "революцію" в партії і в нації методами Івана Грозного в Новгороді, щоб бути певним у повному знищенні "націоналістичної крамоли". Саме в той час Сталін вишукує істориків і письменників, які порівнювали б його правління з пануванням Івана Грозного і Петра Першого та прославляли тих тиранів з Московської історії, як наймудріших керманичів політики Московії.

РОЗДІЛ VIII

"ТРЕТЯ РЕВОЛЮЦІЯ"

Доба "українізації" хронологічно збігається з часами НЕПу і зміною проводу в Кремлі не випадково: Ленін, впроваджуючи НЕП, признався, що це було вимушеним "кроком назад" в час, коли перед большевиками стояла ділема: бути чи не бути, поступитися чи нехай нас "поступлять". Зміни в Кремлі і боротьба за владу є безсумнівно надзвичайно цікавою темою для історичних дослідів, і ця тематика знайшла широке насвітлення в світовій історичній літературі і то власне в одному лише аспекті: світових "кремлінологів" цікавило і цікавить питання, що сталося в Кремлі, а вже далеко менше, що сталося в тому самому часі поза мурами Кремля і надзвичайно мало цікавих довідатися про те, що сталося в "окраїнних республіках". Якщо ходить про події в той час в Москві, то українського дослідника історії можуть цікавити тільки такі мало насвітлені факти, чому комуністи з України на чолі з Раковським, колишнім головою уряду УССР, стали по стороні "опозиції" Троцького і чому вони, якщо вже хотіли з цієї плятформи протиставитися Сталінові, то робили це з "уму непостіжімим дилетанством", як про це висловлюється дослідник історії РКПб,[1] що остаточно осмішило їх перед їхніми товаришами по партії і допровадило до загибелі.

20—29 листопада 1927 року в Харкові відбулася X Конференція КПбУ, за участю 736 делеґатів і 209 заступників, які мали репрезентувати 145.623 членів і 58.026 кандидатів партії. Каґанович, секретар партії, старанно дібрав усіх делеґатів конференції і викинув ще перед конференцією представників "лівої", "троцькістської" опозиції, на чолі з Дробнісом і Дашковським. (Раковський, Рафаїл, Аусем, П'ятаков і інші "українські" опозиціонери не були вже в Україні: їх передбачливо було перенесено на працю в інші республіки.) Також перед цією конференцією на засіданні ЦК КПбУ після доповіді і на внесок Скрипника засуджено було за "націоналістичний ухил" Максимовича, Турянського і цілий ЦК КПЗУ.

Звітну доповідь на цій конференції КПбУ дав Риков. Він говорив про помилковість лівої опозиції і про правильність рішень ЦК РКПб та про виключення з партії опозиціонерів

---

[1] А. Авторханов: "Происхождение партократии", том. II, стор. 353.

(на чолі з Троцьким і Зінов'євим). Делеґати конференції перебивали доповідь Рикова "бурхливими оплесками", які час від часу "переходили в овацію". Каґанович у своїй доповіді пригадав українцям, що троцькісти Ларін і Ваґаньян публічно виступали проти українізації. Говорячи про господарський розвиток України, Каґанович підкреслив початок великої індустріялізації України і про будову Дніпрогесу, що було тоді розтрублюване большевиками по усьому Світу. Доповідь про розвиток господарства виголосив Чубар, а Петровський говорив про завдання на селі. Про колективізацію ще не було мови. Скрипник говорив про завдання культурного будівництва (він щойно став наркомом освіти і впорався з "націоналістичними ухилами"), вказуючи на те, що 80.7% шкіл України мають викладовою мовою українську. Серед делеґатів конференції був Хрущов, від партійної організації із Сталино на Донбасі. Конференція КПбУ була, розуміється тільки підготовкою до "великого театру" в Москві.

XV З'їзд РКПб відбувся у Москві від 2 до 12 грудня 1927 року, він був останнім з'їздом партії, де можна було ще виступати з опозицією проти "генеральної лінії" або Сталіна. Саме тому на з'їзді виступила опозиція "старих большевиків", більшість яких колись працювала в Україні, на чолі з Раковським і Бакаєвим, які в часі з'їзду розповсюджували летючки, в яких писали: "ми закликаємо вас на шлях ленінської партії на старих засадах 1907—1911 років підпілля, за свободу фракцій, відтінків і думок в партії". Але вже перед з'їздом, 14 листопада 1927 р. було викинуто з партії Троцького і Зінов'єва. На з'їзді Сталін зробив доклад, в якому обвинувачував опозицію в тому, що:

1. Вона заперечує можливість побудови соціялізму в одній країні.
2. Відкидає можливість бльоку робітників з середняком-селянином.
3. Заперечує соціялістичний характер жовтневої революції.
4. Заперечує ленінську тактику революції в колоніяльних країнах проти імперіялізму.
5. Відкидає тактику єдиного фронту з соціялістами в капіталістичних країнах, щоб з середини, понад головами капіталістичних урядів, завоювати робітників і перетягнути їх на бік комунізму.[2]

Сталін висунув вимогу, щоб опозиція цілковито роззброїлася ідейно і організаційно.[3]

---

[2] Саме в тому часі Сталін перепроваджував політику "народніх фронтів" у різних країнах Заходу.

[3] Протоколи XV З'їзду, стор. 89, 90.

В дискусії від опозиції виступали Муралов, Євдокімов, Раковський, Бакаєв і Каменев. Але склад з'їзду був вже старанно дібраний Сталіном і його відпоручниками в республіках. Промови опозиціонерів раз-у-раз перебивали вигуками: "брешеш ти!", "геть з трибуни!" і іншими, менше цензурними. Раковського перебивали 106 разів (стенографованих вигуків) на 8 сторін промови. Муралов казав: "Товариші, якщо комубудь з вас скажуть, що ви вбили свою жінку, з'їли свого діда, відірвали голову своїй бабі, то як ви докажете, що всього того не було?", що викликало веселі вигуки на залі.[4]

14 грудня з'їзд цілковито роззброїв опозицію, затвердивши великою кількістю голосів виключення з партії 75 визначних діячів комунізму, серед них Муралова, Каменева, Раковського, Євдокімова, Бакаєва, П'ятакова, Рафаїла, Смильгу, Вардіна, Лашевича, Ліліну (жінку Троцького) і групу Сапронова в кількости 23 особи. Опозиція була цілком розгромлена і не здобулася ні на що інше, як лише на спробу рятувати власне життя "вірнопідданчою" заявою, що вона застосується до вимог з'їзду про ідейне і організаційне роззброєння і зобов'язується захищати рішення з'їздів і ЦК партії. Але було вже запізно: з'їзд відмовився дискутувати на тему цієї заяви, вважаючи, що справа вже вичерпана.[5] Совєтський історик підрахував (певно на підставі членства низових організацій, з яких походили опозиційні делеґати з'їзду), що "тільки 741 член партії голосували за внесками опозиції на загальну кількість 147.970 членів партії (в цілому СССР)".[6]

В склад ЦК вибрано було 71 членів і 50 кандидатів, які на цьому з'їзді беззастережно підтримали Сталіна. Це були вже не "старі большевики", а "жовтневі большевики", які увійшли до партії після жовтневої революції. Зі складу цього ЦК Сталін розстріляв 58 членів ЦК і 48 кандидатів, Вціліли 12 членів ЦК: Сталін, Андреєв, Ворошилов, Каґанович, Мікоян, Молотов, Кржижановський, Мануїльський, Петровський, Шверник, Скворцов-Степанов, Калінін.

З 50 кандидатів залишилося двох: Жданов і Ніколаєв. Зі "старих большевиків", які працювали в Україні, вціліло двох: Мануїльський і Петровський, проте Петровський був "в опалі".

В резолюціях XV з'їзду було оголошено кінець НЕПу і колективізацію сільського господарства. В спеціяльній резолюції про працю на селі було уточнено:

---

[4] Там само, стор. 340-342.
[5] Протоколи XV з'їзду РКПб, том I, стор. 412.
[6] СУ-УРЕ, стор. 135.

"В сучасний період задача об'єднання і перебудови дрібних індивідуальних селянських господарств на великі колективи повинна бути поставлена, як основне завдання на селі. Це має статися на підставі рішучого наступу на куркуля".[7]

Сталін дещо пізніше пояснював:

"Наступ на куркулів — це поважна справа .Її не можна змішувати з політикою дряпання куркулів, яку нам (тобто партії) нав'язувала зінов'євсько-троцькістська опозиція. Наступ на куркуля — це значить зломити його і ліквідувати, як клясу".[8]

Щоб виконати це завдання. Сталін мусів виконати такі підготовчі заходи: привести в бойову готовність усі воєнно-каральні органи влади (армія, міліція, суд, прокуратура, а передусім внутрішні війська ҐПУ). По-друге, він мусів радикально прочистити всю верхівку партії і уряд від хитких, непевних елементів, які могли саботувати плян чи й відверто виступити проти нього. Їх можна було замінити тільки морально слабшими, але сліпими виконавцями розпоряджень влади. Саме тому тепер видається розпорядження про мобілізацію усіх колишніх чекістів, які були "у відпустці", в "запасі".[9] Заки цих підготовчих заходів не закінчено, не можна було офіційно проголошувати суцільної колективізації і "ліквідації куркуля", хоч Мікоян в тому часі вже був певним повної перемоги "сталінської лінії" і пояснював: "Ми маємо усі підойми впливу на село: ЗА МУЖИКОМ НІХТО НЕ СТОЇТЬ І НІХТО НАМ НЕ ПЕРЕШКОДИТЬ".

XV з'їзд РКПб був без сумніву переломним моментом в історії СССР, початком "третьої революції", хоч не усі сучасники Сталіна і пізніші дослідники історії це усвідомили. Вже в той час сформувалася думка в проводі партії (яка опинилася неподільно в руках Сталіна) про необхідність ліквідації НЕПу. Це переконання виникло одночасно в "лівих" опозиціонерів і у керівництва партії, до якого тоді належала крім Сталіна також "права" опозиція — Риков, Бухарин і деякі інші "старі большевики", але мотиви цього переконання були відмінні. "Ліва" опозиція на чолі з Троцьким незмінно вірила в необхідність "світової революції" і для здійснення цієї мети треба було мати "модель" "безкласового і бездержавного" суспільства, але цього "моделю" не можна було мати, якщо в місті сидів "непман", дрібний буржуа, а на селі панував

---

[7] Протоколи XV з'їзду РКПб, стор. 1456-1459.
[8] Й. Сталін: "Вопроси ленінізма", стор. 291.
[9] Див. Розділ VII, стор. 137, прим. 23.

"куркуль".[10] Правлячий центр натомість мав тепер звіти комуністичних "подорожуючих купців", які мали вишукати і закупити потрібні машини для здійснення п'ятирічок і ці "купці" звітували тепер про величезний розріст промисловости і сільського господарства в капіталістичних країнах в порівнянні до безнадійної відсталости в усіх ділянках економіки СССР. Зокрема кремлівський провід був цілковито ошелешений розвитком механізації сільського господарства в Америці: трактор і комбайн не давали вже керманичам совєтської економіки спати. Але як це здійснити в СССР? Адже американські машини можна було застосувати тільки на великих сільськогосподарських просторах, а не на малих "комнезамських" господарствах. (В тому, що "куркулів" треба так чи інакше винищити, ніхто не сумнівався ані в "центральному" проводі, ані серед "лівої опозиції").[11] Отож, висновок був той самий, що "треба дігнати і перегнати Америку" — клич, який Сталін відважився кинути в маси щойно пізніше, після знищення і "лівої", і "правої" опозиції.

Відносини на селі, незалежно від НЕПу, змінювалися швидко на некористь селянства. Усі розпорядження влади

---

[10] Перед XV з'їздом РКПб відбувся в Москві пленум Центральної Контрольної Комісії РКПб, до якого належали Скрипник, Голощокін, Уншліхт, Чубар та інші. Біографи Скрипника вперто твердять, що він був "большевиком-ідеалістом", який вірив у конечність "світової революції", бож, мовляв, "тільки у сім'ї вільних народів Україна знайде своє місце". (Цю думку послідовно перепроваджує Ів. Кошелівець у своїй книжці "Микола Скрипник"). Але ті автори, які вірять в "ідеалізм" Скрипника, промовчують той факт, що він, на засіданні Центральної Контрольної Комісії РКПб виступив проти "лівої опозиції", яка саме проповідувала "конечність світової революції". У діяльності М. Скрипника немає ніяких доказів на те, що він був справді "ідеалістом". Навпаки, у всій його діяльності є докази на те, що він був опортуністом і достосовувався чи, принаймні, намагався достосуватися до обставин, в яких не завжди орієнтувався.

[11] Ще з початком цього століття опублікував професор Варшавського університету, Людвік Крживіцкий, свою книжку п.н.: "Квестия Рольна" ("Проблема сільського господарства"), що була вислідом його подорожі по Америці і спостережень американської економіки, зокрема, сільського господарства. Крживіцкий прийшов до переконання, що европейські фармери не можуть витримати конкуренції з механізованою сільсько-господарською технікою в сільському господарстві Америки і що наслідком того мусить прийти до змін в сільському господарстві Европи. В минулому ця конкуренція не була небезпечною з уваги на проблему транспорту збіжжя на великі віддалі, але тепер, в XX столітті, ця проблема розв'язана. Книжка Крживіцкого була добре відома совєтським економістам, тому що він вважався представником "наукового марксизму": він переклав "Капітал" К. Маркса на польську мову, хоч і не присвячувався спеціяльно проблемам "наукового марксизму". Але він був також піонером надзвичайно цікавої для большевиків науки: психології збірного життя, або психології мас і в цій ділянці проф. Крживіцкий не має багато рівних собі у світовій науці.

приходили згори, з Харкова, або точніше з Москви, але виконання цих розпорядків доручалося "місцевій владі", щоб усе мало вигляд якнайбільшої "демократії". Вже тепер застосовано було репресії проти "куркулів": "позбавлення права голосу". Списки селян, яких треба було позбавити права голосу, приходили згори, через парткоми і райкоми до волостей і сільських громад, але виконання цих розпорядків доручалося сільській владі, і то не інакше, як рішенням громади, "голосуванням", докладніше, підійманням рук. Вислід голосування завжди збігався з розпорядженням згори, і то "одноголосно". Списки позбавлених права голосування вивішувалися в приміщеннях сільських рад. Відсоток позбавлених голосу доходив до 10% сільського населення.[12] Позбавлені права голосу родини (позбавлення права голосу голови родини викликало автоматичне позбавлення права голосу усіх членів родини) були обтяжені спеціяльним податком в сумі від 20 до 120 карбованців річно [13] і цей податок використовувався райвиконкомами для місцевих потреб. Це в значній мірі спричинялося до посилення "клясової свідомости" села, тобто до розбиття села і поглиблення ворогування. Позбавлення права голосу на підставі схвалення сільської громади не було обмежено жодними термінами (бо ж було схвалене "голосом народу"): воно було досмертним, тоді як на підставі карного кодексу УССР можна було позбавити громадянина права голосу найдовше на час до 5 років. Крім спеціяльного податку родини позбавлених права голосу були обтяжені і іншими обмеженнями. Коли член такої родини був покликаний до війська, його не брали до армії (бо ж "неблагонадьожний"), а тільки до "тилового ополченія", що було трудовими батальйонами, які використовувались на будові різних військових об'єктів. Час перебування в таких батальйонах дорівнював часові перебування у війську, тобто два роки, а після того "ополченці" проходили "провірочні збори", тобто коротко-

---

[12] Совєтські джерела подають суперечні інформації про кількість "куркульських" господарств у тому часі в Україні: "Історія УССР" під редакцією К. К. Дубини, видання "Наукова Думка", Київ, 1967 р. (в дальшому тексті цієї праці цитована як "Історія УССР") подає число "куркулів" на 4-5% усіх селянських господарств. (стор. 262); СУ-УРЕ подає кількість "куркулів" у тому самому часі на 15.5% (стор. 289). Це, очевидно, тому, що в совєтській інтерпретації ніколи не було устійнено, хто є "куркуль", хто "середняк" і хто "підкуркульник", проте, немає сумніву, що "позбавлення права голосу" було наперед запляновано, як методу "визначення куркуля".

[13] Це у твердій валюті часів НЕП, т. зв. "червонцеві", єдиній твердій валюті, яка існувала в СССР. Див. про справи фінансової господарки Розділ V, стор. 101 до 105.

термінові роботи. В часі перебування на службі "тилоополченці" повинні б отримувати таке саме прохарчування, як і у війську, але фактично вони його не діставали, тому що крадіж в інтендантурах ополченців була куди більше розповсюджена, аніж в армії, і була нібито "морально виправдана": ("ворогів народу не належить годувати"), тому селянські родини "тилоополченців" були змушені постачати харчі членам своїх родин.

"Комбіди", утворені в часі "воюючого комунізму" на початку НЕПу, були ліквідовані, але виявилося, що влада аж ніяк не може обійтися без цих так важливих органів здійснювання розпорядків влади на селі і тому тепер було створено "Комітети Незаможного Селянства", т. зв. "Комнезами", що у виясненню комуністичної верхівки мало бути "цілком чимсь іншим, аніж комбєди, бо це було поширенням плятформи комітетів". Чому після десятьох років існування "соціялістичної системи" в СССР були на селі "незаможні", цього жодна совєтська історія не пояснює.

Голови комнезамів разом з головами сільських рад і з додатком "уповноважених з райвиконкомів" припильновували виконання усіх розпоряджень влади, також спеціяльного оподаткування селянства, як згаданий вище податок на позбавлених права голосу, дещо пізніше "експертний податок" на заможніших і більше ініціятивних господарів, які мали вітряки, вальцьові млини, крупорушки, молотільні машини, трактори тощо. "Експертний податок" був впроваджений офіційно, згори, розпорядженням влади і він мав, в додаток до тих, що вже були визначені позбавленням права голосу, як "куркулі", наперед визначити "куркуля, як клясу". В той же час влада впровадила інший захід для "зміцнення клясової свідомости" на селі: покликання сільських активістів, які мали дещо пізніше виконувати найбруднішу роботу по "ліквідації куркуля", тобто грабувати хліб, розпродувати майно "куркулів", викидати "куркулів" з їхніх хат.

Вже в 1926 році представники активістів обов'язково притягалися до рішень сільських комісій в справі накладання "експертного податку", хоч цих рішень не треба було схвалювати: усе приходило в готовому виді з району і сільським комісіям залишалося тільки виконувати рішення влади. Все ж, ілюзія "рішень місцевої влади" і "демократії" завжди була дотримувана. Це пізніше, як ми побачимо, давало можливість владі "на горі" звалювати вину за усі злочини на "низи". Рішення комісій в справі "експертного податку" можна було оскаржувати до райвиконкому, але зложення оскарження не стримувало стягання податку. Бували випадки, коли районні

комісії звільняли "експертника" від частини, або й цілого "експертного податку", але якщо він до того часу заплатив частину, або й увесь податок, то його ніколи не повертали. В більшості випадків це допроваджувало до руїни господарства і "експертники" зрікалися наділів землі, відрікалися млинів, крупошок і т. д., зменшуючи своє господарство до максімум 6—7 га, зменшуючи загальну продуктивність не тільки свого господарства, але й цілої країни. Якщо звичайний податок державі в тому часі дорівнював 4—6 центнерам збіжжя з га засіяної площі, то "експертний податок" дорівнював 8—10 центнерів з га понад звичайний податок, тобто експертник мусів здати 13 до 16 центнерів збіжжя з га. Якщо взяти під увагу, що пересічна продукція збіжжя в тому часі в Україні була 8.1 до 12.3 центнерів з га, то є річчю цілковито ясною, що "експертний податок" був впроваджений як початкова стадія "ліквідації куркуля". Крім збіжжя, на "експертників" накладалися й інші тягарі, як податок м'яса, яєць тощо. Голова уряду УССР, В. Чубар в тому часі казав:

"В законі передбачається т. зв. "експертне оподаткування", скероване на те, щоб охопити прибутки, що надходять до куркуля від експлуатаційних операцій... це цілком правильний принцип. Куркуль живе й хоче жити глитайським визиском, він ніколи не піде одною дорогою з біднотою і середняком".[14]

А сучасний совєтський історик подає:

"Якщо куркульська верхівка в роках 1927-28 сплачувала близько половини всього сільгосподатку в Україні, то в роках 1928-29 вона сплачувала вже 63% (усіх сільсько-господарських податків)...

Але наслідком "натиску на куркуля" в 1928 році в Україні

"склалося важке становище. Через приморозки і посуху загинуло чимало посівів зернових культур, внаслідок чого в Республіці було недобрано 325 мільйонів пудів хліба. Головною причиною хлібозаготовчих труднощів була низька товаровість дрібного селянського господарства..." [15]

Це мало фатальні наслідки для усього господарства Республіки і не треба було чекати надто довго на катастрофу. В 1928 році в Україні і цілій Імперії виявився брак хліба, що загрожувало голодом в містах. Згідно з совєтським плянуванням, в 1928 році мало бути зібрано 4.700 мільйонів пудів

---

[14] "Радянська Україна", грудень 1923 р.
[15] "Історія УРСР", том II, стор. 234.

(76,986 міл. тонн) хліба в цілій Імперії, але вже на початку хлібозаготовки було ясним, що ця квота не буде виконана.[16] Це було катастрофою для урядової політики "натиску на куркуля", бо крім того, що в містах відчувався брак хліба, уряд не міг кинути за кордон збіжжя по демпінґових цінах для здобуття девіз для закупу машин для першої п'ятилітки і "підкопування капіталістичної економіки" для "зближення світової революції". Вирішено було застосувати методи "воюючого комунізму": "продразвйорстку". Уряд відразу обіцяв 25% конфіскованого збіжжя віддати сільським активістам і комнезамам "для зміцнення клясової свідомости". Хліб мали конфіскувати у "куркулів", але їх вже засадничо не було, або було дуже мало, тому долучали в списки "куркулів" "експертників", "підкуркульників", "саботажистів", або й взагалі усіх, в кого можна ще було знайти хліб. Виконати це могли тільки загони ґепеушників, але щоб виглядало так, що це діється "на вимогу народу", до тих загонів завжди долучали місцевих активістів, що були тепер вже організовані в постійні "буксирні бригади" комнезамівців і представників сільрад. Цим місцевим представникам "влади", крім "буксирних бригад" дали назву також "комсодів" ("комісія по содєйствію хлебозаготовкам"). В той спосіб зібрано було в 1928 році в цілій Імперії 677 мільйонів пудів (10,548 міл. тонн) "експертного" хліба. В минулому році без "екстраординарних мір" зібрано було 677 міл. пудів (11,089 міл. тонн)[17] експортного" хліба. Тому що ціни на збіжжя на світовому ринку внаслідок кризи впали, совєтський "експортний" хліб продавався по демпінґових цінах нижче собівартости, що ще в дальшому обнижувало ціни на збіжжя на світовому ринку. Совєтські керманичі від політики тішилися із своєї "мудрої" політики, яка нібито збільшувала кризу капіталізму, в дійсності ця політика довела, що в Німеччині прийшов до влади Гітлер, який спекулював на настроях мас і безробіттю.

---

[16] Проф. д-р О. Архімович у своїй доповіді на науковій конференції УВАН, 2 листопада 1963 року подав, що в 1928 році в цілому СССР зібрано було 73,3 мільйонів тонн збіжжя. Однак усі дані проф. Архімовича подані без узгляднення "непівського" (тобто звичайного) і "совєтського" (машинового) збору збіжжя. В машиновому зборі збіжжя треба узгляднювати відсоток зсихання збіжжя, що є неможливе, принаймні напочатку совєтської (і колгоспної) господарки, де частину збіжжя вже зібрано комбайнами, а частину старим, "непівським" способом. В дальшому подаємо всі коментарі проф. Архімовича без поправок на зсихання і втрат машинового жнива. (Тут цитовано на підставі доповіді проф. Архімовича, так як вона була друкована в "Нашій Батьківщині", Ню Йорк, 23. XII. 1963 р.).

[17] Див. прим. 16 як вище.

Але економічна криза в тому часі була не тільки в капіталістичних країнах, але й в СССР і в 1929 році введено тут карткову систему на продаж хліба в містах, а в наступному році і на інші харчові продукти. Як обов'язкове явище карткової системи — з'явився чорний ринок, де можна було купити харчі по значно вищій ціні. Совєтські історики признаються, що в 1928 році в СССР був один мільйон безробітних.

Коли Мікоян признався на засіданні ЦК РКП, що йому "пощастило" зібрати 644 мільйонів пудів хліба завдяки саме тим "екстраординарним мірам", то він також признався і до "прегинів", які йшли в парі з тими "мірами", але ці перегини, мовляв, були не з вини Москви, а з вини місцевої влади. З того часу обвинувачення в "перегинах" місцевої влади було звичайним способом виправдування усіх злочинів влади: Москва, мовляв, мала якнайкращі заміри, але влада на місцях "допустилася перегинів"...

В рішеннях пленуму ЦК РКПб було сказано, що:

"Ті викривлення і перегини, яких допустилися місцеві партійні органи підлягають дуже рішучій забороні... Сюди відносяться усі методи, які вдаряють не тільки по куркулеві, але й по середнякові, фактично вони є сповзанням на рейки продразвйорстки, а саме, конфіскації хбіла без судового застосування 107 статті, заборона купівлі-продажу хліба на селі і заборона вільного ринку загалом, обшуки з метою виявити злишки, загороджуючі відділи, примусовий розподіл облігацій..."

Сталін вирішив, що ще не надійшов час відкривати карти в справі колективізації і 13 лютого 1928 року він зробив в Політбюро таку заяву:

"Розмови про те, що нібито ми маємо відмінити НЕП, впроваджуємо продразвйорстку, розкуркулювання і т. д., є контрреволюційною балаканиною... НЕП є основою нашої економічної політики і залишиться таким на довший історичний період..."

Ніхто тоді в Політбюро не відважився порівняти цієї заяви з рішенням XV З'їзду РКПб попереднього року. Це означало, що Сталін зорієнтувався в тому, що він не може ще безконтрольно правити Імперією, не оглядаючись навіть на ті "дібрані кадри" партії, які він мусів час від часу скликати на з'їзди, щоб затверджувати свої рішення. Він зрозумів, що мусить перебудувати вже не партію, а систему правління і мусить збудувати собі свій власний апарат для втілення в життя своїх власних рішень. Тому він підібрав собі свій "внутрішній кабінет", який поза рішеннями Ради Народніх Комі-

сарів (пізніше міністрів), ЦК Партії, Політбюро і З'їздів робив власні рішення, так що фактично уряд і партія виконували тільки постанови "внутрішнього кабінету". Прізвища тих, які входили в той чи інший час до "внутрішнього кабінету" були: Тостуха, Поскробишев, Сміттен, Єжов, Поспєлов, Бауман, Мехліс, Маленков, Петерс, Урицький, Варґа, Уманський. У кожного з цих членів "внутрішнього кабінету" був свій власний титул і засяг обов'язків: Товстуха був "помічником секретаря ЦК", тобто Сталіна,[18] Поскробишев був "помічником помічника", тобто Товстухи, потім помічником і начальником "спеціяльного сектора", а Сміттен був помічником Поскробишева по "партійній статистиці". Єжов завідував сектором кадрів, Поспєлов — сектором пропаґанди. Помічником Поспєлова був Мехліс. Маленков був заступником Поскробишева по спеціяльному сектору і протокольним секретарем Політбюро. Коли Єжова було призначено начальником сектора кадрів Наркомзема (в 1929 р., тобто на початку колективізації), Маленков був призначений начальником сектора кадрів (партії). Дещо пізніше цей нелеґальний кабінет дістав назву "Секретаріят тов. Сталіна" (не змішувати з секретаріятом партії).[19] "Спеціяльний сектор" ("Спецсектор") наглядав за верхівкою партії в цілій Імперії: це був також "персональний сектор" для усіх вельмож партії в державі, без різниці рангу, положення, цивільних і військових. Якщо совєтський вельможа назбирав забагато "мінусів" в персональній картотеці "Спецсектора", доля його вирішувалась в цьому секторі і затверджувалася Сталіном. Часами справу віддавали до партійного суду, де сиділи незмінні судді: Сольц, Янсон і Орджонікідзе. Під впливом того "внутрішнього кабінету" цілковито щезла "партійна демократія", проголошена Леніним, в яку вірили ще деякі наївні члени партії з низів ("гора" далеко скоріше зорієнтувалася в ситуації і високий партієць Уґланов казав, що: "справа не в Сталіні, а в тому чортівсь-

---

[18] З того "внутрішнього кабінету" Іван Товстуха був українського походження. Він скінчив Чернігівську Духовну семінарію. Його заавансування по партійній драбині почалося від особистого знайомства з Леніним в Парижі, де він був на еміграції. Серед кремлівських вельмож було кількох колишніх семінаристів: Мікоян та ін. Товстуха помер в 1935 р. від туберкузьози і його заступником став Поскробишев до смерти Сталіна.

[19] Система "Спецсектора" і "Спецслужби" нагадує точно побудову "Зондер Дінсту" СС ("СД") в гітлерівській партійній системі. Гітлер ніколи не крився з тим, що він бере приклад із совєтської (точніше — сталінської) побудови партійного апарату, і найважливіший сектор цієї системи "Зондер Дінст" був вибраний з "СС" (Шуц Штафель) і мав точно те саме завдання, що й сталінський "Спецсектор": збирання інформацій про всіх і про все до головного уряду в Берліні.

кому апараті, який він має в своїх руках"). Сталін, без зміни статуту партії, накинув "постанову" призначення секретарів партії згори, без виборів, а невдоволених цією "постановою" партійців він ліквідував. В цьому випадку Сталін виконував заповіді Макіявелі: не призначувати намісниками місцевих, бо вони схильні до "сепаратизму" (в тому випадку виступ Волобуєва був промовистим доказом того), легко можуть зрадити володаря. Крім того, не можна їмі давати нагоди засиджуватися довго на місцях призначення, їх треба постійно пересувати. В тому випадку вони куди менше орієнтуються в місцевих відносинах, не мають можливості вишукувати поміж місцевими особистих приятелів, є куди гіршими адміністраторами для провінцій, але вірнішими "центрові", "володареві", який призначив їх на їхнє намісницьке становище. Організаційна тактика Сталіна дотримувалася цієї засади дуже строго. До кінця 1928 року закінчився процес перебудови партійного апарату на підставі рішень "внутрішнього кабінету". З того часу секретарі крайкомів, райкомів і республік були вже виключно з людей, пересіяних "Спецсектором" і призначених Сектором кадрів.

Сталін, після побудови "внутрішнього кабінету" в 1928 році, готовий був перепроваджувати "третю революцію" в низах, в державі, але тепер виникла в середині верхівки партії "права" опозиція, очолювана тепер вже не "жидами", як у випадку "лівої опозиції", а москалями і старими большевиками. Бухаріним і Риковим. Риков, як провідник цієї опозиції приготував на пленум ЦК РКПб, який мав відбутися в листопаді 1928 р., заяву, в якій обвинувачував Сталіна в таких помилках:

1. Політика Сталіна проти селянства базується на засадах "воюючого комунізму", коли то партія висунула клич "данини, або воєнно-февдальної експлуатації селянства", в час, коли період "воюючого комунізму" минув і країна вступила в добу "мирного будівництва соціялізму".

2. Всупереч кількаразовим постановам партії про посилення розвитку сільського господарства для піднесення його продуктивности, Сталін застосовує якраз такі методи, які гальмують розвиток сільського господарства, застосовуючи методи конфіскації хліба, як в часи "воюючого комунізму" і відмовляючи селові найбільш необхідних товарів щоденного вжитку.

3. В усій політиці партії загалом, а в сільськогосподарській політиці зокрема, партійні з'їзди, конференції, пленуми рішають одне, а Сталін робить цілком інше. В партії і країні

діє не воля партії і Політбюро, а рішення сталінського кабінету. Це привело до того, що партійна демократія є фікцією і тому в партії немає виборних секретарів, а призначені згори люди. Роля совєтів в цій системі цілковито зліквідована і засадничий большевицький клич: "уся влада совєтам" зник.

4. Ця сама політика проводиться по відношенню до підбору кадрів до Комінтерну. Відданих працівників партії виганяється з Комінтерну, а на їхнє місце призначується людей вірних Сталінові. Якщо місцеві комуністичні партії закордонних держав протиставляться тому, їх проголошується "зрадницькими", бунтівничих партійців виганяють, проголошують "опозиціонерами", "примиренцями", "соціял-демократами", або ж вони викликаються до Москви і знищуються.

5. Методи, якими це все проводиться — це шлях величезної провокації, фальшування, шантажу, підкупства і т. д. і ці методи не сміють бути толеровані в партії політичних однодумців.[20]

Підготовляючи і узгіднюючи цю заяву зі своїми однодумцями, чи принаймні з тими, про кого Бухарін думав, що вони однодумці, він мусів зустріти провокатора, який дав знати Сталінові про змову. Тому Сталін вжив такі заходи: він пересунув дату пленуму ЦК з листопада 1928 року до кінця січня 1929 року. Це він зробив силою свого становища, як генеральний секретар ЦК партії. Після того він постарався, щоб його прихильникам із заступників було надано право вирішального голосу на пленумі ЦК. (Орджонікідзе, Ярославському, Шкірятову і Сольцу). Тепер він мав в Політбюро 7 голосів проти 3. 9 лютого 1929 року відбувся пленум Політбюро і тут запропоновано було бухарінцям "чесно виконувати постанови партії", а заяву Бухаріна було проголошено "брехнею, очорненням".

9—14 квітня 1929 року відбулася в Харкові XVI Всеукраїнська Партійна Конференція, яка була, як звичайно, підготовкою до всесоюзної конференції партії. Г. Петровський, відкриваючи конференцію, висловив нову теорію, що "по мірі розширення соціялістичного будівництва посилюється спро-

---

[20] "ВКПб в резолюціях", 1924-1932 року, стор. 512-530. Цей внесок Бухарина, хоч і був записаний до резолюцій (як несхвалений внесок), але не був відомий ані в СССР, ані поза межами Імперії. Після хрущовської детронізації Сталіна на XX З'їзді партії, ці резолюції були доступні в спеціяльних бібліотеках Союзу, але ніколи не були проголошені в пресі ані не були дискутовані, тому що сталінські засади керівництва партією залишилися незмінними. Але після хрущовської "відлиги" цей внесок передістався на Захід і став відомий дослідникам історії СССР.

тив ворожих елементів і загострюється клясова боротьба". Тому він, вилаявши троцькістську опозицію, перейшов до критики "правої", бухарінської опозиції.

Косіор, який саме приїхав з Москви, як новий секретар ЦК КПбУ, був вперше присутній на Всесоюзній конференції КПбУ. Каґанович від'їхав до Москви "на важливіші завдання". У своїй доповіді Косіор підкреслив низьку продуктивність сільського господарства і перевагу великого колективного господарства перед індивідуальним та потребу боротьби з куркулями. Остаточно конференція засудила "правий" ухил Бухаріна і схвалила потребу боротьби з куркулем.

За два тижні після цього, в квітні 1929 року відбувся у Москві XVI Всесоюзний З'їзд ВКПб. Ще попереднього року, як ми це пам'ятаємо, Сталін заявив, що "період НЕПу буде продовжуватися довший історичний період", але цей "довший період" закінчився саме тепер, в 1929 році, і Сталін вирішив це закінчення силою своєї влади, про що він заявив попередньо на пленумі ЦК, а тепер З'їзд мав санкціонувати ту постанову. Взагалі, з цього часу з'їзди, якщо скликалися, то тільки для санкціонування рішень Сталіна. З'їзди стали тим, що американські журналісти називають "рабер-стамп", ґумовою печаткою. Партія спершу, за часів Леніна, говорила про "соціялістичну демократію", потім про "диктатуру пролетаріяту" і "демократичний централізм". Тепер немає вже ані першого, ані другого, ані третього. Є диктатура особи, реалізована з такою безоглядністю і жорстокістю, супроти якої терор Івана Грозного і Петра Першого видаються дитячою забавкою. Проте, Сталін вишколив тепер партійців відіймати руки і покірно голосувати навіть за власне знищення. Большевики України були в тому випадку не мудріші від інших.

Якщо Сталін вирішив покінчити з НЕПом і перейти до колективізації, то очевидно тому, що він зрозумів, що "екстраординарні міри" по викачуванню хліба із села, щоб прогодувати місто і кидати хліб на експорт, не можуть продовжуватися і йому здавалося, що колгоспи, підпорядковані проводові місцевих партійних органів (райкомів, сільрад і т. д.) "автоматично" дадуть те, що потрібно: хліб для міста і експорту. Залишивши село в стані індивідуальних господарств, Сталін мусів би відмовитися від індустріялізації і мрії "дігнати і перегнати Америку", або він мусів би підігнати промисловість до потреб села і міста, тобто перейти на продукцію товарів першої потреби. Він вирішив загнати селянина в колгосп і відібрати цілковито від нього приватну ініціятиву. Але село вже ніколи не дорівняло продукції 1926 року і залишилося

в "стані невиконання пляну" дійсно на "довший історичний період".[21]

Згідно з пляном, затвердженим XVI З'їздом партії, 23% селянських господарств мало бути колективізовано протягом наступних п'ятьох років; в той спосіб в руках колгоспів мало б опинитися 17,5% усієї орної землі Імперії і 43% зерна "внутрішнього ринку". Однак, степові райони України мали бути колективізовані протягом наступних трьох років. З'їзд схвалив перший п'ятирічний плян розбудови індустрії. Загалом потужність індустрії мала б бути збільшена в цілому на 50%, важкої індустрії на 230%, машинобудівництво на 250%, продукція електрики на 300%.[22] В Україні в тому самому часі продукція важкої промисловости мала зрости на 63%, продукція вугілля на 83%, продукція коксу на 77%.[23]

Все ж, ані Всеукраїнська Конференція КПбУ, ані Московський З'їзд ВКПб в квітні 1929 року не схвалили суцільної і примусової колективізації і певно делеґати-комуністи були вдоволені з себе, що вони схвалили такі помірковані реформи для села. Але суцільна колективізація прийшла тепер дуже скоро, і вже не наслідком схвалення з'їзду ВКПб, а на підставі наказу Сталіна і "внутрішнього кабінету". Сталін вирішив, що скликання з'їздів ВКПб є непотрібною тратою часу, і що він тепер може проводити свої рішення і без санкціонування тих рішень з'їздами партії.

Розгром "правої" опозиції перейшов на XVI З'їзді без жодного клопоту для Сталіна: склад З'зду був вже настільки старанно дібраний "спецвідділами" на місцях, що опозиціонерам не було можливости вести дискусію на З'їзді навіть в такому рівні, як це було з "лівою" опозицією. З'їзд схвалив резолюцію: "бити, бити і бити!", хоч не було, властиво, сказано, до кого те "бити" мало б відноситися і що це "бити" остаточно стосується делеґатів З'їзду в такій самій мірі, або й більшій, як до рядових громадян Імперії. Але Сталінові було замало схвалення партії в справі колективізації і п'ятирічки. Тепер мав схалити це "весь народ" і в травні 1929 року, отже усього місяць після з'зду партії, відбувся в Москві Всесоюзний З'їзд Совєтів, який "з великим ентузіязмом" потвердив

---

[21] З того часу починається хронічний брак харчових продуктів в СССР, з якого Кремлівські керманичі ніколи не змогли вилізти. Дещо пізніше, вже після Другої Світової війни, хрущовське і брежньовське керівництво Імперією вирішило замовляти брак хліба в США, Канаді і Аргентіні, і з того часу СССР імпортує річно пересічно 8.558.000 тонн збіжжя ("Тайм", Ню Йорк — Торонто, 11 листопада 1974 р., стор. 80, 81).

[22] "Історія СССР" (англ.), стор. 295.

[23] "Известия", Москва, 1 березня 1932 р.

постанову З'зду ВКПб. Але й на цьому не кінець: тепер в цілій Імперії відбувалися масові віча, на яких "совєтський народ" зобов'язався виконати п'тирічку в чотири роки! [24]

Сталін, очевидно, був надзвичайно вдоволений з перебудови партійного і державного апарату, яку він саме виконав, і він тепер став говорити про "третю революцію" і "особливість цієї революції в тому, що вона була проведена згори, з ініціятиви державної влади..." [25]

Але після розгрому "правої" опозиції Сталін залишився безперечним керманичем не тільки партії, але й Імперії. Коли 21 грудня 1929 року святкували його 50-ліття, то урочистість тих святкувань перевершила усе, що ми знаємо з історії про святкування римських імператорів і російських царів. Кинено клич: "Сталін — це Ленін сьогодні", але цей клич, кинутий якимсь партійним підлабузником не сподобався Сталінові, бо ніхто ніколи не твердив, що Ленін був "найбільшим генієм усіх часів", яким тепер безсумнівно збирався бути Сталін.[26]

Шість днів після святкування своїх уродин, 27 грудня 1929 року Сталін вирішив без поостанов ЦК і Політбюро власну постанову: "сплошну колективізацію і ліквідацію куркуля, як кляси". Це рішення було затверджено заднім числом ЦК ВКПб, однак це затвердження не обійшлося без критики, і йому натякнули, що він є диктатором. Цю критику він спри-

---

[24] "Історія СССР" (англ.), стор. 296. Українські совєтські історики твердять, що "Повністю виконали і перевиконали виробничі пляни п'ятирічки за два з половиною — три роки в масштабах всієї Радянської країни . . .". "Історія УРСР", том II, стор. 292.

[25] "Краткий Курс Истории ВКПб", Москва, 1951 р., стор. 291.

[26] Для прикладу подаємо тут один із багатьох сумних фактів тих часів, записаний Джорджем Бартолі в книжці: "Смерть Сталіна", розділ "Інженери людських душ", стор. 142:

"Сталін був великим ентузіястом кіна і переглядав кожний новий фільм сам, даючи дозвіл на його розповсюдження, або наказ на знищення. Його осуд був безпосередній і негайний, оцінка поверховна. Для прикладу, одної ночі він переглядав документальний фільм про ідилічне життя сибірських племен, яким він, Сталін, вказав шлях до "щасливого і радісного життя": якутам, алеутам і самоєдам. Наприкінці фільму Сталін встав і без слова похвали чи критики залишив залю. Стурбований режисер звернувся до присутнього на висвітленню фільму Берії. "Чи ти хочеш гризти землю?", буркнув пан в пенсне, а пізніше додав: "чи ти думаєш, що є тільки одне сонце на небі?", залишаючи режисера з тією таємничою фразою. Після трьох днів кількаразового перегляду фільму, режисер знайшов розв'язку: на стіні одної хати далекої півночі висів портрет Леніна . . . одного Леніна. Другого сонця не було".

Л. Каганович в тому самому часі твердив у "Правді", що жовтневу революцію зробив ("сдєлал") Сталін з допомогою Леніна ("Правда" з 21 гридня 1939 р.).

йняв, як вимогу ліквідувати ЦК, але в той час розпочалися масові протиколгоспні повстання на селах, тому він був змушений визнати помилковість своїх рішень, однак, помилки він перекинув, згідно із своїми засадами, на низи, у статті "Запаморочення від успіхів", і дещо пізніше, в іншій статті п. н.: "Відповідь колгоспникам" він писав:

"Дехто думає, що стаття "Запаморочення від успіхів" є результатом особистої ініціятиви Сталіна. Це, звичайно, дурниця. Не для того існує в нас ЦК, щоб в справах допускати особисту ініціятиву, яка б вона не була. Це — глибока розвідка ЦК. І коли виявилася глибина і розміри помилок, ЦК довго не чекав, щоб вдарити по цих помилках з усією силою".[27]

Можливо, що ЦК РКПб був дуже вдоволеним, що Сталін саме так поставив цю справу і "вияснив помилки", але пишучи це, Сталін залишився вірним своїм засадам: прийняти, якщо треба, пониження, але помститися, якщо час і обставини на це дозволять. Приймаючи тепер пониження, він врахував, що "три стовпи пролетаріяту", армія, міліція і партійний апарат, мимо усіх славословій йому, Сталінові, не були ще готові прийняти його диктатуру. Довелось спішно провести нові чистки і тепер винищувати усіх тих, які допомогли йому встановити диктатуру.

Приступаючи тепер до ліквідації "правої" і "лівої" опозиції в низах, в кадрах партії, Сталін зробив "геніяльне потягнення". Він наказав в 1927 році впровадити в партійній газеті "Правда" у Москві "Дискусійну сторінку", в якій кадри могли висловлюватися, якщо мали якісь сумніви щодо "генеральної лінії партії". Партійні кадри наївно сприйняли появу цієї сторінки як справжній вислів "партійної демократії" і поспішили вписатися на листу майбутніх "ворогів народу" саме на тій сторінці, даючи "органам юстиції" відразу докази їхнього опозиційного наставлення, що вже легко можна було підтягнути під відповідну "букву закону", тобто § 58 в СССР чи § 54 в УССР.[28]

---

[27] Й. Сталін: "Вопроси Ленінізма", стор. 211, 312.

[28] Як глибоко закорінилася віра в "партійну демократію", можна зрозуміти з того факту, що автор уже тут, на еміграції, розмовляв зі свідками тих часів, які, як приклад "демократії" тих часів подавали саме приклад цієї "дискусійної сторінки" в "Правді" (яка існувала від 30 жовтня до 2 грудня 1927 р.) і в щирість замірів редакції "Правди" ті свідки вірили ще й тепер, 50 років після тих подій і після "детронізації" Сталіна на XX Конґресі Партії

РОЗДІЛ IX

"ЛІКВІДАЦІЯ КУРКУЛЯ, ЯК КЛЯСИ"

Писати про колективізацію і пов'язані з тим історичні факти з історії України, а саме, "ліквідацію куркуля, як кляси" і голод 1932—33 рр. надзвичайно важко і то не тільки з уваги на надзвичайну емоційність цієї теми, але й тому, що большевики викреслили зі своєї історії факт голоду і голодової смерти багатьох мільйонів мешканців України і цілковито пофальшували статистику тих років, так що будьякі справки із статистичними даними тих років, опублікованими в СССР надзвичайно трудні. Текст офіційних совєтських історій декілька разів переписувався і виправлявся, також по смерті Сталіна і після його "детронізації" на XX Конґресі партії, так що визначити, який, остаточно, текст совєтських історій "прийнятий" і який є "правдивіший" — неможливо.[1] Ті п'ятдесят років, які відділяють нас від того часу, не злогадили емоційности теми: вони загострили перспективу і увипуклили факти, які ми тут, а совєтські історики там, просто "не бачили", або які хотіли б забути.[2]

"Ліквідація куркуля, як кляси" і голод — були міжнародніми злочинами і як такі, вони лягли важкою тінню відповідальности не тільки на безпосередніх злочинців, їхніх ідеологічних спадкоємців і їхніх вільних і невільних виконавців, але й на усе людство, а на нас, українців, в першій мірі. Проминуть довгі століття, заки емоційність цієї теми дозволить майбутнім історикам студіювати цю тему з "академічної висоти". Міжнародні злочини не завжди вписуються до судових актів: Нюрнберґів в історії людства було небагато, міжнародніх злочинів народовбивства багато більше.[3]

---

[1] Офіційна совєтська "Історія Української РСР", В-во "Наукова Думка", Київ, 1958 року (головний редактор Ф. П. Шевченко) і те саме видання 1967 року (головний редактор К. К. Дубина) мають значно змінений текст в багатьох уступах, а спеціяльно в розділі про колективізацію і "ліквідацію куркуля", так що цілковито неможливо ствердити, котрий текст з цих двох офіційних видань ближчий до правди. Тому в усіх дальших цитатах з тих двох видань тут поданий рік видання для того, щоли читачі могли переконатися в розбіжності текстів.

[2] Ось так, в усіх виданнях про справу голоду 1932-33 рр. в Україні ми старанно призбирали всі свідчення міжнародніх журналістів, які були свідками тих подій, але небагато є таких наших публікацій, які подають свідчення тогочасних письменників України, які "з уряду" брали участь в колективізації і грабункові хліба.

[3] Прикладом міжнароднього злочину народовбивства може бути вини-

Ледве чи хтось тепер відважиться піднести твердження, що знищення жидів (і інших "унтерменшів") гітлерівським режимом в часі Другої Світової війни було б неможливим, без "прикладу" большевицького народовбивства докладно кілька років раніше.[4] Врешті, лише одиниці зі західньо-европейських і американських журналістів відважуються піднести твердження, що Друга Світова війна була б неможливою без факту винищення населення України голодом в 1932—33 роках.[5] Більшість "кремлінологів" намагається довести лише те, що: "немає сумніву в тому, що сталінські **чистки** (підкр. Є.П.) спричинилися до майже цілковитої поразки Росії в Другій Світовій війні" і це було "наслідком Сталінської чистки майже половини 75.000 старшинського корпусу Червоної Армії".[6] Тобто, "найкращі" знавці Совєтського Союзу бачать тільки те, що сталося в останній стадії сталінських злочинів,

---

щення населення Москви в 1603 році польським гетьманом Жолкевським, який вирішів вимордувати 130.000 мешканців Москви, включно з жінками і дітьми. Цей факт подав до відома англійського міністерства закордонних справ тодішній англійський посол у Москві, який був свідком цих подій. Цей звіт був засекреченим в актах міністерства до 1971 року, коли то вперше він був опублікований у книжці: "Росія в очах західняків — 1517-1825" під редакцією Антоні Кросс-а, В-вом Елек Бук, Лондон. Винищуючи населення Москви, гетьман Жолкевський напевно не думав про те, що цей злочин матиме свій відповідник в історії: штурм Суворовим Праги в 1794 році і поведінка совєтських військ, під командою "поляка" Рокосовського, в 1944 році, коли німецькі дивізії СС-ів систематично винищували населення Варшави. Але нахил поляків до поповнювання злочинів народовбивства не обмежується до прикладу гетьмана Жолкевського: лише частину з цих злочинів подав до відома на підставі історичних документів В. Будзиновський у книжці: "Ішли діди на муки", Львів, 1925 р., В-во "Українське Слово".

[4] Дослідник нищення жидівського населення гітлерівським режимом, Г. Райтлінґер, у книжці "Кінцева розв'язка", твердить, що гітлерівці студіювали міжнародню реакцію на злочини народовбивства і прийшли до переконання, що міжнароднім політикам цілковито байдуже до тих злочинів і тут Райтлінґер подає приклад винищення турками "... близько одного мільйона вірмен... Ніхто ніколи не пробував (проти того злочину) протестувати і, крім вірменського громадянства, ніхто того тепер не пам'ятає". (Стор. 98 цитованої книжки).

Райтлінґер у тому випадку, очевидно, й сам "не пам'ятає" про винищення понад 6 мільйонів українців большевиками, що сталося безпосередньо перед винищенням жидів і що напевно було студійоване гітлерівцями.

[5] Думку про те, що Друга Світова війна була б неможливою без факту винищення населення України в 1932-33 рр., вперше подав Джоел Кармайкел у своїй книжці: "Велика штука Сталіна", стор. 19, 20.

[6] Гаррісон Салісбури: "Сталінські чистки: чи параноя диктатора уможливила війну німцям?" — "Ню Йорк Таймс", тут цитовано за "Глоб енд Мейл", Торонто, 3 жовтня 1967 р. Прикладів такої інтерпретації історії в літературі західньо-европейських і американських "кремльологів" дуже багато.

не розуміючи цілком цілости тих злочинів ані їхнього впливу на світову історію.

Завданням багатьох наших дослідників подій 30-х років в Україні є доказати, що ці події були тільки злочинаами Сталіна, або, щонайбільше, злочинами "російського імперіялізму". Однак немає таких сталінських тез, яких не обґрунтував би Ленін. ЧК, як "засіб переконування мас", був чисто ленінською ідеєю. Ленін був при владі, коли большевики винищували голодом населення України в 1922 р. Було б великою помилкою думати, що Ленін був іншої думки про селянство в цілому, а про "куркулів" зокрема.[7] Ось що він писав на цю тему у своїх творах:

"Куркулі — це найбільш звірячі, найбрутальніші, найдикіші експлуатататори. Безоглядна війна куркулям! Смерть їм! Ненависть і призирство тим партіям, які їх боронять: соціял-революціонерам і меншевикам, також лівим соціял-революціонерам сучасности".[8]

В іншому місці:

"Куркулі — це найбільш звірячі, найбрутальніші ,найдикіші експлуататори, що не раз в історії інших країн (!?) відновлювали владу помі-

---

[7] Причини ненависти Леніна до селянства ніколи не були досліджені його біографами. Мати Леніна мала спадщинний маєток на селі Кокушкіно (Казанської губернії), около 1000 десятин землі (який однак належав тільки в ¼ матері Леніна). Родина Улянових разом з іншими свояками Бланків (родинне прізвище матери Леніна) проводили в Кокушкіно літні вакації, а після усунення Леніна з Казанського університету Ленін перебув тут рік часу під наглядом поліції. Але він проводив тут час як "барчук", панич, не роблячи ніяких спроб зблизитися до місцевих селян. Після смерти батька, Ілії Улянова, і страти старшого брата, Александра, за участь в змові на життя царя, Александра III, родина Улянових купила під Самарою невеликий маєток (225 десятин) в селі Алакаєвка. Ленін зробив тут спробу "господарити", чого він не вмів, але його намір зблизитися до селян в Алакаєвці скінчився катастрофою: він не вмів говорити до селян і вони його, "барчука", висміяли. Треба завважити, що в Кокушкіно селяни були бідні, частинно москалі, частинно татари, але селяни Алакаєвки заможні, "куркулі". Після тих невдалих спроб зблизитися до селян і "господарити", Ленін занехав ці заміри і продовжував своє існування на селі, як "барчук", панич. Матеріяльні засоби для існування родини і "двору" в Кокушкіно і Алакаєвці здобувалися частинно з аренди землі, а частинно з інших прибутків родини: спершу з платні батька, Ілії Улянова, а пізніше з вдовиної пенсії матери, 2.200 рублів річно, що давало можливість родині існувати не тільки безбідно, але й з певною "буржуйською" розкішшю. Совєтські історики, очевидно, старанно промовчують час перебування Леніна в Кокушкіно і Алакаєвці. Пізніше, на еміграції в Швайцарії, Ленін в дискусії з приятелями (Ольмінським) говорив про себе, що "він також є "поміщицькою дитиною" ("помєщіч'є дітя") (Ніколай Валентінов: "Ранні роки Леніна", стор. 43).

[8] Ленін, Твори, том XXIII, стор. 206-7, 282.

щиків, царів, попів і капіталістів. Ніякі сумніви в тому неможливі. Або куркулі переріжуть безконечно багато робітників, або робітники роздушать повстання куркульської, грабіжніцької меншости народу проти трудящих".[9]

К. Маркс не уточнив поняття "куркуль", тому що такого поняття в Західній Европі немає, ані він не визначив "диктатури пролетаріяту" в "Комуністичному Маніфесті", але рік пізніше, після появи "Маніфесту", він вважав конечним доповнити свої думки, які він, пишучи "Маніфест" "в надзвичайному поспіху" (перед революцією 1848 року) забув:

"Задовго переді мною буржуазні історики розвинули обставини клясової боротьби в сучасному суспільстві. Те, що я зробив нового — то доказав, що:

1. Існування кляс пов'язане зі спеціяльними історичними добами розвитку продукції;
2. Що клясова боротьба веде обов'язково до диктатури пролетаріяту;
3. Що сама диктатура є тільки переходовим часом до **ліквідації усіх кляс** (підкреслення Є.П.) і до безклясового суспільства.[10]

Ця "ліквідація" мала б в розумінню Маркса прийти автоматично після встановлення "диктатури пролетаріяту", але Ленін і Сталін вирішили приспішити процес "ліквідації кляс" більш ефективним способом: фізичним знищенням.[11] Зрештою, "ліквідація" увійшла в большевицький лексикон і вона завжди означала фізичну ліквідацію людей, речей чи ідей.

Большевики твердять, що "Ідею колективізації висунули К. Маркс і Ф. Енгельс у праці: "Селянське питання у Франції і Німеччині", опублікованій в 1894 році.

XV-З'їзд ВКПб, схвалюючи суцільну колективізацію, цілковито не брав під увагу об'єктивних умов сільського господарства в Імперії, а ці умови були такі, що аж ніяк не сприяли перебудові індивідуальних господарств на механізовані колгоспи. В 1929 році в Україні було 900 совгоспів (державних господарств), які були обслуговувані 37 (словами: трид-

---

[9] Там само, т. XXVIII, стор. 198.

[10] К. Маркс — Ф. Енґельс: "Комуністичний Маніфест", В-во Пінгвін Букс, 1974 р., стор. 34.

[11] В "Бісах" Достоєвського Шиґальов у своїй програмі пропонує: "Як би ви не хотіли вилічити Світ (від соціяльних недуг), ви ніколи не матимете ніякого поступу, тоді, коли вирішивши стяти голову для сто мільйонів (людей), ви значно облегшите наше завдання і зможете перескочити рів (який нас відділює від раю) з залеко меншим зусиллям". ("Біси", англ. видання, Пінґвін класік Букс, 1971 р., стор. 407).

цять сім) машиново-тракторними станціями (МТС) з 1175 тракторами! [12] Хто і чим мав би обслуговувати новостворені колгоспи, цього жодний совєтський історик не згадує ані не пояснює. Але в 1930 році, отже, в розпалі акції колективізації, було в Україні усього 74 (сімдесят чотири) МТС з 2151 тракторами! [13] Щойно в 1931 році випустив Харківський Тракторний Завод перший трактор. Але ці перші трактори були такої "сокирної" роботи, що треба було ще багато років, заки трактор совєтської продукції міг виконувати якусь корисну роботу в полі.

Якщо вірити совєтським статистичним даним, то в 1933 році було в Україні 34.235 тракторів для обслуговування колгоспів і радгоспів загальної потужности 465.848 НР (К.С.), або ж пересічно 13,6 НР на трактор.[14] Ті ж самі совєтські дані подають, що справність тракторів в тому часі була низька, усього 7,4 до 11 га на тяглову одиницю НР, річно.[15] Усі колгоспи в Україні могли обробити тракторами усього 18% загальної посівної площі. Решту землі треба було обробляти "живою тягловою силою", але пленум ЦК КПбУ в лютому 1933 р. стверджує, що:

> "...становище, яке створилось з кінським поголів'ям, неблагополучне... Головна причина поганого стану кінського тягла є поганий догляд і зневажливе ставлення до коня... Таке ставлення всіляко підтримують і проводять куркульські елементи, що пролізли до колгоспів. Треба негайно мобілізувати всю увагу партійних організацій МТС, політвідділів, колгоспів і радгоспів на справу поліпшення догляду коня..." [16]

В 1933 році в Україні було усього 852.900 коней, що було наслідком "варварського догляду за конем".

Якщо йдеться про роботу МТС, то трактори не могли виконати в тому часі ту невелику норму праці, яка припадала на долю машинної обробки теоретично, з уваги на величезні

---

[12] СУ-УРЕ, стор. 136, 137.

[13] "Історія Колективізації Сільського Господарства Української РСР", том III, В-во "Наукова Думка", Київ, 1971 р. (в дальшому скрізь цитовано, як "Іст. Кол."), стор. 423.

[14] "Іст. Кол.", том III, стор. 423.

[15] Там само, стор. 528.

[16] Там само, стор. 49. Солженіцин в "Архипелагу ГУЛаг" дещо інакше уточнює причину винищення коней у тому часі в СССР, і з питомим йому сарказмом він пише:

"Тільки коней разом з арештантами (на будовах ГУЛаґу) не жалує Сталін і країна, тому що кінь — худоба куркульська, то ж треба його винищити". (Книга II, том III, стор. 91, 92).

залеглості в направі тракторів, браку запасних частин до машин, браку вишколених механіків. Резолюція лютневого пленуму ЦК КПбУ з 1933 р. стверджує, що 1 лютого того ж року в цілій Україні було відремонтовано усього 32% тракторного парку.[17] Трактори були здебільшого американської продукції, "Фордзон", "Інтернешенел", "Джон-Дір" і на спровадження запасових частин треба було чекати іноді роками, або треба було відректися тракторів і інших машин з відносно невеликими направами і спроваджувати нові. Але усі ці адніністративні похибки були перекинуті на конто "куркулів":

"Заклятим ворогом МТС і тракторного обробітку землі в колгоспах виступали куркульські елементи. Вони агітували селян відмовлятись від тракторів, ширили наклепницькі чутки, що заастосування тракторів нібито закабалить селянські господарства, приведе до безробіття на селі, знизить врожайність. Куркулі та їх прихвостні ламали трактори, навіть вбивали трактористів та інших працівників МТС".[18]

Большевики мріяли тепер про комбайни (це у виконуванні клича: "дігнати і перегнати Америку"!), але поминаючи вже факт, що жодна фабрика на терені СССР не виробляла тих машин,[19] совєтські агрономи і плянувальники не тільки в часі колективізації, але й протягом багатьох наступних років не брали під увагу тих передумов, які потрібні для машинового жнива комбайнами і їм присвічувала в тому випадку тільки одна ідея: швидкість збирання хліба і "хлібозаготівлі" для держави. Збіжжя зжате і вимолочене комбайном не надається до переховування в шпихлірах і мусить бути висушене механічним способом в спеціяльно оснащених збіжевих елеваторах. Совєтська практика "висушування" збіжжя на асфальтових шляхах, практикована п'ятдесят років після "суцільної колективізації", викликає тільки стискування плечима сучасних туристів, свідків такої "техніки". На початку ко-

---

[17] Там само, стор. 48.

[18] "Історія УРСР", 1967 р., стор. 280.

[19] "Іст. УРСР", 1967 р., на стор. 279 твердить, що "У липні 1930 р. запоріжський завод "Комунар" випустив перші радянські зернозбиральні комбайни. На початку 1932 р. почав випускати комбайни новозбудований Саратовський комбайновий завод", але "СУ-УРЕ" на стор. 275 в детайльній табелі продукції машин в УССР в рр. 1913-1967 комбайнів не показано. В детайльних табелях механізації сільського господарства УССР в "Історії Колективізації УРСР", том III, стор. 422-223, комбайнів також не показано. Джозеф Дейвіс, американський амбасадор в СССР в рр. 1936-1938 у своїх звітах Державному Секретареві США подає кількість тракторів в СССР: в 1930 р. 1.700, в 1931 р. — 6.400, в 1938 р. — 153.500 на підставі... промови Сталіна в березні 1939 р. (Дж. Дейвіс: "Місія в Москву", стор. 336).

лективізації звичайним способом "переховування" збіжжя було зсипання його у великі купи на полі.[20] В умовах українського дуже сухого літа такий спосіб "маґазинування" зерна може вважатися "калькульованим риском", але скільки збіжжя в тому часі (і пізніше) було знищено і зігнило — про це жодна совєтська статистика не згадує.

Але з комбайном пов'язані і інші небезпеки, яких совєтські плянувальники і агрономи не знали. Як свідчить про це один із ветеринарів Вінницької области, солома після жнив комбайном залишається якийсь час в полі. Коли в 1930 році вперше застосовано жнива комбайном, (імпортованим з Америки), ячмінна солома, зволожена дощем, загнивала і ставала шкідливою як паша для худоби і коней. Коні, годовані гнилою соломою, масово гинули, але ҐПУ вважало, що тут діє саботаж "куркулів", масово арештуючи селян і ветеринарів, нібито винних за саботаж в отруюванні коней. Багато з арештованих було розстріляно. Так постали відомі Вінницькі масові могили, відкриті під час Другої Світової війни.[21]

Так виглядали технічні передумови колективізації. Психологічні обставини виглядали куди гірше. Колективізація була цілковито чужою і ворожою українському індивідуалістичному характерові і українському дрібновласницькому селові ідеєю. В совєтській історії немає ніяких натяків на те, що московське село бунтувалося проти колективізації в тій мірі, як це було в Україні, і офіційно совєтські історики не в силі приховати того факту, що українське село було **в цілості** проти колективізації, і вони змушені визнати факт революції українського села проти совєтського уряду, революції, яка була здушена і яку совєтські офіційні історики приписують

---

[20] Свідки такої практики "переховування" збіжжя у великих купах в полі і колишні колгоспники, які працювали в тому часі, подають такі факти з того (і, певно, теперішнього) часу: негайно після того, як збіжжя зсипали в купу, в першу ніч усе село йде красти своє власне збіжжя з тієї купи. Колгосп виставляє біля зсипаного збіжжя вартівника, але в дорозі співпраці поміж селом і вартівником він не дивиться в той бік, де **ціле село** бере збіжжя, зрештою, серед тих, що беруть збіжжя, є і родина вартівника. Брати збіжжя йде ціла родина, включно з дітьми, бо що відразу візьмете — те ваше. За таку "крадіж" належиться кара 10 років заслання, але вимоги життя є сильніші, аніж страх перед карою. (Власне інтерв'ю автора з І.Б. і П.К.).

[21] Ів. Чинченко: "Винницька трагедія", журнал "Українське Козацтво", ч. 3-4 (48-49), 1978 р., стор. 28-30. Жертви цієї акції ҐПУ були поховані в масових могилах у Вінниці, пізніше відкритих німцями в часі окупації України в 1943 році. Большевики завжди заперечували свою відповідальність за масовий морд польських старшин у Катиню, але ніколи не заперечували своєї відповідальности за Вінницький злочин.

"куркулям", не вміючи подати докладних даних про те скільки ж, врешті, було тих "куркулів" в українському селі.[22]

Фактом є також, що ЦК ВКПб ще перед початком колективізації прийшов до переконання, що без знищення "куркулів" колективізації не дасться перевести і тому колективізація і "ліквідація куркуля" були дві рівнобіжні акції, а для виконання їх треба було мобілізувати не тільки усі місцеві сили "комнезамів", комсомолу і т. д., але й кинути інші сили, з-зовні, мобілізованих для цієї цілі комуністів з цілої Імперії це так звані 25-тисячники, бо ж спротив українського села був надто могутнім, щоб його здушити силами "комнезамів":

"Колективізація зустрілася з загальним спротивом із сторони куркулів. Соціяльна перебудова села мусіла бути проведена комуністичною партією шляхом жахливої боротьби. Тільки в першій половині 1930 року куркулі доконали більше, ніж 1500 вбивств і підпалів в Україні".[23]

Інший совєтський історик стверджує:

"Куркулі знищували колгоспне майно, підпалювали тваринницькі ферми, господарські й житлові приміщення колгоспів і колгоспників, вони руйнували своє господарство, знищували і розпродували коней, худобу, сільсько-господарські машини, хліб, тощо, **підбурюючи на це середняків та бідняків**".[24] (підкр. Є.П.)

"Масовий колгоспний рух зустрів жорстокий опір з боку куркульства, яке намагалося будь-якими заходами зірвати колгоспне будівництво. Поряд з шаленою антиколгоспною агітацією і шкідництвом куркулі вдавалися до терору проти колгоспного, радянського і партійного активу. Лише в другій половині 1929 року на Україні було зареєстровано 290 терористичних актів".[25]

"Куркулі роблять шалені атаки на колгоспи, під'джують до вирізування і продажу худоби. Інформації з Таганрогу подають, що наслідком куркульського впливу відбувається масовий випродаж худоби середняком і бідняком, заки вони вступають до колгоспів. За останні три місяці продано понад 26.000 штук м'ясної худоби, 12,000 штук молочної худоби, 16.000 овець. Покупці їдуть до різних станцій, щоб купувати худобу і не дати її урядовому ринкові, який тепер порожніє. Худоба, коні і вівці розпродувані скрізь протизаконним способом. Ця практика найбільше

---

[22] Див. про це: стор. 192 ц. розділу.
[23] СУ-УРЕ, стор. 137.
[24] "Історія УРСР", В-ння 1967 р., том II, стор. 268.
[25] Там само, стор. 265.

позначається в районах, де перепроваджується суцільна колективізація".[26]

"З Артемівки, Донбас, повідомляють, що м'ясарі вирізали 19.000 штук худоби, в порівнянні до 11.000 (за цей самий час) минулого року. Телята і річняки є вирізувані навіть в неприписаному часі. Коні є розпродувані за дрібну частину їхньої вартости".[27]

"Заки вступити до колгоспу, середняки, навіть бідняки намагалися позбутися худоби, збираючи гроші з випродажу".[28]

"В Благословєвському районі число коней є зредуковане до 18% (попереднього стану), овець 30%, волів до 84%, корів до 13%. Умови такі самі в інших районах. Вирізування худоби продовжується".[29]

Совєтські часописи того часу переповнені подібними звідомленнями. Селянство кинуло клич: "що з'їси, те твоє!". Це можна окреслити, як суцільну господарську катастрофу. Совєтський історик подає, що:

"В 1930 році, в порівнянні до 1928 р., кількість коней в Україні зменшилась на 186,9 тис., а поголів'я великої рогатої худоби — на 233,7 тис., (тобто майже на 30%), свиней на 3788,1 тис. (на 55%), овець і кіз на 3578,8 тис. (на 45%). Таке зменшення поголів'я худоби підірвало економіку сільського господарства, знизило товарність тваринництва і створило значні труднощі в постачанні промисловим центрам м'яса, молока, масла".[30]

Немає нічого дивного, що Сталін мусів відступати "крок назад" своєю статтею: "Запаморочення від успіхів", але цей крок був нещирим і він не тільки що не покращав ситуації, а погіршав її з посиленням колективізації. Але після цієї статті селянство почало масово виходити з колгоспів:

"В середині березня 1930 р. почався вихід селян з колгоспів. Протягом другої половини березня вибуло 915,2 тис. селянських дворів, і процент сколективізованих господарств зменшився з 64,4 до 46,2%. Відплив селянських господарств з колгоспів продовжувався до середини вересня 1930 р. На 20 вересня в колгоспах було об'єднано 1344 тис. Селянських господарств, або 26,6% і усуспільнено 31,2% орної землі. Число колгоспів за цей час зменшилося тільки на 15%. Якщо на 10 березня їх було 23594, то на 20 вересня — 20068".[31]

---

[26] "Правда", січень 1930 р.
[27] "Правда", 11 січня 1930 р.
[28] "Правда", 11 січня 1930 р.
[29] "Правда", 24 січня 1930 р.
[30] "Історія УРСР", 1967 р., стор. 268.
[31] "Історія УРСР", 1967 р., стор. 269.

Провід партії злякався, що усі "здобутки колективізації" пропадуть і посилив акцію колективізації. 5—16 червня 1930 року відбувся в Харкові XI З'їзд КПбУ, який тепер мав репрезонтувати 270.098 членів і кандидатів партії, з яких 56,6% були українцями і 51,7% робітниками фабрик і заводів України. Доповідь від ЦК ВКПб виголосив Руздутак. Він говорив про політику переходу від обмеженої до суцільної колективізації і цілковиту ліквідацію "куркуля, як кляси". З'їзд підкреслив "успіхи у боротьбі проти українського націоналізму і російського шовінізму", що було висловлене у звітній доповіді секретаря партії Косіора, який казав, що "партія відродилася після того, як Хвильовий і Шумський покаялися і процес СВУ вичистив український народ від старих націоналістичних кадрів".[32]

XVI Конґрес ВКПб відбувся від 26 червня до 13 липня 1930 р. в Москві і цей Конґрес дав директиву партії ліквідувати хитання партії в справі колективізації та визначив реченці колективізації: степові райони України мали бути сколектизовані на 80% протягом 1931 р., а інші округи на 50% протягом того ж часу. В тому напрямі був виданий декрет ЦК ВКПб 26 грудня 1930 р, а пленум ЦК КПбУ зобов'язав усі партійні організації України провести суцільну колективізацію згідно з ухвалою Конґресу ВКПб. Ця хвиля колективізатії мала супроводжуватися розкуркулюванням і засланням селян разом з родинами до Сибіру.

Щоб виконати це завдання, Сталін наказав провести поновну мобілізацію усього партійного апарату в тому:

> "Командування Червоної Армії, керівництво ОҐПУ, Верховний Суд і прокуратура дістали наказ привести каральні органи в бойову готовність, щоб здушити можливі куркульські повстання, перешкодити куркульським саботажам", бо "наступати на куркульсьтво — це значить готуватися до справи".[33]

Совєтський історик переконаний, що саме завдяки цій тотальній мобілізації партії, міліції і "каральних органів" прийшла остаточна перемога колективізації:

> "Треба було провести перевибори до сільрад, які були замічені клясовим ворогом і стояли осторонь від руху колективізації і тільки клич партії "совєти, лицем до села!" поліпшив соціяльну структуру совєтів, зміцнив партію і комсомол та їхню ролю в будівництві колгоспів. Найкращі по-

---

[32] С. Косіор: "За ленінську національну політику" (передрук доповіді), Харків, 1930 р., стор. 3-16.

[33] Сталін: "Вопроси ленінізма", стор. 291.

мічники комунізму, які марширували в передніх рядах, вийшли з комсомолу".[34]

Проте, як звичайно, "ініціятиву" суцільної колективізації і знищення куркуля знову ж таки доручено "низам" і тепер з "низів" надходять до центру, ЦК КПбУ, такі заклики:

"Куркуль пролазить в колгоспи і, прикриваючись титулом чесного працівника, винищує наших коней, корів, псує наш колгоспний інвентар, краде і гноїть важкою працею здобутий колгоспний хліб. (Тому) жорстокими репресіями відповімо на спротив клясового ворога — куркуля! Суворими завданнями вирвім зерна ледарів, підкуркульників і усіх грабіжників колгоспного, державного (!) майна! Ніякої пощади ворогові!" [35]

Знову на села виряджено було 25-тисячників і тепер:

"Важливу ролю в бою за перемогу колгоспної системи відіграли 25-тисячники, передові робітники, які на заклик партії добровільно залишили свою постійну працю і пішли на селю з початком 1930 року. Робітники Совєтської України вирядили так 10.000 своїх кращих людей для цієї роботи, 8.000 з них пішло на села Республіки, а інші пішли в другі райони СССР".[36]

"Україна повинна була виділити 7.5 тисяч чоловік. Із цього числа передбачалось направити 5,5 тисяч чоловіка в колгоспи України, а решта в братні союзні республіки. На клич відгукнулося понад 9 тисяч робітників промислових підприємств республіки. Після вибору було розподілено по округах України 6.435 чл. робітників та спрямовано в Казахстан 505, на Північний Кавказ — 1.300, в середньо-волжський край 31 — усього 9.421 робітників".[37]

Тепер 25-тисячники подбали про те, щоб:

"Куркулям проголошували громадський бойкот, закривали їм доступ до кооперації і на державні млини, їх виганяли з колгоспів, в яких об'єднувалося трудове селянство. За терористичні дії куркулі зазнавали суворого покараання".[38]

"Бойовими помічниками партійних організацій у здійсненні суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу були комсомольські організації. Навесні 1930 р. 85% сільських комсомольців вступили до колгоспів".[39]

---

[34] СУ-УРЕ, стор. 137.

[35] "Звернення Олексіївського райкому КПбУ і райвиконкому Харківської області у зв'язку зі звірячим вбивством секретаря партосередку с. Старовірівка, тов. Орлова", "Іст. Кол.", том III, стор. 207 (мова всіх цитат, як в оригіналі).

[36] СУ-УРЕ, стор. 137.

[37] "Іст. УРСР", 1958 р., стор. 360 (мова оригіналу).

[38] "Історія УРСР", 1958 р., стор. 328.

[39] "Історія УРСР", 1958 р., стор. 328.

"У розвитку колгоспного руху і в здійсненні перших кроків по організаційно-господарському зміцненню колгоспів велику ролю відіграли комітети незаможних селян, а також батрацько-бідняцькі групи, створені в колгоспах на початку 1930 р.".[40]

Серед 25-тисячників, які допомагали колективізувати села і "ліквідувати куркуля", були також українські письменники, яких виряджено було в різні райони України для зміцнення клясового елементу". Важко сказати як чулися українські письменники, виконуючи це завдання партії, але дехто з них не витрамав експерименту і закінчив життя самогубством.[41]

В мобілізації 25-тисячників слід відмітити факт, що частину мобілізованих в Україні партійних і непартійних робітників виряджено було в Україну, а частину "в інші терени союзних, братніх республік", натомість з центральної Росії прийшли в Україну для цієї самої роботи москалі. Це була політика "діли і пануй", яка присвічувала в тому випадку керівництву партії, бо ж українці в "інших республіках", а москалі в Україні, колективізуючи село і ліквідуючи "куркуля" викликали самозрозумілу ненависть місцевого населення: в Росії до "хахлів", а в Україні до москалів і певно до жидів, яких дуже багато було серед 25-тисячників. Керівництво партії в тому випадку довідалося далеко скоріше, аніж націоналісти, що "ненависть — це дійсно страшна сила: вона тим більше принадна, що швидко нагромаджується і дає негайні результати. Большевизм народився з ненависті".[42]

Але з приїздом на села 25-тисячників колективізація і розкуркулювання значно посилилися. В першу чергу пішли господарі, які були обтяжені "експертним податком". Вже в січні 1930 року совєтська преса подавала "великі досягнення" в цій акції:

"Тільки в одному Червоно-Повстанському районі сто куркулів викинуто було з їхніх домів. Рішення повикидати куркулів було схвалене на місцевому мітинґу. З усіх кутів району надходять новини, що середняки і бідняки не мають найменшого милосердя в ліквідації куркулів. Куркульські хати, клуні і хліви конфіскується здебільшого для суспільних потреб, як уряди і дитячі садки".[43]

---

[40] "Історія УРСР", 1967 р., стор. 272.

[41] Докладніше про уділ українських письменників в акції колективізації, див. Розділ XI, "Інженери людських душ", стор. 233, прим. 31.

[42] З. Пеленський: "Два типи націоналізму", "Авангард", ч. 4-5, 1952 р.

[43] "Правда", січень 1930 р.

"В Благоєвському районі Одеської округи в часі колективізації піднесено питання ліквідації 100 куркулів на масовому вічу бідняків і середняків. В ночі 25 січня посеред ночі група куркулів заладувала вози своїм добром і стала їхати в місто. Вони були перехоплені і покарані".[44]

"Гострі міри застосовано в колгоспах довкола Одеси. Худобу, фармерські машини, будинки, садиби, виноградники передано було колгоспам. В тому самому часі розпочато ліквідацію куркульських псевдо-колгоспів. Коли вони почули про резолюцію (ліквідації їхніх хат і господарств), вони негайно почали розпродаж своєї власности і розподілу майна поміж свояками з середовища середняків і залишили свою худобу на призволяще".[45]

В 1930 році, отже на початку колективізації, митрополит Липківський закінчував свою "Історію Православної Церкви", де він написав таке:

"Комуна в останні чааси "повернулась лицем до села", опановує українське селянство, усуспільнює й українську землю, й селянські коні, й воли, й корови, і самих селян під своєю диктатурою, заводить радгоспи, колгоспи, без попів, без церков, хоче все селянство обернути в безвірницьку, спролетаризовану масу. Самих попів повним унеможливленням для них та їхніх родин життя в радянській державі цілими гуртами жене до зречення сану, цілком унеможливила заснування релігійних шкіл, видання часописів, книг релігійного змісту, взагалі нищить цілком і релігійний, і національний дух українського народу, робить духову руїну, а коли робить, то й зробить".[46]

Але "перемога" в акції колективізації не прийшла відразу, ані не прийшла легко для партії, навіть в обличчі мобілізації усього партійного апарату, армії і ГПУ. Фактично, вже тоді, тобто в кінці 1931 року Сталін був здецидований використати досвід 1921 року і застосувати голод, щоб зломити опір українського селянства проти колгоспів. Совєтські джерола подають, що збір зерна в Україні в 1931 році був 183

---

[44] Там само.

[45] Там само. Тодось Осьмачка у своїй повісті з тих часів п.н.: "План до двору", так вияснює акцію колективізації: "План до двору" спочатку ставили заможнім людям села а потім середнім шарам населення і нарешті незаможникам. Суть його полягала в тому, що господара і його родину виганяли в одніх сорочках з оселі а все, що лишалося, забірала собі сільрада. Вигнані люди або вмірали з голоду, або тікали на Донбас чи в Кривий Ріг у шахти, а той на Московщину у промислові райони. Коли ж хто небудь вигнаних людей переховував, то й милосердним робили те саме, що й покараним. Але найчастіше ограбованих арештували і везли на північ рубати ліси або копати канали". (Передмова автора, Т.О. до цитованого твору).

[46] Митр. В. Липківський: "Історія . . .", стор. 171.

мільйонів центнерів, а в 1932 році — 147 мільйонів центнерів.[47] На урожай 1931 року було накладено плян хлібозаготовки 435 мільйонів пудів (71,25 мільйонів центнерів). Річ ясна, що цього пляну неможливо було виконати не тільки з уваги на фактичний низький збір збіжжя в 1931 році, але також тому, що в сільському господарстві був цілковитий хаос, спричинений примусовою колективізацією, вивезенням і винищенням частини населення, браком сільсько-господарських машин в колгоспах, винищенням тяглової худоби, низькою продуктивністю робітника в колгоспах, що знову ж таки було наслідком невідповідного прохарчування, психічним пригнобленням селянських мас і т. д., і т. д. З величезними труднощами до весни 1932 року партія змогла стягнути тільки 365 млн. пудів (59, 78 міл. центнерів),[48] забравши при цьому чостково і посівний матеріял, призначений на весну 1932 року. Наслідком того на весні 1932 року розпочався голод.

Совєтський історик признається, що:

"Труднощі загострювались тим, що у 1931—1932 рр. були допущені серйозні помилки і недоліки в проведенні хлібозаготівель. Нерідко колгоспам і селянам-одноосібникам визначались "зустрічні пляни", внаслідок яких у їх господарствах створювались утруднення з посівним матеріялом, фуражем, продуктами харчування. Партійні органи в ряді районів викрили порушення революційної законности у відношенні до колгоспників і трудящих одноосібних селян. Хлібозаготівельні кампанії проходили в умовах жорстокої клясової боротьби, коли куркульські елементи всілякими засобами намагались позбавити країну хліба, продукції тваринництва, сільськогосподарської сировини. Через несприятливі кліматичні умови на значних площах загинули озимі посіви. Весняного пляну посіву зернових культур 1932 р. не виконано. Під час збирання врожаю через недостатньо удосконалену організацію праці, відсутність матеріяльного стимулу та боротьбу за розкраданням колгоспної власности були допущені значні втрати. В цілому колгоспи України в 1932 році одержали валової продукції на 46,6% менше, ніж було заплянувано. **В республіці створилися значні продовольчі труднощі, які особливо загострились на весні та на початку літа 1933 р.**" [49] (підкреслення Є.П.)

Коли в 1932 році партійні чинники України здобулися "тільки" на 365 міл. пудів хлібозаготівлі, восени того ж року приїхала в Україну спеціяльна комісія в складі Молотова і Каґановича (який в той час був вже в Москві) з вимогою

---

[47] СУ-УРЕ, стор. 293.
[48] "Правда", 9 липня 1932 р., "Вісті ЦВК", Київ, 11 липня 1932 р.
[49] "Історія УРСР", 1967 р., стор. 280, 281.

"виконати зобов'язання" хлібозаготівлі. На нараді з ними Скрипник заявив, що усе збіжжя в Україні "виметено під мітлу", але це не переконало московських делеґатів, які підозрівали комуністів України в "бракові большевицької чуйности". Скрипника звільнено із становища наркома освіти і призначено головою Комісії Державного Плянування. З початком 1933 року приїхав в Україну Павел Постишев, висланник сталінського "спецсектора", з правами необмеженого диктатора України. "Постанову" про призначення Постишева другим секретарем ЦК КПбУ, ЦК прийняв 24 січня 1933 року. Рівночасно ЦК прийняв таку резолюцію:

"ЦК вважає за встановлене, що парторганізації України не впорались з покладеним на них партійним завданням щодо організації хлібозаготівель та виконання пляну хлібоздавання, не зважаючи на триразове скорочення і без того скороченого пляну.

ЦК вважає, що основними областями, які вирішують долю сільського господарства України і які насамперед необхідно зміцнити, є Одеська, Дніпропетровська та Харківська області".[50]

На цьому самому засіданні ЦК схвалено постанову про звільнення секретарів обкомів Харківської, Одеської та Дніпропетровської округ і призначення на ті становища: до Харкова — Постишева, до Одеси — Веґера, до Дніпропетровська — Хатаєвича.[51]

Очевидно, Постишев не міг обмежитися тими кількома змінами на партійних становищах України і за перших 10 місяців 1933 року звільнено було 137 секретарів районних комітетів КПбУ, 279 голів районних виконкомів, 153 районних контрольних комісій, не згадуючи про десятки тисяч членів партії. Завданням Постишева було знищити бунтівничий дух нації, не звертаючи уваги на вірнопідданчі заяви партійних вельмож України.

Чому Сталін прийшов в тому часі до переконання про конечність пацифікації усієї нації? Нема про це надто багато даних в тих документах, які до цього часу були опубліковані в СССР. Пізніша заява Хрущова на XX Конґресі партії в 1956 році, що "Сталін хотів вивезти усю українську націю, але не було їх де поселити", не багато допомагає зрозуміти справу в 1933 році. Цю заяву зробив Хрущов у зв'язку із згадкою про суцільне виселення цілих народів (Інгушів, Чеченців, Карачаївців, Кримських татар, Волжських німців), але ж це виселення Сталін застосував вже після Другої Світової війни,

---

[50] "Більшовик України", 1933 р., ч. 3, стор. 3.
[51] Там само.

нібито як "кару" за співпрацю тих народів з німцями. Хрущов, як пізніший перший секретар ЦК КПбУ, мусів щось більше знати про політику "Спецсектора" щодо України, але усі дослідники є тої самої думки, що саме він, Хрущов, знищив усі документи, які стосуються України, щоб стерти свою відповідальність в злочинах, скоєних в Україні, і його заяву про замір Сталіна виселити усю українську націю в тому часі можна також вважати маскуванням дійсної політики і замірів ЦК ВКПб щодо України в тому часі.

Не маючи документальних даних, все ж можна робити деякі логічні припущення. Саме в тому часі, в 1932 році, прийшов до влади в Німеччині Гітлер. Це було великим ударом по престижу і по політиці Комінтерну, бо ж саме 1932 рік Комінтерн визначив, як рік перебрання влади в Німеччині комуністами. Німеччина вважалася батьківщиною комунізму, бо ж Маркс і Енґельс походили з Німеччини, а "Комуністичний Маніфест" був написаний на вимогу німецьких робітничих організацій перед революцією 1848 року. Якщо б Німеччина опинилася в руках комуністів, доля Західньої Европи була б передрішена. З другого боку, в Кремлі докладно розуміли те, що неможливо говорити про "світову революцію", заки батьківщина комунізму, Німеччина, є в руках ворогів комунізму.[52] В Кремлі безсумнівно знали про наміри Гітлера щодо "впорядкування Европи" взагалі, а України зокрема, і то не тільки на підставі "Майн Кампф".[53] але й на підставі бозпосередніх донесень большевицької розвідки з Берліну[54] Альфред Розенберґ, співробітник Гітлера, ніколи не крився із своїми плянами щодо Сходу Европи, а України зокрема.[55] Те, що Сталін не вмів зробити з усіх тих інформацій правильних висновків, було наслідком того, що він знищив довкола себе усіх співробітників, які могли робити правильну аналізу політичних звідомлень. Це коштувало Европу загалом, а Совєт-

---

[52] Цей психологічний момент був цілковито невідомий керманичам політики Заходу, зокрема президентам Рузвельтові і Труманові, а також Черчілеві наприкінці Другої Світової війни, в часі пертрактацій про політичний статус Східньої Німеччини і Берліну.

[53] Див. Розділ IV, стор. 63, прим. 3.

[54] Крім відомого совєтського розвідчика Ричарда Зорґе, мали большевики серед німецьких гітлерівських кіл дуже доброго розвідчика Макса Християнсена-Кляусена, який мав повне довір'я провідних гітлерівців. Оба розвідчики, Зорґе і Кляусен, працювали під керівництвом Яна Берзіна, шефа військової розвідки Червоної Армії. Докладніше про це: "Д-р Зорґе радіотелеграфує з Токіо" (в нім. мові).

[55] Документальні пляни Розенберґа щодо "впорядкування Сходу Европи" вміщено в книжці Ю. Торвальда: "Ілюзії" (в німецькій і англійській мовах) в 1975 р., стор. 9, 10, 11, 12.

ську Імперію зокрема десятків мільйонів людських жертв. Але тепер Сталін вирішив, що головна небезпека криється в Україні, в українському націоналізмові.

6 липня 1933 року "Комуніст", центральний орган КПбУ присвятив усе число відзначенню десятиріччя створення СССР. На першій сторінці вміщено було промову Сталіна, виголошену на з'їзді Рад СССР ще 30 грудня 1922 року. В цій промові Сталін сказав, що "треба всі фінансові і економічні можливості республік кинути на справу відбудови основних галузей нашої промисловости. Звідси потреба об'єднати радянські республіки в одну союзну державу". В тому ж таки числі "Комуніста" в редакційній статті цитуються слова Сталіна про те, що "...Союз Совєтських республік — це живий прообраз майбутнього об'єднання народів у єдиному світовому господарстві" і тут таки міститься напад на "буржуазних націоналістів";

"Місцевий націоналізм намагається послабити єдність народів СССР перед лицем світового імперіялізму і тим допомогти його інтернаціональним намірам і плянам, та

"Знахабнілий ворог проліз в деякі важливі ділянки соціялістичного будівництва (земельні органі, культурно-освітні організації) і там, ховаючись за спину деяких комуністів, розгортав активну шпигунську і підривну націоналістичну роботу "Наркомосвіти, ВУАН і ін.).

Це було вже відкритим нападом на Скрипника, бо ж:

"Наука тих проривів, зокрема наука помилок Скрипника і в теоретичних виступах і в практичній роботі, що їх всіляко підхоплювали буржуазно-націоналістичні, петлюрівські елементи, вимагає максимального піднести нашу пильність, власне, викривати і нещадно разити найменші спроби протягти націоналістичну контрабанду".

В цьому ж таки числі "Комуніста" вмістив статтю Г. Петровський, який заповів "розгром решток петлюрівських шпигунських, куркульських шкідницьких організацій" і нагадував, що:

"Рештки ворожих елементів, яких ще не виявлено і не приборкано, намагаються скористати з припущених помилок для поширення націоналістичних ідей, для посилення своїх позицій фашистської агентури пана Розенберґа, що закликає ввесь капіталістичний світ до відриву Радянської України від СССР".

"Петлюрівські елементи" і "куркульські шкідники" йшли тепер нібито разом "для відірвання України від СССР". Але ще під час Українських Визвольних Змагань большевики кинули клич боротьби з армією УНР проти "куркульського

Батька Петлюри". Тепер "петлюрівські елементи" і "куркульські шкидники" мали бути спільно винищені. Система арештів, провокацій, вироків і заслання могла бути застосована тільки для обмеженого числа громадянства. Ця система була надто повільна і надто коштовна у винищенні нації. "Куркульські шкідники" були вже здебільшого винищені і вивезені, але тепер знову заповідалася боротьба з "куркульством", тому що:

"Цього року Україна вийшла з прориву в сільському господарстві, переборола відставання, зміцнила колгоспи і забезпечила поліпшення матеріяльного стану колгоспників. Жорстока клясова боротьба точиться ввесь час нашої роботи, недобитки білогвардійських, махновських, петлюрівських націоналістичних елементів пролізли в МТС, колгоспи, радгоспи, до місцевих і центральних радянських організацій і всіма силами намагаються перешкодити соціялістичному будівництву. Славний вартовий революції ГПУ викрив багато злочинців у сільському господарстві, і наркомземській та наркомюстівській системі і в УВАН".[56]

Очевидно, в Наркомземі, Наркомюсті і в УВАН ГПУ мало "викрити і винищити" "шкідницькі елементи", але тих, що "ще залишилися по колгоспах" треба було тепер винищити голодом. Голод тепер можна було легко спровокувати, тому що крім суцільної пустелі, яку створено наслідком колективізації і вивезення великої частини населення, до голодової катастрофи спричинилися катастрофічна недостача в колгоспах людей і машин, коней, потрібних знань для провадження господарства. Усіх тямущих людей зараховано до "куркулів" і їх було знищено, вивезено або поставлено в стан паріїв, яких мають винищити. Голови колгоспів, які тепер прийшли відразу на становище керманичів більших господарств, не мали найменшого досвіду в цій ділянці і або не розуміли, що вони мають робити, або ж їхня ініціятива була паралізована безглуздими "плянами" і розпорядженнями з централі. Совєтський історик признається, що:

"В той час ані адміністрація колгоспів, ані самі селяни не мали будь-якого досвіду в провадженні великих колгоспних господарств. Ворожі елементи, які пролізли в колгоспи, використовували труднощі і кожну зроблену помилку. Вони руйнували господарське знаряддя, вбивали тяглову худобу і коней, крали власність колгоспів, підкопували трудову дисципліну і вживали усіх можливих засобів, щоб перешкодити нормальній праці колгоспів. Все це привело до того, що загальне виробництво збіжжя і ху-

[56] "Радянська Україна", ч. 1, січень 1933 р.

доби в 1932—1933 р. сильно впало. **Постали величезні труднощі в харчуванні"**[57] (підкреслення Є.П.).

Обвинувачення "куркулів" і "інших ворожих елементів", які "пролізли у колгоспи" і проводили там "шкідницьку роботу" є стандартним виправдуванням усіх катастрофічних помилок уряду і партії в тих роках і пізніше, це обвинувачення зберіглося в усіх совєтських історіях тих часів до сьогодні. Але в 1931—33 рр. постали такі катастрофічні обставини в сільському господарстві, що виправдати усе "саботажем куркулів" навіть совєтським історикам видається нерозумним, і тому частину вини перекладається також на "психологічні обставини", тобто ставиться у вину усьому селянству:

"Використати всі можливості, закладені у колгоспному ладі, було нелегко. Необхідний був значний час і великі зусилля, щоб перебудувати психологію селянина, подолати звички та навики дрібного власника-одноосібника. Історія людства не мала досвіду, який би могла використаати Комуністична партія, здійснюючи суцільну колективізацію сільського господарства".[58]

В 1933 р. в Україні було 24.000 колгоспів і 3.740 совгоспів,[59] що мали бути обслуговувані 34.235 тракторами, 12.000 комбайнами, 45.000 вантажними автами.[60] В тому самому часі в Україні було усього 623.000 коней.[61] Вживано як "тяглову живу силу" також корів і волів.[62] Якщо взяти під увагу той розрахунок, що є поданий на початку цього розділу про можливу максимальну площу орної землі в обробці тракторами, і якщо прийняти максимальне обтяження на "живу тяглову силу", тобто на коня, 11 га річно,[63] то є цілковито ясно, що велика частина орної землі в Україні в тому часі мусіла бути необробленою.

---

[57] СУ-УРЕ, стор. 292, 293.

[58] "Історія УРСР", 1968 р., стор. 274, 275.

[59] СУ-УРЕ, стор. 139.

[60] Там само, стор. 294, 295.

[61] "Історія УРСР", 1968 р., т. II, стор. 268. "Історія Колективізації", т. III, стор. 281, подає в тому самому часі іншу кількість коней в Україні, а саме, 852.900 "після приблизних обрахунків", що однак також було "наслідком варварського поступовання з конем".

[62] "Іст. Колект.", стор. 281.

[63] Див. стор. 172 ц. розділу. Совєтські джерела подають суперечні інформації про стан тракторного і машинного парку в Україні в тих роках. Натомість західньо-европейські джерела подають, що в 1940 році в Україні було всього 19.800 тракторів в обрахунку на 15 HP (міжнародня одиниця для обрахунку тракторів) — ("Інформація — СССР", МекМіллен Ко., Ню Йорк, 1962 р., стор. 657). Див. "Іст. Колект.", стор. 404 "обтяжения "на одну голову тягла", тобто коня річно.

Свідки тих часів з України стверджують, що велика частина орної землі була необроблена, незасіяна: Журнал "Колгоспниця України" пише:

"Чому ж, маючи умовини нечуваного піднесення сільського господарства, ми натрапили на труднощі в хлібозаготівлі, не досіяли два мільйони га? Чому низка районів опинилась в скрутному харчовому стані?" [64]

А ось чому, бо:

"Порушувалась трудова дисципліна, була низька зоотехніка, агротехніка, вирощування сільсько-господарських культур, допускались великі втрати при збиранні врожаю, що привело в 1931—32 рр. до зниження врожайности і валового збору основних сільсько-господарських культур, а також дальшого скорочення поголів'я худоби.[65]

"Дальша серйозна причина, що вплинула на створення труднощів, особливо харчових, безгосподарність в колгоспах, уже після того, як розподілено хлібозаготівлі, в процесі збиральної кампанії припускались втрати врожаю. Ряд районів (особливо південні райони степу), 20, 40 а іноді й 50% врожаю залишили в полі, почасти незібраний, почасти незвезений, почасти втратили під час обмолоту".[66]

Але ЦК КПбУ поставився до проблеми недостачі хліба так, що незалежно від фактичних вислідів урожаю, хлібозаготівлю Україна мусить виконати. Кинуто клич стягання хліба з куркулів, яких, фактично, вже не було, і тепер під поняття "куркуль" підтягали усіх одноосібників, яких було, в тому часі в Україні ще 25,5%, або 829.400 господарств з 3.972.800 населення.[67] В розподілі земельних наділів одноосібникам давали найгірші ділянки і вимагали від них здачі зерна на хлібозаготівлю 5 до 10% більше, аніж з колгоспів, тобто від 3,5 до 4 центнерів з га.[68] Але виконання цієї норми аж ніяк не забезпечувало одноосібного господаря від дальшого стягання хліба на хлібозаготівлю.

"Податок — знаряддя ліквідації куркуля як кляси. Прибутки з усіх куркульських господарств оподатковується найвище геть з усіх джерел. Зрозуміло, жодних пільг куркулям не дають. Цього року треба найповніше виявити і стягати податок від куркулів".[69]

---

[64] "Колгоспниця України", ч. 15, 15 серпня 1932 р.
[65] Там само.
[66] "Історія УРСР", 1958 р., т. II, стор. 363.
[67] "Іст. Кол.", т. III, стор. 412.
[68] Там само, стор. 709.
[69] "Колгоспниця України", ч. 11, 15 червня 1932 р., стор. 6.

Як же ж виконувався "хлібозаготівельний плян"? А ось як:

"Найбільший в Червоноградському районі колгосп "Імені 14-річчя жовтня" у селі Можарове: молотьбу затягли до зими, молотили на дощі. Зерно пішло в полову. Чимало хліба розбазарено і розкрадено. У колгоспі виявлено багатьох глитаїв, от як Пушкарів, що мали до революції 22 десятини землі, Андрушкова Вустя — 70 десятин, таких глитаїв виявлено 11 господарств".[70]

На Всеукраїнському З'їзди КПбУ 6—9 липня 1932 року головним промовцем був перший секретар ЦК Косіор, який ствердив, що:

"Посівна площа в Україні через недосів скоротилася на 4,5%. Хоч деякі області, Одеська і Дніпропетровська, виконали засівний плян і закінчили в основному сівбу, колгоспи Харківської області і Донбасу, але проте, наслідки весняної посівної кампанії незадовільні, а ряд колгоспів допустився великих втрат врожаю".

І тому:

"Гострімо нашу клясову пильність! Хай не пощастить куркулеві в жодному колгоспі зірвати нашу клясову міць! Вчасне виконання хлібозаготівельного пляну — справа чести!" [71]

В тому самому дусі промавляли на З'їзді П. Любченко, М. Скрипник, В. Чубар і О. Шліхтер. Усі вони намагалися присутньому на З'їзді Молотову доказати, що, мовляв, правда, були різні недотягнення, різні причини, чому колгоспи не виконали пляну хлібозаготівлі, але були й засадничі причини: темпи колективізації були від самого початку, нереальні, пляни хлібозаготівель занадто високі.[72] Молотова усе це не зворушило і він на це сказав, що все, що Україна може сподіватися — це зменшення пляну хлібозаготівлі з 436 млн. пудів до 356 млн. пудів (58,3 млн центнерів) [73] і цю квоту Україна мусить виконати — незалежно від наслідків, бо:

"Є намір змазати недостачі роботи в сільському господарстві України, перекинувши усе на негативні "зовнішні" фактори останньої хлібозаготівлі в Україні. Треба дати рішучу відсіч цим антибольшевицьким спробам!" [74]

---

[70] "Колгоспниця України", ч. 15, 15 серпня 1932 р.
[71] Там само.
[72] "Вісті", 11 липня 1932 р.
[73] Див. стор. 181, прим. 48 цього розділу.
[74] "Правда", 14 липня 1932 р.

З'їзд КПбУ не зумів зайняти виразної позиції супроти вимог ВКПб і Молотова, і врешті прийняв ("одноголосно"?) таку "вірнопідданчу" і принизливу заяву:

"Всі помилки в роботі партійної організації України сталися наслідком незадовільного кермування ЦК КПбУ... Встановлений плян хлібозаготівель (на 1932/33 рік) в 356 мільйонів пудів конференція приймає до безумовного виконання. Не зважаючи на недосів зернових і на ряд інших труднощів, Україна має всі можливості виконати плян хлібозаготівель".[75]

Ця постанова була фактично вироком смерти для багатьох мільйонів українських селян і українських громадян взагалі. Але вона була також вироком смерти для тих керманичів КПбУ і членів партії, які ту постанову схвалили.

Легше було цю постанову схвалити, куди важче було її виконати. Знову довелось мобілізувати "ударників" з партії, які мали їхати на село і відбирати останню жменю збіжжя від вже голодуючого населення. В жодних большевицьких документах не стверджено, чи остаточно ця квота, 356 мільйонів пудів хліба, була виконана, але напевно Україну було обернено не в "перше коло", а в "останнє коло" пекла і наслідки того відчуватимуть грядущі покоління напевно ще кількасот років, так, як і наслідки татарської навали. Ми не будемо тут переповідати усіх тих голосів свідків тих подій в Україні, ані свідчень міжнародніх журналістів, які випадково були свідками того, що діялося тоді в Україні, тих, які свідчили про факт існування голоду, і тих які той факт заперечували, як тодішній французький прем'єр Геріо. Все ж, хочемо тут подати образ з нарису Фельденка п. н.: "Хліб", надрукований в журналі "Літературний Призов" (3 лютого 1932 року, ст. 28—30):

"Товаришу предсідатель! Їй же Богу, нема ні крихтки хліба! Ось вам хрест! Хоч у комору — самі подивіться". Голова рішуче одрубав: "Хліб ти повинен здати не пізніш, як сьогодні. Годі дурня корчити!.. Антон Дорофієвич у хлів повів — нема; під повітку — нема! Каже: "землю перериємо, а знайдемо!" Коло сажу дрова, так лагідно складені. "А ну, хлопці, давай розкидаємо!" Розкидали дрова ,і що ви гадаєте? Лежать мішечки дошками поприкривані, щоб дощ бува не змочив!"[76]

---

[75] "Колективіст України", Харків, ч. 19-20, 1932 р., стор. 2, 4, 8.

[76] З багатьох свідчень українських письменників варто згадати твори Тодося Осьмачки: "Ротонда Душогубців" і "Плян до двору". Т. Осьмачка був психічно хворим і його недуга цілком певно була наслідком його переживань в Україні, як свідка "ліквідації куркуля, як кляси".

Пригадуємо тут також відому розмову Вінстона Черчіля із Сталіним в Кремлі, в часі війни 1942 року:

"Було після півночі і Кадоґан ще не вернувся з проєктом спільного комунікату. "Скажіть мені" — спитав я (Сталіна): чи напруга цієї війни для Вас особисто так само велика, як і перепровадження колективізації?" Це питання негайно зденервувало Сталіна. "О, ні, сказав він: боротьба за колгоспи була несамовитою!" "Я так думав, що Ви це знайшли дуже важким, сказав я: тому що Ви мали справу не з кількома тисячами аристократів і поміщиків, а з мільйонами селян". "З десятьма мальйонами!" — відповів він, підіймаючи обі долоні вгору. "Це було жахливим і продовжувалося десять років. Але це було абсолютно конечним для Росії, якщо ми хотіли уникнути постійних періодів голоду і хотіли орати землю тракторами. Ми мусіли механізувати сільське господарство. Тільки колгоспне керівництво могло собі дати раду з тракторами. Це було неможливим пояснити селянам. Якщо ви поясните йому все — він вам скаже, що мусить іти додому і порадитися із своєю жінкою або пастухом". Це останнє речення було для мене чимсь новим. "А якщо він порадиться з усіма — продовжував Сталін: то остаточно він відповість, що він хоче колгоспів, але воліє радше обійтися без тракторів". "Ви називаєте цих людей куркулями?" спитав я. "Так, — відповів він, — але не повторив цього слова, а після мовчанки сказав: "Це було страшне, але це було необхідне". "Що ж пізніше сталося?" — спитав я. "Та багато з них погодилося з нами. Деякі з них віддавали свою землю тому, щоб йти на господарку в Томську або Іркутську область, або й далі на північ, але величезна більшість з них була так непопулярною серед своїх, що вони були знищені їх власними робітниками". Після того наступила перерва в розмові. По якомусь часі він сказав: "Але ми не тільки значно поліпшили постачання харчів, але поліпшили якість зерна. Тепер ми вирощуємо усяке зерно. Тепер нікому не вільно сіяти іншим зерном, тільки стандартним совєтським насінням. Це значно збільшує постачання зерна".[77]

Ані Черчіль, ані пізніші дослідники ніколи не розв'язали питання чи ці "десять мільйонів" означали кількість помордованих в часі колективізації "куркулів", чи тільки тих, які активно протиставилися колективізації, що дало привід багатьом дослідникам пізніше твердити про "десять мільйонів жертв". Ми не будемо тут зупинятися над розв'язкою того питання, залишаючи це для спеціяльного розділу "Статистика". Натомість цілком певним є, що ті "десять мільйонів" не відносилися тільки до України, а до цілої Імперії, хоч несумнівним є, що рух спротиву проти колективізації в Україні був

---

[77] В. Черчіль: "На вазі долі" (Друга світова війна) (англ.). Розділ: "Москва: взаємовідносини встановлено", стор. 498.

найсильнішим. Також варто звернути увагу на те, що Сталін сказав в цьому випадку, що колективізація (і вимордування селянства) "було конечним для Росії", припускаючи, що перекладач Черчіля в тому випадку правильно переклав слова Сталіна.

В січні 1933 року, на пленумі ЦК ВКПб, один із членів Політбюро звітував про те, що він бачив випадки людоїдства в Україні, подорожуючи в часі інспекційної поїздки. "Вони почали їсти одні других!" — сказав він, підкреслюючи цей факт, на що Каґанович, що був присутнім на цьому засіданні, сказав: "Якщо ми не будемо тримати себе в руках, то ви і я будемо також з'їджені... Чи це буде краще?" [78]

Дослідники тих часів подають, що в тому часі знищено було в Імперії 15 мільйонів штук худоби, 40 мільйонів овець, 4 мільйони коней. Це знищення продовжувалося, аж врешті поголів'я живого інвентаря в Імперії впало більш, як на половину.[79]

Небагато дослідників узялося за неможливе завдання обрахувати, скільки людей згинуло в тому часі. Дж. Кармайкел подає, що на підставі совєтської статистики в цілій імперії було 5 мільйонів "куркулів" і 13 мільйонів "підкуркульників" (середняків). В часі колективізації слова "куркуль" і "підкуркульник" вживалися довільно.

Ще в грудні 1929 року, отже на початку колективізації спеціяльна комісія Політбюро ВКПб схвалила детальну резолюцію в справі ліквідації "куркулів" в цілій Імперії. Згідно з цією резолюцією усі "куркулі" мали бути поділені на чотири категорії: до першої категорії належало включити "куркулів", які активно поборювали організацію колгоспів і брали участь в протибольшевицьких і підривних акціях. Вони мали бути арештовані і вивезені у віддалені райони СССР. До другої категорії включалися усі селяни, які менше активно поборювали заходи в справі колективізації. Їх мали вивезти з їхньої области чи країни. До третьої категорії зараховано тих селян, які готові були відразу вступити до колгоспів і ставилися льояльно до совєтської влади, але могли бути кваліяк "куркулі". Їх можна було прийняти до колгоспів, але з позбавленням права голосу на три роки.

---

[78] Джоел Кармайкел: "Найбільша штука Сталіна", стор. 21.

[79] Там само, стор. 19. Див. також стор. 175 і 176 цього розділу щодо тих даних в Україні. Немає сумніву в тому, що всі дані щодо цієї статистики в совєтських джерелах "відретушовано" для закордону. Дійсні статистичні дані села тих років ніколи не будуть відомі.

Але Раднарком СССР визначив з "практичних мотивів" інші категорії "куркулів" і кари для них дещо відмінні, а саме: до першої категорії мали бути зараховані "куркулі", які коли-небудь брали участь в повстаннях проти совєтської влади чи ширили терор проти влади. Їх мали арештувати і застосувати до них "найвищу міру кари", тобто розстріл. Кількість родин, призначених на знищення відразу, була "оцінена" на 50.000, тобто на 230.000 до 260.000 осіб. Правдоподібно, більшість з цих "куркулів" були з України.[80]

Совєтські статистичні дані щодо кількости "куркулів" в Україні суперечні і відмінні, так що важко сказати чи вони є близькі до правди. "Совєтська Україна", англомовне видання УРЕ, подає, що:

"Перед революцією сільське населення України складалося в 60,3% з бідняків, 24,2% середняків і 15,5% куркулів". Куркулі посідали понад 8 мільйонів гектарів землі, тоді, коли тільки 13 мільйонів гектарів належали до бідняків і середняків. В руках селянства було тільки 21 мільйон гектарів землі".[81]

"Історія УРСР", видання 1967 року подає, що:

"Напередодні масового колгоспного руху на Україні налічувалось близько 5,2 млн. селянських господарств. З них бідняцьких господарств було майже 30%, середняцьких — понад 65% і куркульських — 4—5%... Куркуль... мав у свойому розпорядженні майже 20% селянської посівної площі, 16% робочої і 14% продуктивної худоби".[82]

Совєтський історик подає, що:

"Виконавчим комітетам надавалося право всілякими заходами боротися з куркулями, аж до повної конфіскації їх майна і виселення поза межі районів, округів, республік. Всього на Україні за роки колективізації було конфісковано близько 200 тис. куркульських господарств".[83]

---

[80] Рой Медведєв: "Нехай судить історія" (англ.), стор. 97, 98.

[81] СУ-УРЕ, стор. 289.

[82] "Іст. УРСР", 1967 р., стор. 262.

[83] "Історія УРСР", 1967 р., том II, стор. 266. Ми не маємо ніякої підстави вірити совєтським статистичним даним. Офіційна совєтська статистика на підставі перепису 1937 року ніколи не була опублікована, натомість московська "Правда" з 26 вересня 1937 року подала до відома, що керманичів "Центрального Статистичного Уряду СССР" арештовано за "занедбання елементарних засад статистичної науки". Їх, правдоподібно, було розстріляно. В Москві тоді кружляли чутки, що в цій статистиці все населення СССР було подано на 147 мільйонів, замість "сподіваних" 170 мільйонів. (Р. Конквест, стор. 701). Дальші спроби оцінки втрат населення України в часі колективізації див. в розділі XIII, Статистика.

7 серпня 1932 року ЦІК СССР видав закон про "Охорону маєтку державних підприємств, колгоспів і кооперацій і про скріплення суспільної (соціялістичної) власности", на підставі якого за крадіж колгоспного майна, збіжжя, тощо, навіть за крадіж колосків в полі голодним населенням каралося засланням до 10 років північних таборів.

В січні 1933 року Сталін хвалився "досягненнями" партії в ділянці сільського господарства в цілому Совєтському Союзі:

"Партія домоглась того, що продовж якихось трьох років зуміла організувати більше, ніж 200 тисяч колгоспів та коло 5 тисяч совгоспів і збільшила посівну площу за 4 роки на 21 мільйон гектарів.

Партія домоглась того, що колгоспи об'єднують тепер понад 60% селянських господарств, охоплюючи понад 70% усіх селянських ланів, що означає перевиконання п'ятирічки в три рази.

Партія домоглась того, що замість 500—600 мільйонів пудів товарного хліба, що заготовлялось в роки індивідуального господарства, вона має тепер 1.200—1.400 мільйонів пудів зерна щорічно.

Партія домоглася того, що "куркульство" як клясу розгромлено, хоч не знищено ще до кінця, трудове селянство звільнено від куркульської кабали й експлуатації і під совєтську владу підведено надійну економічну базу в селі — базу колективного господарства.

Партія домоглась того, що СССР уже перетворено з країни дрібноселянського господарства в країну найбільшого ("самого крупного") господарства у світі... Ленінське питання "хто кого" розв'язано в користь соціялізму".[84]

Для закінчення колективізації і вивезення решток хліба з України партія знову вирядила 17.000 партійних робітників на село. Немає статистики, скільки з тих 17-тисячників було з України, але фактом є, що українські комуністи і українські письменники-комуністи знову мусіли включитися в акцію 17-тисячників.[85]

Чи большевики України, які були при владі, знали про масовий голод? Було б нерозумним припускати, що уряд УССР нічого не знав що діється поза мурами урядових будинків в Харкові. Але твердження деяких дослідників про те, що

---

[84] "Большая Советская Энциклопедия", видання 1947 р., стор. 850, 851.

[85] Про участь українських совєтських письменників в акції 25-тисячників і 17-тисячників див. в розділі XI: "Інженери людських душ", стор. 233. Твердження Ф. Пігіда в книжці "Україна під большевицькою окупацією", стор. 113, прим. 144, що "25-тисячники — робітники-комуністи, виключно росіяни . . .", не відповідає правді.

єдиною відповіддю, на яку здобувся Чубар на пряме питання, чи він знає про голод на селі, що "він знає, але допомогти нічим не може", і що ця відповідь нібито вияснює становище совєтського уряду України, ледве чи можна трактувати поважно. Совєтський уряд України не тільки знав про факт голоду в Україні тоді, коли це було вже доконаним фактом: цей уряд знав наперед про неминучість голоду і голодової смерти мільйонів громадян УССР, тоді, коли прийняв до "безумовного виконання" вимогу Молотова про хлібозаготовку в 1932/33 рр. у висоті 356 мільйонів пудів хліба, бо уряд знав, що цього хліба в Україні вже немає, і що він не виконає зобов'язання, і "безумовним прийняттям" цієї вимоги уряд тільки відсунув власну особисту ліквідацію декому на кілька місяців, декому на кілька років. Це було несумнівною політикою страуса" сховати голову в пісок в разі небезпеки.

Від 18 до 24 січня 1934 року відбувся в Харкові XII З'їзд КПбУ при участи 1165 делеґатів, з яких 738 було з рішальним голосом. З'їзд репрезентував 300.113 членів і 153.413 кандидатів партії в Україні. Немає ніяких познак, чи делеґати З'їзду усвідомили собі свою відповідальність перед нацією і перед людством усього світу за злочин народовбивства, яке щойно мало місце в Україні. Натомість З'їзд вважав конечним потвердити постанови ЦК ВКПб щодо "колгоспного і совгоспного будівництва" і поставити завдання низовим партійним організаціям "освоїти техніку і підвищити продуктивність праці, збільшити врожаї і поліпшити стан тваринництва в колгоспах". Крім вибору керівних органів КПбУ, З'їзд схвалив постанову про перенесення столиці УССР з Харкова до Києва. Взагалі, делеґати З'їзду поводилися так, "ніби нічого не сталося" в Україні. Про голод, очевидно, не було мови.

XVII Всесоюзний Конґрес ВКПб відбувся у Москві безпосередньо після Харківського З'їзду, від 25 січня до 10 лютого 1934 року, в присутности 1961 делеґатів, в тому 1225 з рішальним голосом. Вони репрезентували 1.874.488 членів і 935.298 кандидатів партії в Імперії.[86] Конґрес назвав себе "з'їздом переможців", певно на підставі цитованої вище заяви Сталіна про "досягнення" в ділянці сільського господарства. Конґрес пройшов офіційно під знаком славословій "мудрому керівництву Сталіна, вождя трудящих усіх народів". Але сам Сталін не був в надто войовничому настрої і він у своїй звітній доповіді сказав:

---

[86] Тобто, комуністи України становили тепер 16% всесоюзного членства партії.

"Якщо на XV Конґресі було конечним доказувати правильність лінії партії і поборювати певні антиленінські групки, і якщо на XVI Конґресі треба було викінчувати рештки цих групок, то на цьому Конґресі немає чого доказувати ані кого-небудь поборювати".

Певно тому колишнім опозиціонерам дозволено було промовляти: Зінов'єву, Каменеву, Бухарину, Рикову, Томському, Преображенському, Пятакову, Радеку, Ломінадзе. Промову Пятакова зустріли "довготривалими оплесками", Зінов'єва і Бухарина нагородили тільки "оплесками", але й промови інших опозиціонерів, хоч і не були оплескувані, але вислухані чемно.

Але поза кулісами Конґресу опозиційно настроєені делеґати партії Конґресу говорили пошепки поміж собою, що "Сталін відхилився від ленінських принципів", що він "втратив зв'язок з членством", і "зловживає своїм становищем" і тому Сталіна треба замінити на становищі секретаря партії іншим, "більш надійним ленінцем" і таким ленінцем мав би бути С. М. Кіров, секретар Ленінґрадської партійної організації. Особа Кірова тим більше підходила б для низових партійців, що Ленінґрадська партійна організація була тільки в невеликій мірі замішана в злочині колективізації, з уваги на ізольоване положення Ленінґраду. Пошепки також твердили, що хтось мав переговорювати з Кіровом на цю тему, щоб він прийняв становище секретаря ЦК ВКПб вже на цьому Конґресі, але Кіров ніби рішучо відмовився. Але як провести зміни в ЦК, який був тепер цілковито опанований Сталіним — цього ніхто не знав. Врешті, коли прийшло до голосування до керівних органів, "законспіровані опозиціонери" проти Сталіна здобулися тільки на те, щоб викреслювати його ім'я із списку кандидатів до ЦК ВКПб, і таких "протестаційних голосів" мало бути 270. Але список кандидатів до ЦК був приготований і запропонований Конґресові саме попереднім ЦК, тобто Сталіним і в тім списку було запропоновано якраз стільки кандидатів до нового ЦК, скільки їх мало бути вибраних на Конґресі, тобто вибори спроваджувались до цілком непотрібної комедії потверджування рішень попереднього ЦК. Все ж, перевірочна комісія виборів на чолі з Затонським і Каґановичем була стурбована: як проголосити на Конґресі, що Сталін дістав 270 голосів проти його вибору і що Кіров дістав тільки три голоси "проти"? Вирішено було пофальшувати вислід виборів і проголосити, що Сталін і Кіров дістали тільки по три голоси "проти" їхнього вибору. Але певно і вислід цих виборів, і закулісові розмови "опозиційних"

делеґатів цього Конґресу були відомі Сталіну.[87] Він вирішив раз назавжди покінчити з цією грою на Конґресі і протягом кількох наступних років, з 1961 делеґатів цього "конґресу переможців" 1108, або ж 56,5%, було арештовано і знищено, також із 139 членів і кандидатів ЦК, вибраних на цьому Конґресі — 98, або 70,5%, також було арештовано і знищено. Членами Політбюро ЦК стали П. Постишев і Г. Яґода, який дещо згодом, в липні 1934 р. став наркомом НКВД (ОГПУ було переіменовано на НКВД).

1 грудня 1934 року загинув в політичному атентаті Серґєй Кіров, секретар ЦК партії Ленінградського Обкому і потенціяльний кандидат на секретаря ЦК ВКПб. Його вбивство вирежисеруване Сталіном, було запляноване для усунення небезпечного конкурента на кремлівський "престол" і як виправдання для величезної чистки, яку тепер мав провести Сталін у верхівці партії, щоб раз і назавжди виелімінувати найменші можливості таких "несподіванок", свідком яких він був на XVII Конґресі партії. Немає найменшої потреби переповідати тут подробиці цього вбивства і "слідства", яке особисто перепроваджував Сталін, бо ж ці події знайшли собі аж надто великий відгомін у світовій "кремлезнавчій" літературі, так що, фактично, усі "кремлінологи" Заходу пробують тлумачити знищення верхівки партії і Червоної Армії у зв'язку з вбивством Кірова. На нашу думку, події, які мали місце в СССР в цілому, а в Україні зокрема не мали ніякого логічного зв'язку з вбивством Кірова і що причин для сталінського терору належить шукати деінде. Тому залишім наразі розповідь про розвиток того терору і повернім до основної теми цього розділу: "ліквідації куркуля".

Ті, українські селяни і громадяни, які були відразу розстріляні в акції "ліквідації куркуля", і ті, які згинули з голоду наслідком божевільного пляну "безумовного виконання хлібозаготівлі" 1932—33 рр., відійшли у вічність, в ділянку "статистики", якої, до речі, ніхто докладно не знає ані не знатиме. Але не усі загинули, хоч смерть в тих часах була не пострахом, а благословенням. Величезну кількість розкуркулених вивезено було з України в північні табори смерти: Біломорканал і інші. Яка доля чекала їх тут? Про це написано вже чимало спогадів, якщо хтось здобувся на те, щоб перебороти самого себе і щоб написати такі спогади, хоч вони й

---

[87] "Куліси" XVII Конґресу ВКПб подані тут, так як і в інших дослідників (Р. Конквест: "Великий терор", А. Улам: "Сталін — людина і його доба" та ін.), на підставі звідомлень Р. Медведєва: "Нехай судить історія", стор. 156, 157.

не віддзеркалюють дійсности, попросту тому, що ці факти не надаються до опису і що "треба бути Данте, Шекспіром і Достоєвським в одній особі", щоб це описати.[88] Все ж, відчуваючи неможливість проминути мовчанкою долю цих засланців, вибираємо тут один опис, записаний американським дослідником, проф. Кляренсом Маннінґом зі слів колишнього "розкуркуленого" в книжці: "Україна під совєтами":

"Графічний звіт з акції ліквідації куркуля подає п. Ш., в таборах Д.П., колишній селянин з Харківщини.[89]

"22 травня 1929 року усе моє майно, знаряддя, худоба, будинки і одяг були конфісковані. Я і моя родина (дружина, шість малих дітей і моя мати), були залишені без всяких засобів для існування. Ми залишились дідами, їли, що нам давали люди, хоч людям було заборонено нам допомагати. 27 листопада, не звертаючи уваги на те, що був вже сніг і 15 ст. морозу, я і уся моя родина, без одягу, напівголі, були викинуті з хати. До лютого 1930 року я жив в іншій хаті, напіврозваленій. 28 лютого мене, мою дружину і шістьох дітей (мати десь поділася — — не знаю де) були арештовані і з іншими "розкуркуленими" вислані на залізничу станцію. Тут ми були заладовані до вантажних вагонів, як оселедці в бочку і подорожували 11 днів, не знаючи нашого призначення. Нас годували тільки через день. Багато з нас в дорозі померло з голоду і виснаження. Врешті ми доїхали на станцію Макариха біля Котласу, Архангельської області і на морозі —40 ст. нас висадили з вагонів на сніг серед лісу.

Усі, що могли працювати, були забрані в ліс за 300 км від Котласа. Нас гнали півбосих на морозі 40 ст. Нам давали 300 гр. хліба, 5 гр. перляку і 3 гр. соли денно. Багато в дорозі померло. Ті, що не могли іти, були пристрілювані на місці. Нас заставили рубати ліс і з нами поводилися дуже погано. Норми виробітку були дуже високі. Ми жили в землянках, які викопали самі. З багатьох тисяч людей, яких пригнали сюди, більше половини вмерло з голоду і виснаження.

Наші родини, які залишилися на станції Макариха, замерзали. З моєї родини сини Іван, Федір і Григорій померли від виснаження. Пізніше усі діти до 14 літ були повернені в Україну. Серед них було і моїх трьох

---

[88] Див. Розділ I, стор. 20 і прим. 22.

[89] Це оповідання колишнього селянина є дуже типовим для долі всіх розкуркулених. Проте, втеча зі заслання була можливою тільки з "близьких" таборів, Біломорканалу і Архангельської області. Небагатьом пощастило втекти зі заслання в Сибіру, де умови втечи були куди важчі. Оповідач не подає свойого прізвища, тому що цей запис був зроблений у часі його перебування в таборах "Д.П." ("Дісплейст Персон") в Німеччині, коли большевики вишукували по таборах своїх колишніх громадян і вивозили їх "на родіну".

дітей. Але я ніколи не довідався, що з ними сталося. В 1932 році я і моя дружина втекли, сховавшись у вагоні з деревом. Я знайшов роботу в Донбасі. В 1937 році я був несподівано арештований і вкинутий до в'язниці в Артемівську на Донбасі. Мені вдалося урятуватись тому, що жив під чужим прізвищем. Тепер живу, як Д.П. в таборі ІРО".

З колективізацією і "ліквідацією куркуля" пов'язане інше явище, типове тільки і виключно для большевизму: проблема безпритульних чи бездомних дітей. Коли родини "куркулів" викидали з їхніх домів і вивозили, діти розбігалися і їх залишали на призволяще. Діти блукали без догляду, гинули, пізніше вчилися красти, грабувати, організуючись в банди. З них виростали "урки", професійні злодії, які ставилися з ненавистю до усього громадянства. Спершу уряд у "запалі" боротьби з "куркулями" не звертав уваги на це явище, пізніше бездомних дітей виловлювано і засуджувано на заслання, тому що, згідно з совєтським "правосуддям", діти несли кару разом з батьками від 12 року життя. Частину їх віддавали в дитячі притулки і тут намагалися їх виховати в дусі "соціялізму".

Большевики відразу заперечили факт голоду і голодової смерти мільйонів мешканців СССР з голоду в 1932/33 роках і вони не стільки заперечують, скільки промовчують цей факт і досі, крім тих коротких згадок в совєтських історіях, які цитовані в цьому розділі. Совєтські історики є безсумнівно в клопоті: заперечувати усе після того як Сталін в розмові з Черчілем признався до боротьби чи й винищення 10 мільйонів селян — щонайменше незручно; признатися до цього — треба б переписувати усю історію Совєтського Союзу, а головно історію партії, а це неможливо.

Незадовго після катастрофи колективізації і голоду прийшла Друга Світова війна з усіма страхіттями, не тільки тими, які приносить кожна війна, але з нечуваними до цього часу міжнародніми злочинами: знищенням мільйонів людей в концентраційних таборах, в таборах смерти, в таборах полонених, у в'язницях. Але Гітлер не був першим, ані не був оригінальним у своїй системі винищування народів: цю систему винайшли і випробували вже перед ним вожді Совєтського Союзу і вони цю систему продовжували цілий час, перед війною, в часі війни і після неї. Але страхіття війни дозволили вигідно замаскувати злочин народовбивства 1930-х років в Україні і в цілому Совєтському Союзі. Тепер вже немає потреби заперечувати факт голоду 1932/33 років: його можна вигідно замовчувати; адже ж нічого іншого не сталося, тільки те саме, що виповнило своїм змістом усе XX сто-

ліття... А таких західньо-европейських журналістів, які відважилися б висунути твердження, що без факту народовбивства в Україні в 1932/33 рр. не було б війни 1939/45 рр. і усіх злочинів, пов'язаних з тією війною — надзвичайно мало.[90] Саме тому колективізація і голод в Україні викликали в світовій опінії далеко меншу реакцію, аніж ці події заслуговують з уваги на свою питому вагу. Крім того, Европа і Америка переживали тоді кризу 30-х років і "не мали часу" звертати уваги на те, що діялося десь там, поза "залізною заслоною", яка, фактично, існувала далеко перед тим, заки европейці її завважили, і довідалися про те, що діялося в Україні було дуже важко. Тому треба вважати безсумнівною заслугою української преси у Вільному Світі те, що відомості про ці події в Україні все ж таки дісталися на денне світло. Вони, ці відомості не припинили акції колективізації і ліквідації куркуля, але правдоподібно злагіднили у багатьох випадках шалений натиск партійних чинників в напрямі цілковитої ліквідації української мови і тої сповидної "суверенности", яку мала УССР в тому часі.[91]

Українське громадянство поза Залізною Заслоною перепроваджувало масові протестаційні віча в усіх місцевостях скупчення українців, також в усіх університетах і інших високих школах, де були українські студенти. На наказ ПУН студент М. Лемик, бойовик ОУН, виконав замах на урядовця совєтського консуляту у Львові і віддався в руки польської поліції, щоб задемонструвати причину свого замаху.

Характерним є, що Комуністична Партія Західньої України не реаґувала на події в Україні, аж до самогубства Хвильового.

Наслідком колективізації і "ліквідації куркуля" Україну в багатьох околицях перетворено в суцільну пустелю: Свідки тих часів стверджують:

---

[90] Див. цей розділ, стор. 169, прим. 5.

[91] Саме в тому часі Сталін, відповідаючи на пленумі ЦК ВКПб якомусь із завзятих русофільських партійців, що українську мову належить ліквідувати цілком "за непотрібністю", відповів, що немає проблеми ліквідувати українську мову в межах СССР, але треба пам'ятати, що не всі українці мешкають у межах Союзу і що ті, які є поза засягом впливу партії, ніколи не згодяться на ліквідацію української мови.

Щодо поінформованости української преси поза межами СССР, то тут варто згадати, що після умови Ріббентропа з Молотовим, зміст якої був строго засекреченим, українська преса ("Час" у Львові) подала вістку, що змістом тієї таємної умови був розподіл Польщі і що згідно з тією умовою лінія розподілу взаємних інтересів поміж СССР і Німеччиною має перебігати по Бугу, засадничо по "лінії Керзона".

"По багатьох селах і навіть районах України не залишилося селян: одні були репресовані, інші виселені, треті вимерли з голоду, четверті розбіглися... Селянська країна, що колись годувала цілу Европу, вмирала на вулицях міста біля дверей хлібних крамниць. Матері їли дітей. Хати стояли забиті дошками...

По деяких селах України, наприклад, на Уманщині, не залишилося жодної селянської родини і села були наново заселені переселенцями з-під Вінниці та інших околиць Поділля...

Жоден господар не був залишений у своїй хаті і на землі своєї садиби. "Пролетаризований селянин" не повинен був жити в своїй з діда-прадіда власній хаті. Почуття власности, зв'язок з місцем викорінювалися послідовно і вщент. Уявлення "рідної хати" стало в Україні анахронізмом".[92]

Американський біограф Сталіна пише:

"Ніколи від часів Чорної Чуми в чотирнадцятому столітті люди не чулися так залишеними власній долі і так застрашеними, позбавленими почуття безпеки, так що вони здавалися на ласку долі. Але тепер була катастрофа спричинена людиною. Позбавлення чести йшло впарі із смертю. Люди не молилися, але лаялися і обвинувачували себе взаємно".[93]

27 травня 1934 року ЦІК СССР видав розпорядок в справі "відновлення в громадських правах колишніх куркулів". Згідно з тим розпорядком усі колишні "куркулі" по п'ятьох роках примусової праці в плятинових і золотих копальнях, "якщо вони чесно працювали і лояльно ставились до совєтської влади", на внесок повноправних представників ОГПУ на місцях їхніх поселень, могли бути привернені в громадських правах.[94] Інші галузі індустрії не були охоплені тим розпорядком.

В 1937 році колективізація в Україні була засадничо закінчена. В Україні було 27.347 колгоспів і 929 совгоспів, які мали у своєму посіданні 99,7% усієї орної землі України. Колгоспи і совгоспи були обслуговувані 1.227 МТС (які були власністю держави) і мали 87.300 тракторів, (103.700 в обрахунку на 15 НР),[95] 30.000 комбайнів, 50.000 вантажних авт.

---

[92] Віктор Петров: "Українські культурні діячі УССР", стор. 7, 8.

[93] Адам Б. Улан: "Сталін — людина і його доба", розділ 9: "Жити стало краще, жити стало веселіше", стор. 393.

[94] "Іст. Кол.", стор. 114, 115. Цей розпорядок стосувався всіх засланців з України, які були тепер в юрисдикції ОГПУ РСФСР.

[95] СУ-УРЕ, стор. 295. Якщо взяти, що справність тракторів у тому часі була вже підвищена до 29,5 га на тяглову одиницю, НР, або 525 га на

Совєтські історики твердять, що продуктивність грунтів України в колгоспній системі зросла з 11.4 центнерів з га до 11.6 вже в 1934 році.[96]

В 1937 році 13.797.800 осіб населення України, або ж 69,8% усього сільського населення було вже в колгоспній системі.[97] Але з тих колгоспників тільки 7.056.300 осіб було працездатних.[98] З них 166.438 осіб, або ж 2,36%, працювало в адміністрації, це голови колгоспів, завідуючі фармами, організатори, книговоди тощо.[99] В тому самому часі колгоспники заробляли пересічно на трудодень 2,3 кг збіжжя, 55 копійок грішми, причому 2,3 кг збіжжя по "твердій ціні" мало вартість 33 копійки, або разом колгоспник заробляв за трудодень 88 копійок.[100] Зі своїх зарібків колгоспник зобов'язаний був платити сільськогосподарський податок, оплати за вогневе забезпечення (за хату, хлів тощо), кошти за видану йому пашу для худоби, врешті, "добровільні" обтяження на державні позики (яких ніколи держава не повернула), складки на МОПР ("Міжнародня Організація Помочі Революціонерам"), допомогу для еспанських дітей і жінок, і т. д., і т. д.

В 1937 році працездатні колгоспники в Україні виробили 1.502.084.000 трудоднів, або ж 212,9 трудоднів на одну працездатну особу річно,[101] тобто пересічний заробіток колгоспника в тому часі виносив 187,35 карбованців річно. З повищих даних бачимо, що колгоспна родина в тому часі складалася пересічно з 4 осіб і що на кожну працездатну особу прападало 1.85 непрацездатних (дітей, старих і т. д.). На прожиття кожної особи з "колгоспних доходів" припадало приблизно 100 карбованців річно. Пенсійних забезпечень для колгоспників в той час не було.

трактор річно, то всі МТС могли обробити в тому часі тільки 11% усієї орної землі України. Проте, західньо-европейські інформаційні джерела подають, що в Україні в тому часі було всього 19.800 тракторів в обрахунку на 15 НР (МкМіллен і Ко., "Інформація — СССР", стор. 657.

[96] СУ-УРЕ, стор. 293. Див. порівняльну таблицю урожайности землі на стор. 38.

[97] "Іст. Кол.", том III: "Річне зведення Наркомзему СРСР "Колгоспи в році" про стан колгоспів Української РСР в 1937 р., стор. 686, 687.

[98] Там само, стор. 627.

[99] Там само, стор. 513.

[100] Там само, стор. 513, 514.

[101] Там само: "Довідна записка Наркомзему УРСР в Наркомзем СРСР про наслідки розрібки річних звітів колгоспів республіки за 1937 р.", з 25 липня 1938 р., стор. 674. (Прим. цей самий звіт подає, що: "Середня вироблена кількість трудоднів на 1 працездатного, який приймав участь у працях, дорівнює 188 трудоднів річно, супроти 176 трудоднів річно за 1936 рік", стор. 673).

Від кожного гектара землі колгоспи сплачували державі на "хлібозаготівлю": 2,5 центнери зерна від колгоспів обслуговуваних МТС і 3,1 ц. — від колгоспів, що не обслуговувались МТС. Норма здачі зерна на "хлібозаготівлю" одноосібними господарствами була від 5 до 10% вищою від норми сплачуваної колгоспами.[102] Ця норма, однак, була змінювана з року на рік згідно з теоретичним обчисленням урожаю в даному господарському році. Після відрахування усіх оплат державі, як податок, оплата за обслугу МТС тощо, решта загального доходу колгоспів йшла на потреби колгоспів і на зарплату за трудодні колгоспникам. В 1936 і 1937 рр. пересічні доходи усіх колгоспів в Україні були розподілені так:[103]

	в 1936 р.		в 1937 р.	
Назва розходу:	**в 1000 крб.**	**%**	**в 1000 крб.**	**%**
Обов'язкові платності:	190,5	9,0	233,9	8,4
Відчислення на залізний фонд:	286,7	13,5	355,5	12,7
Продукційні кошти:	484,0	22,9	632,7	22,6
Адміністративні кошти:	33,0	1,6	37,0	1,3
Відчислення на спец-фонди	99,0	4,7	136,6	4,8
Інші розходи:	8,6	0,4	5,2	0,2
До розподілу на трудодні:	1.012,8	47,9	1.397,4	50,0
Разом	**2.114,8**	**100**	**2.797,3**	**100**

Або ж, в 1936 році оплата за трудодень була 75 кол., а в 1937 — 93 копійки. Частину цієї зарплати колгоспники одержували "натурою", тобто зерном, і розподіл зерна за трудодні в 1934—1937 рр. був такий:[104]

1934 рік:	1,3 кг
1935 "	2,4 "
1936 "	3,5 "
1937 "	3,5 "

Обов'язковий мінімум вироблених трудоднів для колгоспників в 1937 р. був — 120, але пізніше кількість обов'язкових трудоднів підвищено: в 1938 р. — 145, в 1939 році — 160, в 1940 році — 190 трудоднів.[105]

В той самий час товари першої потреби коштували в Західній Европі і в СССР в обрахунку на кілограми пшениці:[106]

---

[102] "Іст. Кол.", том III, стор. 709.
[103] Там само, стор. 678.
[104] Там само, стор. 679.
[105] М. Курах: "Права і обов'язки селян у колгоспній системі СССР", "Вільна Україна", Збірник ч. 18, Дітройт, США, стор. 35.
[106] Як вище, стор. 36.

Назва товару:	в Німеччині кілограмів пшениці:	в СССР кілограмів пшениці:
За 1 м перкалю:	3	21
За 1 муж. вбрання:	250	3069
За 1 пару муж. черевиків:	46	693
За 1 пару муж. чобіт:	80	1980
За 1 муж. плащ:	241	3250
За 1 жін. плащ:	95	3000
За жін. вбрання:	71	3000
За 1 кг цукру:	4	45
За 1 кг мила	3	38

Голови колгоспів в тому часі отримували в Україні, згідно з урядовим розпорядком за свою працю:[107] 30 трудоднів за місяць в колгоспах з площею до 100 гектарів і до 70 трудоднів за місяць в колгоспах з площею від 1500 до 2000 гектарів. Крім того, голови колгоспів отримували доплату до зарахованих трудоднів в розмірі від 25 до 250 карбованців місячно, залежно від величини зарплати в трудоднях.

Очевидно, за "доходи" за вироблені трудодні колгоспники не могли прожити і прогодувати свою родину і тому вони відразу шукали можливостей проіснувати. Крім усяких неофіційних способів прибутку,[108] держава мусіла поступитися і дозволити на ініціятиву "приватного сектора", або "присадибних ділянок", приватної худоби (корів, свиней), навіть приватного пасічництва в дуже обмежених розмірах. "Присадибні ділянки" виносили пересічно 0,35 га городу і їх розмір мінявся від часу до часу, залежно від політики уряду.[109] Крім того, колгоспники могли тримати для свого вжитку: одну корову і одне теля, двоє свиней, два вулики бджіл. Загалом "присадибні ділянки виносили 3% загальної орної площі країни. Але тут сталася несподіванка для уряду: ці ділянки, хоч виносили усього 3% загальної орної площі України і хоч вони були обмежені урядом в постачанні техніки для обробки землі, штучних добрив і хемікалій для боротьби з шкідниками, дали 60% загальної продукції картоплі, 40% городини, 68% м'ясних продуктів, 40% молока і 75% яєць усієї країни. Цей відсоток продукції з присадибних ділянок з часом збіль-

[107] "Іст. Кол.", том III, стор. 184, 185: "Постанова ЦК КПбУ і Раднаркому УССР про примірний розмір заробітної платні голів колгоспів" з дня 29 травня 1937 р.

[108] Див. стор. 174, прим. 20 ц. розділу.

[109] "Іст. Кол.", стор. 265.

шувався і в 1959 році був 80% яєць і 55% м'ясних продуктів; в 1962 році — 70% бараболі, 42% городини; в 1963 році — 45% молока і 75% яєць.[110] Це було без сумніву поразкою колгоспної системи, до чого, однак, партійні чинники ніколи не мали відваги признатися, не маючи в той самий час ані відваги, ані можливості заборонити "приватний сектор".

Очевидно, колгоспники не були зацікавлені у своїй праці в колгоспі, бо ж винагорода за ту працю була надзвичайно низькою, але виконання приписаного мінімуму трудоднів в колгоспі було передумовою одержання "присадибної ділянки". Знаючи про надзвичайно низьку продуктивність робітників в колгоспах, уряд впровадив в колгоспах "стахановське змагання", подібне до такого самого в індустрії, але це не багато допомогло і продукція колгоспів залишається далеко позаду вимог пересічної продукції інших західньо-европейських і американських фармерів, як це показано нижче:

Продукція пшениці з 1 га орної площі в УССР, Німеччині, США і Канаді в центнерах:

Рік 1935—36	УССР [111]	—	10,3
	Німеччина [112]	—	12,6
	США [113]	—	11,6
	Канада [114]	—	14,3

В часі колективізації було знищено цілковито додаткові і важливі галузі сільського господарства, як пасічництво, що в Україні мало тисячочітню традицію. Щойно поволі, після закінчення колективізації, починають організовувати колгоспне пасічництво з конфіскованих від "куркулів" пасік. В 1910 році в Україні було 1.630.500 вуликів бджіл, в 1928 р. — 1.300.000 вуликів, в 1934 р. — 1.100.000 [115], в 1968 р. усього 952.900, і продукція цих пасік була надзвичайно низькою,[116]

---

110 Александер Кутт: "Продукція збіжжя в Совєтах" (англ.), "Ню Йорк Таймс", 13 серпня 1964 р. На цю статтю Кутта совєтський академік Самуїл Колесньов відповів статтею, де твердив, що "роля приватних ділянок в господарстві СССР перебільшена", вміщену також в "Ню Йорк Таймс", 25 листопада 1964 р.

111 "Іст. Колект.", стор. 610.

112 "Рапорти з Німеччини", публікація Уряду преси й інформації Німецької Федеративної Республіки" (в англ.), Вісбаден, 1966 р., стор. 372.

113 "Енциклопедичний Альманах", "Ню Йорк Таймс", 1970 р., стор. 650.

114 "Канадський Річник", 1972 р., стор. 556.

115 "Іст. Кол.", т. III, стор. 407.

116 СУ-УРЕ, стор. 305.

що в мові досвідчених пасічників означає цілковиту руїну цієї галузі сільського господарства.[117]

Іншою прихованою причиною спадку урожайности землі в колгоспній системі було знищення худоби і коней, що совєтська література записує у вину "куркульським шкідникам", хоч є документальні докази на те, що худоба і коні гинули в колгоспах наслідком повної дезорганізації господарства. Внаслідок знищення живого інвентаря виявився брак натуральних добрив. Деякі чорноземні околиці України можуть обходитися без добрив при умові застосування штучних добрив, але великі простори північної України, Волинь, Полісся, Чернігівщина з підзолисто-піскуватими землями не можуть господарити без інтенсивного угноювання.[118]

В 1939 році в Україні було 11.196.000 міського населення і 19.764.000 сільського. [119] Це, безсумнівно, надзвичайно високий відсоток сільського населення в економіці держави, якщо взяти під увагу, що в той час сільське господарство було вже частинно механізоване. В тому самому часі в Америці усього 7% населення працювало в сільському господарстві і ці фармери не тільки забезпечували зерном свою країну, але рікрачно експортували продукти сільського господарства в усі країни світу, дещо згодом також в СССР.[120]

---

[117] В совєтській агрономічній літературі немає згадок про те, що керманичі совєтської економіки розуміють надзвичайні користі пасічництва в сільському господарстві, поза продукцією меду, докладно для запилення овочевих дерев та інших сільсько-господарських культур. В канадській агрономічній літературі користі з продукції меду по відношенню до інших користей пасічництва в сільському господарстві розцінюється у відношенню 1:15 до 1:20 ("Канадський Пасічник", англ., збірник ч. 7, осінь 1978 р., стор. 113). Тут криється також "схований секрет" зниження продуктивности сільського господарства України після колективізації.

[118] Див. також про це: "Зернова криза в СССР", "Свобода", 6 квітня 1979 р.

[119] "Е.У.", т. I, стор. 153.

[120] Експорт продуктів сільського господарства з США до СССР розпочався у війну, від часу відомого "ленд-лісу" і продовжувався після війни вже на підставі офіційних замовлень уряду СССР в США, Канаді та інших державах Заходу.

РОЗДІЛ X

"ІНДУСТРІЯЛІЗАЦІЯ"

Разом з колективізацією і розкуркулюванням села мала йти індустріялізація. Це — як виконування засадничого кличу: "дігнати і перегнати Америку!" В совєтській літературі немає найменших натяків на те, що тодішні керманичі-плянувальники Імперії застановилися на хвилину над змістом необачно киненого кличу і з'ясували собі тодішній (наприкінці 20-х років) індустріяльний потенціял Америки, або ж практично встановили собі ту віддаль, яку вони мають побороти, щоб здійснити оте "дігнати", тому в усіх совєтських виданнях рівняння робиться не на індустрію Америки, а Імперської Росії 1913 року. Ніхто з совєтських істориків ані словом не заїкнеться про ту "велику дискусію", яка мала місце в другій половині минулого століття поміж російськими революціонерами на еміґрації і "батьком" комунізму Карлом Марксом, в якій обидві сторони признали повну відсталість Російської Імперії в ділянці розвитку капіталізму, або ж, точніше, в ділянці індустріяльного розвитку: дискусія йшла тільки про те, чи належить з революцією в Росії зачекати до логічного розвитку історичного матеріялізму і капіталізму, чи можна "перескочити" через цей, історично конечний, згідно з наукою марксизму, період і відразу увійти в добу "розвинутого соціялізму".[1]

Рівнож в совєтській науці немає натяків на дійсний розвиток Імперської Росії. Ця держава була, згідно з твердженням "вождя усіх народів", відсталою в кожній ділянці:

> "Росія була постійно битою за свою відсталість. Вона була битою монгольськими ханами. Вона була битою турками. Була битою шведськими февдальними лордами. Була битою польськими панами. Була битою англо-французькими капіталістами. Вона була битою японськими баронами.
>
> Вона була битою за все: за її відсталість мілітарну. За відсталість культурну. За відсталість політичну. За відсталість індустріяльну. За відсталість сільськогосподарську. Вона була битою, тому що бити її було корисним і безкарним. Ми є позаду заавансованих країн на 50 до 100 років. Ми мусимо цю відстань побороти за 10 років. Або ми це зробимо, або вони нас знищать".

---

[1] Про цю "велику дискусію" див. розділ I, стор. 13, 14.

Ці слова вважалися тоді, коли вони були сказані, "найбільшим генієм усіх часів" і в СССР і поза кордонами Імперії безсумнівним доказом якщо вже не геніяльности, то принаймні далекозорости і щирости Сталіна не тільки совєтськими партійцями, але й західньо-европейськими і американськими "кремлінологами" і щойно після п'ятдесяти років хтось "випадково" завважив недоречність і нелогічність цього твердження: як же ж так: Імперська Росія була несумнівно відсталою в усіх ділянках і усіма битою державою, все ж вона побила усіх тих, що її "били": монгольських ханів, татарських беїв, шведських королів і лордів, польських панів... і вона, саме ця царська Росія невпинно поширювалася саме коштом тих сусідів, що "били" Росію, аж до приходу большевиків, коли то вона вперше "скорчилася"...

Цілковито промовчана совєтськими "знавцями" економічна "проґресивність" чи "відсталість" царської Росії, зокрема, в ділянці націоналізації багатьох важливих галузей економіки: в царській Росії цілковито було націоналізовано шкільництво, включно з народніми школами, націоналізовані залізниці, будівництво шляхів, залізничих і битих (шосейних), не згадуючи вже про "націоналізовану монопольку", тобто продаж горілки, що й тепер практиковане у більшості капіталістичних країн. Не входячи тут в критику цієї політики націоналізації важливих галузей державного життя в царській Росії, треба пригадати, що саме націоналізація усього державного життя є засадничою вимогою в програмах усіх соціялістичних партій, а отже і в програмі комуністичної партії і цей стан націоналізації багатьох ділянок економіки і державного життя в значній мірі облегшив большевикам перебрання і контролю над господарством країни, чого вони однак ніколи не використали, але обернули свою владу для зруйнування решток того народнього господарства, що ще залишилося після війни 1914—1918 рр. і революції, бо ж большевицькі лідери мали, як ми це бачили на прикладі спроби виелімінування "грошових знаків" надзвичайно слабке поняття про економічні проблеми державного життя.

Цілковито промовчаний совєтськими економістами факт існування в царській Росії самоуправних установ Земства, завданням і під відповідальністю яких були такі важливі ділянки народнього господарства, як будова і втримування в доброму стані провінційних і громадських (волосних) шляхів, соціяльне обезпечення, тобто опіка над старшими, немічними, сиротами і у зв'язку з цим будова домів для старших, будова сиротинців, шпиталів для хронічно хворих тощо; розвиток місцевого промислу, спеціяльно з узглядненням потреб

сільського господарства, будова шпиталів, народніх шкіл. Врешті, піклування над розвитком сільського господарства: спроваджування сільськогосподарських машин, расової худоби, расових коней. Бюджет Земств в Імперії в 1865 році, коли Земства були вже встановлені в 19 губерніях, виносив 5.600.000 рублів; в 1867 році, коли Земства були вже в 21 губернії — 10.300.000 рублів; в 1880 році — 88.000.000. Все це було далеко недостатнє на потреби Імперії, але давало дуже добрі початки для економічного розвитку країни. Большевики все це нещадно знищили і для полагодження таких звичайних справ, як направа шляхів — впровадили "суботники", тобто обов'язкову "добровільну" роботу усіх, кого вони могли притягнути до такої роботи. Будівництво шкіл було на довший час цілковито стримане і направа існуючих шкільних будинків занедбана.

Усі большевицькі історики старанно підкреслюють, що більшість важкої індустрії в часі царської Росії була побудована коштом чужинецького капіталу, промовчуючи, очевидно, участь чужинецького капіталу в побудові багатьох індустріяльних комплексів в СССР тоді, коли "здійснювалися п'ятирічки" і тепер, в час "здійсненого соціялізму і в побудові комунізму".[2]

Знову ж таки совєтські історики промовчують цілковито причини занепаду індустрії після війни і революції, перекидаючи вину на карб тих історичних і "об'єктивних" причин. Але були й інші, чисто "суб'єктивні" причини, властиві тільки для совєтського ладу, які саме й спричинили руїну решти тієї індустрії, яка вціліла після історичних катаклізмів: це був "воюючий комунізм" і спроба запровадити соціялізм в комуністичному розумінні саме шляхом того "воюючого комунізму"; цілковита нездібність совєтських вождів, включно з Леніним, зрозуміння фінансової господарки держави [3] і спроба виелімінування "грошевих знаків" [3] з обігу; зруйнування сільського господарства, яке на початку панування большевиків становило 80% загального прибутку Імперії в цілому, а України зокрема. Врешті, впровадження НЕП, як вимушеного "кроку назад" було якраз признанням недолугости совєтської економічної політики.

---

[2] В часі побудови фірмою Форда з США першого автобудівельного заводу в Горкому (Нижньому Новгороді) большевики розповсюджували пропаганду, що "Форд будує собі гріб". Тепер, 50 років після випущення перших авт цим заводом (тоді т.зв. "ЗІС", тепер "Чайка" та ін.), ці авта совєтської продукції так само не знайшли собі ринку збуту на Заході, як і тоді, на початку продукції.

[3] Див. про це: розділ V, стор. 102, 103, 104.

Совєтські історики признаються, що в 1920 році індустрія України дорівнювала тільки 15% продукції 1913 року, а саме: чавуну — 0,5%, сталі — 1,7%, вугілля — 17,7%, цукру — 2,9%.[4] Кількість робітників, затруднених в згаданих галузях індустрії в 1920 році була 316.500 осіб, або 49% робітничої армії 1913 року,[5] при загальній продукції 2,5% тієї самої 1913 року. Щойно в 1925—26 рр. осягнув розвиток індустрії України рівень 99,5% 1913 року при кількості робітників 570.600, або 89% робочої армії 1913 року, але Донбас дав тільки 77% вугілля і 60% металюрґійної продукції 1913 року.[6] Совєтські історики признаються, що в тому часі "кількість безробітних значно зменшилася".[7]

Засадничі пляни індустріяльної розбудови СССР були схвалені XIV Конґресом РКПб в грудні 1925 року і потверджені IV Всесоюзним Конґресом Совєтів в квітні 1927 року. Згідно з тим пляном в наступних двох роках (1927—28) на розбудову індустрії СССР мало бути витрачено 1 мільярд рублів,[8] з чого на Україну припадало 26,9 мільйонів рублів в 1926/27 рр. і 43,7 мільйонів в 1928/29 рр., разом 70,6 млн. рублів, або 7% союзного бюджету.[9] В 1926—27 рр. розпочато в Україні будову 374 нових індустріяльних підприємств, в тому заводи будови льокомотивів в Харкові і Луганську. Також розпочато будову Дніпрогесу.

Перший п'ятирічний плян розбудови індустрії СССР було схвалено XVI Конґресом ВКПб в квітні 1929 року і потверджено V Всесоюзним Конґресом Совєтів в травні цього ж року. Згідно з тим пляном протягом п'ятирічки мало бути інвестовано в розбудову індустрії СССР 61,6 мільярдів рублів, з чого на Україну припадало 1,2 мільярди, або 1,9% капіталовкладання усієї Імперії.[01] В тому часі збудовано в Харкові тракторний завод (пущений в дію в 1931 р.), Дніпродзержинський коксовий і хемічний комбінат (пущений в дію в 1931 році), Запорізький електрометалюрґічний комбінат (в 1932 році), електричні станції в Зуєвську, Сіверську, Донецьку і в Кривому Розі. Дніпрогес урухомлено 10 жовтня 1932 року. Розпочато будову металюрґічних комбінатів: Запоріжсталь,

---

[4] СУ-УРЕ, стор. 255. Див. також розділ IV, стор. 64, 65.
[5] Там само.
[6] Там само.
[7] Там само. Важко зрозуміти, чому були безробітні в десятому році совєтської "плянової соціялістичної господарки".
[8] "Нарис Історії СССР", стор. 291.
[9] СУ-УРЕ, стор. 255.
[10] Там само, стор. 256.

Азовсталь, Криворіжсталь. Наприкінці 1932 року Україна продукувала 61% вугілля, 69,8 залізної руди, 68,8% чавуну, 55,7% сталі і 34% тракторів усієї Імперії.[11]

Совєтські покажчики розвитку індустрії України за час від першої п'ятирічки до 1940 року подають такі дані (в порівнянні до 1913 року): [12]

Назва індустрії	одиниця	1913 р.	1932 р.	1937 р.	1940 р.
Продукція електрики	млн. квг.	543	3.248	9.451	12.411
Вугілля	млн. тонн	22.8	39.3	69.1	83.8
Залізна руда	тисяч тонн	6.868	8.442	17.185	20.185
Кокс	" "	4.443	7.328	14.981	15.711
Чавун	" "	2.892	4.243	9.216	9.642
Сталь	" "	2.442	3.301	8.738	8.938
Вальцьована сталь	" "	2.086	2.668	6.468	6.520
Машини і маш. частини	млн. рублів	239	1.788	4.721	8.134
Штучні погної	тис. тонн	36	274	848	1.912
Продукти харч. пром.	млн. тонн	927	1.518	3.529	3.943

Не маючи контрольних цифр розвитку індустрії України в міжнародніх статистичних джерелах для 1940 року, подаємо тут тільки для порівняння ті дані для деяких важливіших галузей індустрії України для 1958 р. (в порівнянні до 1913 року): [13]

Назва індустрії	одиниця	1913 р.	1958 р.
Сталь	тисячі тонн	2.442	21.721
Кокс	" "	22.796	164.496
Цемент	" "	269	6.289
Штучні погної	" "	35,6	3.374.374,7

Знову ж таки, пригадуючи засадничий клич Сталіна: "Дігнати і перегнати Америку", подаємо деякі контрольні цифри індустрії США за 1932 р.[14]

Назва індустрії	одиниця	продукція 1932 р.
Сталь	тисячі тонн	95.322,9
Кокс	" "	27.589
Вугіль	" "	389.172
Вальцьована сталь	" "	11.705

---

[11] Там само.
[12] СУ-УРЕ, стор. 258 (ціни в рублях 1926-27 року).
[13] "Інформація СССР", МкМіллен і Ко., стор. 657.
[14] "Альманах Інформації", МкМіллен і Ко., 1959 р., стор. 577.

Поминаючи тут спробу аналізи цифрових даних розвитку індустрії України в тих роках, подану совєтськими офіційними чинниками, як також спробу оцінки їхньої вірогідности, треба ствердити, що цей розвиток індустрії відбувався з величезними труднощами і коштом кривавих жертв з усіх прошарків населення. Ці труднощі були самозрозумілі і конечні. Інтеліґенцію з-перед війни і революції було знищено, або викинуто за борт нормального життя. Нового нарибку інтеліґенції, потрібної для розбудови господарчого життя, не було кому вишколити. Не було навіть кому дібрати тих викладачів високих шкіл, які мали вишколювати новий нарибок інтеліґенції, і ті "партійні кадри", які сиділи у ВУЗах і слідкували за "правильністю лінії" ледве чи могли похвалитися інтеліґенцією, щоб виконувати доручене ним завдання.[15] Ті одиниці технічної і іншої інтеліґенції, яка випадково залишилася після усіх чисток і яка тепер мала здійснювати ґрандіозну господарську розбудову країни, не могла і не діяла незалежно, згідно з тими засадами науки, які вона винесла з високих шкіл давніше: вона мусіла виконувати накази партії, які в багатьох випадках ішли всупереч засадам науковости, але в кінцевому висліді всіх, часами катастрофічних, невдач, саме ця інтеліґенція мусіла відповідати за "шкідництво". Партія, хоч і кермувала розбудовою країни, не хотіла відповідати за помилки, перекидаючи усю вину на "шкідників" з технічної інтеліґенції, і тепер показалося, що силасиленна "куркулів" і інших "шкідників" пролізла в усі ділянки життя, перешкаджаючи нормальному ростові національної економіки:

---

[15] Тут повторюємо відомий анекдот тих часів, який, однак, досадно підкреслює позем інтелігенції тодішньої студентської молоді і викладачів (цей анекдот був передруковуваний в усіх европейських і американських журналах): Підчас іспитів з російської літератури професор запитав студента, хто написав "Війну і Мир". "Я не писав . . . ", заклопотано відповів студент. Професор, зажурений такою відповіддю, підчас перерви поділився своїм клопотом з іншим професором, своїм приятелем. "Чого ж ви так переймаєтеся?" — запитав його професор-колега: "може цей студент і справді не писав "Війни і Миру"? Зажурений цими фактами професор російської літератури пішов додому і по дорозі зустрів свойого знайомого, про якого він не знав, що цей є на службі ГПУ. Знайомий спитав професора, чого він так зажурений і професор оповів йому свій клопіт. "Ну, і таке буває", завважив знайомий професора: "але як звався ваш студент і знайомий професор?" Професор російської літератури, не підозріваючи нічого, сказав прізвища обох: За кілька днів цей самий знайомий зустрічає професора на вулиці і тріюмфально каже: "Немає клопоту: оба вони вже **признались".**

"Здійснення промислового будівництва ускладнювалось запеклим опором класових ворогів. На початку 1930 р. було розкрито шкідницьку "Промпартію", що орудувала в ряді галузей промисловості. Будучи зв'язаною з іноземними розвідками, вона ставила своєю метою за допомогою міжнародного імперіялізму учинити контрреволюційний переворот. Шкідники, що проникли на керівні пости, прагнули своїми діями викликати в країні економічну кризу, яка в поєднанні з труднощами, зумовленими проведенням колективізації, повинна була, за їх розрахунками, привести до краху Радянської влади. Викриття і розгром "Промпартії" зірвали інтервенціоністські плани світової реакції".[16]

Процес "Промпартії" відбувся в Москві від 25 листопада до 7 грудня 1930 року. Обвинувачених було 8 осіб, інженерів з різних галузів промисловости (крім гірництва і залізничого транспорту), яких обвинуватили в тому, що вони: плянували зменшення темпів продукції (ріст продукції усього 20—22%, токі коли партія плянувала 40—50%); затримували розгляд інженерних проєктів (не потверджували негайно); перепроваджували непотрібні направи і т. д. Але "цілком очевидне шкідництво" і "змову проти влади" підсудні виявили в тому, що "плянували (але не встигли) осушити Поліські болота, Кубанські плавні і Ільменські озера", щоб тим самим "уможливити чужоземним інтервентам свобідний вступ на совєтську родіну": адже ж "татари тільки тому мали труднощі у завоюванню Московії і Білорусі, що були зупинені Ільменськими озерами і Поліськими болотами". А тепер, коли "Промпартія" плянувала "віддати половину України полякам, а другу половину (Правобережжя) — французам, то для полегшення цього завдання "Промпартія" саме й плянувала осушку "шкідливих" болот"...[17]

Завданням процесу "Промпартії" було доказати, що усі труднощі в здійсненні п'ятирічки, зокрема брак товарів першої потреби, постав не з вини партії, а з вини інженерів, які керують розбудовою індустрії,[18] і тому "ця каста (інженерів) мусить бути знищена... Вона не є і не може бути лояльною

---

[16] "Історія УРСР", 1967 р., том II, стор. 284.

[17] "Процесс Промпартии" був виданий видавництвом "Советское законодательство" у Москві в 1931 р. Тут цитуємо на підставі "Архіпелаг ГУЛаг" А. Солженіцина, книга I, том I, стор. 379-390. Можна справді дивуватися, чому редакційна колегія "Історії УРСР", яка є виданням Академії Наук, поважно цитує "Промпартію", як доказ "шкідництва" інженерів. Можливо, що ніхто з членів редакційної колегії "Історії УРСР" ніколи не студіювали ані стенографічного звіту з процесу "Промпартії", ані тим більше "Арх. ГУЛаг" Солженіцина.

[18] Саме тому серед 8-х підсудних "Промпартії" було аж 3-ьох інженерів текстильної промисловости, де брак товарів відчувався найбільше.

(до совєтської влади)"...[19] Але інженери "Промпартії" не були українцями, ані українськими "буржуазними націоналістами". Проте, в розумінні совєтських істориків, "українські націоналісти" не залишилися позаду:

"Посилили антирадянські дії закляті вороги українського народу — українські буржуазні націоналісти. У 1931 році розкрито їх контрреволюційну організацію — "Український Національний Центр", до якого входили залишки розбитих націоналістичних партій. Члени тієї організації мали намір об'єднати всі буржуазно-націоналістичні елементи і за допомогою іноземної інтервенції повалити Радянську владу на Україні. Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ успішно переборов жорстокий опір ворожих елементів у місті і на селі".[20]

Щоб посилити продуктивність праці, (яка безсумнівно, була дуже низькою з причин, яких немає місця тут аналізувати), партія впровадила" стахановський рух", тобто "перевиконання норм":

"У травні 1932 року вибійник горлівської вугільної шахти № 1, М. О. Ізотов за одну зміну виконав 10 норм, перекривши всі технічні норми продуктивости праці. Його передовий досвід наслідували усі шахти Донбасу".[21]

Совєтські історії того часу, що більше — офіційні совєтські історії першої п'ятирічки переповнені подібними несамовитими твердженнями.[22]

---

[19] "Процес Промпартії", стор. 508. Тут цитовано на підставі А. Солженіцина "Архіпелаг . . . ", як вище, стор. 400.

[20] "Історія УРСР", 1967 р., як вище, стор. 284. Д. Соловей у своїй книжці "Голгота України", перераховуючи всі протисовєтські організації, які існували чи й неіснували в Україні, приходить до переконання, що "Український Національний Центр" був вигадкою совєтського "правосуддя" для знищення української інтелігенції. Він також подає, що "дата розкриття" органами ГПУ цієї таємної організації є непевна: одні подають рік 1929, інші 1930, а ще інші — 1931. Як видко, саме ГПУ, міняючи свої пляни, пускало в обіг різні дати і в різні моменти намагалося приплутати до УНЦ різних відомих тодішніх українських громадсько-політичних діячів. Одне є певним, що процесу УНЦ ніколи не було.

[21] "Історія УРСР", 1967 р., том II, стор. 285.

[22] Ствердження "досягнень" і "перевиконання плянів" в совєтських історіях п'ятирічок у багатьох випадках зближується до мови гумористичних журналів. Ось так, у згаданій вище "Історії УРСР" на стор. 282 написано, що: "Г. Марусин виступив ініціятором рекорду швидкості бетонування, який до того часу належав Німеччині, даючи 543 заміси бетону за 5,5 год", тобто 36,5 секунди на один заміс бетону. Згідно з Американськими Індустріяльними Нормами (що зобов'язують в США і Канаді), **мінімум часу** вимаганого на заміс бетону є: 1 хвилина для бубна до 1 куб. м. поємности і 15 секунд на кожний додатковий кубометр поємности, тобто, для замісу

Другий п'ятирічний плян розбудови індустрії СССР в 1933—37 рр. був схвалений XVII Конґресом ВКПб, що відбувся у Москві від 26 січня до 10 лютого 1934 року.[23] Згідно з тим пляном в розбудову індустрії Імперії мало бути інвестовано 141,4 мільярдів рублів,[24] з чого на Україну припадала частка 2,5 мільярдів рублів, або 1,77% союзного капіталовкладання.[25] Річ ясна, що Москва в тому часі вже не дбала про розбудову індустрії України, кидаючи усі капіталовкладання за Урал. В тому часі в офіційних партійних колах є вже намір перенесення столиці Імперії з Москви в Свердловськ.

Під час другої п'ятирічки в Україні пущено в дію металюрґічні комбінати: Азовсталь (в 1933 р.), Запоріжсталь (в 1933 р.), Криворіжсталь (в 1934 р.), Кіровський алюмінієвий комбінат (в 1933 р.), Нікопольський трубовідливний завод (в 1935 р.) і інші.[26] Продуктивність робітників в той час мала піднестися на 82%[27] Цей плян мав бути вже "закінченням побудови соціялізму в одній державі і поступовий перехід до комунізму".[28] Совєтські історики вже не згадують про те, чи ця "побудова комунізму" мала б бути рівнозначною з "відмиранням держави", згідно із засадами "наукового марксизму". Але вони згадують, що в той час залишається виконати завдання "перегнати важливіші капіталістичні країни".[29] Спеціяльної згадки про Америку в тому "перегоновому пляні" вже немає. Але це завдання було перешкоджене тільки однією "дрібницею": війною 1941 року з "союзною" Німеччиною.

Здійснення плянів обох п'ятирічок відбувалося в умовах незадовільних підготовчих студій можливостей здійснення тих плянів і повної іґнорації щодо впливу здійснення тих плянів на зміну довкілля. Інженери, які підготовляли пляни величезних комбінатів не були ані достатньо вишколені, щоб

---

10 куб. м. бетону (пересічна поємність бубнів у важкій будівельній індустрії) є — 3 хв. 15 сек. Але швидкість замісу бетону в найменшій мірі впливає на швидкість будови. Швидкість будови залежить від багатьох факторів, у першій мірі від організації праці. Совєтський історик, пишучи в "академічному" виданні про такі "досягнення", або розраховує на цілковито примітивних читачів, або попросту не знає, про що він пише.

[23] Див. про цей Конґрес розділ IX, стор. 194, 195.
[24] "Нарис Історії СССР", стор. 308.
[25] СУ-УРЕ, стор. 256.
[26] Там само, стор. 257.
[27] Там само.
[28] Там само.
[29] Там само.

перевести підготовчі студії, ані вони не могли тих підготовчих студій виконати (пригадаймо закид інженерам "Промпартії": "затримували розгляд інженерних проєктів", "не потверджували негайно" — ст. 7 ц. розділу). Партійні керманичі у свому "перегоновому запалі" ("дігнати і перегнати") забули заповіт батька комунізму Фридриха Енґельса, який у свій час писав: "не будемо тішитися надто перемогою людини над природою. За кожну таку перемогу природа мститься".

Видобування руди і вугілля відкритими шахтами, що є широко практиковано в Україні в 75% щодо видобування манганової руди і в 30% видобування вугілля, обернули великі простори надзвичайно урожайної землі України в "місячний ландшафт". Щоб повернути урожайність ґрунту до попереднього стану, треба 50.000 років.[30] Ріки України не були в стані прийняти збільшеного допливу відпливових індустріяльних вод, і зробилися "мертвими ріками". Занечищення повітря осягнуло тепер катастрофічних розмірів і загрожує життю рослинности, звіринного світу і людини.

Совєтські журналісти ані тоді, ані тепер не відважилися звітувати про катастрофічний стан занечищення довкілля в Україні наслідком здійснення плянів п'ятирічок. Щойно випадково можна знайти в літературі в Україні ствердження про велике занечищення вод і повітря України наслідком незадовільного відчищення відпливових індустріяльних вод і газів. Центральний уряд України визначає грошеві кари за невиконання плянів фільтраційних споруд, але керманичі індустріяльних комбінатів воліють платити кари, аніж будувати ті споруди, бо ж виконання тих споруд також означає видаток, але затримує виконання продукційного пляну, що є важливіше, аніж грошева кара, яка, остаточно, означає тільки перекладання грошей з одної кишені в другу. Зрештою: "Хто по справжньому піклується підготовкою відповідних спеціялістів (для побудови фільтраційних споруд)? Був раніше технікум на Кавказі, але його ліквідували".[31]

Член-кореспондент Академії Наук СССР, А.В. Звонков і член Ради по Вивченню Водних Ресурсів АН СССР І. Демін, стверджують, що:

"Ріка Північний Донець стає мертвою рікою, її води є зовсім отруйними і небезпечними, заражені відходами поблизької промисловости, небезпечними для людини. Відводити таку воду в канал (для постачання міста) це значить навмисно отруювати мільйони людей. Причому, як пока-

[30] "Тайм", Ню Йорк, 29 січня 1973 р.: "Рятуючи Росію", стор. 56.
[31] О. Гончар: "Собор", В-ння С. Бавнд Брук, США, стор. 130, 131.

зала аналіза, на всій довжині Північного Дінця в Донбасі просто немає місця, де б можна заризикувати відводити воду для домашніх потреб. Тільки-що Півн. Донець починає випливати з району Білгороду, коли в нього вливаються колосальні кількості гнилих відходів органічного походження із двох великих цукроварень та індустріяльні відходи кислотного заводу в Шебекіному".[32]

Деякі галузі індустрії, започатковані в часі перших двох п'ятирічок, дали негативні висліди щойно пізніше, після Другої Світової війни. До цього належить розбудова "Великого Дніпра", або ж побудова на Дніпрі 5 гідроелектричних станцій (на зразок першої, Дніпрогесу). Тут немає місця обговорювати усі неґативні а то й катастрофічні наслідки для довкілля цієї розбудови Дніпра.[33]

Проблема водопостачання і каналізації міст і сел України залишилася непорушною в часі п'ятирічок і пізніше, тому що большевики засадничо ніколи не журилися і не журяться добробутом населення і санітарними умовинами громадян. Совєтські джерела подають, що в 1941 році в Україні було 145 міст, "які мали лінії постачання води",[34] це на 382 більших міст України і 827 містечок,[35] хоч ці самі інформаційні джерела не згадують, чи ті "лінії постачання води" допроваджували воду до мешкань, чи тільки до певних пунктів в містах, звідки громадяни мали брати собі воду відрами, чи купувати її від "водовозів", тобто продавців води, які розвозили її від водотягових пунктів і продавали мешканцям за певну оплату. Про якість води, яку постачали міські водотяги, немає ані одного слова в жодних інформаційних джерелах, публікованих большевиками. Але Харків, колишня столиця СССР, і друге по величині місто України "бере воду з Північного Дінця приблизно 100 км нижче Шебекінського заводу, вода з кранів в місті смердить зіпсованим товщем, а санітарна інспекція Харкова перестерігає мешканців міста, щоб не пили непереварену воду. Таким чином не лише весь Донбас, але і такий центр, як Харків страдає від безумної експлуататор-

---

[32] Тут цитовано на підставі: С. Ю. Процюк: "Труднощі водопостачання в Україні", Альманах "Українського Слова", 1961 р. Докладніше про проблеми занечищення довкілля в Україні: Є. Пастернак: "Проблема занечищення довкілля в Україні і в Північній Америці", "Вісті Українських Інженерів", ч. 3-4, збірник XXII, липень-грудень 1972 р., Ню Йорк — Торонто.

[33] Докладніше про це: Є. Пастернак: "До проблеми водних ресурсів України", "Вісті Українських Інженерів", ч. 2, Збірник XIV, квітень-червень 1963 р.

[34] СУ-УРЕ, стор. 320.

[35] Там само: таблиця поміж стор. 16-17, стан 1968 р.

ської совєтської індустріялізації.[36] Санітарні умови усіх міст України, також "відкритих" для туристів, наводять жах на усіх туристів, які були в Україні сорок років після виконання перших п'ятирічок, і то не тільки в менших "туристських" містах, як Канів, але й в сучасній столиці України, Києві.

Можна б тут поставити питання, чи ці величезні занедбання в ділянці обслуговування громадянства є випадкові, внаслідок недостатньої технічної освіти тих інженерних кадрів, які мали б піклуватися санітарним обслуговуванням населення (і свого власного), чи це є, може, внаслідок партійного засліплення проводу, який в "здійснюванні всесвітньої революції" "не має часу" на такі "дрібниці", як санітарна обслуга населення, чи, врешті, це є доцільна політика партії — тримати населення країни в "чорному тілі", змушувати його повсякденно журитися "хлібом насушним", понижувати його худобячими обставинами життя, щоб він, цей громадянин не мав часу "розбіратися в політиці". З тих трьох поставлених тут альтернативних питань, на нашу думку, правильною відповіддю є відповідь на останнє питання.

Очевидно, що керманичі Совєтської Імперії докладно знають, в яких обставинах мусить існувати пересічний совєтський громадянин, як рівнож і те, яке фатальне враження роблять на сучасних туристів безнадійно низькі побутові умови існування громадян СССР. Але і колишні, і сучасні керманичі Імперії добре пам'ятають, що революцію в Імперії підготували і провели не пролетарі і не пролетарські маси, а "буржуї", люди, які звільнені були від турбот про хліб щоденний і які могли думати про зміну державного ладу в царській Росії, який вони слушно вважали недосконалим. Про це заявив американським журналістам пізніший кремлівський володар Хрущов, кажучи:

> "Я знаю таких людей, які "ходять в теоретиках", але в дійсності уся їхня теоретична "мудрість" спроваджується до жонґлювання цитатими клясиків марксизму-ленінізму. Вдаючи з себе теоретиків, ці горе-вчені не можуть зрозуміти такої важливої марксистської істини, що люди в першу чергу повинні їсти, пити, мати житло і одягатися перед тим, заки могти займатися політикою, наукою й мистецтвом".[37]

Саме тому Сталін встановив "залізний стандарт" громадянам СССР, понад рівень якого не сміли підійматися. Бо ж

---

[36] С. Ю. Процюк: "Труднощі водопостачання в Україні", Альманах "Українського Слова", 1961 р., стор. 132.

[37] "Комуніст", Москва, ч. 12, 1957 р., стор. 17.

якщо держава і постачала частинно предмети першої потреби громадянам СССР, то ці громадяни не сміють діставати цих предметів легким способом: вони мусять рахуватися з кожною копійкою, купуючи ці предмети і мусять простоювати в безконечних чергах, щоб "мати щастя" їх здобути. Тут сучасні і колишні керманичі Імперії ідуть на цілковито розрахований "риск": нехай про СССР кажуть, як про відсталу під оглядом культурним країну; нехай туристи дивуються, що уряд СССР чи УССР не може або не хоче забезпечити своїх громадян найнеобхіднішими побутовими умовинами; нехай навіть громадяни Імперії час від часу дезертирують з "робітничого раю" і доповідають Вільному світові про дійсні моральні і матеріяльні умови існування в СССР, але нехай ті громадяни Імперії, які є під контролею Москви, не мають часу думати про те, хто в дійсності винен в мізерних умовинах їхнього існування, нехай вони витрачають астрономічні кількості робочих годин на простоювання в чергах, за хлібом, за городиною, за м'ясом, за одягом і т. д.: тоді вони не матимуть часу думати про "крамолу", про зміну державного і соціяльного ладу на кращий і про поліпшення умов їхнього існування. А щодо Вільного світу, то усі керманичі імперії запам'ятали собі добре слова царського міністра, графа Вітте, що світ хилиться не перед безнадійною відсталістю Росії в усіх ділянках культурного життя: "він хилиться перед силою нашої зброї".

Неймовірно низький життєвий стандарт громадян СССР був старанно втримуваний весь час: в 1933—34 р. державна ціна за пшеницю, виплачувана колгоспам, була 8,2 до 8,4 копійок за кг, тоді, коли на вільному ринку в СССР ціна за пшеницю була 3,4 рублі за кг. За бараболі держава платила колгоспам 3 до 4 коп. за кг, а продавала їх по приділам по 30 до 40 коп. за кг, тоді, коли на вільному ринку можна було купити бараболі в ціні 1,2 до 2 руб. за кг. За волове м'ясо держава платила колгоспам 21 коп. до 55 коп. за кг живої ваги і продавала м'ясо знову ж таки по карткам в ціні 3 руб. до 4 руб. за кг, а на вільному ринку можна було купити воловину в ціні 10 до 12 руб. за кг. "Ножиці" між урядовими цінами, плаченими колгоспам, і цінами за харчі "по приділам", як також і ціни на вільному ринку були старанно втримувані протягом цілого часу існування "соціялістичної" системи в СССР.

Дещо пізніше, в 1937—39 рр. робітник на виробництві в СССР діставав 200 до 300 рублів місячно, а звичайний робітник — 100 до 120 руб., учитель народньої школи 350—400 рублів місячно, секретар школи — 140 руб., сторож школи

— 90 руб. місячно. В тому самому часі ціни на харчі були: 1 кг чорного хліба — 90 коп., пшеничного хліба — 2,10 руб., 1 кг цукру — 5 руб., плащ мужеський — 500—800 руб.

Американський індустріяльний робітник в 1939 році заробляв пересічно $24,23 тижнево, працюючи пересічно 37,7 годин на тиждень і платив такі ціни за засадничі харчові продукти: пшеничну муку — 3 центи, пшеничний хліб — 4 центи, волове м'ясо — 11 центів, цукор 2,5 центи (усі ціни за кг).[38]

Дуже важко сказати якими шляхами пішов би розвиток совєтської економіки, якщо б не було Другої Світової війни. Ця війна розірвала ланцюг повної ізоляції СССР від зовнішнього світу; керманичі СССР довідалися, що можна легким способом, шляхом "ленд-лізу" ошукати капіталістичні країни і мати з того величезні користі. Після війни вони вже не пішли шляхом повної ізоляції, навіть в часі "холодної війни", яка остаточно закінчилася "співіснуванням" ("сосуществование") комуністичного і капіталістичного світів. Врешті, "співіснування" прийняло форму "детанту", з якого користі також пливуть в один бік, але це є вже поза рямцями цього нарису.

---

[38] В 1933-34 рр. офіційна ціна американського доляра в СССР була 1,12 рублів, але на чорному ринку за доляр платили 8 до 10 рублів. (Джозеф Дейвіс: "Місія в Москву", спогади бувш. американського амбасадора, стор. 335).

РОЗДІЛ XI

"ІНЖЕНЕРИ ЛЮДСЬКИХ ДУШ"

В 1929 році, тоді, коли Сталін заплянував "найбільший експеримент в історії", "третю революцію" і вирішив "вичистити кадри від нестійких і непевних елементів", в Україні проведено масові арешти інтеліґенції і після довшого слідства частину арештованих виділено до процесу "Спілки Визволення України", який відбувся у Харкові від 9 березня до 19 квітня 1930 року. Процес був показовим, тобто вирежисерованим наперед для публіки і передавався по радіо по усьому світі.

Ще й досі існує серед дослідників минулого розбіжність думок про те, чи СВУ взагалі існувала, чи була тільки "оформлена" в часі слідства совєтськими слідчими. Ці сумніви поглибилися в останньому часі, коли один з сучасних "дисидентів" в Україні, Г. Снєгірьов, опублікував свій есей п. н.: "Мамо моя, Мамо", де заперечив існування СВУ, закидаючи підсудним, в першу чергу академікові С. Єфремову, що вони заломилися під час слідства і тим самим дали можливість совєтським слідчим "оформити" організацію і скомпромітувати українську інтеліґенцію перед громадянством. Один з підсудних, який залишився після Другой Світової війни живим і опинився на Заході, не спричинився до вияснення питання, тому що він у своїх виступах в пресі раз потверджував існування СВУ, а раз це заперечував, правдоподібно тому, що він сам не належав до ближчого гуртка підсудних процесу СВУ і не знав дійсних мотивів і обставин цього процесу.[1] Більшість дослідників не беруть під увагу "практики совєтського правосуддя", яку можна безпомилково встановити на підставі спогадів колишніх підсудних, зокрема тих, які були учасниками відкритих, показових процесів.

В совєтській "юстиції" існує два способи вимірювання "справедливости": відкритий процес, який обов'язково му-

---

[1] Мова тут про Костя Туркала, який у журналі "Нові Дні" (Торонто), чч. 237-238-239 за жовтень-листопад 1969 р. заперечив існування СВУ, але у своїй попередній статті на ту тему в альманаху "Українського Народнього Союзу" за 1952 р. потвердив існування СВУ. Належить звернути увагу на те, що в часі процесу СВУ К. Туркало зізнавав, що: "Свою працю в "Інарак-у" вважаю контрреволюційною, ганебною і засуджую її" (стенографічний звіт з процесу, тут за Г. Снєгірьов, "Мамо моя . . .", "Континент", ч. 15, 1978 р., стор. 107). Назва "Інарак" має означати "Інтернаціональний Аванґард Революційної Акції" і взята з повісті В. Винниченка: "Сонячна Машина". У своїх писаннях К. Туркало не написав ані одного слова про те, чи він до "Інарак-у" належав чи не належав.

сить бути показовим, вирежисерованим для публіки, а часами й для усього світу, і закритий, і тут знову таки є дві відміни процесу: закритий трибунал, на якому можуть (але не мусять) бути присутні підсудні (цей спосіб застосовується головно для чужинців, яких не можна судити прилюдно, тому що вони не далися вирежисерувати до тої міри, щоб їх можна було "показати людям"), і"ОСО", ("Особоє Совєщаніє") ҐПУ-НКВД-МВД-КҐБ, тобто нарада "трійки" каральних органів, без судової розправи і без присутности підсудних, яка відбувається докладно протягом кількох хвилин і де вирішується тільки висоту кари згідно з встановленими в цей час "нормами": "десятка" — 10 років, "четвертак" — 25 років і т. д.

Якщо з яких будь причин влада (не "органи юстиції") рішає, що має бути показовий процес, то "органи юстиції" мають завдання "вирежисерувати" підсудного (чи підсудних) так, щоб він (вони) зізнавали на суді тільки те, і нічого більше, що потрібно "владі". В тому випадку признання підсудного в часі слідства може мати, а може й не мати значення в часі суду, бо ж він і так мусить навчитися на пам'ять тільки те, що йому дадуть на письмі перед процесом (він може читати свої "зізнання", але мусить читати їх справно).

В кожному відкритому суді виступає і оборонець (чи оборонці), якого єдиним завданням в часі слідства є переконати підсудного, що він має співпрацювати з прокуратурою. В часі суду оборонець чи оборонці не мають ніякого завдання, бо ж присуд відомий наперед і тому звичайно "оборона" на суді обмежується до кількох плятонічних речень, щоб "суд узяв під увагу чистосердечне признання обвинуваченого" і т. д. В деяких випадках оборонець прилучається до внеску прокурора, і "як чесний совєтський громадянин" жадає і від себе покарання підсудного.[2]

---

[2] В часі процесу СВУ головний оборонець, адвокат Ривлін, так характеризував становище "оборони":

"Ми всі стоїмо на принципах клясової боротьби... Кожний оборонець заявив напочатку своєї промови, що жодних політичних принципових розходжень поміж прокуратурою і обороною в цій справі немає і не могло бути... А якщо хтось з оборонців і висловився так, що рушійною силою обвинувачених була національна романтика — якщо це було сказане — то ми маємо мужність признатися, що це помилково... Ми цілковито ясно заявляємо тут, що не національна романтика є рушійною силою цього процесу, а закони і умовини клясової боротьби". (Г. Снєгірьов: "Мамо моя...", "Континент", ч. 15, стор. 105).

Інший оборонець в процесі СВУ, адвокат М. Віленський, казав:

"Якщо за кордоном кажуть, що оборона в цьому процесі є тільки го-

Немає ніяких стандартів щодо переконування підсудного про конечність "співпраці" з "органами юстиції" і признання до справжньої чи вигаданої "вини". В багатьох випадках застосовується фізичний терор, "конвеєр" і т. д.,[3] також часами запевнювання "владою" "недоторканости" особи підсудного або його родини. Але "влада" не почувається до обов'язку виконати свої обіцянки, навіть, якщо підсудний піде на "співпрацю".[4]

лосом влади, то ми наперед відповідаємо, що це невірно. Ми в цьому процесі є свобідними оборонцями цих людей, але разом з тим ми, як громадяни, засуджуємо контрреволюцію і, якщо ми є голосом, то голосом совєтського громадянства, якого ми є органічною частиною і дією якого є совєтська адвокатура". (Г. Снєгірьов, як вище, стор. 107).

Розповідей про методи совєтського "правосуддя" впливу на підсудного в напрямі признання до вини так багато, що немає причини їх тут повторювати. Крім А. Солженіцина в "Архіпелаг-у Гул-аг", том I, розділ III, "Слідство", можна назвати також Роберта Конквеста: "Великий Терор", розділ V: "Проблема зізнання".

[3] Під "влада" треба розуміти часами "найвищу владу", тобто в часі, що є предметом цієї розповіді, "самого" Сталіна. Так, в процесі "троцькістського центру" Зінов'єва-Каменева обіцянку "недоторканости особи" дав підсудним Сталін в особистій зустрічі підчас слідства. Але Сталін не дотримав обіцянки і підсудні були розстріляні негайно після присуду. К. Паукер, який виконував біля Сталіна різні функції: особистої охорони, придворного ката і скомороха, перепроваджував екзекуцію Зінов'єва-Каменева і в той самий день інсценізував перед Сталіним сцену розстрілу, в якій Зінов'єв, що все ще наївно вірив в обіцянку Сталіна "недоторканости особи", кричав, коли його тягнули в камеру розстрілів: "Ради Бога, потелефонуйте Сталіну ... ради Бога, потелефонуйте Сталіну ...". Сталін душився від сміху і примушував Паукера кілька разів повторювати ту сцену. Врешті Паукер включив у свою гру додатковий момент: будь би то, коли Зінов'єв врешті зрозумів, що йому немає рятунку, він закричав: "О, Боже Ізраїлю! Ти один Великий і Непобідимий!". Сталін, який умирав від сміху, махнув рукою Паукерові, щоб припинити спектакль.

[4] З багатьох показових судів у Москві варто пригадати один, а саме: Грівіл Винн, англійський розвідчик, мав постійний зв'язок з Олегом Пеньковським, полковником МВД, який зрадив совєтську "юстицію" і співпрацював з англійською розвідкою. Коли Пеньковському загрожував арешт, Винн хотів його рятувати, але Винна арештували в Букарешті і повезли в Москву на слідство і суд. Винн не признався до вини, бо ж він мав "буржуазний спосіб думання": в Англії підсудний не мусить признаватися до вини і це є завданням прокуратури доказати фактами вину підсудного. Тоді Виннові за посередництвом адвоката дали до вибору: або співпрацювати з прокуратурою і признатися до вини, або бути засудженим закритим судом. Він вибрав перше, бо ж думав, що тим він поможе Пеньковському, з яким він був у приязних стосунках, і дасть про себе знати англійській амбасаді в Москві. Виннові дали готовий скрипт, який цілковито не був спертий на його зізнаннях, але був достосований до іншого скрипта, який прокуратура виготовила для Пеньковського. В часі суду, який відбувся у Москві 7 травня 1963 р., і Винн і Пеньковський відчитали свої "зізнання" і в тих зізнаннях Винн "признався", що він мав зв'язок з Пень-

Судівництво в СССР не є відділене від "влади" і адміністрації: воно є частиною адміністрації і виконує те, що йому "влада" накаже. Ані суд, ані "влада" не є зацікавлені в тому, щоб виявити в часі слідства і суду правду: вони зацікавлені тільки в тому, щоб виправдати перед "народом" свої наміри в знищенні певних одиниць, чи кляс суспільства, як також в тому, щоб перекинути на підсудних вину за недолугість адміністрації і фатальні помилки "влади".

Очевидно, можна поставити питання, яка ж, остаточно, ціль таких показових процесів: адже ж не можна нікого на довшу мету ошукувати і що в СССР і за кордоном усі знають вартість совєтського "правосуддя". На це можна відповісти, що багато фактів з совєтської дійсності лежить "поза межами раціональности". Адже ж практика совєтських "виборів" усім відома, все ж рутуал "виборів" відбувається незмінно ось вже протягом більш, як пів століття існування совєтської Імперії, як про це свідчить Солженіцин:

> "Вибори складалися з того, щоб якнайшвидше занести бюлетинь до урни і вкинути його туди. Якщо хтось зупинявся і читав уважно прізвища кандидатів, то це було вже підозрілим: хіба ж партійні органи не знають, кого вони висувають, то ж пощо читати? Проголосувавши, усі діставали законне право йти випивати (зарплату або аванс виплачували завжди перед виборами). Одягнені в кращі вбрання (в тому числі і засланці!), усі урочисто віталися на вулицях, поздоровляючи себе з якимось **святом**." (підкр. ориг.).[5]

В часі слідства процесу СВУ правдоподібно не застосовувано фізичного насильства до підсудних, щоб примусити їх до потрібних "зізнань".[6] Треба однак пам'ятати, що усі підсудні були, як пише Г. Снєрігьов, з "породи чехівських інтеліґентів, нормальних людей початку XX століття, коли жили згідно законів порядности, чести і совісти, коли боротьба велась по закону старенських, добреньких кодексів, і на них навалилась доба пролетарської революції з її залізною, кривавою мораллю, в основі якої лежала відсутність усякої моралі..." [6]

Якщо застосувати усі повищі критерії до совєтського правосуддя і до процесу СВУ, то немає ніякої таємниці ані в про-

---

ковським, а Пеньковський "признався", що він був "засмоктаний алкоголем, спіткнувся на краю пропасти і впав . . . ". "Але це не виправдує його злочинів в найменшій мірі . . . ". (Г. Винн: "Людина з Москви" (Англ.), розділ 3: "Суд", стор. 133-152.

[5] А. Солженіцин: "Архіпелаг . . . ", книга III, розділ 6, стор. 453, 454.

[6] Г. Снєгірьов, як вище, стор. 99.

цесі, ані в присуді і немає ніякої доцільности, щоб дошукуватися у зізнаннях підсудних зерна правди. Завданням процесу було скомпромітувати українську інтеліґенцію, у загальній настанові обезголовити громадянство і показати провід громадянства якщо вже не цілковито продажний, то нездібний до організації якогонебудь спротиву большевицькій владі. Саме тому підсудних було підібрано з усіх прошарків інтеліґенції: з 45 підсудніх — 21 були професорами університетів, в тому числі 2 академіки, 7 педагогів і вчителів, 2 священики і церковні діячі, 2 студенти, 2 лікарі. За колишньою партійною приналежністю 17 було з УПСФ, 13 з УСДРП, 4 з УПСР, 1 з УПСС і 10 безпартійних.[7]

Влада подбала про те, щоб головним обвинувачем підсудних був українець Панас Любченко, пізніший голова Раднаркому УССР, а суддями були також українці: Антін Приходько (колишній есер) — предсідник суду; Гаврило Одинець (колишній есер), Коробенко — робітник Київського арсеналу, Соколянський — делеґат ВУРС, проф. Вовк, робітник Муха і селянка Корженкова. Впроваджено інституцію "громадських обвинувачів" і ними були: проф. с.-г. інституту А. Соколовський і від організації Спілки Радянських Письменників — письменник О. Слісаренко. Влада також подбала про те, щоб свідками прокуратури виступали відомі громадяни: свідком-експертом в справах літератури був відомий літературознавець, поет-неоклясик М. Зеров, а в справах УАПЦ — колишні голови ВУПЦР М. Мороз і В. Потієнко. "Громадський обвинувач" О. Слісаренко у своїй промові казав:

> "Ви (судді) тут судите не інтеліґенцію, не професорів і академіків, як про це кричать фашисти цілого світу, а аґентів куркуля, поміщика і попа".[8]

Це, безсумнівно, було "міцно" сказано, "большевицькою мовою", але іронією цього процесу було те, що головний обвинувач П. Любченко був сином "куркуля"...

17 квітня проголошено вирок: 13 обвинувачених засуджено на кару смерти, але суд визнав можливим, з уваги на "чистосердечне покаяння обвинувачених", замінити "найвищий вимір кари" в'язницею від 8 до 10 років. Одного обвину-

---

[7] В. Плющ: "Спілка Визволення України", "Український Збірник", книга 5, стор. 93. Скорочення вжиті: УПСФ — Українська Партія Соціялістів-Федералістів; УСДРП — Українська Соціял-Демократична Робітнича Партія; УПСР — Українська Партія Соціялістів-Революціонерів; УПСС — Українська Партія Соціялістів-Самостійників; ВУРС — Всеукраїнський Робітничий Союз.

[8] Г. Снєгірьов — як вище, стор. 94.

ваченого звільнено від вини і кари, а решту — 21 особу — засуджено на кару в'язниці від 2 до 5 років, причому 9 обвинуваченим дали "умовний" присуд. Згідно з тими відомостями, які тепер маємо, тільки 3 обвинувачених з процесу СВУ перетривало Другу Світову війну.[9]

Процес СВУ залишив глибокий слід в психології нації назавжди і виглядає так, що позбутися тих наслідків не легко не тільки там, в Україні, але й тут, на еміґрації, і не тільки тому, що ми тут пробуємо наслідувати неіснуючу "ідеологію" СВУ, але й тому, що, як про це пише Г. Снєгірьов у своєму есеї "Мамо моя, Мамо", звертаючись до вже неживих підсудних:

"Як ви могли забути про суд історії? Невже ж кілька місяців одиночної камери, безсонниця і пістоля на столі (слідчого) примусила вас забути про суд історії?" [10]

Снєрігьов далі пише:

"Як же ж ви могли кинути під ноги паскудникам і доптати разом з ними високу ціль, це святе служіння?"

"І не кидайте мені у відповідь: а як би ти повів себе на нашому місці? Не рівняйте мене зі собою: ви по образу свойому і по подобію запро-

---

[9] Тих трьох колишніх підсудних з процесу СВУ є: Борис Матушевський, який в часі процесу був студентом ІНО, мав 22 роки. Він помер на вулиці Києва 14 грудня 1977 р. Якийсь час перед своєю смертю він мав розпочати писати свої спогади про процес СВУ, однак він їх ніколи не скінчив. Снєгірьов передав був йому копію свойого рукопису: "Мамо моя, Мамо", до якого Матушевський поробив деякі завваги, погоджуючись із засадничою тезою есею, що процес СВУ був в цілості провокацією ГПУ. (Г. Снєгірьов: "Мамо моя . . . ", "Континент", ч. 15, стор. 116, 117, 121 та ін.).

Крім Матушевського, в тому самому році (1977) жив ще проф. Всеволод Ганцов, але він був в похилому віці і від нього не сподівалися яких будь вияснень у справі процесу СВУ. (В часі процесу він мав 37 років і відсидів у совєтських концентраках 18 років).

Третій відомий нам живий ще колишній підсудний з процесу СВУ — Кость Туркало, див. стор. 220, прим. 1 до ц. розділу.

З інших підсудних письменниця Старицька-Черняхівська дістала присуд 5 років в'язниці, але її випустили з в'язниці за кілька місяців після присуду і вона проживала в Києві до війни 1941 р. В часі евакуації Києва перед німецьким наступом Старицьку-Черняхівську арештували разом з академіком А. Кримським, вкинули до евакуаційного потягу в'язнів і везли на заслання. В дорозі її цілковито хвору мали викинути на якійсь невідомій станції і вона вмерла на станції чи в шпиталі.

Про інших підсудних процесу СВУ, "Трудова Україна", Прага, ч. 6, 1934 р. подала вістку, що: "В. Чехівського перевезено з концентраційного табору (?) в Ярославі на Соловки". Усіх суддів і обвинувачувачів з процесу СВУ знищено, крім проф. Олексія Соколовського, який помер своєю смертю в 1959 р., заслуживши перед тим два ордени Леніна. (Снєгірьов, як вище, стор. 94).

[10] Г. Снєгірьов, як вище, стор. 110.

грамували мене дволиким боягузом, я ріс і формувався всмоктуючи в себе ваш жалюгідний досвід, з вашої вини я духовий покруч! І чи маєте ви право жадати від мене і мого покоління того, чого ми жадаємо від вас? Не дано вам такого права! Навчивши нас зради і підлоти, ви не смієте від нас жадати героїзму і самопосвяти!" [11]

Процес СВУ не був початком терору проти українського громадянства. Він був підкресленням того терору. Арешти, засуди і заслання продовжувались безперервно від часу окупації України. В 1926 році арештовано у Харкові і вивезено на заслання в Соловки відомого адвоката і громадського діяча В. А. Доленка, який, згідно з повідомленням совєтської преси, заснував в Харкові "Мужичу Партію".[12] Разом з ним заарештовано багатьох харків'ян, яких підозрівали у знайомстві чи й співпраці з Доленком: Жиліна, Дражевського, Щербаненка, Лещенка і ін.[13] В Харкові і по всій Україні було арештовано і вивезено усю групу "66" і інших громадян, які, наслідуючи приклад "шестидесятників", складали пізніше свої заяви лояльности до совєтської влади. Так само большевики мали намір інсценізувати процес "Українського Національного Центру".[14] Але в інсценізації того "центру" не пощастило і арештованих позасилали рішенням ОСО на різні терміни ув'язнення чи заслання, так що немає можливости ствердити, коли і як їх позасуджувано, крім пізніших згадок декого із засланих, яким також намагалися "пришити" приналежність до того "центру".

Доба НЕПу і українізації позначилася розростом письменницьких організацій та помноженням кількости письменників і поетів. Кількість поетів і письменників тої доби мусить дивувати кожного дослідника і цей факт здебільшого вважається тепер доказом розросту української культури.[15] Однак, можна поважно сумніватися в доцільності існування такої

---

[11] Г. Снєгірьов, як вище, стор. 110. Усі тексти з есею Снєгірьова взяті з "Континенту", як зазначено вище. Авторові не довелось до цього часу читати український текст есею "Мамо моя..." в українському перекладі, і щойно була згадка в пресі, що цей есей буде надрукований в українській мові у видавництві "Сучасність" під наголовком "Ненько моя, Ненько". Не є ясним, чи цей український наголовок був наданий автором есею, Снєгірьовим, чи українським перекладачем того тексту, як він був надрукований в "Континенті". Автор вважає, що наголовок "Мамо моя, Мамо" краще відповідає повазі та емоційності есею, аніж "Ненько моя...".

[12] Див. стор. 101, розділ V, про "Мужичу Партію".

[13] Див. стор. 101, розділ V, про "групу 66".

[14] Див. стор. 212, розділ X, прим. 17; теж Розділ III, стор. 59, про "УНЦ".

[15] Звідси назви сучасних видань літератури тої доби: "Розстріляне Відродження", "Обірвані Струни" та ін.

кількости поетів, письменників і письменницьких організацій в большевицькій дійсності. Про справжню літературу в тій дійсності немає мови: є тільки можливість існування для певної кількости більше чи менше грамотних людей, які мають відвагу і зуміють пристосуватися до вимог "соціялістичного реалізму". Ще в 1905 році Ленін висунув у статті "Партійна організація і партійна література" вимогу, що література мусить бути "складовою частиною організованої, об'єднаної соціял-демократичної роботи". В часі "воюючого комунізму" письменників, які були поза партією, винищувано. В часі суцільного знищення "буржуїв" А. Блок, тодішній російський поет, уточнив:

"Буржуєм є кожний, що нагромадив якінебудь цінності, також духові. Бо ж нагромадження духових цінностей є передумовою нагромадження матеріяльних дібр".[16]

Інший совєтський поет того часу В. Кирилов говорив:

"В ім'я нашого Завтра — спалимо Рафаеля,
Зруйнуєм музеї, потопчем мистецтво усе!" [17]

Не залишився позаду в цьому "хорі" і офіційний совєтський поет того часу, В. Маяковський:

"Білоґвардійця знайдете — до стінки!
А Рафаеля ви забули? Забули про Растреллі ви?" [18]

В іншому місці своїх "поезій" Маяковський писав:

"Киньте!
Забудьте,
плюньте
і на рими,
і на арії,
і на рожевий кущ,
і на інші мелехлюндії
з арсеналу мистецтв".[19]

---

[16] А. А. Блок: "Записные книжки", стор. 387. Тут варто пригадати програму Шіґальова з "Бісів" Достоєвського (стор. 419): "Бажання освіти — є аристократичним бажанням. Ми його знищимо. Ми вб'ємо ще немовлям кожного генія. Ми все спровадимо до спільного знаменника".

[17] Вол. Кирилов: "Стихотворения і поемы", Москва, 1970 р., стор. 35.

[18] В. В. Маяковський: "Полное Собрание Сочинений", том XII, стор. 99. (переклади з російської мої, Є.П.). Тут знову пригадаємо "Біси" Достоєвського: "Людина великих здібностей завжди захопить владу і стане аристократом .... Ми виріжемо язик Цицеронові, випалимо очі Коперникові, вкаменуємо Шекспіра! Раби мусять бути рівними: без деспотизму ніколи не може бути свободи або рівности. Але череда є завжди рівною ..." (стор. 418 "Бісів").

[19] В. Маяковський: "Стихотворения, поемы", Леніздат, 1963 р., стор. 166.

Бо ж:

"Я міряю
по комуні
віршів сорти,
в комуну
душа
тому закохана,
що комуна,
по-моєму
найглибша глибина..." і . т. д.[20]

Чи ці факти дійшли до свідомості українського громадянства, чи, принаймні, до свідомості поетів і письменників того часу в Україні, які поспішали засновувати "пролетарські письменницькі організації", які мали... вести перед "у світовій пролетарській літературі"? Немає на це ніяких доказів.

В процесі СВУ було трьох відомих українських письменників і прокуратура примусила письменника Івченка зізнавати:

"Літературна група в нас формувала дуже сильну консервативну і ідеологічну кріпость... Я користав цією силою на шкоду совєтської влади, організуючи читачів проти влади".

А обвинувач зробив з того висновок:

"Таким чином, в часі слідства встановлено, що СВУ перепроваджувала консолідацію своїх сил в літературно-видавничій ділянці з наміром шкідництва на ідеологічному фронті".[21]

Отже, в розбудові письменницьких організацій, помножуванні поетів і письменників, в большевицькій дійсності криється цілком реальна небезпека.

Письменницькі організації, що постали в ті часи здебільшого під гаслом "пролетарського світогляду", в дійсності мали і мусіли мати дещо відмінну ідеологію і наслідком того —

---

[20] Там само, стор. 198. Переклад з російського на укр. мій, Є.П. (Нехай читачі вибачать, якщо "краса поетичного вислову" загубилася в перекладі, але знавці поезії завжди можуть справдити переклад з оригіналом). В. Маяковський закінчив своє життя самогубством, і офіційна совєтська преса записала як причину самогубства мотиви особисті (нещасливе кохання). Немає ніякого сумніву в тому, що Маяковський цілком свідомо грав ролю Хлестакова в поезії і совєтській літературі і це було можливим при наявності Гоголівських Городничих, Держиморд, Бобчинських і Доброчинських в "культурному" житті СССР. Чи його, Маяковського, роля, як Хлестакова була причиною самогубства — не будемо тут спекулювати.

[21] Г. Снєгірьов, як вище, стор. 100.

неминучу диференціяцію ідей і змагання до розповсюдження своїх поглядів. В нормальних обставинах це ідеологічне змагання було б корисним і конечним для вільної обміни ідеями, для критики і розвитку думки. В большевицькій дійсності це було смертельно-небезпечним. Микола Зеров, чільний поет-неоклясик того часу, відповідаючи на напади "пролетарських" письменників, так оцінює ситуацію у вірші-пародії п. н.: "Версаліста поезія":

"(Україно—) Мексико майбутня
Неоклясичних виженеш жерців,
І мов Загулова побідна лютня,
Ти задзвениш, велика і могутня
Під проводом поліщуків".[22]

Після окупації України вимога підпорядкування усієї літературної творчости партійній ідеології, чи радше браку якої будь ідеології, повинна була дати остаточну вказівку українському громадянству втікати якнайдалі від літературної роботи. З початком 20-х років В. Блакитний, колишній лідер боротьбистів, а теперішній "сторожовий пес" партії в літературі, писав:

"Доцільне, корисне є поширення творів з витриманою комуністичною ідеологією... Навпаки, твори, які в пролетаріяті вбивають потяг до активної участи в суспільному житті, розм'якшують його революційну волю, послаблюють, розпорошують його сили, такі твори треба не допускати до широкого вжитку і поширення всіма способами, починаючи від гострої критики внутрі громадсько-мистецького колективу й кінчаючи забороною з боку радянських органів".[23]

---

[22] М. Зеров: "Каталептон", В-во Київ, 1951 р., стор. 52. На жаль, саркастичні передбачування поета стали дійсністю. Щоби зрозуміти сарказм цього вірша, треба взяти під увагу, що Д. Загул — поет символіст, потім член "Плугу", після прийняття ним "революційно-пролетарської дійсности" відзначився безоглядним сервілізмом до совєтської влади і ворожістю до неоклясиків. (редакційна примітка до "Каталептон" М. Ореста, стор. 74). Щодо Клима Поліщука, згаданого тут Зеровим (з маленької букви), то у спогаді Г. Журби "Від "Української Хати" до "Музаґету", збірник "Слово", ч. 1, стор. 469, подано таку характеристику: "Андрій Ніковський (питав): "як ви могли прийняти до "Музаґету" таку погань, як Клим Поліщук? Та це ж безпринципова гінчірка, вчорашній співробітник чорносотенного "Колокола", а завтрішній большевицький підголосок" ... Десь хутко Клим почав виписувати по большевицьких часописах совєтохвальні гімни, паплюжити Петлюрівство, Центральну Раду, Грушевського, Винниченка, називаючи їх "жовтоблакитними шершенями". Але вислужництво перед большевиками не врятувало ані Загула, ані Поліщука перед знищенням.

[23] В. Блакитний: "Без маніфесту", "Гарт", 1924 р. Тут цитовано за М. Глобенко: "Історія Української Совєтської Літератури", "Український Збірник", книга 7, стор. 30.

Однак, офіційне "уніформування" письменників не було спочатку переведене і Політбюро ЦК КПбУ 10. 4. 1925 року схвалило постанову про художні об'єднання, в дусі подібної постанови ЦК РКПб, схваленої 18. 6. 1925 р. "Про політику партії в області художньої літератури". Ані українське громадянство, ані письменники не зрозуміли цих пересторог і тлумачили їх як "певну свободу дії". Коли дещо пізніше Сталін говорив про письменників як про "інженерів людських душ", то це знову ж таки помилково було витлумачено, як улесливість до письменників. Але ледве чи Сталін був колибудь улесливим до якогонебудь гурту громадянства: він волів, щоб громадянство було улесливим до його особи. Вираз "інженери людських душ" можна було розуміти, як пересторогу, бо ж Ленін говорив про "оту прокляту касту інженерів, яку треба винищити", що й було офіційно стверджене обвинувачувачем на процесі "Промпартії". Припущення, що заява Сталіна про письменників, як про "інженерів" була радше погрозою, а не улесливістю є тим більше правдоподібне, що Сталін ціле своє життя несумнівно терпів на комплекс меншевартости і винищував довкола себе усіх тих, яких він підозрівав в більшій від його власної інтеліґенції. Дозвіл партійних чинників на розбудову письменницьких організацій можна було розуміти, як провокацію і підступ: адже ж письменники, незалежно від їхніх здібностей, мусять у своїх творах виявити себе і це було безсумнівно дуже побажаним для "органів безпеки".

Так чи інакше, але в двадцятих роках в Україні постала така кількість письменницьких організацій з такою кількістю письменників, що сучасному дослідникові надзвичайно важко дати список одних і других, поминаючи цілковито спробу літературної характеристики цих письменників, що зрештою, є завданням літературознавців.[24] І тільки так треба розуміти спробу, подану тут нижче.

В часі перших двох з'їздів КПбУ в Москві в 1918 році з'явилося декілька чисел "Вісника Українського Департаменту Народнього Комісаріяту Національностей", тобто ко-

---

[24] Проблему масовости совєтських письменників порушувано багато разів, зокрема про це говорить совєтський дисидент, В. Войнович, в оповіданні "Іванкіяда":

"Я бачив, що 90%, а то й більше, членів Спілки (Совєтських письменників) не є письменниками. Тобто вони списують, звичайно, якусь кількість паперу текстом, який потім складається в тверду чи м'ягку обкладинку... Але він, цей текст, найчастіше не має ніякого змісту. Ні морального, ні естетичного, ні навіть політичного. Але ж в нас не спілка **талановитих** письменників, а спілка **совєтських** письменників". (підкреслення оригіналу), "Сучасність", ч. 7-8, 1967 р., стор. 19.

місаріяту, підпорядкованого Сталінові, а в 1919 році також у Москві з'явився журнал "Мистецтво", в якому друкувалися В. Блакитний, В. Чумак, І. Кулик і інші. Після окупації України большевиками, якийсь час з'явилися журнали: "Музаґет" (вийшло одне число в 1919 р.), "Гроно" (1920 р.), "Вир Революції" (1921 р.) і "Жовтень" (1921 р.). В цих журналах розпочали свою "пролетарську" кар'єру поети: Павло Тичина ("Плуг"), Володимир Сосюра ("Червона Зима"), а з прозаїків — В. Васильченко, Г. Михайльченко, Г. Косинка, Г. Коцюба, А. Заливчий, А. Головко, М. Ірчан. Виступили також сатирики: Кость Котко і Остап Вишня.

Незалежно від цих перших спроб "пролетарських" письменників, діяли СЕМИДЕСЯТНИКИ, що були письменниками старої генерації, які розпочал свою письменницьку кар'єру ще перед війною і революцією. До них належали: Григорій Чупринка (нар. 15. 12. 1879, розстріляний 28. 8. 1921); Микола Вороний (нар. 7. 12. 1871, засланий 1935 (?); Мелетій Кічура (нар. 1881, засланий 1937); Микола Філянський (нар. 1873, арештований 1937 (?): Іван Стешенко, Юрій Бюдяк, Євген Тимченко, Людмила Старицька-Черняхівська (підсудна в процесі СВУ). З них Стешенко був застрілений в хаті свого батька невідомим вбивцею, Старицька-Черняхівська була арештована вдруге в часі війни 1941 р.[25]

Дещо осторонь від групи "Семидесятників" стояли: поет-сатирик Володимир Самійленко, який був якийсь час у Львові, але повернув в Україну окуповану большевиками і тут помер від туберкульози. Також дещо осторонь стояли: Микола Чернявський, який перебував на Херсонщині до заслання.[26] В Києві перебували: С. Буда, Леонід Пахаревський, Гнат Хоткевич, Володимир Свідзінський. З них Пахаревський був засланий в 1937 р., Свідзінський був арештований в часі відступу большевиків перед німцями в тому ж році.

Семидесятники не мали власного органу, ані власної оформленої організації і вони друкувалися в різних журналах, згаданих вище, або пробували видавати свої твори окремими виданнями, що в тому часі було можливим.

---

[25] Див. стор. 225, прим. 9 про долю Старицької-Черняхівської.

[26] Як біографічну довідку можна тут подати, що М. Чернявський був у Німеччині полоненим в Раштадті і звідси поїхав з частиною дивізії синьожупанників до Білої на Підляшші, де працював в організації українського шкільництва. В 1918 р. він був редактором календаря Української Громади в Білій, який тепер є надзвичайною бібліографічною рідкістю. В тому ж таки календарі вміщено було його поезію: "Пан та ратай".

Перед революцією розпочали свою літературну діяльність також НЕОКЛЯСИКИ, які теж не мали своєї реєстрованої організації і звалися так після власного означення. Ця група безсумнівно найбільш відома поза кордонами СССР. До них належалиь Микола Зеров (нар. 28. 4. 1890, арештований у квітні 1935 р.,[27] перебував на Соловках на засланні до 1937 р. В тому році в часі проведення в'язнів із Соловок в інше місце заслання Зерова разом з проф. Підгаєцьким і лікарем А. А. Барбаром викинули в море.[28] До неоклясиків належали також: Павло Филипович (нар. 20. 8. 1891 р., арештований літом 1935 р., перебував на Соловках до 1937 р., дальша його доля невідома,[29] Михайло Драй-Хмара (нар. 1889 р., помер на засланні 1938 р.), Юрій Клен (Освальд Бурґгард — нар. 1891 р. помер на еміґрації 1947 р.). Діяльність неоклясиків була оцінена неґативно партією ще в червні 1926 р., на пленумі ЦК КПбУ, де було сказано таке:

"Тепер серед українських літературних груп типу неоклясиків спостерігаємо ідеологічну роботу, розраховану на задоволення потреб української буржуазії, що зростає. Характерне для тих кіл є прагнення скерувати економіку (?) України на шлях капіталістичного розвитку, тримати курс на зв'язок з буржуазною Европою".

Однак, неоклясиків толеровано якийсь час, до 1935 р., коли остаточно знищено ряд українських письменників. До процесу неоклясиків були долучені: Марко Вороний (син Миколи) і Ананій Лебедь, хоч вони з тією групою ніякого зв'язку не мали. Їх обвинувачено в "шпигунстві на користь чужоземної держави, в підготовці замахів на представників уряду та партії і приналежності до контрреволюційної організації" (якої?).

---

[27] Тут подано за Ю. Клен: "Спогади про неоклясиків", "Твори", том III, стор. 158, де написано: "Але вже за якийсь місяць, перед 1 травня його заарештовано. Сталося це після того, як восені перед цим Зеров переніс глибоку для нього трагедію — смерть єдиного сина" (син помер в 1934 р.). Проте, дати арешту Зерова подані інакше в інших джерелах: Снєгірьов в есеї "Мамо моя . . ." подає, що "Н. К. Зерова посадили в 36-му" (стор. 93 "Континент-у"). Ю. Клен, подаючи рік 1935 заслання Зерова, на стор. 159 "Спогадів про неоклясиків" наводить суперечну інформацію: "Мені недавно оповідала одна людина, що в 1934 році читала в Києві листа зі заслання, в якому сповіщалося, що, між іншим, Зеров помер на вигнанні, захворівши на тиф".

[28] Г. Снєгірьов: "Мамо моя . . .", "Континент", ч. 15, 1978 р., стор. 115.

[29] Якщо прийняти відомість про смерть Зерова, подану Снєгірьовим, за правдиву, то цілком логічним є припущення, що такою самою смертю помер і Филипович.

В 1922 році була організована спілка пролетарських письменників "ПЛУГ", які ставили собі метою "гуртуючись на ідеї тісного союзу революційного селянства з пролетаріятом, творити нову, соціялістичну культуру". Головою "Плуга" був довший час Сергій Пилипенко, а до спілки належали якийсь час або довший час письменники: П. Панч, А. Головко, І. Сенченко, І. Кириленко, С. Божко, В. Алешко, Г. Орлівна, А. Казка, Д. Гуменна, О. Ведмецький, П. Загоруйко і інші. Докія Гуменна, яка довший час належала до "Плуга", дає таку характеристику членам організації:

"Щодо клясової білосніжности, то у спілку письменників не приймали нікого з біографічними плямами, допускали лише батраків, незаможних селян, спадкоємних робітників, чи як там вони про себе набрехали в анкетах. Ну, ще уркаганів, які, до речі, дуже чваняться своїм уркаганським минулим. І нащо там якесь національне, коли єврей Ізя Бріцкер може краще представити українську духовість, ніж хоч який геніяльний селюк".[30]

Плугівці були здебільшого партійними і на загальних зборах спілки раз-у-раз підкреслювали своє "революційне пролетарство". Врешті, на з'їзді членів "Плуга" в 1929 році, організація офіційно стала зватися "Спілкою пролетарсько-селянських письменників". В часі колективізації і "ліквідації куркуля" члени спілки мусіли йти на села, як "25-тисячники і 17-тисячники". Спілка видавала журнал "Плужанин", потім перейменований на "Плуг" і репортажі з праці плугівців на селах були частинно записані на сторінках того журналу.[31]

---

[30] Д. Гуменна: "Золотий Плуг", стор. 96.

[31] Тут подаємо для прикладу репортаж Пилипа Загойрука, "Плуг", лютий 1930 р.: "У селі Гаврилівці":

"Наша бригада письменників, до якої входять товариші Гаско, Хуторський, Скуба, Маловічко і я, від'їжджаємо о пів четвертої ранку в Барвенково, в північну частину райому, а друга частина, що складається з товаришів Досвітнього, Хвильового, Панча, Мисика і Вишні — на південь.

Село Гаврилівка, куди їдемо — інформує нас тов. Мазло, представник Барвенівського райпарткому — колективізовано на 100%, за виключенням десяти відсотків куркулів. — А як там школа? Є яка небудь? Чи закрита церква? — Голова сільради, жінка, охоче відповідає нам про роботу. Ставимо питання: "Що ви думаєте робити з десятьма відсотками куркулів?" "Глитая треба зробити бідним, забрати від нього засоби виробництва, спродати його, а там буде видно." "А далі?" "Побачимо, коли глитай буде сидіти тихо, не перешкоджатиме, то й залишимо його в себе, нехай собі сидить." "І оце ви тепер будете поводитися так з ним?" "Виділимо їм шматок землі!" — виправдується голова. "Так не можна! Це невірно! Клясового ворога, глитая, треба знищити, як клясу, не надіючись на те, що коли він збідніє, перестане думати по глитайськи!"

В період найбільш "масового" розвитку "Плуга" в спілці було 222 письменників, з них 90 були селянського походження (згідно з офіційними анкетами), 15 — робітничого, а решта інтеліґентів та ремісників. З них вищу освіту мало 37, середню 68, інші були самоуками. В 1927 році після "чисток" у спілці залишилося 72 члени.

Розпучливі зусилля спілки доказати своє "революційне пролетарство" залишилися марними, і не допомогли членам спілки забезпечитися від закиду "середняцько-куркульської ідеології".

В 1923 році була заснована редактором газети "Вісті ВУЦИК", В. Еланським-Блакитним "спілка пролетарських письменників" "ГАРТ", яка мала гуртувати міських письменників і ставила собі метою: "вживаючи української мови, як засобу поетичного вислову, створення інтернаціональної, комуністичної культури, поширення комуністичної ідеології і боротьбу проти дрібно-буржуазної, власницької ідеології".[32] До "Гарту" належали: В. Коряк, В. Еланський, В. Сосюра, М. Йогансен, К. Гордієнко, М. Хвильовий, В. Поліщук, О. Копиленко, М. Майський, О. Корж, І. Дніпровський, Г. Коцюба, А. Любченко, А. Сенченко, П. Тичина, О. Довженко, П. Усенко, П. Лісовий, І. Шевченко, І. Кириленко, Д. Бязько, А. Авербах, Кузнєцов і інші.[33]

"Гарт" був численно найбільшою організацією тих часів і приналежність до "Гарту" вважалася "доказом талановитости".[34] Але "Гарт" існував недовго, тому що в середині письменницького гурту позначилися розжібності поміж провідними членами Блакитним, Хвильовим і ін. Усі гартівці були партійними і мусіли йти на села в часі колективізації, що закінчилося трагічно для багатьох чи й для більшости з них. "Гарт" видавав журнал тої самої назви, перше число якого вийшло в 1924 році. Важко сказати, в чому, властиво, виявлялася відмінна ідеологія "Гарту" від "Плуга".[35]

Наслідком згаданих внутрішніх розходжень, з "Гарту" вийшла вже в 1923 році група "УРБІНО", яка розвалила

---

[32] А. Лейтес — М. Яшек: "Десять років української літератури", Харків, 1928 р., стор. 374. Тут цитовано за Ю. Луцький: "Ваплітянський Збірник", стор. 8.

[33] "Ваплітянський Збірник", стор. 33, прим. 4.

[34] Ю. Клен пише в "Спогадах про неоклясиків" (стор. 142): "...приналежність до організації "Плугу" чи "Гарту" почали вважати за прикмету письменницького хисту і патентом на талановитість". Але М. Зеров на диспуті про шляхи розвитку новітньої літератури, 24. 5. 1925 р. в Києві сказав: "Плуг" пише для села, "Гарт" для города, а виходить "ні к сєлу, ні к городу" (відоме московське прислів'я).

"Гарт" і її очолив Хвильовий, проте, немає відомостей про ті причини розходження і треба припускати, що це були не "ідеологічні" мотиви, а особисті амбіції.[35]

"Урбіно" в 1925 році перетворилася на "ВАПЛІТЕ" ("Вільна Академія Пролетарської Літератури"). Ідея заснування Української Академії Літератури постала раніше, в гурті гартівців і "маніфест" академії написав був В. Блакитний в російській мові. В цьому "маніфесті" читаємо:

"Жовтнева українська література повинна виступити і виступає на кін світової культури, як одна з перших пролетарських світових літератур, промощуючи той шлях, яким підуть раніше чи пізніше літератури інших народів. Літературна академія своїм завданням вважає зазнайомлення союзних республік і пролетарських кіл Заходу з досягненнями української жовтневої літератури. Літературна академія має намір опрацювання і переведення принципів ленінізму в ділянці літературної і художньої політики. Літературна академія приймає клич Троцького: "Методи мистецтва — це не методи марксизму" тільки в тому розумінні, що мистецтво вимагає ще більш витонченого, поглибленого і тактично обережного — в дусі Леніна — застосування методів марксизму..." [36]

На засновуючих зборах "Вапліте" були присутні: О. Досвітній, О. Довженко, Г. Епік, О. Громів, П. Іванов, М. Яловий, Ю. Яновський, М. Йогансен, Г. Коцюба. О. Копиленко, А. Лейтес, А. Любченко, Т. Масенко, П. Панч, О. Слісаренко, В. Сосюра, М. Хвильовий. Головою нової організації було обрано М. Ялового, а М. Хвильовий і О. Слісаренко були членами управи.[37] Дещо пізніше до "Вапліте" належали також І. Дніпровий, М. Бажан, Г. Шкурупій, І. Сенченко, Ю. Смолич і ін. Твердження деяких сучасних дослідників літератури тієї доби, що "до керівних органів ("Вапліте") належали тоді такі яскраво непролетарські письменники, як Ю. Яновський, Майк Йогансен, Аркадій Любченко, Іван Сенченко і ряд ін-

---

[35] В "Записках про Хвильового" в блокноті А. Любченка записано таке: "Розходження з Блакитним. "Квартали" (проєктований журнал) — нарада на кватирі Хвильового ввечері. Блакитний — демагог. Розгнівався за "Квартали". Вважає це сепаратизмом і підготовкою до створення нової організації без нього". ("Вапліттянський Збірник", стор. 33, 34). Проте, треба завважити, що "Маніфест Всеукраїнської Академії . . ." написав саме Блакитний. ("Вапліттянський Збірник", стор. 48, 49).

[36] "Вапліттянський Збірник", стор. 48, 49, переклад з російського.

[37] "Протокол організаційного засідання письменників пролетарської літератури", 20 листопада 1925 р., Архів А. Любченка, "Вапліттянський Збірник", стор. 7.

ших"[38] ледве чи відповадає правді. Управа "Вапліте" була в руках комуністів і підкреслення "пролетарства" тієї організації усіма членами було строго дотримуване. Те, що ані управа, ані члени не орієнтувалися в "партійній лінії", яка була надзвичайно зиґзаґуватою, можна записати на карб надзвичайно слабкої поінформованости усього громадянства, також українських комуністів, про зиґзаґи тієї лінії.[39] Проте, ваплітянці, так, як і плугівці та гартівці мусіли виконувати партійні завдання, як 25-тисячники на селах, незалежно від партійної приналежности.

Коли однак ЦК КПбУ повів на "Вапліте" наступ, незалежно від того, що ваплітянці в кожному числі журналу тої самої назви запевнювали "партію і уряд" про свою вірність ідеям комунізму, марксизсу-ленінізму, і вміщували славословія на честь колективізації і "ліквідації куркуля", ваплітянці, щоб рятувати ситуацію, на загальних зборах організації 25 січня 1927 року виключили лідерів організації " Миколу Хвильового, Олеся Досвітнього і Михайла Ялового за "ідеологічні ухили". Головою "Вапліте" став Микола Куліш. Але це не врятувало організації. Навпаки, ЦК КПбУ закидав управі "Вапліте", що виключення Хвильового, Ялового і Досвітнього було проведене "без санкції на виключення від Центрального Комітету".[40] Остаточно, "Вапліте" "самоліквідувалося" 12 січня 1928 р. Два дні після постанови управи "Вапліте" про самоліквідацію, загальні збори потвердили постанову управи, стверджуючи в резолюції з того приводу, що "для нашої літературної роботи створилася надто тяжка атмосфера, що заважає кожному з нас продуктивно працювати на користь української пролетарської літератури".[41]

---

[38] Ф. Піґідо: "Україна . . . ", стор. 46. Тут належить відмітити, що зі згаданих Піґідом осіб тільки А. Любченко належав до контрольної комісії "Вапліте".

[39] Варто звернути увагу на те місце "Маніфесту", до написано: "Літературна Академія приймає клич Троцького . . . " і т. д. В той час вже у Москві провадилася боротьба не на життя, а на смерть за спадщину Леніна і всяка згадка про цитати Троцького несумнівно була кваліфікована як "небезпечний троцькізм". Важко збагнути, пощо було уплітати в "Маніфест" літературної організації такі вузькопартнійні і крайнє небезпечні моменти. Ще більше здивування викликує факт, що проєкт цього "маніфесту" написав Еланський-Блакитний, який мав пильнувати "чистоти партійної лінії" серед письменників (див. стор. 229 цього розділу). Можна добачувати тут звичайну провокацію, якої, однак, ваплітянці не зрозуміли.

[40] Фотокопія телеграми ЦК КПбУ до управи "Вапліте" з дня 21. III. 1927 р., "Ваплітянський Збірник", стор. 112, 113. Зміст тієї телеграми дає додатковий доказ на те, що КПбУ вважала існування письменницьких організацій річчю **корисною для партії.** Див. стор. 228-230 ц. розділу.

[41] "Голубі Диліжанси", В-ння "Слово", Ню Йорк, 1955 р., стор. 43.

Деякі дослідники української літератури тих часів вважають постання "Вапліте" великою подією, яка заслуговує на спеціяльну увагу в історії української літератури.[42] Це переконання, однак не підтверджене ніякими речовими доказами. Той розголос, яким тішиться "Вапліте" тепер (в 70-х роках) на еміґрації, завдячуємо тільки тому, що А. Любченко вивіз зі собою на еміґрацію деякі документи з часу існування "Вапліте", які збереглися і які додатково насвітлюють обставини, в яких доводилося існувати усім українським письменникам, "пролетарським" і "непролетарським" в Україні. Об'єктивно беручи, "Вапліте" не відіграло більшої ролі в розвитку української літератури, аніж інші організації — "Плуг" або "Гарт" (які чисельно перевищували "Вапліте", а якісно напевно йому дорівнювали).

Київські письменники, наслідуючи харківське "Вапліте", заснували "ЛАНКУ-МАРС" ("Майстерня Революційного Слова"), до якої належали Григорій Косинка, Євген Плужник, Валеріян Підмогильний, Борис Антоненко-Давидович, Тодось Осьмачка, Марія Галич, Борис Тенета, Іван Багряний, Володимир Ярошенко, Григорій Брасюк, Дмитро Тась (Могилянський) і інші. Більшість членів "Ланки-Марсу" не були партійними і вони згинули, арештовані, розстріляні, деякі заслані.

"АВАНҐАРД" був заснований Валеріяном Поліщуком в 1926 р. і існував до 1930 року. "Аванґард" висунув клич "динамізму", хоч не було ясним, що під тим кличем треба розуміти.

"ГУКУС" — був літературним гуртком біля київського ІНО.

"ПРОЛІТФРОНТ" — "Об'єднання Студій Пролетарського Фронту", створене ваплітянцями після розв'язання "Вапліте". Це об'єднання видавало місячник під тою самою назвою.

"СІМ" — "Село і Місто", літературне об'єднання українських письменників у Москві, очолюване спершу Костем Буревієм до його арешту.

"ТЕХНОМИСТЕЦЬКА ГРУПА "А", що орієнтувалася на "технологічну інтелігенцію" і яка видавала "Універсальний Журнал". Сюди належали: М. Бажан, Л. Ковалева, О. Маркіянова, М. Йогансен і інші.

Першим кроком до "уніформування" письменників під керівництвом партії був "ВУСПП" — "Всеукраїнська Спілка

---

[42] Цю думку послідовно розвиває проф. Ю. Луцький у своїх писаннях про літературу тієї доби.

Пролетарських Письменників", заснована в 1929 році в Харкові.

16. 6. 1927 року Політбюро ЦК КПбУ видало постанову про "Політику Партії в справі художньої літератури", що має бути "знаряддям партії і пролетаріяту в ідейному керуванні цілим українським літературним процесом". Це було початком ліквідації "незалежних" письменницьких організацій. Висунуто вимогу "пролетарського реалізму", як засадничого чи й виключного напрямку писань пролетарських письменників на довший час.

Від часу заснування ВУСПП офіційна большевицька преса повела гостру агітацію проти усіх "незалежних" письменницьких організацій і 23. 4. 1932 р., саме в середині акції колективізації і "ліквідації куркуля", усі письменницькі організації були ліквідовані під претекстом їхньої незадовільної роботи, а рештки письменників, які ще не були ліквідовані, після перевірки, прийнято було до ССПУ — "Спілки Совєтських Письменників України", що був створений в 1934 році, після З'їзду Союзу Совєтських Письменників у Москві, на наказ партії. ССПУ була філією Всесоюзної ССП.

Вищеподаний список письменницьких організацій і спроба переліку письменників України тих часів напевно неповні і ледве чи можна робити спробу характеристики тих організацій. Легко, однак, можна завважити, що усі організації намагалися підкреслити своє "пролетарство" і "пролетарську культуру", яка мала нібито "вести вперед" і "давати приклад" для усіх "пролетарських культур" в цілому світі. Чи справді письменники тих часів вірили в провідну ролю української літератури серед інших "пролетарських літератур" цілого світу? Якщо так, то немає сумніву в тому, що провідники письменницьких організацій того часу в Україні були хворі на меґальоманію. Але чи розуміли ті самі провідники і самі письменники, що засадничим завданням письменника і поета є вимога підпорядкувати себе і свою творчість ідеалам вселюдської і всеукраїнської моралі? Немає на це ніяких доказів. Цієї теми не торкаються і сучасні дослідники літератури тієї доби. Як абсолютний виняток в хорі сучасних дослідників тодішньої літератури про "мученичество" письменників, звучать слова свідка тієї доби Ю. Клена, який написав:

"Читаючи ці неримовані (чи навіть римовані) і неритмовані рядки (тодішніх поетів), здаєш собі справу з того, яку величезну роботу пророблено за останні роки над мозками юнацтва, щоб остаточно вивітрити з них уявлення про те, чим є душа і мистецтво; щоб обернути складний психічний апарат на невибагливу грамофонову платівку, що викрикує

шабльонові сполучення слів, позбавлені будь-якого змісту і які мають лише бути супроводом какофонії розперезаного хаосу".[43]

Правдоподібно письменники і письменницькі провідники уявляли собі, що вони цілковито "асекуруються" від нападів партії, підкреслюючи раз-у-раз "пролетарство" своїх організацій. Але це, очевидно, не було ніякою запорукою перед знищенням. Письменники, так як і громадянство, забули про підстави існування большевицької системи, що "кожний шпигує іншого і він зобов'язаний доносити на усіх інших".[44] В цій системі не було місця для "незалежних" письменників і "незалежних" організацій, і якщо дехто з письменників пробував існувати поза рамцями організацій, як, напр., Максим Рильський, то він втримався не завдяки обороні професійної, письменницької організації, а дякуючи компромісові з власною совістю і ціною загального зниження позему своєї творчости.[45]

"Масовість" совєтських письменників України не була притаманною тільки тій добі, що є предметом цієї розповіді, а залишилася прикметою совєтського життя, большевицької "культури".[46]

Усі спроби характеристики письменників тої доби треба вважати незадовільними, однаково ті, що були написані (чи ненаписані) про тих письменників в Совєтській Україні (зі зрозумілих причин), як і ті, що були написані про літературу тої доби поза Залізною Заслоною. Причиною того є передусім факт, що цілість літературної творчости жодного з письменників тої доби невідома ані в Совєтській Україні, ані тут і треба прийняти за певне, що більшість з творів тих письменників, або принаймні кращі твори загинули в архівах ҐПУ-НКВД-МВД. Іншим дуже прикрим фактом в оцінці творів письменників тієї доби (і пізніших) є те, що літературознавці і критики підходять до творчости не з мистецькими критеріями, а з політичними пересудами, "засуджуючи" чи "виправдуючи" творчість письменника, залежно від того, чи ця творчість "вкладається" чи "не вкладається" в рамці політичних

---

[43] Ю. Клен: "Спогади про неоклясиків", Твори, том III, стор. 128.

[44] Див. розділ VI, стор. 122, прим. 41.

[45] "Твори" М. Рильського, київського видання обіймають **два грубі томи** віршів в стилю "Оди до Сталіна". Переклад М. Рильського "Слова о полку Ігоревім", вражає браком знання старо-слов'янської і української мов перекладача. (Видавництво "Дніпро", Київ, 1974 р.).

[46] В "Довіднику — Письменники Радянської України", видання "Радянський письменник", Київ, 1976 р., є прізвища 920 "сучасних" і колишніх письменників, однак зі згаданих тут письменників є лише кілька прізвищ: Антоненко-Давидович, Юрій Смолич, Микола Бажан.

переконань, в "непомильність" яких ми в цю хвилину твердо віримо.[47]

Тому, наприклад, промовчується майже в цілості поетичну творчість В. Самійленка, ранню творчість Підмогильного, Г. Косинки, натомість вперто реклямуються, зі шкодою для внутрішньої національної єдности твори Хвильового (які ледве чи підіймаються понад рівень політичних памфлетів), пізніші твори Підмогильного ("Невеличка Драма", "Місто"), де він виразно, під впливом "соцреалізму" знизив рівень своєї творчости. Ледве чи хтось із наших мовознавців згадує про **цілість** поетичної творчости Максима Рильського, або про деякі його останні праці, де він виразно не був здібний піднестися з того морального упадку, до якого привів його компроміс з власною совістю.[48] Українська література чекає на свого історика літератури тої доби.

Біографія письменника є несумнівно важливим чинником для зрозуміння його творчости. В большевицькій дійсності немає мови про об'єктивне насвітлення біографічних даних.[48] Але повторювання літературознавцями поза Залізною Заслоною стандартних тверджень з офіційних совєтських біографічних довідників, що, напр., "...Д. Ф. народився в сім'ї бідного селянина, вчився в гімназії..." [49] може викликати тільки паблажливу посмішку у критичного читача.

Не менші труднощі від списку письменницьких організацій насуває листа літературних часописів і журналів тієї доби. Совєтські джерела згадують про деякі видання, а про деякі промовчують і немає ніякого мірила, на підставі якого можна було б зрозуміти причину промовчування того чи іншого видання в історичному розумінні, якщо вже навіть і застосовувати до тих видань мірило "соцреалізму". Тут поданий список є лише спробою підсумувати ті назви літературних часописів, які дійшли до нас в різних виданнях, рівночасно зі спробою дотримання хронологічного порядку тих видань, якщо можна було встановити на підставі різних інформацій роки появи тих часописів і журналів.

Крім згаданого попередньо видання у Москві "Вістей українського Департаменту Народнього Комісаріяту Національних Справ", маємо такі назви:

---

[47] Авторові не довелось тут зустрінути повної звірки творів В. Самійленка, як також не довелось зустрінути такого "літературознавця", який знав би (чи навіть чув) про деякі вірші Самійленка, от як напр., "Хам і Кат".

[48] Див. цей розділ, стор. 14.

[49] Див. цей розділ, стор. 28, прим. 64.

1918 р.: "Музаґет" (вийшло одне чисєо), "Літературно-Критичний Альманах", "Червоний Вінок";
1920 р.: "Книгар", "Мистецтво";
1920 р.: "Червоний Шлях", "Плуг", "Нова Думка" (Кам'янець-Подільський);
1921 р.: "Вир Революції", "Жовтень";
1922 р.: "Семафор у майбутнє" ("Апарат панфутуристів");
1923 р.; "Гарт";
1924 р.: "Знання", "Квартали";
1925 р.: "Життя і Революція", "Зоря" (Дніпропетровськ);
1926 р.: "Дні", "Вапліте";
1927 р.: "Бумеранг", "Західня Україна";
1928 р.: "Літературний Ярмарок", "Нова Ґенерація", "Критика", "Універсальний Журнал";
1929 р.: "Літературний Призов", "Аванґард", "Література і Мистецтво".

Крім тих назв, маємо також такі, дату появи яких не вдалося встановити: "Ґлобус", "Всесвіт", "Нова Громада", "Червоний Перець", "Шквал" (видаваний в Одесі), "Забой" (видаваний в Артемівську).

Після "уніформування" письменників залишилися "уніформовані" журнали "Літературна Газета", "Радянська Література", "Молодий Більшовик" (переіменування "Молодняка"), "Червоний Шлях", "Літературний Донбас".

13 травня 1933 року Микола Хвильовий закінчив життя самогубством. Свою смерть він обставив театральною обстановкою, скликаючи попередньо до свого мешкання приятелів Миколу Куліша, О. Досвітнього, Г. Епіка і ін. В кінці квітня того ж року він повернув із своєї службової подорожі з села, куди він їздив, за його власним висловом, "вивчати кардинальний процес соціялістичного будівництва: голод!" [50] Смерть була тоді в Україні таким щоденним явищем, як подих степового вітру. Все ж належить сказати кілька слів про наслідки цієї смерти, які не затихли ще й тепер, понад 45 років після тієї події.

Усі ближчі і дальші прихильники і звеличники Хвильового хіба що відмовляють йому цілковито інтеліґенції, раз-у-раз підкреслюючи його несамовиті, як на той час і ті обставини, та недоречні кличі: "Дайош Европу!" "Геть від Москви!" і т. д. Невже ж Хвильовий, партієць, який принаймні двічі

[50] А. Любченко: "Його таємниця", "Сучасність", травень 1978 р.

був у партійних відрядженнях на село по "суцільній колективізації" і "викачуванні хліба" не знав і не розумів, що довкола нього діється, питаючи: "У чому справа? Де причина? Хто винен?" [51] Твердження Г. Костюка, що нібито на столі Хвильового в день самогубства його товариші знайшли два незаклеєних листи, один із них до ЦК партії (КПбУ), в якому він "відповідальність за злочини (партії) кладе на ЦК партії" саме й іде по лінії ніби "незрозуміння", звідки йдуть накази цих злочинів і хто їх виконує.[52] Можна зрозуміти "чехівських" інтеліґентів з процесу СВУ, коли вони не могли зрозуміти "нової епохи пролетарської революції... в основі якої відсутність усякої моралі, повне забуття совісті і чести",[59] але мірила "чехівських інтеліґентів" аж ніяк не можна застосувати до М. Хвильового, як що вже й промовчати його біографію, то неможливо промовчати те, що написав Хвильовий в новелі "Я" (Романтика). Автор цієї новелі мусів знати і розуміти, що довкола нього діється, бо він був співтворцем тієї жахливої дійсності.

Декілька разів перед самогубством Хвильового роблено на нього напади в офіційній пресі і Скрипник в диспуті в будинку ім. В. Блакитного 21 лютого 1928 р., як нарком освіти, висловлював своє вдоволення з "похорону "Вапліте" (що він декілька разів підкреслював), де він сказав:

> "Хвильовий своїм твором "Вальдшнепи" цілковито доказав, що він іде вже, якщо не прийшов, до табору українського воюючого фашизму".

Скрипник вимагав від ваплітян, вживаючи в тому випадку "большевицької мови":

> "Давайте карти на стіл: ви з Хвильовим, за "Вальдшнепи", чи проти них? Писати будете по хвильовистському, чи по цьому боці соціялістичної барикади"?

Очевидно, подібне поставлення питання зі сторони большевицького достойника, було цілковито недоречним, і Скрипник наперед знав, яка **може бути** відповідь на це питання. Але до 1933 року Хвильовий, принаймні назовні, "конформувався" і став "по цей бік соціялістичної барикади" і то не тільки "теоретично" у своїх писаннях, але і в дії, даючи докази тому своєю участю в 25-тисячниках і 17-тисячниках. І якщо він не міг далі жити із собою і йти шляхом конформізму, то тому,

---

[51] Г. Костюк: "Трагічний фінал", "Сучасність", як вище, стор. 23.
[52] Як вище, стор. 28.
[53] Г. Снєгірьов: "Мамо моя, Мамо", "Континент", ч. 15, стор. 99, 100.

що він не міг існувати з роздвоєною душею, про що він виразно писав в новелі "Я" (Романтика):

"...схопити нарешті і другий кінець моєї душі!.. **І я тепер маю тільки одне право: — нікому, ніколи і нічого не говорити, як розкололось моє власне "я"** (підкреслення оригіналу).[54]

В постаті Хвильового, так як і в особах "великих" пророків комунізму Маркса і Леніна, таїлося велике внутрішнє роздвоєння, яке наказувало їм виступати проти себе самих:[59] Хвильовий — нащадок московського дворянства — був українським письменником і виступав проти Москви і "московських задріпанок";[56] будучи нащадком московської аристократії — він воював проти буржуазії, дворянства і то не тільки теоретично, але й фізично винищував ту клясу; вихованець просвітянського руху в Україні, де він безсумнівно дістав своє національне обличчя — він тепер виступав проти просвітянства; не заючи ані теоретично, ані практично Европи і не маючи найменшого зрозуміння европейської духовости — він кинув клич: "дайош Европу!" і виписував у своїх писаннях такі недоречні твердження:

"Тут (в Европі) ми стикаємось з **ідеалом громадської людини,** як в своїй біологічній, ясніш психофізичній, основі, вдосконалювалась протягом багатьох віків і **є власністю всіх кляс.** (підкреслення оригіналу). В цьому сенсі ми не маємо нічого проти того, щоб **порівняти Леніна з Петром Великим: як той, так і другий належали до одного типу людини, і саме ідеального, що його дала нам Европа".** (Підкреслення моє, Є.П.) [57]

Проблема роздвоєння особистости лежить в ділянці психіятрії і сучасні лікарі-психіятри могли б дати пояснення для багатьох дій наших історичних постатей, як Хвильовий і ін.[58]

---

[54] М. Хвильовий: "Я — (Романтика)", друковано вперше в журналі "Гарт", ч. 1, 1924 р., Харків, тут подано за "Розстріляне Відродження", як вище, стор. 433.

[55] Див. розділ I, стор. 4, 5.

[56] Душевне роздвоєння поміж московством і українством відчував Хвильовий до останніх хвилин свойого життя і він не міг того комплексу побороти. Характерним є те, що подає Г. Костюк у своїх спогадах про Хвильового, що кілька хвилин перед своїм самогубством Хвильовий мав узяти гітару і "почав наспівувати, чи точніше мелодеклямувати "Бєси" Пушкіна: "Мчатся тучи, вьются тучи; невидимкою луна..." і т. р. (Г. Костюк: "Останнє слово", "Сучасність", травень 1978 р., стор. 26).

[57] "М. Хвильовий: "Думки проти течії", "Психологічна Европа", "Документи українського комунізму", В-во "Пролог", 1962 р., стор. 111.

[58] В часі процесу проти Клода Фукса, німецько-англійського шпигуна на користь СССР, він зізнавав у справі свойого внутрішнього роздвоєння: "Я вживав марксистської філософії приховувати свої думки у двох окре-

Самогубство Хвильового викликало замішання в рядах комуністів і серед українського громадянства і це замішання не закінчилося до наших днів. Це замішання несумнівно посилиться після виступу в Україні таких яскравих дисидентських постатей, як, наприклад, Г. Снєгірьов, який є дисидентом не тільки в оточенні большевицького середовища, але й серед більшости "конформованих" дослідників нашого минулого, які намагаються за всяку ціну канонізувати постать Хвильового. Очевидно, ніхто з тих дослідників не має відваги поставити питання, яке було відношення Хвильового, колишнього чекіста, до "органів безпеки", які, як ми знаємо, вважали, що усі колишні чекісти є далі на "службі" "органів безпеки", тільки в іншій галузі.[59] Ми не будемо тут спекулювати на тему: чи і яку функцію виконував Хвильовий серед українських письменників з доручення "органів безпеки"?

Замішання серед комуністів і українського громадянства з приводу самогубства Хвильового не обмежилося до кордонів тодішньої УССР, але поширилося й на Західню Україну. Секретар КПЗУ С. Волинець покинув ряди партії і розіслав "відкритого листа" до усіх визначних громадян Західньої України, стверджуючи, що немає ніякої можливості співпрацювати з комуністами. Але замішання з приводу того самогубства серед громадянства Західньої України ніколи не прибрало того розміру, що серед українців тодішньої УССР, які й далі хотіли чи мусіли співпрацювати з комунізмом і йти на компроміс з власною совістю. Це баламутство поширилося на

мих відділах (мойого мозку). З одного боку я був людиною, якою хотів (бути). Я міг бути безпосереднім і приємним у поведінці з іншими, без побоювання зрадити себе самого, тому що я знав, що другий відділ мойого мозку зареагує негайно, якщо моя поведінка осягне небезпечний момент. Мені самому здається, що я міг бути вільною людиною, тому що я міг встановити себе в другому відділі своєї душі цілковито незалежним від зовнішніх сил суспільства. Якщо я думаю про це тепер, то це найкраще можна окреслити **контрольованою сизофренією...**" (підкреслення моє, Є.П.).

"Я прийшов до переконання, що все те, що роблять москалі (росіяни), є правильним. У тому часі я вірів, що москалі будують Новий Світ і що я беру в тому участь. Я не був цілком певним, чи я можу передавати (москалям) всі інформації (в справі атомової бомби), які я мав. Все ж, з часом мені стало ясним, що Росія поширила свої впливи в Европі задалеко. Мені треба було здецидуватися, чи те, що я роблю, було доброю справою. І я здецидувався, що не можу нічого іншого робити." (Р. В. Райд: "Мова совісті", стор. 240, 241).

[59] Див. таємний розпорядок ОГПУ з травня 1925 року про "мобілізацію" всіх колишніх чекістів: П. С. Лихо: "Совєтська Власть на местах", "Український Збірник", книга 8, стор. 146. Цитовано на сторінках цієї праці, розділ VII, стор. 136, прим. 23.

усі скупчення української еміґрації щойно тоді, коли його винесено з України на еміґрацію. Немає тут можливості аналізувати причини того баламутства і замішання. Можливо, що майбутні історики зроблять це на підставі додаткових документів, якщо такі збережуться і будуть опубліковані. Самогубство Хвильового не було одиноким випадком з серії самогубств українських письменників і діячів того часу. Але в офіційній совєтській статистиці самогубств не реєструється, ані не згадується про них, тим більше самогубств "ворогів народу", хіба що такі відомості дісталися поза кордони СССР приватним шляхом.

Усі українські письменники, "інженери людських душ", які загинули в тому часі розстріляні, у в'язницях, чи покінчили самогубством, увійшли до офіційної совєтської статистики, як "вороги народу", чи як "жертви культу особи", згідно з нікому незрозумілою опінією сучасних совєтських вельмож.

7 липня 1933 року, отже усього 7 тижнів після самогубства Хвильового, закінчив своє життя пострілом в серце Микола Скрипник, інша контроверсійна постать тих часів і його смерть рівнож викликала замішання серед партійців і українського громадянства і це замішання не закінчилося до наших днів. В СССР і в Україні після "ліквідації культу Сталіна" частину "репресованих" і знищених, як було згадано, "реабілітовано", частину залишено в "чистилищі", і це лежить в ділянці "сюрреалізму", зрозуміти ту мірку, на підставі якої "реабілітується" чи залишається в "чистилищі" історичні постаті минулого. Щодо особи М. Скрипника, то сучасні керманичі партії сумніваються, куди належить зачислити його особу, до "реабілітованих" чи таки далі до "ворогів народу". Нічого дивного, якщо узяти під увагу ті обставини, які допровадили до самогубства Скрипника.

Знищення Скрипника вирішено було в Кремлі, ще тоді, коли саме він, Скрипник, був наркомюстом УССР і підготовляв процеси для знищення української інтеліґенції, зокрема процес СВУ і інших "націоналістичних центрів", і, очевидно, знав забагато про дійсні причини знищення цієї інтеліґенції. Він був "коронним свідком" злочинів Сталіна і тому мусів бути знищений. Ось що про цю справу пише колишній совєтський історик, а теперішній "дисидент":

"Завданням Скрипника і його групи була "внутрішня незалежність" комуністичної України. Національні цілі обох груп (української інтеліґенції і "скрипниківців" — прим. Є.П.) були близькі, але політично — цілковито протилежні. Але знайшовся майстер, який "близьких" зробив "рідними, а "антиподів" — "приятелями". Цим майстром був сам Сталін.

Від арештованих українських націоналістів, привезених в Лубянку, стали брати широкі зізнання про їхній "союз" зі Скрипником. Арештовані "показували", що на наказ своїх закордонних центрів в Польщі, Австрії, Німеччині і Франції вони заключили угоду з групою Скрипника щодо підготовки спільного "відірвання України" від СССР. Вони постачали Скрипнику гроші, а Скрипник давав інформації про військовий і економічний потенціял СССР. На наказ закордонних українських організацій арештовані (українські лідери) разом з групою Скрипника проводили шкідницьку роботу в ділянці освіти під прикриттям "українізації". Скрипник довідався про все це щойно тоді, коли вже був під домашнім арештом. Але арешт продовжувався недовго: Скрипник закінчив життя самогубством".[60]

Але якщо тепер партійні чинники сумніваються, кого треба реабілітувати, а кого "залишити в чистилищі", то тоді, з початком 30-х років не було ніякого сумніву в тому, кого належить знищити і накази в тому напрямі приходили зі "спецсектора" в Кремлі, а ліквідацію "усяких ворогів народу" розпочато, коли "ліквідацію куркуля" закінчено. 18 грудня 1934 року ТАСС, офіційна совєтська пресова аґенція подала такий комунікат:

"З 13 по 15 грудня цього року, виїздна сесія Військової Колеґії Найвищого Суду СССР, під головуванням тов. Ульриха, членів Рикова і Горячова, розглянула справу: Крушельницького Івана, Крушельницького Тараса, Сказинського Романа, Лебединця Михайла, Шевченка Романа, Карабута Анатолія, Сидорова Петра, Скрипи-Козловського Григорія, Фальківського Дмитра, Косинки-Стрільця Григорія, Оксамита Михайла, Щербини Олександра, Терещенка Івана, Буревія Константина, Бутузова Порфірія, Бутузова Івана, П'ятниці Володимира, Блаченка Якова, Полевого Домініка, Хоптяра Івана, Борецького Петра, Лук'янова-Світозара Лерні, Півненка Константина, Матяша Сергія, Ляшенка Олександра, (Влизька Олексія), по обвинуваченні в організації підготовки терористичних актів проти працівників радянської влади. Суд встановив, що більшість обвинувачених прибула в СССР через Польщу, а частина через Румунію, маючи завдання вчинити на території УССР ряд терористичних актів. При затриманні у більшости обвинувачених забрано револьвери і ручні гранати. Керуючись постановою ЦВК СССР... Виїздна Сесія Військової Колегії Найвищого Суду СССР всіх вищеназваних осіб присудила: розстріляти, а майно їх конфіскувати. Вирок виконано".[61]

---

[60] А. Авторханов: "Технология Власти", В-во "Посев", 1974 р., стор. 371, 372. А. Авторханов цитує тут на підставі інформації "Вопросов Истории", ч. 3, 1956 р.

[61] Текст цього повідомлення тут подано за: Яр Славутич: "Розстріляна Муза", "Український Прометей", Дітройт, ч. 51, 1954 р. Не маючи іншого

Текст цього повідомлення залишиться по усі часи прикладом неохайности і безграмотности совєтської "юстиції". Ніколи не було вияснено, чому підсудних, усіх з території УССР, судила "Виїздна Сесія Військової Колеґії Найвищого Суду СССР"? Невже ж "суверенна Україна" не мала своїх судів, щоб розібрати таку важливу справу? Чому підсудних, що усі були цивільними особами, судила "Військова Колегія"? Чи це було в часі війни? З підсудних тільки Крушельницькі "прибули через Польщу",[62] і ніхто певно не був в Румунії. Але чи самий факт перебування когось на території Польщі є доказом вини? Якщо у "декого з підсудних знайдено револьвери і ручні гранати", то в кого саме? І чи факт знайдення зброї в "декого з підсудних" є доказом вини усіх інших? Чи протягом двох днів суд міг розібрати справу і переслухати 37 підсудних? (див. нижче).

Годі шукати відповіді на усі ці питання. Цієї відповіді не шукають і тепер, у "зміненій дійсності" в СССР, коли "реабілітують" знищених громадян, спихаючи усе на карб "культу особи". Але згадних українських письменників і громадян ніхто і ніколи не збирався реабілітувати. Їхню вину вважається "доказаною" на підставі повищого безграмотного повідомлення чи присуду. Згідно з совєтською "юстицією" присуди "найвищого суду" не підлягають праву апеляції, але їх можна оскаржувати до "президента" СССР, тоді Калініна. Щойно в деяких інформаціях про цей процес згадується про те, що цей присуд був винесений "без права оскарження". Але чи "Найвищий Суд" має право сам рішати про право оскарження?

Але ще більш понуре світло кидає на цей процес факт, що кількох підсудних (принаймні двох) були колишніми чекістами і, згідно зі засадами совєтських "органів юстиції", вважалися працівниками тих "органів" "у відпустці".[63] Ледве чи тут можна розв'язати дуже болюче питання, чи ці підсудні виступали на процесі, як жертви терору, українські патріоти, що хотіли спокутувати перед нацією свою вину за своє

тексту того ж повідомлення для порівняння, важко сказати щось більше про безграмотні вислови цього тексту, як напр., "більшість обвинувачених прибула в СССР через Польщу . . .". Прибула звідки? Крушельницькі не "прибули через Польщу", а вони були уродженцями Галичини, яка була в тому часі під Польщею. В поданому списку в "Українському Прометеї" є тільки 25 прізвищ. Прізвище О. Влизька, засудженого тим самим судом, встановлено на підставі інших даних. Прізвища ще 2 засуджених не пощастило ствердити.

[62] Див. прим. 61 на стор. 246 ц. розділу.

[63] Див. прим. 59 на стор. 244 ц. розділу.

минуле, чи як провокатори, що видали тепер своїх приятелів чи знайомих, але їхня присутність вияснює факт, чому цей процес відбувався перед "Військовим Трибуналом". Одним з тих колишніх чекістів був Дмитро Фальківський.[64]

---

[64] Яр Славутич у статті "Розстріляна Муза", як вище, під прим. 61, подає, що "Дмитро Фальківський народився 22 жовтня 1898 р. в с. Липеси, Кобринського повіту (Полісся), в робітничій (?) родині. Перша світова війна перешкодила закінчити гімназію (?) в Бересті. Не маючи зв'язку з українським рухом, Фальківський поринає у підпільну (?) революційну працю і опиняється в червоній армії, де перебуває до 1923 р. у відділі "особливого призначення".

Богдан Кравців, впорядник "Обірванних Струн", подає, що "Д. Фальківський... почав брати участь в революційній роботі (?) і 1920 р. вступив до червоної армії... Є дані, потверджені згадками у віршах, що в революційний час він працював в ЧК". (стор. 247, 248 "О.С."). З тих віршів Д. Фальківського подаємо тут декілька для прикладу:

"З циклу "Минуле" ("Обірвані Струни", стор. 247, 248):

"А він стояв тоді понуро
І руки зв'язані іззаду...
І тільки місять коло муру
Скликав сестер своїх на раду.
В очах байдужість і покора...
І тихо: "дайте докурити!"...
А ще за мить — лицем у гору
Лежав він кулею забитий.
Давно було... Було багато...
І в мене кров — не як у риби!
Ну, чим же, чим я винуватий,
Що трошки, трошки тільки схибив...
Хотів в чоло... Тряслися руки...
А за стіною світ широкий.
Пустить? Та я ж чекіст! Ах, муки!
І це страшне, розбите око."

Інший приклад віршів Фальківського (з того самого циклу):

"Добро дівчатам із серпами:
Їх жертви плакати не вміють...
Снопи кладуться за снопами,
Лише серпи блищать, як змії.
А я?
Я теж косити мушу
В Ім'я майбутнього врожаю
І жах один, що жертви душу, —
Подумать тільки — душу мають...
І стане гірко-гірко в серці:
— А може й тут волошки сині?
Та чи ж побачиш в буйнім герці
Де винуваті, де невинні?
А так — усе до болю просто:
Рука пером сім раз чичиркне
І вийде просте слово: "розстріл"
(Папір німий... мовчить... не крикне).

Ще в лютому 1924 року, в час, коли М. Скрипник був "наркомюстом" УССР ОГПУ видало таємний і зашифрований обіжник (шифровий код "інтернаціонал"), усім обласним і районовим відділам ГПУ такого змісту: (переклад з російського)

А потім прийде сіра північ,
І в камері задзвонить тиша...
А там... "Наган" розбудить півнів...
Земля в крові... І "він" не дише..."

В 1968 році опубліковано було в Братиславі, Словацьким Педагогічним Видавництвом збірку творів Д. Фальківського: "Ранні Дні", і звідси довідуємося, що справжнім прізвищем Фальківського є — Левчук і з оповідання "Панна Яніна" можна також довідатися про деякі подробиці його біографії. Він працював в обласному ЧК при Ревкомі Білорусі, був якийсь час "сексотом", потім заступником слідчого при обласному ЧК, звідки його перевели до армійської розвідки червоної армії.

Іншим колишнім чекістом у процесі "28" був Левко Ковалів, про якого дещо довідуємося зі збірника "Об'єднання Українських Письменників "Слово" в Екзилі, ч. 1, стор. 457, де у спогаді Галини Журби: "Від "Української Хати" до "Музагету" написано таке: "...головою т. зв. "всеукраїнського чека", ганебної пам'яті Левко Ковалів." До цієї завваги Г. Журби редакція Збірника "Слово" робить такий свій коментар:

"ПРИМІТКА ВІД РЕДАКЦІЇ. Авторка має, очевидно, на увазі той короткотривалий епізод у житті Левка Ковалева 1919 року, коли Центральний Комітет укр. партії "боротьбистів", підписавши з КПбУ договір про творення коаліційного радянського уряду, доручив двом відповідальним членам ЦК "боротьбистів", Яковлеву і Ковалеву, увійти, згідно з договором, у керівну колегію ЧЕКА (Яковлів як заступник голови, латвійця Лаціса, а Ковалів просто як член колегії)."

"Дальша доля цього "чекіста" така: 1920 року, коли вся партія "боротьбистів" на своєму з'їзді ухвалила прийняти комуністичну програму і влитися в КПбУ, Левко Ковалів належав до тих дуже небагатьох, що не погодилися з цією ухвалою, в КПбУ не увійшов, залишився безпартійним і працював далі рядовим робітником в культурно-видавничій та науковій галузі. У грудні 1934 року його арештувало ДПУ, прилучило до т.зв. націоналістичної, терористично-диверсійної групи Григорія Косинки, Дмитра Фальківського, Олекси Влизька, Костя Буревія, трьох (?) Крушельницьких та інших, визнало винним і передало негайно на суд виїздної колегії московського воєнного трибуналу. На закритому суді виявили якісь додаткові "матеріяли злочинів" для деяких підсудних і на цій підставі дев'ять осіб, у тому ' Левко Ковалів, були виділені з процесу і їх справу передано на "додаткове слідство". Після цього "додаткового слідства" Левко Ковалів зник безслідно по сьогодні". ("Слово", Збірник ч. 1, стор. 457, 458).

До цієї редакційної замітки "Слова" (яка, правдоподібно, належить перу Гр. Костюка), можна подати такі завваги. Левко Ковалів належав до ЦК УПСР (вибраний до ЦК на таємному з'їзді партії в Пущі-Водиці б. Києва, 13-16 травня 1918 р. — див. П. Христюк: "Українська Революція", том III, стор. 19-22). Щодо Володимира Івановича Яковлева, то його фактичну приналежність до ЦК УПСР не вдалося встановити на підставі тих документів, які стоять нам до розпорядимости. Натомість Ол. Семененко, у своїй книж-

"В цілях повсякчасного впорядкування контролі і належного разом з тим нагляду над політично неблагонадійними і соціяльно чужими елементами населення, ОГПУ УССР пропонує усім Окрвідділам протягом місяця закінчити оформлення справ над підозрілими контрреволюціонерами з таким розрахунком, щоб цим оформленням були охоплені усі категорії підозрілих, згідно із залученою схемою.

А. **Політичні партії, організації і союзи.**

1. Усі бувші члени дореволюційних буржуазних партій;
2. Усі бувші монархічні організації і союзи (чорносотенці);
3. Усі бувші члени союзу хліборобів-власників (часи Центральної Ради в Україні);
4. Усі бувші дворяни і титуловані особи старої аристократії;
5. Усі бувші члени молодіжних організацій (бой-скавтів і т. д.);
6. Усі націоналісти усіх мастей і відтінків.

Б. **Співпрацівники і службовці активної служби за царя.**

1. Чини бувшого міністерства внутрішніх справ: усі чини охранки, жандармерії і поліції. Усі чини пограничного корпусу жандармів і т. д.

ці: "Харків, Харків . . . ", В-ння "Сучасність", 1976 р., на підставі спогадів совєтського дипломата, Г. Я. Беседовського, подає такі інформації:

"Роботою українського наркомату Закордонних Справ заправляв заступник Раковського, В. І. Яковлів. Була це чудна і зловісна постать. Син багатого купця з Александровська (тепер Запоріжжя), він скінчив Київський Комерційний Інститут і підчас війни був літуном, дослуживши чину штабс-капітана. Людина дуже поміркованих переконань, почасти успадкованих від батька, члена Союза Русского Народа, він перші два роки революції стояв осторонь від політики, вважаючи, що всі партії були занадто ліві для нього. Але в 1919 році сам несподівано полівів, вступив до української комуністичної партії і зразу ж почав працювати в органах чека, показавши виняткову жорстокість. Досить сказати, що працюючи у всеукраїнській чека він наказав арештувати свого батька, привезти до Києва і розстріляти за приналежність у минулому до Союза Русского Народа. Після цього розстрілу мати Яковлева покінчила зі собою в нього на квартирі. Розстріл батька підніс Яковлева на таку височінь, що його призначили в 1920 р. головою Одеської губчека. Тут він працював недовго, але встиг розстріляти за цей час біля п'яти тисяч чоловік." (О. Семененко: "Харків . . . ", стор. 105, 106).

В дальшому О. Семененко на підставі інших даних інформує, що В. Яковлів пізніше був головою "Главлескома", організації, яка експортувала ліс, вирубаний в'язнями "ГУЛАгу". Левко Ковалів був швагром Яковлева, однак його дружину, Клавдію, розстріляли денікінці.

Врешті, той самий О. Семененко подає, що Л. Ковалева не розстріляли після "виділення для додаткового слідства", а заслали на 10 років на примусові роботи на БАМ — Байкало-Амурську Магістралю, і він був живий ще в 1937 р. Його двох синів було арештовано в 1938 р. і дальша доля їх невідома. (О. Семененко: "Харків . . . ", стор. 107, 108).

2. Чини бувшого міністерства юстиції: чини окружних і губернських судів, прокурори, присяглі і засідателі;
3. Увесь без винятку старшинський та командний склад бувшої царської армії і флоту.

В. **Скриті вороги совєтської влади.**

1. Усі бувші старшини, командний і рядовий склад бувших білих рухів і українських петлюрівських формацій, різних повстанчих відділів і банд, які активно виступали проти совєтської влади. Не виключаючи при тому і осіб амнестованих совєтською владою.
2. Усі ті, хто був у цивільній службі установ і місцевих самоуправ, білих урядів, армії Української Центральної Ради, гетьманської державної варти і т. д.
3. Усі служачі релігійних культів: архиєреї, священики, ксьондзи, рабини, діякони, церковні старости, дириґенти, монахи і т. д.
4. Усі бувші купці, торговці і т. зв. "непмани".
5. Усі бувші поміщики, великі арендарі, заможні селяни (які застосовували в минулому найманих працівників), великі ремісники і власники промислових підприємств і виробництв.
6. Усі особи, у кого хтобудь із свояків був чи до цього часу є в в нелегальному положенні або продовжує збройну боротьбу проти совєтської влади в рядах антисовєтських банд.
7. Усі чужинці, незалежно від їхнього підданства.
8. Усі ті, що мають свояків або знайомих за кордоном.
9. Усі, що належать до релігійних сект і братств.
10. Усі вчені старої школи, а зокрема ті з них, в кого й до нині залишилось невиразне політичне обличчя.
11. Усі особи, що були суджені давніше або були запідозрені в контрабанді, шпіонажі і т. д.

Для успішного виконання цього важливого державного завдання, в допомогу для районних представників будуть вислані по усіх провінціях спеціяльні повновласники Окрвідділу, від яких ви дістанете усі додаткові відомості, необхідні для інструкції і вказівок на місцях. Таким повновласником на ваш район призначається . . . . . Про поступ вашої праці в цій ділянці маєте повідомляти нас щотижнево".[65]

В довгому списку перечислених тут "ворогів народу" бракує багатьох, призначених на знищення, от як української інтеліґенції в цілому, українських письменників, як частину тієї інтеліґенції, але зі змісту того обіжника є цілковито ясним, що совєтська влада була в стані війни проти цілої нації,

---

[65] "Український Збірник", Книга 8, стор. 137, 138, 139. Усі документи подані: П. С. Лихо: "Совєтская власть на местах".

і то не тільки української нації, чи й іншої поневоленої нації Союзу, але також у війні проти власної, російської нації. Можливо, що Хвильовий, П. Любченко чи інші комуністи, які закінчили життя самогубством, не розуміли цілковито того, що діялося довкола них,[66] але виключеною річчю є, щоб М. Скрипник, який підписував цей обіжник (нехай і на наказ "найвищої влади"), не розумів того, що він підписує. І якщо, остаточно, він вирішив закінчити життя самогубством, то не тому, що він був "зацькованим" (як це твердять деякі дослідники цієї постаті), бо ж він сам був "зацьковувачем", а тому, що він сам дійшов до такого положення, з якого вже не було іншого виходу, крім самогубства.[67]

Об'єднання українських письменників в Америці "Слово" стверджує, що в 1930 році друкувалося в Україні 259 українських письменників, поетів і літературознавців, а після 1938 року їх залишилося усього 36. Де поділися інші 223 письменники? "Слово" обраховує, що з них разстріляно — 17, покінчили самогубством — 8, були арештовані і заслані в концентраційні табори — 175, зникли без вісті — 16 і померли своєю смертю — 7.[68] В іншому підрахунку втрат в рядах письменників 20-х і 30-х років Б. Кравців подає, що 89 письменників були знищені фізично, 212 письменників замовкли, 22 якось вижили і здебільшого повернулись в літературу, 42 — нереабілітовані (ув'язнені або померли), 83 письменники еміґрували, разом усіх тих, що вийшли з літературного процесу — 448 творчих одиниць.[69]

Певно, що ані список "Слова", ані Богдана Кравціва не є повним і багато із знищених працівників на полі україн-

---

[66] Див. стор. 242 ц. розділу: твердження Г. Костюка і А. Любченка в "Його таємниці", що будь би то Хвильовий не розумів, що довкола нього діється і у здивуванні питав: "У чому справа? Хто винен?..."

[67] Совєтський агент, Валюх, вбивник полк. Коновальця, після того, як він здобув собі довір'я ПУН, оповідав про різні справи, як торкалися УССР і між іншим сказав: "...в 1928 чи в 1929, (коли) була здача хліба і селяни заховували хліб, Скрипник сам лазив по клунях і витягав селянський хліб..." (Є. Онацький: "Шляхом на Роттердам", "Свобода", 1958 р., черга розповіді 18). Немає ніякої можливости потвердити цю інформацію совєтського агента, хоч загалом усі інформації трьох совєтських агентів, які підготовляли атентат на полк. Коновальця, були обережні і досить точні. (Інформації Полуведька і Хом'яка були друковані в "Розбудові Нації" і "Українському Слові" під псевдонімами: перший — як "Тогобічний", другий як "Н.Н.").

[68] Телеграма "Слова" З'їздові Письменників у Москві, 20 грудня 1954 р., "Український Прометей", ч. 51, 23 грудня 1954 р.

[69] Б. Кравців: "Були, є і будуть", "Українські Вісті", ч. 26 (2321), 4 жовтня 1978 р.

ського слова загинули без вісті, а з другого боку, багато з тих, що увійшли до згаданих списків, не заслуговують на почесне місце серед українських письменників.

Яка доля очікувала українських письменників на засланні? Не маємо про це багато відомостей. Ю. Клен у своїх спогадах про неоклясиків зібрав ті відомості, які були йому доступні на підставі різних інформацій, і тут подаємо дещо про долю Зерова.[70]

Залишається нам порушити тут дуже болюче питання — чи українські письменники 20-х і30-х років виправдали своє існування і свою діяльність в численних організаціях? І чи заслужили вони на звання мучеників за вселюдські ідеали і за буття нації? Чи ми усіх їх слушно зараховуємо до тих мучеників в наших списках "розстріляного відродження"? Чи коли большевики приступили до винищення цвіту україн-

---

[70] Ю. Клен: Твори, т. III, стор. 156, 157 (на підставі спогадів С. Підгайного "Українська інтелігенція на Соловках"):

"Зеров ніколи не міг виробити "норми", щоб дістати хліб. Та де ж йому, якому за молодих літ важко було орудувати "святолаврентієвським колуном", де ж йому було орудувати кайлом або лопатою, копаючи мокру землю! Филипович був похмурий, тримався осторонь. Коли евакуювали Соловки, їх бачили на пароплаві в гурті інших. Навіть у важких умовах заслання Зеров працював далі над перекладом "Енеїди". На жаль, загинуло кілька пісень майстерного перекладу, що їх брат Миколин віз до Чехословаччини, бо там до його мешкання вдерлись якісь цигани-партизани, зробили трус і після того трусу виявилося, що зникли оті пісні, писані за звичкою Зерова на вузьких півлистках, що формою своєю дуже надавалися на цигарки... Казали мені, що Зеров перекладав на Соловках і "Одисею"... Як мені оповідали, в'язні при евакуації своїй з Соловків не сміли нічого брати зі собою з писаних речей, отже один з товаришів врятував рукописи Зерова, виліпивши ними в середині свій куфер і переліпивши їх звичайним газетним папером, щоб не видно було. Не знаю, чи і що з того взагалі врятовано для нашої літератури." (Див. також вістки про смерть Зерова на стор. 232 ц. розділу).

А ось інший образок зі заслання, записаний Юлієм Марґоліним, що був на засланню 10 років у різних таборах, у його книжці: "Подорож до країни Зе-Ка", стор. 321 (в російській мові):

"Одного зимового вечора, коли я підійшов до печі, де завжди збивалось багато людей, я несподівано почув дивні звуки. Худий, зі загостреним обличчям доходяга присів на лаві і щось шепотів. Я став прислухатися:

"Менін аейде теа, пеленадео Ахилеос..."

Людина з тонкими губами, труп'ячим олов'яним коліром обличчя, як і більшість інвалідів, з синіми губами, в бушлаті вкритому латами, з виду колгоспник, сидів, скорчившись і шетопів початок "Іліяди"! "Хто Ви? Звідки Ви знаєте Гомера?" Інвалід відчинив очі і подивився на мене з неменшим здивуванням. Ми познайомились... Це був українець з Дніпропетровська, вчитель української мови і бібліофіл. В двох кімнатах його мешкання на Первозванській вулиці залишилось понад 2000 книжок. Його єдиним захопленням була література. В табір він дістався за "націоналістичний ухил"...

ської нації, ми почули з уст наших письменників слово протесту? Чи вони не могли зробити того в большевицькій дійсності? Російський письменник висловлює про те дещо інакше свою думку:

"Вона (інтелігенція) не мала відваги виступити проти совєтської влади не тільки тому, що їй не дозволяли того робити, але й в першу чергу тому, що їй **не було з чим** виступити. Комунізм був її власною дитиною... в тому і ідеї терору... В її сумлінні не було таких принципів, що були засадничо відмінні від тих принципів, які були реалізовані комуністичним режимом: інтелігенція сама була причасна до зла, до злочину і це в більшій мірі, аніж яканебудь інша причина не дозволяла їй піднести голову..." [71]

І тому, коли:

"5 мільйонів трудолюбивих і здорових родин разом з немовлятами післані були вмирати в зимовій дорозі або після прибуття в тайґу, наша **інтелігенція** не здригнулася, не скрикнула, а **передова** її частина навіть і сама виганяла. Ось тоді вона і перестала бути інтелігенцією, в 1930 році..." [72]

Але це було сказане про російську інтеліґенцію російськими письменниками... Чи наші письменники заслуговують на іншу оцінку? Не будемо тут відповідати на порушене болюче питання. Може відішлімо читачів до осою Снєрігьова: "Мамо моя, Мамо", якщо хтось його до того часу не читав.[73]

Під час колективізації і "ліквідації куркуля" виникає в совєтській літературі а почасти і серед громадянства тенденція виправдувати усі ці злочини "для добра справи", для "кращого завтра".[74] Також з'являється цілковито інша інтерпретація "винних" і "жертв" а саме, виявляється, що жертвами є не ті, що їх б'ють і вбивають, а ті, хто "мусить" бити і вбивати, бо ж вони "мусять" виконувати цю брудну і важку

---

[71] Алтаєв (псевдонім): "Вісник РСХД", ч. 97, тут цитовано за А. Солженіцин: "Образованщина", Збірник "З-під брил", стор. 229. Переклад з російського. Підкреслення, як в оригіналі.

[72] А. Солженіцин: "Образованщина", як вище, стор. 248. Див. також стор. 14, прим. 31 ц. розділу.

[73] Див. стор. 6, прим. 9, також стор. 7, прим. 11 цього розділу. Вже після викінчення автором згаданих сторінок журнал "Нові Дні" у Торонті розпочав друк есею Снєгірьова п.н.: "Набої для розстрілу" (підзаголовок: "Ненько моя, Ненько . . . "), починаючи від ч. 345 за листопад 1978 р.

[74] Див. стор. 248, прим. 64 ц. розділу, приклади поезій Д. Фальківського, зокрема те місце, де він пише: " . . . Я теж косити мушу в ім'я майбутнього врожаю . . . ". В часі окупації Західньої України большевицькі старшини Червоної Армії казали авторові цього нарису: "Ви ж самі розумієте, **з чим ми йдемо . . .**" (з власних спогадів автора).

роботу "для добра справи": тому вони, виконавці цієї брудної роботи, активісти, комсомольці, взагалі "передові громадяни" республіки чи республік є "жертвами" "тупих" і "некультурних" куркулів, яких треба ліквідувати! Мораль байки Л. Глібова "Вовк та ягня" цілковито підмінена: жертвою є вовк, який мусить з'їсти ягня, і до того ж дурне ягня денервує "шляхетного вовка", бо ж "каламутить воду", зрештою, увесь рід ягнячий постійно і свідомо "шкодить вовчому родові". Поняття "народолюбства" з минулого століття підмінено "народоненависництвом": виявляється, що в усіх історичних нещастях "винен народ, а головно селянство!" Саме тому ми перемішали засадничі поняття громадської чести і совісті і в крузі "мучеників" большевицького терору несподівано опинилися такі неспівмірні постаті, як проф. М. Грушевський і "академік" М. Скрипник, письменник Гр. Косинка і поет Дмитро Фальківський, поет М. Зеров і "поет" Іван Кулик, літературознавець проф. Микола Плевако і "літературознавець" Андрій Хвиля і т. д., і т. д. Ледве чи хтось зможе тепер розібратися у списках тих мучеників і зробити спробу сеґреґації. Але це перемішання засадничих понять не є нашим привілеєм: воно "прийшло до нас" і ми його сприйняли після "промивки" наших мозків. І вживаючи слів сучасного російського письменника-дисидента, скажемо:

> **"Чи наступить у людства світліший вік, чи почують наші нащадки в музиці Шостаковича, що ми були в кігтях диявола, в його повному посіданні — і ці кігті і його пекельне дихання здавалось нам гарним"?** [75]

[75] А. Солженіцин: "Образованщина", Збірник "З-під брил", стор. 236.

РОЗДІЛ XII

БОА КОНСТРИКТОР

Винищення української нації відбувалось в той час, коли секретарем партії був Косіор, а його заступником Постишев. Ці два виконавці наказів Москви були певні, що ласка найвищої влади для них запевнена. Події, що відбувалися в Москві, здавалося, їх не заторкували, тим часом, ті події були далекойдучого значення саме для членів партії й найвищих партійних вельмож. Поминаючи ліквідацію "лівих" і "правих" ухилів, Сталін заходився тепер ліквідувати верхівку партії в цілому. У світовій літературі є вже десятки розвідок, які займаються саме ліквідацією партії, яка допомогла Сталінові прийти до влади і яка виконувала усі його доручення на з'їздах партії і на місцях. Все ж, Сталін рішився ліквідувати своїх найвірніших помічників. Чому?

Немає потреби переповідати тут усі гіпотези, висунуті західніми дослідниками і колишніми прибічниками Сталіна (як Рой Медведєв), яких, виглядає так, цікавить саме сенсаційність цієї теми. Бо ж небагато з тих дослідників згадують (якщо згадують взагалі) народовбивство колективізації і "ліквідації куркуля" і це самозрозуміле: цей міжнародній злочин є надто клопітливий для західніх демократій, які незадовго після тих злочинів були союзниками Сталіна у війні проти Гітлера. Вряд чи хтось з дослідників сталінських злочинів відважився згадати про те, що Другої Світової війни не було б, якщо б не було того народовбивства, як і той факт, що в часі Нюрнберзького процесу на лаві суддів сиділи також злочинці — все це ставить Великі Демократії в таке клопітливе положення, що краще про засадничі большевицькі злочини промовчувати. Кремлінологи були надзвичайно вдячні Хрущову, коли він на XX Конґресі партії здетронізував Сталіна і поставив усі большевицькі злочини в площину, що за них відповідає Сталін, і більше ніхто.[1]

Рівнож у своїй промові перед XX Конґресом Хрущов бідкався тільки тими "чесними комуністами", яких "злочинно"

---

[1] Сучасний український дисидент, Валентин Мороз, пише про це саме у свойому есеї: "Репортаж із заповідника Берії": "Послухати їх — у всьому винен Берія, а вони просто виконували накази. Точнісінько такою ж аргументацією оперували адвокати на Нюрнберзькому процесі. Виходило, що винен тільки Гітлер." (В. Мороз: "Есеї, листи, документи", В-во "Сучасність", 1975 р., стор. 26.

знищив Сталін, нічого не згадуючи про колективізацію і "ліквідацію куркуля". Як це не дивно, але й такий сумлінний дослідник большевицьких злочинів, як Солженіцин, волів радше промовчати про **найбільший злочин** в історії людства в "Архіпелагу Ґулаґ", скеровуючи увагу читачів на інші, щоправда також драстичні, але розміром куди менші злочини.

В "Короткому Курсі Історії Комуністичної Партії", яка в сталінські часи була обов'язковим підручником в усіх середніх школах Імперії, і яка була якщо не написана, то напевно старанно відредаґована Сталіном, було написано таке:

"Історія партії вчить нас, що якщо партія не відважується на безкомпромісову боротьбу проти опортуністів у власних рядах, якщо вона не зможе розчавити капітулянтів у своєму власному середовищі, вона не зможе зберегти дисципліни у своїх рядах... Щоб здобути перемогу, партія робітників, її керуючі органи, її передові кріпості мусять бути вичищені від капітулянтів, дезертирів і зрадників".

Це твердження, виучуване тоді по усіх школах Імперії, вряд чи стурбувало большевиків з КПбУ: чи ж вони не були вірними Сталінові? Чи ж вони не винищили цвіт української нації на наказ Москви? Чи ж вони не перепроваджували раз-у-раз чисток в партії, усуваючи і винищуючи, як це вимагалося, "опортуністів і капітулянтів"? Чи ж вони не примусили українських поетів співати оди Сталінові? Чи ж протягом 1935 року Косіор не "викрив" і не знищив аж п'ять "небезпечних терористичних центрів": "Націоналістичний терористичний центр", "Всеукраїнський Боротьбистський центр", "Бльок українських націоналістичних груп" (УКП, УКПб, УСДРП, УВО), "Троцькістько-Націоналістичний Боротьбистський центр" в складі Нирчука, Давиденка, Шабліовського, Івченка і інших? Врешті, чи ж в 1936 році не був "викритий" і знищений небезпечний "Український троцькістський центр" в складі Ю. Коцюбинського (якого щойно уведено було за його заслуги до ЦК КПбУ), М. Голубенка (також члена ЦК КПбУ), Логінова, Наумова та Дар'їна-Раппапорта? [2]

Чого більше міг вимагати Сталін і його "внутрішний секретаріят" від Косіора і Постишева?

Але вряд чи розуміли большевики України, що саме в їхньому безумовному виконуванні усіх несамовитих наказів Сталіна крилася їхня власна загибель. Адже ж большевики не збиралися признаватися перед цілим світом, що вони зни-

---

[2] "Правда", 18 грудня 1936 року.

щили **задля букви доктрини марксизму** понад десять мільйонів власних громадян. Таке признання було б надто клопітливим в большевицьких плянах "світової революції", якої большевики ніколи не зрікалися. Звідомлення української закордонної преси і деяких чужинецьких кореспондентів про голод в Україні і вбивство голодом мільйонів мешканців проголошено "безсоромною брехнею". Очевидно, в Україні і в цілому СССР були мільйони свідків голоду, які колись, в змінених обставинах, зможуть розповісти світові про те, що вони, бачили і переживали, але партійці в Україні і у проводі партії були дещо більше, як звичайні свідки: адже ж вони, ці партійці, мали у своїх руках таємні і шифровані документи про голод. Яка певність в тому, що хтось з тих партійців не зрадить партію і не передасть тих документів, або ж їхній зміст капіталістичному світові? Адже ж були вже й перед тим випадки такої зради? Чи не краще і не мудріше таких "коронних свідків" позбутися, якнайскоріше їх знищити, заки вони є в безпосередньому засягу влади Кремля? Сталін мав вже й перед тим прикрий досвід з такими небажаними свідками і практику у винищуванні таких свідків.[3]

24 січня 1936 року відбувся пленум ЦК КПбУ, на якому Постишев доповів про "Підсумки перевірки партійних документів", що означало закінчення величезної чистки в Україні. Вичищено було усіх укапістів (їх, як знаємо, було в тому часі вже дуже мало в партії), а також інших "неблагонадьожних", списки яких були вже давніше в актах ГПУ.[4] Рівнож Постишев розповів про "знищення підпільних центрів" і про масову чистку українського урядового апарату, також культурних установ, Академії Наук, Університетів тощо. Він погрозив, що чистка ще далеко не закінчена.[5]

Після самогубства Скрипника було дуже вигідним звалювати усю вину за які б то не було "ухили" на нього і твердити, що:

"За широкою спиною тов. Скрипника ховалися не лише ухильники від генеральної лінії партії в національно-культурному питанні, але й шкідники, як от Бадан, Ерстенюк та інші", та що:

"Впливаючи на добір кадрів для наукових установ, тов. Скрипник тримав курс на збереження представників буржуазного наукового світогляду".[6]

---

[3] Див. розділ I, стор. 10-11, історія з "Камо".

[4] Див. розділ XI, стор. 250-251.

[5] "Більшовик України", Київ, ч. 2, лютий 1936 р.

[6] Ще в березні 1931 р., наслідком цькування зі сторони партії (головно М. Скрипника), проф. М. Грушевського усунено було зі становища прези-

Але такі "асекураційні" промови партійних достойників були надаремні, їхнє почуття безпеки помилкове, їхнє знищення вирішено було вже в Кремлі в "спецсекторі" і з невблаганою послідовністю, так як удав боа констриктор, зближається до своєї жертви і та жертва покірно чекає на своє знищення, так керманичі КПбУ чекали на неминуче власне знищення.

Багато дослідників пов'язують розгром ВКПб взагалі, а КПбУ зокрема, з вбивством С. Кірова в Ленінграді, 1 грудня 1934 року. Поминаючи тут цілковито справу того вбивства і його наслідків на чистку партійного апарату у "великих центрах" РСФСР, дуже важко добачити якусь логіку пов'язання цієї афери з чисткою комуністів в Україні і КПбУ: ті, що правили Україною в 1934 році були вже "вірними сталінцями", принаймні назовні, позбавленими якої будь здібности самостійно думати, а тим самим і можливості "ухилів": вони пильно прислухалися до кожного шелесту з Москви, з Кремлю від "найгеніяльнішого вождя усіх часів" і тішилися, що вони примусили українських поетів співати "оди" цьому вождю. Саме ці "оди" і мали б бути забезпеченням від усяких несподіванок згори. Але є кілька моментів, крім згаданого раніше наміру Сталіна знищити усіх свідків своїх злочинів, які проочує більшість дослідників цих часів; один з цих моментів — це існування в той час "внутрішнього кабінету" Сталіна і системи "спецсектора" в тому кабінеті, який тепер мав "очі і вуха" в цілій Імперії. Ці "очі і вуха" були призначені також, а може й головно, для партійних достойників (звичайних гро-

---

дента УАН і примушено виїхати в Москву, де він якийсь час перебував у важких матеріяльних умовах і пробував продовжувати свою наукову працю. В половині жовтня того ж року йому дозволено було виїхати до Кисловодська на Кавказі для лікування, де він помер. Родині професора і його приятелям дозволено було перевезти тіло покійного до Києва і поховати тут на Байковому кладовищі. Але ще в 1925 р., отже за урядування М. Скрипника як наркомюста, ГПУ розіслало по всіх відділах в Україні шифрованого обіжника такого змісту:

"Цілковито секретно. Серпень 1925 р. До всіх ГПУ...
Історія України-Руси, ідеолога українського націоналізму, проф. Грушевського, визнана ворожою і шкідливою для совєтської влади лженауковою історією. Справа заборони цієї книги сейчас розглядається урядом СССР і ОГПУ у Москві. Але покищо пропонуємо районовим відділам запам'ятати всіх тих, які проявляють зацікавлення згаданою книгою і розповсюджують її серед населення. Поінформуйте наших секретних представників і зобов'яжіть їх посилити надзір за такими особами." ("Укр. Збірник", книга 8, стор. 147, переклад з російської).

Після суснення проф. Грушевського з УАН, М. Скрипник "дозволив" обрати себе дійсним членом УАН (також білоруської АН), хоч він не закінчив високої освіти і не написав ані одної наукової книжки.

мадян мали пильнувати місцеві відділи ГПУ-НКВД) і макіявелівські засади, які тепер пильно застосовував Сталін в правлінні Імперією, що "намісникові (володаря) не вільно дозволяти засиджуватися довго на провінції, бо він може легко заразитися сепаратизмом". Це правда, що в Україні Постишев був саме тим "оком і вухом", тобто Сталіна і що саме він мав давати "спецсекторові" інформації про усіх партійних вельмож в Україні, що він безсумнівно старанно виконував. Але чи за ним, представником саме того "спецсектора" не було ніякого нагляду? Чи він усвідомлював собі той факт, що в цій системі "усі слідкують за всіма і кожний за усіма"? [7] Інформації про партійних вельмож передавалися до спецсектора в Кремлі і старанно записувалися до картотеки тих партійних велмож і в тих інформаціях скрупулянтно відзначалися плюси і мінуси кожної особи.[8] Якщо після якогось часу мінуси переважали, то децизія про усунення надходила швидко, бо ж крім згаданої вище засади макеяіялізму про конечність пересування намісників провінцій — ще була й інша засада: чим вищий достойник, тим швидше його треба знищувати, бо ж він знає більше таємниць володаря. Які вчинки чи прикмети партійного вельможі треба вважати плюсами, а які мінусами? На це неможливо відповісти, не маючи картотеки спецвідділу в руках, але несумнівним є, що чисто матеріялістичні хиби большевицького вельможі пристрасть до грошей, хабарництво, пристрасть до алкоголю, жінок, старанно вписувалися в мінуси, не тому, що спецсектор був на сторожі моралі партійців, а тому, що саме ті пристрасті створювали потенційну можливість "зради" таємниць і в разі потреби давали Сталінові "леґітимну" причину до знищення партійного вельможі. Зрада "таємниць" в совєтській системі має подвійне значення: приховання злочинів влади і випробуван-

---

[7] Див. розділ VI, стор. 122, прим. 41.

[8] Що "око і вухо" не оминало найвищих достойників, про це може свідчити "афера Калініна", "президента" СССР, який, мимо свойого поважного віку, не цурався гарних дівчат. Одною з його любовниць була артистка московського "Большого Театру", Татьяна Бах, якій він подарував хутро покійної цариці, вартости 37.000 долярів. Але артистка не мала перед ким у Москві похвалитися "своїм" хутром. Тому, коли вона їхала на гостинні виступи за кордон, в аплікації на візу зазначила, що має везти зі собою "її власне" соболине хутро. ГПУ не знало, що в тому випадку зробити і спершу потелефонувало до Калініна, який дав наказ, дозволити місс Бах везти з собою "її" хутро. Ягода, однак, не будучи певним, чи це рішення правильне, потелефонував у цій справі до Сталіна. Сталін вирішів, що артистка може брати зі собою хутро, але дав одночасно наказ вписати цілу аферу в "мінуси" до картотеки Калініна в "спецсекторі". (Ґордон Брук Шеферд: "Буревісники", стор. 58).

ня партійної вірности: партієць, який переповідає своїм знайомим наїменші дрібниці урядової чи партійної діяльности засуджує себе згори на знищення. А таємницею в большевицькій системі вважається абсолютно усе: такі розпорядки влади, які в кожній іншій системі, якщо не публікуються в урядовій пресі, то пересилаються звичайною поштою — в совєтській системі пересилаються як "стисло таємні", а то й у зашифрованому виді. Мається враження, що влада була і є заворожена словами "таємниця" і "шифр". Чим більше таємних і зашифрованих документів продукує влада, тим більша можливість "зради" тих таємниць і знищення партійного вельможі.

Якщо якогось партійного достойника призначено на знищення, то його здебільшого не ліквідували на місці, а перекидали в іншу місцевість і арештовували та засуджували вже пізніше. Офіційне обвинувачення ніколи не відповідало дійсним провинам партійця в картотеці спецсектора: це було завдання "органів юстиції", тобто слідчих ГПУ-НКВД знайти відповідне кожній особі обвинувачення і переконати підсудного, що він має "признатися до вини". Але слідчі "органів юстиції" не грішили надто великою інтеліґенцією ані винахідливістю і тому звичайним обвинуваченням партійних достойників було "шпигунство на користь чужої держави". Партійні вельможі мали далеко менші шанси вийти живими з-під слідства і після засуду, аніж звичайні громадяни, бо ж тих звичайних громадян завжди можна було використати, як робочу силу на засланні, але партійних вельмож треба було знищувати, згідно з засадами, про які мова була вище.

Почуття "безпеки", якого поволі набиралися партійні вельможі в Україні, виконуючи накази Кремля і тероризуючи громадянство, створювало іншу, "внутрішню небезпеку": ці вельможі поволі зживалися з собою, творили власну "секту" серед стероризованого громадянства і та "секта" мала власні, "внутрішні" таємниці, які не обов'язково були приємними Кремлеві, як це ми побачимо пізніше, але за які цю "секту" треба було знищити.

Але чи КПбУ в цілому не мала важких гріхів проти Централі, Москви в минулому? Чи ж Молотов не мусів в 1932 році їхати з Москви в Україну, щоб примусити ЦК КПбУ виконати хлібозаготівлю? Чи ж усі партійні вельможі без винятку не боронилися тоді, що хліба немає, що хліб "вичищений під мітлу"? Кого вони намагалися боронити? Українського куркуля, якого мали, згідно з наказом з Москви знищити? Це правда, що і ЦК КПбУ, і склад уряду УССР значно змінився з того часу, але чи теперішні керманичі України і виконавці волі Кремля ліпші?

Від 28 травня до 3 червня 1937 року відбулася в Києві, новій столиці УССР (столицю перенесено з Харкова до Києва в 1934 році), XIII конференція КПбУ. Присутніх було 445 делеґатів з рішальним і 130 з дорадчим голомом. Головну доповідь зробив Косіор, кажучи, що в минулому "труднощі були великі, ворогів не мало", але за цей час "зміцнилася українська державність, державний апарат наблизився до корінного населення Республіки, став національним по складу, українським. Українці стали вже більшістю міського населення Республіки. Парткомітети за останній час обновилися на 35% новими людьми". Але Косіор перестеріг перед "демагогічною критикою господарських кадрів",[9] що сучасні дослідники вважають натяком на діяльність Постишева. Але делеґати конференції були більш войовничо астроєні і виступали з "критикою і самокритикою", нападаючи одні на других за "політичну короткозорість" і "недобачування шкідників", яких "скрізь було повно". Багато доповідачів висловлювалося відкрито проти Постишева. Врешті, конференція знайшла, що найкраще визнати усю партію винною перед Сталіном, хоч не було ясним, в чому та вина полягає, і в резолюції, яку післали Сталінові, писалося:

> "З великою гостротою ми, большевики України, чуємо і розуміємо, яка велика вина паде на нас за те, що ми не виконували Ваших, дорогий товаришу Сталіне, вказівок в напрямі боротьби з ворогами в нових умовах, враховуючи нову тактику ворога в замаскуванні і двуручничестві".[10]

Але це вже не багато допомогло членам КПбУ "заасекуруватися" перед Сталіном. Бо ж, якщо мова йде про "замаскування і двурушничество", то чи саме ця резолюція не була замаскуванням? З 115 членів ЦК КПбУ, обраних на попередній конференції, залишилося в живих тільки 36 осіб. Через три роки після цієї конференції зникли такі відомі постаті, як Чубар, Косіор, Балицький, Демченко, Чувірін, Ільїн, Налімов, Реков і інші.

Новий ЦК КПбУ, обраний цією конференцією, був кількісно значно меншим від попереднього: в ньому було всього 62 члени. Зі старих комуністів в цьому ЦК фігурують: Затонський, Косіор, П. Любченко, Петровський, Попов, Хвиля, Шліхтер. Більшість з них за кілька років була вичищена. В. Чубара в цьому ЦК вже не було: його спершу було переведено до Москви, на становище одного зі заступників наркомату внутрішніх справ РСФСР, але дуже скоро після того

---

[9] "Правда", 30-31 травня 1937 року.
[10] "Правда", 30-31 травня 1937 р.

переведено до Солікамська на Уралі на підрядне партійне становище і тут він був розстріляний за "націоналістичні ухили". Його місце голови Ради Народніх Комісарів УССР займав якийсь час Панас Любченко, колишній боротьбіст, який вислужився, як обвинувачувач в процесі СВУ, а пізніше показав свою "большевицьку твердість" в "ліквідації куркуля".

В часі XIII Конференції Косіор натякав на Постишева, коли пеерстерігав перед "демагогічною критикою економічних кадрів", але кілька днів після закінчення конференції він назвав його по імені, обвинувачуючи в "кооптованні ворогів народу до провінційних партійних апаратів".[11] Рівночасно розпочались напади на КПбУ у Москві і в московській "Правді" подано вістку, що нібито після розстрілу Зінов'єва-Каменева Київська радіостанція (в той час одна з найпотужніших в Европі), передавала жалібні марші,[12] та що Клінков, голова Комсомолу, є властиво "ворогом народу",[13] а провід партії "толерує підривну роботу ворогів серед молоді".[14] В липні 1937 року арештовано було члена Політбюро КПбУ Шелехеса, а директор Київської опери був звільнений за "фашизм". Але це було лише підготовкою до "головної дії", аранжованої Москвою.

В серпні 1937 року до Києва прибула спеціяльна комісія ЦК ВКПб, для "впорядкування українських справ", в складі Молотова, Хрущова і Єжова. Разом з ними прибув до Києва з Москви спеціяльний відділ "внутрішніх військ" НКВД. На спільній сесії ЦК КПбУ з московською комісією Молотов запропонував звільнити Косіора, Петровського і Любченка з їхніх становищ і вибрати секретарем КПбУ Хрущова, який має впорядкувати "решту справ". Але ЦК КПбУ відмовився узяти під увагу цей наказ Москви і вирішив обстоювати свої "суверенні права". Тоді Молотов запропонував, щоб Політбюро КПбУ виїхало до Москви на спільну сесію з Політбюром ВКПб. Це був безсумнівний підступ, бо ж навряд чи члени Політбюра КПбУ повернулися б з Москви з тієї "спільної" сесії в Україну. Панас Любченко, голова Раднаркому, вирішив не чекати на дальший розвиток подій і 2 вересня 1937 року покінчив самогубством разом зі своєю дружиною. В пресі було повідомлено, що це самогубство було "наслідком заплутання в антисовєтські змови".[15] Решта членів Політбю-

---

[11] Там само, 29 липня 1937 р.
[12] Там само, 21 липня 1937 р.
[13] Там само, 22 липня 1937 р.
[14] Там само, 25 липня 1937 р.
[15] "Правда", 18 вересня 1937 р.

ро таки вирішила їхати в Москву і тут частину з них було відразу арештовано. Інші повернули ще в Україну і тут їх заарештовано поодинці. Наступного року цілий склад Політбюро, Оргбюро і Секретаріят КПбУ були заарештовані, крім Петровського, який був викликаний до Москви і після конфронтації з Косіором в присутності Сталіна був обвинувачений в "шпигунстві на користь Польщі", але помилуваний Сталіном і залишився жити у Москві без якогонебудь службового призначення. Із 102 членів і кандидатів ЦК КПбУ тільки трьох залишилося живими. Усі сімнадцять наркомів УССР були арештовані. Усі провінційні секретарі партії були звільнені із своїх становищ і більшість з них арештовані. Московська "Правда" пояснювала, що все це було наслідком того, що ЦК КПбУ "не завважив ворогів народу у своєму середовищі",[16] що "освітні установи України переповнені буржуазними націоналістами" і навіть в музеях України "повно ворогів народу".[17]

В 1937 році сталася інша подія "всесоюзного" значення, а саме, ліквідація верхівки Червоної Армії. Причини цього карколомного кроку Сталіна ніколи не були достатньо вияснені. Є дві версії причин цієї події, які збігаються з собою тільки в останньому акті, а саме, у самому факті знищення червоного старшинства, що було нібито наслідком дивовижної співпраці Сталіна з... Гітлером.

Перша версія, офіційно сприйнята західньо-европейськими "кремлінологами", як "правдива", сперта виключно на ревеляціях Вальтера Шеленберґа, шефа гітлерівської розвідки (так званого "Райхсзіхергайтсгавптамту", РЗГА), що була партійною розвідкою, на відміну від армійської розвідки АБВЕРу, яка була під керівництвом адмірала Вільгельма Канаріса і яка проводила ворожу Гітлерові політику. Ривалізація поміж тими двома відділами німецької розвідки, яка в багатьох моментах заторкувала інтереси української нації, є по-

---

[16] Там само. Ані дата, ані обставини смерти П. Любченка не є докладно встановлені. Г. Снєгірьов подає дату самогубства 30 серпня 1937 р., і подає, що Любченко "вирвався (з засідання ЦК КПбУ) в одній сорочці і пігнав додому, нібито за важливими документами. Вбіг до хати на вул. Леніна... і нічну тишу розрізали три стріли: дружину, сина і себе". Інша версія подає, що сина він не забив, бо забракло набоїв. Син пізніше мав дістатися в Броварський тюрпод (тюремний підвідділ), що був відомий катуванням в'язнів і син Любченка мав там плакати і казати: "тату, чому ти мене не забив?" (Г. Снєгірьов: "Мамо моя...", "Континент", ч. 15, стор. 94 і прим. на тій самій сторінці).

[17] "Правда", 1 жовтня 1937 р.

за межами нашої розповіді. Але справа знищення червоного старшинства в ревеляціях Шеленберґа представляється так.

З початком 1937 року Гайдріх, шеф гітлерівської "спеціяльної служби", СД, дістав від "білого" генерала Н. Скобліна інформацію, що ніби совєтський маршал Тугачевський і інші вищі старшини Червоної Армії в порозумінні зі старшинами німецької армії підготовляють державний переворот, спрямований на те, щоб усунути Сталіна. Скоблін був безсумнівно подвійним чи й потрійним аґентом: він працював для Ґестапо, для НКВД і був в тому самому часі головою російської "білогвардійської" організації після того, як на вулиці Парижу совєтські аґенти схопили і вивезли російського генерала Міллера. Студіюючи донесення Скобліна, знавці совєтських справ гітлерівської розвідки, а саме, головний розвідник Янке, прийшли до переконання, що ця афера була провокацією Сталіна, спрямованою на те, щоб: 1. скомпромітувати в очах Гітлера старшин Вермахту (бо ж вони в тому випадку конспірували із старшинами чужої і ворожої держави, що було абсолютно поза компетенцією старшин армії); 2. мати можливість виступити кожночасно проти Тугачевського і знищити його і інших високих старшин Червоної Армії, яким Сталін не довіряв. Але Гайдріхові інтерпретація Янке донесення Скобліна не подобалася тому, що вона вибивала йому важливий атут перед Гітлером, як такого знаменитого розвідника, який знає не тільки те, що діється на терені Райху, але й в середині чужої і ворожої держави. Тому він наказав всадити Янке під домашній арешт, а повідомлення Скобліна, відповідно спрепароване, подав Гітлерові. На нараді з Гітлером вирішено було вповні використати це донесення в тому напрямі, що, після відповідної обробки, знову передати його "секретним" способом в Москву. Для цього треба було дістати деякі документи зносин Вермахту з Червоною Армією після угоди в Рапало в 1922 році. Ці документи були в архіві АБВЕРу. Замість того, щоб зажадати ці документи офіційною дорогою, Гайдріх "задля конспірації" інсценізував влом і пожар в бюрах "АБВЕРу". Використовуючи ці документи і фальшуючи інші, РЗГА спрепарував "справу", на підставі якої "змова" Тугачевського і інших старшин проти Сталіна виглядала на правдиву. Тепер належало підсунути "справу" Сталінові так, щоб це виглядало на "таємну", "розвідчу" акцію і для цього використано президента Чехословацької Республіки Е. Бенеша, який вважав себе "особистим приятелем" Сталіна і йому дали знати, що такі документи існують та що їх можна за відповідну ціну "викрасти" зі секретних сховків РЗГА. Бенеш, в порозумінню зі Сталіном, відразу пі-

шов на співпрацю з гітлерівською розвідкою і купив "секретні документи" за несамовито високу ціну: 4 мільйони злотих рублів. Ціна в тому випадку була потрібна тільки для заховання позорів "правдивости кражі документів". Бенеш, який дався в тому випадку ошукати, якщо вірити свідченням Шеленберґа, діяв як політично засліплена людина на шкоду своєї країни і усього людства.[18]

Виглядає так, що Сталін не застановлявся над правдивістю "змови", ані не переслухував надто довго Тугачевського і товаришів "по змові". Тугачевський і його товариші були арештовані 4 червня 1937 року, а суд розпочався 11 червня о год. 11 ранку і закінчився в той самий день о год. 9 у вечері. Згідно з повідомленням ТАСС "усі підсудні призналися до вини", але в офіційній совєтській версії ця вина виглядала інакше: це не була змова проти Сталіна, а "шпигунство на користь чужої держави". Разом з Тугачевським були засуджені: Якір, Корк, Уборевич, Путна, Ейдеман і Примаков, усі "герої" громадянської війни і усі тепер ранґою вищих генералів. Засуджених розстріляно тієї самої ночі і екзекуцією керував маршал Блюхер (який був також засуджений коротко після того). Розстріляних закопано на місці екзекуції і на їхній могилі перегнано кілька разів ескадрон кавалерії, щоб затерти місце їхнього поховання.

Ця версія, хоч загалом виглядає на правдиву і як така є сприйнята "кремлінологами", має у собі чимало темних місць, які вряд чи вияснять майбутні історики. Певною річчю є те, що ані Гайдріх ані Гітлер не сумнівалися в походженню донесення Скобліна, бо ж і звідки цей другорядний аґент мав узяти відомості про "змову" проти Сталіна і то серед високих старшин Червоної Армії, які напевно знали про конспірацію щось більше від Скобліна. Шеленберґ у своїх спогадах не подає, скільки старшин Червоної Армії було названо поіменно у "справі" Тугачевського, що давало б Сталінові підставу до їхнього знищення. Певно, що Гітлерові розходилося про те, щоб замішати у "змову" якнайбільше число старшинства, і якнайбільше ослабити Червону Армію. Але тих "змовників" не могло бути названо забагато, тому що німецька розвідка, підготовляючи документи, мусіла підробляти підписи (підпис Тугачевського скопійовано з іншого офіційного документу з часів пакту в Рапало). Підписів усіх розстріляних Сталіном старшин німці не мали і не могли мати, а тим са-

---

[18] В. Шеленберґ: "Секретна служба Гітлера" (наголовок в німецькій мові: "Лабіринт"), розділ 3, "Райхсвера і Червона Армія", стор. 28-33.

мим і їх підробити. Крім того, німці фальшували підписи з чисто німецькою скрупулянтністю (фальшування підпису Тугачевського забрало два місяці часу), а усю "справу" було підготовано в дуже короткому часі — кілька місяців. Тим часом Сталін в чистці Червоної Армії розстріляв: 3-х маршалів (з п'яти), 13 командуючих арміями (з 15-тьох), 57 командирів корпусів (з 85-тьох), 110 командирів дивізій (із 195-тьох), 220 командирів бригад (з 406-тьох), 75 членів найвищої військової ради (з 380-тьох), усіх командуючих військовими округами, і усіх 11 заступників наркома військових справ, та 35.000, або ж приблизно половину усього червоного старшинства. Виключеною річчю є, щоб усі ті старшини були вичислені у "справі" Гайдріха—Шеленберґа, або що Тугачевський міг видати усіх тих старшин під час слідства, яке тягнулося усього 6 днів. Виключеною річчю є, щоб усі знищені старшини могли мати будьяке, хоч би посереднє пов'язання зі "справою" "Гайдріха" і критерії вибору старшинства на знищення мусіли бути узяті з інших джерел, найскоріше з картотеки "спецсектора" "внутрішнього кабінету" Сталіна. Офіційне повідомлення ТАСС в цій справі звучало:

> "В часі початкового слідства встановлено, що усі обвинувачені, як також і Ю. Б. Гамарник, який покінчив самогубством, були замішані в антидержавних зв'язках чужої, ворожої до СССР держави. Будучи на службі розвідки цієї держави, обвинувачені систематично передавали інформації розвідці цієї держави, подаючи відомості про стан Червоної Армії, як також проводили саботажі, скеровані на послаблення Червоної Армії, підготовляючи поразку в разі нападу на СССР і встановлення в СССР режиму поміщиків і капіталістів".[19]

Німеччини в цьому повідомленні не названо, як тої ворожої держави, для якої мали працювати обвинувачені, але уся европейська преса, подаючи це повідомлення, говорила відкрито про обвинувачення червоних старшин в співпраці з гітлерівською розвідкою. Однак, трьох з розстріляних старшин були жидівського походження (Якір, Ейдеман і Фельдман). Один з розстріляних був українцем (Примаков — шваґер Ю. Коцюбинського).

Дещо іншу версію про причини чистки в Червоній Армії подав Александер Орлов, генерал НКВД і старшина для спеціяльних доручень Сталіна. Орлов (дійсне прізвище Лев (Лейба) Лазарович Фельдбін), походив з Бобруйська, з ба-

---

[19] Тут цитовано на підставі: Г. Монтгомери-Гайд: "Сталін — Історія диктатора", стор. 352.

гатої жидівської родини. Його батько був відомим купцем експорту дерева. Він мав велику родину: 20 дітей. Малий Лейба мріяв бути старшиною армії, що було за часів царя неможливим. Щойно під час революції здійснились мрії Лейби: він пофальшував своє буржуазне походження, став Александром Орловим, "сином бідного робітника" і пішов до Червоної Армії. Під час війни з Польщею він був старшиною розвідки 12 Червоної Армії, пізніше він закінчив Московську Школу Червоних Командирів. Фелікс Дзержинський звернув увагу на молодого і здібного старшину і узяв його до свого департаменту, де він був прокурором ҐПУ. Дещо пізніше він дістав призначення до Парижу, де при совєтській амбасаді мав розбудувати "делеґатуру" ҐПУ у Франції, що він виконав дуже успішно, дістаючи після того подібне призначення на розбудову "делеґатур" ҐПУ в Німеччині, Австрії, Чехословаччині і Швайцарії. На цій роботі він мав псевдо Ніколаєва, що деякі дослідники прийняли за його дійсне прізвище. В тому часі в Еспанії вибухла громадянська війна. Орлов дістав наказ їхати до Еспанії і розбудувати шпигунську сітку в запіллю генерала Франка. В жовтні 1936 року, тільки Орлов осівся у своїй резиденції в Мадриді, як він дістав шифровану телеграму від "Івана Васильовича" (шифровий код Сталіна) з наказом перевезти усе золото еспанського національного банку до Москви. Таке саме доручення дістав і тодішній совєтський амбасадор в Мадриді, Розенберґ. Подробиці цієї акції, яку остаточно провів Орлов дуже успішно, нас менше цікавлять. У висліді цієї акції 600 тонн еспанського золота опинилось в Москві. Сталін, після того як золото було вже в Москві, влаштував серед своїх поплечників спеціяльний бенкет для відзначення цієї події і заявив, що "еспанці не бачитимуть того золота, як своїх вух", але він ніколи ані одним словом не подякував Орлову, який провів цю акцію.

З початком 1937 року Орлов був поранений в автомобільному випадку і перевезений до шпиталю в Парижі. Тут його відвідав його кузин, З. Кацнельсон, колишній член ЦК КПбУ і заступник В. Балицького, шефа НКВД в Україні. Кацнельсон повідомив Орлова про велику змову проти Сталіна, головно серед "українського" складу НКВД. Змова мала бути базована на секретних документах, які мав знайти в ленінґрадському архіві ГПУ-НКВД Штейн, співробітник Ягоди, який на доручення Ягоди мав знайти в старих актах царської охранки колишніх співробітників охранки, для того, щоб їх використати в свідченнях проти "зінов'євсько-троцькістського центру". Несподівано Штейн знайшов документи, які свідчили про співпрацю Сталіна з Охранкою. Штейн не показав тих

документів свому зверхникові Ягоді, а поїхав до Києва, щоб порадитися в цій справі із своїм приятелем по НКВД В. Балицьким. Балицький повідомив про це Якіра, коменданта Київської військової округи і Косіора. Якір в свою чергу подав цо до відома Тугачевського і так постала "змова" вищих старшин червоної Армії, які вирішили не толерувати більше Сталіна на становищі диктатора Імперії, і шляхом "палатної революції" скинути Сталіна. Вже й перед тим мала бути ривалізація поміж московським, центральним відділом НКВД, який був під впливом грузинів, Берії і ін., і "українського" відділу НКВД, що був під впливом жидів.

Не входячи в правдивість чи неправдивість ревеляцій Штейна-Кацнельсона, так як про них довідався Орлов, фактом є, що Орлов зрозумів усю небезпеку, яка тепер йому загрожувала. В конфлікті поміж московським і "українським" НКВД він буде напевно знищений. Це тим більше правдоподібне, що він у своїй біографії і свому минулому мав такі факти, які його напевно не настроювали оптимістично. Він був безсумнівно буржуазного походження, і хоч він скрив це, але чи централя НКВД справді вірить, що він був "сином бідного робітника"? В телеграмі від "Івана Васильовича", яку він дістав, заки приступив до операції вивозу еспанського золота було виразно написано: "Якщо еспанці зажадають посвідки вивозу золота, то відмовте — я повторюю — відмовте під претекстом, що посвідчення буде видано центральним московським банком".[20] Тепер Орлов знав, що Сталін цілком не збирається повертати золото еспанцям, ані видавати посвідку в перебранні скарбу. Але Орлов і амбасадор Розенберґ є важливими свідками цього вивозу золота. Чи не є цілком логічним і конечним в сталінській системі позбутися цих свідків? Орлов аж надто добре знав засади совєтської "юстиції" щоб мати які будь сумніви в тому. Підозріння Орлова щодо намірів Москви набрали певности, коли він, після видужання з поранення, вийшов із шпиталю і прибув до Еспанії і тут застав вже Володіна, відомого аґента ҐПУ, який виконував справи ліквідації важливих осіб на наказ ҐПУ.[21] Орлов вирішив втікати. Але перед тим, заки покинути працю в большевицькій системі, він поробив деякі важливі заходи до своєї втечі. Він написав особистий лист до Сталіна, де вичислив усі його злочини, також крадіж еспанського золота і згадав про

---

[20] Г. Брук-Шеферд: "Буревісники" (в англ. мові), стор. 185.

[21] Варто пригадати, що Володін був організатором вбивства Симона Петлюри в Парижу, 25 травня 1926 р. Див. про це: А. Яковлів: "Паризька трагедія", стор. 11, 12, 13.

документи співпраці Сталіна з царською охранкою, які тепер були в його руках, зазначуючи, що, якщо йому, або комусь з його численної родини спаде волос з голови, то усі ті документи будуть опубліковані, незалежно від його смерти. Цей лист Орлов зміг вислати у Москву спеціяльним післанцем.

9 липня 1937 року Орлов дістав шифровану телеграму з Москви, підписану Єжовим, що він мусить негайно виїхати до Москви на "важливі розмови" і що на нього чекатиме в Антверпені совєтський корабель "Свір" на борту якого він мусить бути не пізніше 14 липня. Ми не будемо тут переповідати історії втечі Орлова через Канаду до Америки, але фактом є, що ані Орлова, ані кого будь з численних його свояків Сталін не рушив пальцем, і "неписана умова" поміж Орловим і Сталіном діяла до кінця життя Сталіна в 1953 році.

В усій цій історії европейські і американські "кремлінологи" скупчують свою увагу тільки на тому, чи документи, які мав "відкрити" Штейн в Ленінґраді є автентичні чи пофальшовані. Тим часом, для справи шантажу, який застосував Орлов проти Сталіна, автентичність чи неавтентичність цих документів має цілком другорядну ролю. Фактом є, що Орлов застосував в тому випадку шантаж проти Сталіна і що цей шантаж був успішним в тому розумінні, що ані Орлов, ані його свояки не потерпіли. Який вплив мав цей шантаж на історію КПбУ в кінці 30-х років? Чи цей шантаж був причиною знищення верхівки КПбУ і НКВД в Україні? Дата розмови Кацнельсона з Орловим у паризькому шпиталі випадає перед тим часом, коли Гайдріх і Шеленберґ підготовляли "справу Тугачевського". Якщо прийняти твердження західньоевропейських "кремлінологів", що документи співпраці Сталіна з царською охранкою були пофальшовані, то Тугачевський і інші старшини Червоної Армії не мали ніякої можливості справдити їхню автентичність без ризика розкриття конспірації, або, якщо вони намагалися виявити автентичність тих документів, то їхня змова була розкрита. Знову ж, якщо взяти під увагу, що в цій афері мали діяти дві групи урядовців НКВД: "грузинська" у Москві на чолі з Берією і "українська" в Києві, що в дійсності була "жидівською", на чолі з Кацнельсоном, то справді усі пізніші дії Сталіна йшли по лінії знищення жидівського елементу в проводі партії і НКВД.[22] Але шантаж, який в тому випадку застосував Орлов

[22] Тут знову треба пригадати ревеляції Аврама Шифрина про замір Сталіна знищити всіх жидів в СССР, так як він про це звітував перед конґресовою комісією правничих справ, 1 лютого 1973 року. ("Плян Сталіна ліквідації жидів", стор. 32, 33, стенографічного звіту).

проти Сталіна, був не одиноким успішним шантажем в минулому диктатора. Сталін, сам вправний шантажист, дуже добре орієнтувався у вартості цієї "зброї".[23]

Врешті, треба згадати, що на думку Орлова, Хрущов "розвінчав" Сталіна на XX Конґресі партії не з власної ініціятиви, а на вимогу маршала Жукова, який знав про цілу аферу Тугачевського від початку, але якось уникнув знищення за життя Сталіна, він знав також і про аферу Орлова і можливість виявлення по смерти Сталіна афери Орлова. Тоді в мавзолею на Червоній Площі у Москві лежав би поруч з Леніним провокатор Сталін, якому будуть "поклонятися усі народи".

Важко сказати, чи упадок Постишева і Косіора був пов'язаний із згаданою аферою Орлова. Постишев, як післанець "спецсектора" в Україну, мав знати про все, що діялося в Україні і мав доносити в Москву про усі ті справи. Але на XIII Конференції КПбУ курсувала інша, цілком нікчемна версія про причину упадку Постишева, пущена правдоподібно як димова заслона справжньої причини, а саме, що нібито якась жінка Ніколаєнкова викрила в Київському обкомі "трацькістів", Маркітана і Скарбека і написала про це донос Косіору. Постишев цей донос переловив і виступив в обороні Маркітана, а Ніколаєнкову арештував. Але в справу втрутилась Москва і відкликала Постишева. З Москви Постишева вислали спершу до Вятки, на підлегле партійне становище, але дуже скоро його там було арештовано і засуджено за якісь нікому невідомі ухили.

На місце Постишева призначено було Хатаєвича, який був до того часу в Дніпропетровську, але він також щез за

---

[23] З інших прикладів успішного шантажу проти Сталіна треба згадати Олександру Коллонтай, доньку царського генерала польського походження, яка пристала до большевицької фракції РСДРП в тому часі, коли Ленін прибув до Петрограду через Швецію. Німці, висилаючи групу Леніна до Росії, підтримували большевиків фінансово, висилаючи більші суми грошей через шведські банки. Коллонтай була тою особою, яка оперувала тими грішми в Швеції. З тих грошей користав і Сталін, що працював у тому часі в редакції "Правда". Коли пізніше, в часі X З'їзду партії Коллонтай приєдналася до "робочої опозиції" проти фракції "десятьох", Леніна-Зінов'єва-Сталіна, Сталін, прийшовши до влади, знищив лідера "робочої опозиції", Шляпнікова, але ніколи не пімстився на Коллонтай, правдоподібно тому, що вона застосувала проти Сталіна шантаж ревеляції про фонди капіталістичної й імперської Німеччини, які уможливили "жовтневу революцію". ("Документи Російського Тимчасового Уряду в справі оскаржень проти большевиків", тут цитовано за: Роберт Т. Даніельс: "Російська Революція", стор. 47-53). (А. Солженіцин у своїй книжці: "Ленін в Цюриху" цілком безпідставно і помилково подає, що А. Коллонтай "є донькою **українського** генерала і фінляндської селянки" — стор. 231 цит. кн.).

кілька місяців. Арештовано було Затонського, наркома освіти, який прийшов на це становище після звільнення Скрипника. В осені 1937 р. арештовано третього секретаря партії, М. М. Попова і заступника голови раднаркому УССР, Порайка, які, до речі, "призналися, що були японськими шпигунами". На місце П. Любченка призначено було молодого комуніста М. І. Бондаренка, але його було арештовано за два місяці. Його наступник Марчак був арештований в лютому 1938 року. На місце Балицького призначено було Леплевського, але його і Марчака було арештовано разом, і вони "призналися", в підготовці терористичних актів і шпіонажі.[24] Якийсь час в Україні не було уряду цілком. Щойно після приїзду і "вибору" "виконуючим обов'язки секретаря КПбУ" Хрущова в січні 1938 року, поволі заповнюються звільнені місця після арештів. Прем'єром уряду УССР став Демян Коротченко (який у Москві писався "Коротченков") і щойно в травні і червні 1938 року Хрущов "упорядкував решту справ": уряд УССР був врешті укомплектований. Це не значить, що цей уряд відразу розпочав ефективну працю: усі, включно з членами уряду, були настільки стероризовані, що не могли ані думати, ані працювати.

Чистка в армії і партії прибрала в Україні більші розміри, аніж в інших союзних республіках. В кінці 1937 року були арештовані крім Якіра і Примакова відомі комуністи: Андрій Хвиля, який в літературі виконував ролю партійного критика і "викривав нещадно націоналістів", також В. І. Порайко, заступник голови Раднаркому, І. Н. Дубовий, командуючий Київською військовою округою, який ніби був "головою націоналістичної організації",[25] а в Москві арештовано Гр. Гринька, наркома фінансів СССР, колишнього укапіста, який

---

[24] "Правда", 22 лютого 1938 р.

[25] Василь Хом'як, совєтський агент, який підготовляв вбивство полк. Коновальця, в розмовах з членами ПУН подавав у 1935 році, що: "...він являється висланником Організації, доволі розгалуженої, яка охоплює своїм революційним діянням майже всі ділянки суспільно-державного життя... тодішній командувач КВО — Дубовий, входить в склад комітету організації." (Є. Онацький: "Шляхом на Роттердам", "Свобода", 1958 р., черга розповіді 10). Однак Хом'як не подав тут назви цієї "широко розгалуженої організації". Натомість Дм. Андрієвський також у своїх спогадах: "Навколо Роттердаму" згадує, що назвою тієї організації мала бути: "Організація Українських Революціонерів" (черга 5 спогадів Андрієвського, "Свобода", 1958 р.). З цього можна зробити такі висновки: 1. знищення Дубового було перерішене НКВД вже в 1935 р., 2. НКВД не мало ще в тому часі певности, як назвати цю "широко розгалужену організацію", і, очевидно, агенти НКВД не могли в розмовах з членами ПУН називати її "фашистівською".

був нібито пов'язаний з тією "Націоналістично-Фашистською Організацією",[26] викритою в Україні і багато інших пов'язаних з Україною визначних комуністів. Як це було звичаєм совєтської "юстиції", підсудних обвинувачувано цілком в інших злочинах, а не в тих, за що їх арештовано, і звичайним офіційним обвинуваченням було "шпигунство на користь чужої і ворожої держави".

Коли 13—18 червня 1938 року в Києві відбувся XIV З'їзд КПбУ, то він мав репрезентувати 306.527 членів партії, а тому що статистика партії від XIII конференції не була опублікована, то від XII до XIV З'їзду вичищено було 162.000 членів партії, більшість з них була засуджена і заслана або розстріляна. На XIV З'їзді Хрущов заявив, що Німеччина готується відірвати Україну від СССР і тому треба готуватися до війни, посилюючи оборонну здібність, запроваджуючи військовий вишкіл молоді в школах, збільшуючи продукцію зброї тощо. Але головною небезпекою є все ж таки "український буржуазний націоналізм", якого не пощастило до того часу викорінити, тому "сила українського народу є в тісному єднанні з великим російським народом". Тому "в усіх школах України треба посилити вивчення російської мови". Належить також "ліквідувати наслідки шкідництва у викладанні російської мови в усіх вузах".[27] Делеґати З'їзду, пам'ятаючи про усі чистки і про те, що в Москві всю владу тепер виконували Сталін і Єжов, дякували Сталінові за те, що він "післав в Україну міцного большевика, сталінця, товариша Хрущова": [28] З-поміж 62 членів ЦК КПбУ, обраних попередньою конференцією КПбУ, до теперішнього ЦК дісталася лише одна людина, нікому невідомий С. К. Тимошенко. З 40 кандидатів до ЦК, обраних попередньою конференцією в 1937 р. залишилося тільки дві особи. З 9 членів Політбюро КПбУ і 2 кандидатів зникли безслідно: Косіор, Затонський, Попов, Сухомлин, Шелехес, Хатаєвич, Веґер, Чернявський, Шліхтер, Кудрявцев, Гікало, П. Любченко, як було вже згадано, поповнив самогубство, а Петровського "помилував" Сталін за його колишні заслуги з тим, що він мусів "счезнути з поверхні" і "потонути" в Москві.[29] В "Большевику України" з приводу тих арештів було написано:

---

[26] "Більшовик України", ч. 7, 1938 р., стор. 7.

[27] Там само.

[28] Там само.

[29] Про переслухання Петровського в присутності Косіора і Сталіна, обвинувачення Косіора, що він і Петровський є "польськими шпигунами", врешті про його "помилування" див. Р. Медведев: "Нехай судить історія", стор. 295.

"Нещадне викорчовування націоналістів і іншої шпигунської погані розпочалось тільки після того, як ЦК ВКПб надіслало в Україну для керівництва КПбУ большевика-сталінця Микиту Сергієвича Хрущова".[30]

Але "нещадне винищування "різної шпигунської погані" розпочалося далеко раніше перед Хрущовим і воно продовжувалося тільки частинно в часі Хрущова. Але правдою є, що Хрущов пізніше в опублікованих на Заході спогадах насвітлює надзвичайно скромно свої "сталінські" подвиги в Україні, і усі документи, які стосуються до тих "подвигів" він правдоподібно знищив, публікуючи тільки ті документи, які перекидають вину з нього на Сталіна. Але саме він дав настанову до безконечних славословій Сталінові і він розпочав русифікацію України, яка продовжується до наших днів.

Терор НКВД в Україні продовжувався і після XIV З'їзду КПбУ, але в другій половині 1938 року хвилі терору поволі спадають. Величезні знищення наслідком терору позначилися не тільки в Україні, але й в цілій Імперії, але Україна потерпіла найбільше, тому що усіх інших "злочинів" проти партії тут долучувався ще й "український буржуазний націоналізм", тоді, коли про російський шовінізм, про який час від часу були згадки за часів Леніна, тепер вже немає мови. Свідок тих часів пише про це:

"Країні відрубано голову. Леґендарний образ св. Дениса, який увійшов до міста, тримаючи в руках свою голову, є найкращою ілюстрацією того положення, яке склалося в Совєтському Союзі, коли країна лишилася без інтеліґенції.

Директор тресту, заводу, або наукового інституту, який вранці вивчав з професором, доктором наук, чотири правила аритметики, і у вечері виступав на керованому ним гуртку перед авдиторією, що складалася з професорів або інженерів з доповіддю про Геґеля, це явище повсякчасне в СССР. Воно не дивувало нікого.[31]

---

[30] "Більшовик України", ч. 7, стор. 25.

[31] Прикладів безглуздої большевицької пропаганди в масах так багато, що ледве чи треба їх тут повторювати. Після окупації большевиками Західньої України в 1939 році, і перед офіційним голосуванням за прилученням цих земель до УССР, партія вважала, що конечною річчю є вияснити всім громадянам "добродійства" Сталінської Конституції, і вчителі народніх шкіл мусіли виконувати ролю прелегентів на зібраннях, на яких присутність усіх мешканців даної громади була обов'язковою. Молода вчителька, Н., яка була доповідачкою на такому зібранні, пізніше свідчила, що вона не розуміла нічого з того, що вона читала з офіційного тексту конституції, тим більше не розуміли її зібрані селяни після цілоденної важкої праці.

Мешканець села Н. в Росії, І.К. був пастухом колгоспної череди. Найважчою частиною його праці було те, що після закінчення своєї праці в

І не було риску, на який не пішов би большевизм. Заводи випускали явний брак, науково-дослідні інститути публікували халтуру, витрачали колосальні гроші, безладно зростали бюджети і штати установ, голодувало населення, програвались битви, але принцип тріюмфував.

Без жодних попередніх ступенів агроном Лисенко був зроблений дійсним членом Академії Наук і призначений директором сільськогосподраської академії".[32]

Та говорячи про те, що, не зважаючи на усі несамовиті помилки і злочини партії в "побудові соціялізму", колективізації і індустріялізації, все ж таки "принцип тріюмфував", мусимо відразу з'ясувати собі — який принцип? І тут вертаємось до російського мислителя XVIII ст., який написав про цей "принцип" так:

"Підіймаючи гордовито брови і стискаючи залізний скипетр, король сідає величаво на троні терору і дивиться на своїх підданих, як на низькі створіння. Тримаючи їхнє життя і смерть у своїх руках, він каже: "По своїй вподобі я можу помилувати злочинців чи здійснювати свою владу. Коли я сміюся, сміються всі, коли насуплюся погрозливо, усі бентежаться. Ви усі живете тільки до того часу, заки я дозволюв ам жити!" [33]

Немає нічого дивного, що твір російського письменника XVIII століття залишився забороненою книгою за большевиків.

Проте нація не вмерла. З подивугідною впертістю вона почала відроджуватися. Голод і колективізація підірвали життєві сили українського села, але не знищили його цілковито. Село почало поволі відроджуватися і заселювати традиційно зрусифіковані міста. Досі традиційно російська чи зрусифікована робітнича кляса почала поволі перетворюватись на українську. Замість винищеної інтеліґенції почала народжуватись інша, молода ґенерація, яка щойно пізніше, по Другій Світовій війні виявила себе в образі "дисидентів", які заявили перед цілим світом про ту брехню, якою живе уся совєтська система. За жарт сказаний про совєтську владу, про

колгоспі він увечері мусів іти на обов'язкові пропагандивні лекції і слухати про політичні справи, яких він цілковито не розумів. З часом він знайшов спосіб допомогти собі на тих лекціях: він затикав вуха ватою, маючи виправдання, що перестудився в полі. Це було значною полегшою для нього у висиджуванні на пропагандивних зібраннях. Проте він не міг підчас викладу спати: мусів час від часу оплескувати прелегента, тоді коли оплескувала вся заля. (З власних інтерв'ю автора з Є.Н. і І.К.).

[32] В. Петров: "Українські культурні діячі УССР", стор. 12, 13.

[33] Александр Радіщев: "Подорож з Петербурґа в Москву", див. розділ І, стор. 20, прим. 24.

совєтських вельмож, належалася кара 10 років заслання, все ж, критика партії і уряду не припинилася.[34]

Відродження нації було безсумнівно уже болючим і повільним процесом. Історія большевизму взагалі, а сталінізму зокрема, були надто трагічною сторінкою в історії нації і навряд чи її наслідки можна буде скоро забути або стерти з психіки нації. Подібно татарській навалі ця трагедія насвітлюватиме або затемнюватиме майбутнє нації протягом наступних століть. Зрештою, історія большевизму в Україні ще не проминула.

Коли Хрущов на XIV З'їзді КПбУ говорив про загрозу війни, він повторював тільки те, про що тоді вже говорили голосно в цілому світі. Певно, що мілітарна підготовка до війни лежала поза засягом відповідальности КПбУ. Ця відповідальність лежала в Кремлі і уся країна повинна була вдовольнятись гучними заявами партії, що "якщо буде війна, то ми будемо бити ворога на його ж власній території", і що "колись була засада: око за око, зуб за зуб", а ми кажемо: "за одне око — два ока, а за один зуб — цілу щелепу!", а по радіо гриміла пісня:

"Якщо завтра війна, якщо завтра похід,
Ми сьогодні до бою готові!"

---

[34] Саме з тих часів походять відомі політичні жарти села і міста, які напевно заслуговують на місце в історії. Коли Тичина став "уніформованим", тобто партійним, придворним поетом, він написав був вірша п.н.: "Партія веде!". Негайно в Києві розповсюджено епіграму, яка передісталася поза Залізну Заслону:

"Тичина славний наш поет!
Він також ходить у кльозет.
Та він не сам туди іде:
Його скрізь партія веде!"

В часі колективізації влаштовувано демонстрації сільського населення з "домаганням" запровадити колгоспи. Демонстранти несли "урядові" плякати з написом: "Серп і молот знищать голод!" (див. СУ-УРЕ, стор. 136, знимка з написом: "Організація колгоспу в с. Мітниця, Київської области, 1929 р.". Негайно розповсюджено змінену версію того самого клича: "Серп і молот — смерть і голод!"

Коли Сталін в середині колективізації кинув клич: "Жити стало краще, жити стало веселіше!" і коли той клич розвішено плякатами в містах і селах, негайно знайшлися відважні, що наприкінці того клича додавали тільки одне слово: "Сталінові!"

В часі найбільшого славословія Сталінові "Вірменське радіо" розповсюджувало такі політичні жарти:

— Які слова Сталіна ви вважаєте найбільш геніяльними?

— Плянувати треба вміло. Невміло плянувати не треба. Це значить, що ми, большевики, не повинні плянувати невміло. Якщо ми будемо плянувати невміло, то значить, що ми будемо плянувати недобре. І навпаки: якщо ми будемо плянувати вміло, то значить, що ми будемо плянувати добре. Так вчив Великий Сталін!

Але чи справді були готові, зваживши на усі чистки в Червоній Армії? Пощо ж тоді було переконувати усіх в офіційній большевицькій історії, що початкові величезні успіхи Гітлера були тільки тому, що "німці напали на нас несподівано?" І чи не пригадував Сталін і його прибічники у хвилину вибуху війни радше того крілика, який, заворожений, чекає, заки його проковтне удав боа констриктор? Й усе ж, вислід війни був корисний для Сталіна, а не для Гітлера і не для Західніх Демократій. Чому? Відповідь на це запитання лежить поза засягом цієї розвідки. Можна б тут сказати тільки словами Адама Улама, автора біографії Сталіна, який сказав, що під час війни "Сталін несподівано для себе знайшов вірного союзника, який ніколи його не зрадив. Цим союзником був Адольф Гітлер".[35]

Але Друга Світова війна, хоч воєнні дії відбувалися у великій мірі на території України і хоч ця війна велася головно за панування над Україною і тому Україна мусіла заплатити левину долю в людських жертвах і жертвах матеріяльних, не була більшою трагедією, аніж катастрофа колективізації і "ліквідації куркуля", як рівнож ця війна під оглядом психологічним не принесла більшого морального знищення і занепаду від того, який був встановлений з приходом большевиків в Україні, але остаточно закріплений колективізацією, як про це мав відвагу сказати найглибший російський поет і письменник тієї доби:

"Бо коли розпалилася війна, її дійсні жахи, дійсна небезпека і загроза реальної смерти були благословенням в порівнянні до панування нелюдської брехні і жахи війни принесли полегшу, тому що обмежували бісівську силу мертвої букви".[38]

---

[35] А. Улам: "Сталін — людина і його доба", стор. 549.
[36] Борис Пастернак: "Доктор Живаґо", Мілан, стор. 519.

РОЗДІЛ XIII

СТАТИСТИКА

Дослідника української історії 1914—1939 років мусять цікавити статистичні дані населення України і то насамперед з уваги на втрати цього населення наслідком Першої Світової війни і пов'язаних з тим стихійних нещасть, тобто кількість вбитих і пропавших без вісті на фронті, померлих від епідемій, тифу, грипу ("еспанки"), втрат під час Національної Революції, "воюючого комунізму", голоду 1921 року і знову ж пов'язані з тим пошестні недуги, врешті, "ліквідація куркуля, як кляси", вивезення частини населення України на заслання і голод 1932/33 рр. Ці підрахунки надзвичайно скомпліковані і немає двох дослідників, які подавали б ті самі, або приблизно ті самі дані. Щобільше, навіть дані, узяті з офіційних статистик, як от офіційного перепису населення Російської Імперії 1897 року, дуже часто не сходяться і немає можливости вирівняти ті дані тому, що більшість дослідників не подають докладно джерел звідки вони їх узяли. Ось так для прикладу в "Енциклопедії Українознавства" під редакцією проф. Кубійовича, на підставі загального перепису населення Російської Імперії (і, певно, офіційного перепису населення Австро-Угорської Імперії), подано число населення на всіх українських етнографічних землях (приблизно) на 35.800.000.[1] Інший дослідник подає число "українського населення в межах (Російської) Імперії — 22.381.000".[2] Якщо узяти під увагу, що відсоток українського населення на українських етнографічних землях на переломі століть був 71,5%,[3] то кількість українців тоді на українських етнографічних землях була, згідно з даними проф. Кубійовича 25.600.000, а якщо додати до даних іншого дослідника кількість українців в Австро-Угорській Імперії в тому самому часі, 3.987.000[4]; то дістанемо в другому випадку 26.367.000, тобто різницю 767.000, яку важко зрозуміти без додаткових пояснень обох дослідників.

Ще більші різниці спостерігаємо в підрахунках сільського населення різних дослідників, а саме, в "Е. У." подано на

---

[1] "Енциклопедія Українознавства", Видання Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, 1949 рік, том II, стор. 134.

[2] "Аннали Української Вільної Академії", том XIII, 1973-1977 рр., ч. 35-36; Степан Процюк: "Людські втрати в Україні в часі I і II Світової Війни" (англ.), стор. 30.

[3] Див. таблицю ч. I, стор. 281 цього розділу.

[4] Як вище.

1. I. 1914 року усього сільського населення на всіх українських змелях 39.000.000, 83% усього населення,[5] С. Процюк подає число сільського населення (в Російській Імперії) на 21.790.000, або 81% усього населення (що малоб бути 26.790.000),[6] знову ж Ів. Герасимович подає на підставі совєтських даних населення УССР в 1922 р. — 25.861.000 і 25.119.077) на підставі двох різних совєтських публікацій), і сільського населення в тому самому часі і на тому самому терені — 21.067.000 — 81,5% усього населення, врешті, П. Христюк подає населення України (8 губерній) в 1918 р. 22.118.000 і сільського населення — 16.500.000, 74,6%.[7] Неможливо вирівняти цих даних без додаткових пояснень авторів, все ж, щоб не поминути так важливого питання, як статистика українського населення під час цієї розповіді, нижче подаємо деякі завваги і дані щодо цієї проблеми.

Насамперед неможливо робити якихнебудь студій без визначення "стартових позицій", тобто початкових даних, які приймаємо якщо не за абсолютно правдиві, то все ж таки такі, на підставі яких можемо робити дальші підрахунки. Такими вихідними позиціями можуть бути тільки офіційна статистика Російської Імперії 1897 року і Австро-Угорської Імперії 1900 року. Якщо ходить про дальші калькуляції на підставі цих засадничих даних, то автор цієї розвідки вважає, що дані проф. Кубійовича в "Енциклопедії Українознавства" є ближчими до правди, аніж дані багатьох інших дослідників, зокрема, якщо йдеться про природній рух населення, незалежно від того, що саме на "Е. У." скерована критика багатьох інших дослідників.[8]

Щоб дати деяке пояснення звідки походять розбіжності в підрахунках різних дослідників і в дальших підрахунках цієї розвідки, подаємо статистику населення українських етнографічних земель в обох імперіях, Російській і Австро-Угорській, узяту тут з книтки "Україна", видання Англійського Міні-

---

[5] "Е.У.", як вище, стор. 134.

[6] С. Процюк: "Людські втрати . . . ", як вище, стор. 31.

[7] Ів. Герасимович: "Голод на Україні", стор. 9; Павло Христюк: "Українська Революція", том IV, стор. 4.

[8] Зокрема гостро виступає проти "Е.У." Василь Косаренко-Косаревич у своїй книжці: "Перевага ворожої політики над наукою в "Енциклопедії Українознавства", Ню Йорк — Мюнхен, 1964 р. Не входячи тут в полеміку з усіма твердженнями Косаренка-Косаревича в згаданій книжці, можна тут звернути увагу лише на кілька цілком безпідставних тверджень, які він приймає, як "науково доказані": "У давніх часах русини були Скитами" і "є їх около 40.000.000" (стор. 60); "10.000.000 жертв голоду в 1932-33 назвав сам Сталін на дотичні запити Уістона Черчіля в 1952 (?)" (стор. 63). (Див. про згадану розмову Черчіля зі Сталіним у розділі IX, стор. 190).

стерства Закордонних Справ, Ч. 52 1918 року, узгіднену в тому виданні до 1912 року, виготовлену, очевидно, на замовлення того ж міністерства для ужитку під час Версальської мирної конференції. Це безсумнівно надзвичайно цікаве видання, тому що на підставі поданої тут статистики визначив лорд Керзон, тодішній міністр закордонних справ Англії, т. зв. "Лінію Керзона", яка була реалізована після Другої Світової війни. Усі дальші підрахунки населення України зроблені на підставі даних міґрації населення України, так, як це подано в "Е. У.".[9]

Згідно з даними поданої таблиці ч. 1. українців в Російській Імперії було перед початком Першої Світової війни 21.466.00,[10] а усього населення в 9 губерніях України — 23.860.000,[11] натомість українців в обох імперіях, Російській і Австро-Угорській — 25.452.000.[12] Очевидно, що ці цифри не охоплюють усіх українців в усій Російській і Австро-Угорській імперіях, тому що ми знаємо, що в тому часі були значні скупчення українців в Самарській губ., на Далекому Сході, в Росії, в Словаччині, Хорватії і ін. теренах Австро-Угорщини, але дальші досліди лежать поза межами цієї розповіді.[13]

Втрати населення України наслідком Першої Світової війни і голоду 1922 року проф. Кубійович подає на 7 мільйонів,[14] це включаючи зменшення народжень і збільшення смертности, втрати під час революції і голоду. С. Процюк ті самі втрати оцінює на 5.400.000 за час від 1914 до 1926 року.[15] Автор цієї розвідки на підставі власних підрахунків не міг прийти до іншого висліду, як до втрати 3,200.000 (в часі, порівняльно до проф. Кубійовича) і на 2.900.000 за час від 1914 до 1926 р. (порівняльно до С. Процюка). Ми залишаємо читачам на власний осуд приймати якісь з повищих обрахунків, або робити спробу власних калькуляцій. Треба однак завважити, що засаднича різниця в обрахунках обох згаданих дослідників і автора цієї розвідки походить безсумнівно з різних "вихідних позицій", як це підкреслено на початку цього розділу і як це можна легко завважити на підставі поданої тут таблиці Ч. 1.

---

[9] "Е.У.", як вище, стор. 143, мал. 106 і стор. 149, мал. 112.

[10] С. Процюк, як вище, показує 22,381.000 (стор. 30).

[11] "Е.У.", стор. 134: проф. Кубійович показує, що "під кінець XIX ст. (українське населення) мабуть становило 27-28 міл." (у цілому Світі).

[12] Там само.

[13] Поважною розвідкою в тому напрямі є: Г. Марунчак: "Українці в СССР поза кордонами УССР", Вінніпеґ, 1974 р.

[14] "Е.У.", як вище, стор. 133.

[15] С. Процюк, як вище, стор. 34.

ТАБЛИЦЯ Ч. 1

СТАТИСТИКА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (згідно з переписом 1897 р.)—узгіднена до 1912 р. скорочено до 1000

Губернії	Населення загалом	Українців заг.	у %	Росіян загал.	у %	Білорусів загал.	у %	Жидів загал.	у %	Німців заг.	у %	Поляків .заг	у %	Інших заг.	у %
Волинська	2.989	2.095	70	105	3,5	4	0,1	395	13,2	171	5,7	184	6,3	35	1,3
Подільська	3.018	2.443	81	99	3	—		369	12,2	4	0,2	69	3,6	7	0,2
Київська	3.555	2.819	79	209	6	5	0,2	430	12	15	0,4	69	1,9	7	0,2
Чернігівська	2.298	1.526	61	496	21	151	6,7	114	4,8	5	0,16	3	0,14	2	0,1
Полтавська	2.778	2.583	93	73	2,6	—		110	4	5	0,16	4	0,14	3	0,1
Харківська	2.492	2.009	81	440	17,7	10	0,4	13	0,5	9	0,3	6	0,24	4	0,16
Катериносл.	2.113	1.456	69	365	17	14	0,66	99	3,2	81	4,7	12	0,58	86	4,1
Херсонська	2.733	1.462	53,5	575	21	23	0,85	322	11,9	123	4,5	31	1,1	196	7,15
Таврійська	1.882	649	35.1	603	32	11	0,59	180	9,7	86	4,9	28	0,15	323	17,1
Разом:	**23.860**	**17.044**	**71,5**	**2.966**	**12,4**	**219**	**1**	**2.033**	**8,5**	**502**	**2,1**	**406**	**1,7**	**664**	**2,8**

Поза межами дев'ятьох губерній:

Губернії:	населення загалом	українців	% укр.
Гродненська	1.603.403	363.000	23
Курська губ.	2.371.012	527.778	22
Воронежська	2.531.253	915.883	36
Кубанська обл.	1.918.881	908.818	47
Ставропільська	873.301	319.817	37
Холмська губ.	912.092	456.980	50
Донська обл.	?	719.655	?
Астраханська	?	133.115	?
Кавказ	?	76.928	?
Разом:		**4.421.974**	

В Австро-Угорській Імперії:

Край:	українців
Галичина	3.208.092
Буковина	305.101
Закарпаття	472.587
Разом:	**3.985.780**

Увага: Усі дані згідно зі статистикою в брошурі "Україна", Видання Англійського Міністерства Закордонних Справ, Ч. 52, 1918 р. В оригіналі усі цифри подані до одиниці, тут скорочено до 1000, крім додаткових інформацій, яд вище. Статистичні дані Російської Імперії згідно з переписом 1897 р., Австро-Угорської — згідно з переписом 1900 р.

Ще більші труднощі зустрічаємо в дослідженні людських втрат наслідком колективізації, терору і голоду 1929—1937 років і тут насамперед треба подати спроби різних авторів, які шукали відповіді на ці проблеми.

В циклостилевому виданні Івана Багряного: "Чому я не хочу вертатися до СССР?" на стор. 1-2 подано:

"Візьміть малу "Совєтську Енциклопедію" видання 1940 року, розкрийте її на літеру "У" і прочитайте в рубриці "УССР", що там написано. А написано там чорне по білому, хоч і петітом, що Совєтська Україна за переписом 1927 року мала українського населення 32 мільйони, а в 1939 році, тобто за 12 років... 28 мільйонів. Всього лише 28 мільйонів. Де ж поділися 4 мільйони людей проти 1927 року? А де ж подівся приріст, що за 12 років мав бути найменше 6—7 мільйонів? Разом виносить це яких 10 мільйонів".

До цього можна завважити, що в "Енциклопедії Українознавства" подано число населення УССР за 1921 рік — 29.040.000, а за 1939 рік — 30.960.000.[16] Натомість в совєтському виданні "Совєтська Україна", видання УРЕ подано число населення УССР на підставі "першого совєтського перепису" в 1926 р. — 29.500.000,[17] в тому міського — 5.900.000 і сільського — 23.600.000. В тій самій Енциклопедії подано число населення України в 1939 році — 40.500.000 (включаючи Західню Україну, Буковину, Закарпаття), що після відтягнення населення згаданих західніх областей України — дає 29.590.000, в тому 10.061.000 міського і 19.529.000 сільського населення.[18]

Дмитро Соловій у своїй книжці: "Голгота України" подає:

"У межах УССР, за даними, що їх друкувало ЦСУ (Центральне Статистичне Управління) УССР, на 17. 12. 1926 р. було 28 мільйонів мешканців. Якщо додати поданий попередньо відсоток приросту... (27,7%), то матимемо на 16. 1. 1939 року обчислену кількість населення УССР близько 35.7 млн. А за даними, що їх перед Другою Світовою війною оголошено в "Комуністі" (орган ЦК КПбУ) на 16. 1. 1939 р. зареєстровано всього населення тільки 28 млн., як і було 1926 р. Отже, на 7,7 млн. менше..." [19]

Також Д. Соловій дальше пише:

"С. Сосновий у великій обґрунтованій праці ("Правда про голод на Україні в 1932—1933 рр."), посилаючись на інших, ніж було подано

---

[16] "Е.У.", стор. 152, 153.
[17] СУ-УРЕ, стор. 135, таблиця ч. 1.
[18] Там само, табл. ч. 2.
[19] Д. Соловей: "Голгота . . . ", стор. 201, 202.

попередньо, офіційних варіянтах кількости населення в УССР підраховує недостачу людности в Україні між двома переписами в кількості 7,5 мільйонів. Він пише, що 17. 12. 1926 р. на Україні (за даними "Збірника статистично-економічних відомостей про сільське господарство України", Харків, 1939 р.), було 29.042.000 осіб. Приймаючи щорічний приріст населення в 2,36% (це пересічно-річний приріст в Україні за період 1924—1927 рр. за даними того ж збірника) можна, як він каже, за формулою складних відсотків вирахувати, що на 1 січня 1939 р. мусілю б бути в УССР... 38.426.000 мешканців, а "Збірник" показує на 16. 1. 1939 р. в кількості 30.960.200 осіб, тобто на 7.465.000 осіб менше".[20]

Аналізуючи повищі міркування трьох згаданих дослідників, можна завважити, що вони перемішали засадничі поняття: фактичне знищення населення України розстрілами, засланням і голодом та потенціяльне знищення наслідком зменшеного природнього приросту населення у висліді згаданих репресій. Крім того, два останні дослідники приймають вищий від пересічного природній приріст населення. В "Е. У." природній приріст населення УССР за 1927—28 рр. показано на 20,4 і за 1929—30 рр. на 18,0 на 1000.[21] Немає ніяких підстав припускати, що цей приріст був вищий від показаного в "Е.У.".[22] Проф. Кубійович подає також власні калькуляції втрат людности України за 1933—38 рр.:[23]

Число людности на 1. 1. 1933:	31,9 міл.	
Природній приріст 1935—38, плюс	1,8 "	
Смерть наслідком репресій, мінус	1 "	
Голод, мінус	2-3 "	
Еміґрація (в тому числі заслання)	2-3 "	
Іміґрація (головно росіяни), плюс	1 "	(?)
Стан на 1. 1. 1939 р.	**29-31 міл.**	

Також в "Е. У." подано, що:

"Жертвою голоду за різними підрахунками стало в УССР 2-5 міл. населення, на 90% українців. Можливо, що наслідком голоду вмерло до 3 міл. українців, з них 2,5 на території УССР (?)".[24]

---

[20] Там само, стор. 202. С. Сосновий: "Правда про голод на Україні", "Українські Вісті", Новий Ульм, чч. 10, 11 за 2 і 5 лютого 1950 р.

[21] "Е.У.", стор. 152.

[22] Там само, стор. 153.

[23] Проф. Кубійович подає в "Е.У." (стор. 153), що: "За час між двома переписами (населення УССР) нібито зросло на 6,9%, людність усього СССР — на 15,9, Російської СЧСР — на 16,9."

[24] "Е.У.", стор. 152.

ТАБЛИЦЯ Ч. 2: ДИНАМІКА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УССР в 1929—1937 рр. (на підставі совєтських даних)

Дата інформ.	Джерело інформ.	Населення родин усього в 1000	в колгоспах в 1000	в колгоспах у %	поза колг. в 1000	поза колг. у %	Загалом населення усього в 1000	приріст або втрата родин в 1000	приріст або втрата осіб в 1000	Кільк. осіб на род. пересіч.
Початок 1929	1.262	5.200	—	—	—	—	24.900	—	—	4,785
1. X. 29	1.262	5.024,0	522,5	10,4	4.501,5	88,6	22.658,0	—176,0	—2.241,6	4,510
10. III.31	1.266	5.044,8	3.248,9	64,4	1.795,9	35,6	21.944,9	—20,8	—713,2	4,35
20. IX. 31	1.269	5.052,6	1.344,0	26,6	3.708,6	73,4	20.463,0	—7,8	—1.481,9	4,05
Кінець '32	1.270	4.548,4	3.149,5	68,7	1.434,9	31,3	17.741,6	—468,2	—2.721,3	3,87
1. IV.33	2.412	4.476,4	3.142,4	70,2	1.333,9	29,8	17.189,4	—108,0	—552,2	3,84
1. VII. 33	"	4.462,3	3.244,1	77,2	1.218,2	27,3	17.001,4	—14,1	—188,0	3,81
1. X. 33	"	4.371,6	3.252,5	74,4	1.119,2	25,6	16.524,6	—90,7	—476,8	3,78
1. I. 34	"	4.306,9	3.238,8	75,2	1.068,1	24,8	16.237,0	—64,7	—287,6	3,77
1. IV. 34	"	4.271,8	3.297,8	77,2	973,9	22,8	16.019,3	—35,1	—218,7	3,75
1. VII. 34	"	4.214,6	3.291,6	78,1	923,0	21,9	15.762,6	—57,2	—256,7	3,74
1. X. 34	"	4.146,7	3.371,3	81,3	775,4	18,7	15.467,2	—67,9	—295,4	3,73
1. V.II 36	2.566	3.922,3	3.733,2	95,2	189,1	4,8	14.590,5	—224,4	—876,7	3,72
1. I. 37	2.606	3.892,2	3.723,5	95,7	168,7	4,3	14,459,5	—30,1	—130,0	3,715
1. IV. 37	"	3.894,1	3.732,6	95,8	161,5	4,2	14.524,9	—1,9	—65,4	3,730
1. VII. 37	2.627	3.910,6	3.756,8	96,1	153,8	3,9	14.664,8	—16,5	—139,9	3.750
Кінець '37	2.686	3.804,2	3.804,2	97,6	90,5	2,4	14.308,8	—106,2	—361,8	3,760
							Разом втрати:	**—1.365,7**	**—6.206,3**	

ЗАВВАГИ: Позначення джерел: "1.266" означає: "Історія УРСР", 1967, стор. 266.
"2" — "Історія Колективізації Сільського Господарства УРСР",
"412" — сторінка тієї самої книжки; "2.412" — "Історія Колект.", ст. 412 і т. д

ТАБЛИЦЯ Ч.3.

ДІЯГРАМА КІЛЬКІСНОГО СПАДКУ ЧЛЕНІВ РОДИН СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УССР РР. 1929-1937

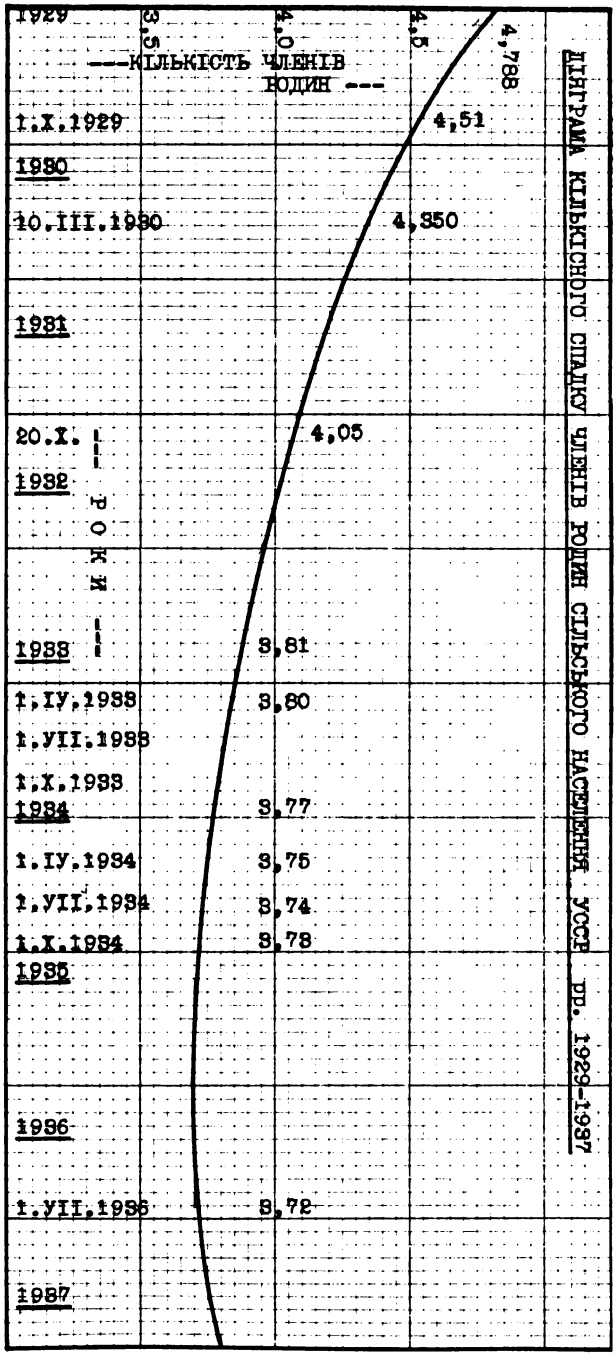

Р. Медведев подає, що згідно із звітом, поданим ЦКВКПб на пленумі в січні 1933 р. до того місяця вивезено було "у віддалені області" 240.757 "куркульських" родин, тобто від 1 міл. до 1,5 міл. осіб в СССР.[25] Совєтські історики подають, що "всього на Україні за роки колективізації було конфісковано майно близько 200 тис. куркульських господарств".[26] Ця інформація не узгіднена в часі з інформацією Р. Медведева, інакше виходило б, що поза Україною в часі колективізації було знищено тільки понад 40 тис. родин, тоді коли Україна заплатила найвищу ціну — понад 200 тис. родин. Але совєтські історики не можуть узгіднити поміж собою кількости "куркульських" господарств в Україні перед початком колективізації.[27] Дійсні цифри знищених селянських родин в часі колективізації значно вищі. В "Історії Колективізації Сільського Господарства Української РСР" подані цифри "динаміки колективізації сільських господарств" в Україні за час від 1933 до 1937 року, з поданням відсотка сколективізованих селянських родин,[28] і, очевидно, тих родин, які залишилися поза колективізацією. На підставі тих даних (і деяких поданих в "Історії УРСР"), можна скласти уяву про величезну втрату сільського населення в тих роках, як це й показане в поданій тут таблиці ч. 2. В обрахунках поданих в цій таблиці зроблено такі вихідні позиції і припущення. Число сільського населення в 1929 році прийнято так, як подано в "Е. У", на 24.900.000.[29] Якщо узяти кількість родин в той самий час так, як подано в "Історії УРСР", на 5.200.000,[30] то на одну родину припадає пересічно 4,788 осіб. В "Історії Ко-

---

[25] Р. Медведєв: "Нехай судить історія", стор. 98.

[26] "Історія УРСР", 1967 р., стор. 266. Також: І. І. Коломийченко: "Комуністична партія України в боротьбі за здійснення ленінського плану будівництва соціалізму" ("Український Історичний Журнал", ч. 6, Київ, 1978 р., який про це саме висловлюється інакше (стор. 32 згаданого журналу): "У процесі колективізації сільського господарства на Україні було ліквідовано куркульство як клас, конфісковано і передано в суспільні фонди майно близько 200 тис. куркульських господарств".

[27] Див розділ IX, стор. 25.

[28] В "Історії Колективізації" скрізь у стастистиці вживається вираз "дворів" замість уживаного тут "родин". Це, очевидно, психологічна спадщина панщизняних часів, коли вживалося вирази "двір" і "душа" на означення родини й особи. На жаль, деякі дослідники поза Залізною Заслоною також не визволилися від тієї панщизняної психології, вживаючи "душа", замість "особа".

[29] "Е.У.", стор. 152. Це число певно узгіднене з офіційним переписом людности УССР 1926 р. (перший офіційний перепис УССР), який показав 29.500.000 усього населення, в тому 5.900.000 міської і 23.600.000 сільської людности.

[30] "Іст. УРСР", стор. 262.

лективізації" подано, що в кінці 1937 року в колгоспах було 3.713.700 родин, 13.797.800 осіб,[31] що знову ж дає пересічно 3,715 осіб на родину. Тобто, в часі колективізації зменшилася не тільки кількість родин і тим самим число населення в Україні, але й кількісний стан родин зменшився на 1,073 особи на родину. Дальшим логічним припущенням втаблиці ч. 2 є те, що цей стан кількісного зменшення родини на селі протягом восьми років колективізації не був в простій лінії, тільки в кривій, і осягнув мінімальний стан наприкінці 1936 року, поволі вирівнюючись до стану, як показано в кінці 1937 року. Можливо, що після того року наступило покращання кількісноого стану в родинах і самих родин в Україні, але дальші досліди утруднені, тому що ми не маємо тих даних поза "Історією колективізації" і тому, що наступили катастрофічні роки Другої Світової війни, що є поза засягом цієї розвідки. Докладні числа узяті в обрахунку втрат населення показані в поданій таблиці ч. 2. Як це показано в таблиці, кількість родин на селі в Україні в часі колективізації постійно спадала, крім кінця 1929 і початку 1931 року (коли селянство почало виходити з колгоспів після сталінського виступу "Запаморочення від успіхів") і початку 1937 року, коли дійшло до певної стабілізації на селі. Натомість кількість населення на селі постійно спадає від 1929 року до початку 1937 року. Кінцевий спад родин і населення в кінці 1937 року не дасться вияснити ніякими логічними припущеннями, крім того, що правдоподібно статистика подана в "Історії Колективізації" в 1937 році не є точна.

Офіційна совєтська статистика населення УССР показує в 1939 році усього населення було 29.590.000, в тому числі міського — 10.061.00 і сільського — 19.529.000.[32] Якщо порівняти ці дані з кількістю населення в колгоспах і на індивідуальних господарствах, показаного в таблиці ч. 2, а саме 14.309.800 на 1937 рік, матимемо різницю 5.220 (заокруглено до 1000) яку спробуємо узгіднити, беручи під увагу також населення совгоспів і МТС. Совєтські джерела подають, що в 1940 році було в УССР 28.000 колгоспів, 929 совгоспів і що в тому ж році було 1227 МТС з 90.000 тракторів, 50.000

---

[31] "Історія Колективізації", стор. 686.

[32] СУ-УРЕ: табл. ч. 1 і 2 на стор. 63. Статистика населення показана в тих таблицях для 1939 року включно зі Західньою Україною, яка фактично (але не формально) була прилучена в тому році до УССР. Подані тут цифри зредуковано до стану населення УССР перед вереснем 1939 року на підставі даних для поодиноких провінцій Західньої України в тому ж таки році, показаних у тих таблицях. Див. також: "Е.У.", т. I, стор. 153.

вантажних авт, 30.000 комбайнів.[33] Ці числа редукуємо до 27.340 колгоспів,[34] 900 совгоспів,[35] 87.300 тракторів 28.300 комбайнів і 50.000 вантажних авт, усього 165.000 машинових одиниць.

В 1937 році працювало в управах колгоспів: [36]

Головами колгоспів:	27.134	особи
Книговодами:	29.203	"
Бригадирами:	84.963	"
Агрономами:	5.516	"
Зоотехніками:	2.262	"
Ветеринарами:	10.367	'
Зав. тваринницькими фармами:	23.792	"
Бриг. тваринницькими армами:	11.453	"
Разом:	**194.690**	**осіб,**

або заокруглено 200.000 осіб. Приймаючи, що родини цих працівників складалися пересічно з 4 осіб, матимемо додатково 800.000 населення. Совєтські статистичні дані подають, що в 1970 році було в Україні 1.605 совгоспів і що в них працювало "в усіх галузях" — 1.085.000, або ж, пересічно 676 осіб на совгосп.[37] Застосовуючи це число до 900 совгоспів в 1937 році, матимемо 608.400 осіб населення совгоспів.

В 1934 р. в МТС працювало: [38]

Трактористів:	34.949	осіб
Бригадирів:	4.866	"
Механіків:	1.323	"
Водіїв авт:	5.577	"
Разом:	**46.715**	**осіб,**

або ж пересічно 1,2 особи на машинову одиницю (в тому році в МТС було 34.235 тракторів).[39] Робимо логічне припущення, що з впровадженням комбайнів число обслуги на машинову одиницю зросло до 1,4 особи на одиницю і тоді матимемо в 1937 році в МТС працювало 927.000 осіб (разом з родинами)

---

[33] СУ-УРЕ, стор. 284.

[34] "Іст. Кол.", стор. 702, 703.

[35] Число 929 совгоспів, показаних в СУ-УРЕ, стор. 294, є знову ж таки включно зі Західньою Україною, де колгоспи і радгоспи в 1940 році були щойно в стадії організації. Тут беремо число 900 совгоспів, як найбільш правдоподібне число для 1937 року.

[36] "Іст. Кол.", стор. 700, 701.

[37] "УРСР у цифрах", 1977 р. В-во "Техніка", стор. 68.

[38] "Іст. Кол.", стор. 329.

[39] Там само, стор. 423.

і в управах МТС додатково 8.000 (пропорційно до управ колгоспів). Підсумовуючи повищі дані, матимемо сільського населення УССР в 1937 році (заокруглено до 1000):

Колгоспників і індив. господарів з родинами:	14.309.000	осіб [41]
В управах колгоспів:	800.000	"
В обслузі совгоспів (разом з управами):	608.000	"
В обслузі МТС:	927.000	"
В управах МТС:	8.000	"
Разом сільського населення УССР в 1937 р.	**16.652.000**	**осіб**

Вирівнюючи це число до стану в 1939 році (для порівняння з офіційною совєтською статистикою в тому році, як показано в СУ УРЕ, ст. 63)[41] і приймаючи що в 1938—1939 рр. сільське населення мало вже природній приріст найбільше 7,1 осіб на 1000 річно, матимемо в 1939 році усього сільського населення УССР (без Західньої України) 16.889.000 осіб, або заокруглено 16.900.00, що є на 2.629.000 менше, ніж подає офіційна совєтська статистика в тому ж році. Тому що в усіх повищих обрахунках ми приймали дуже ліберальні дані, неможливо пояснити цієї різниці без єдиного логічного припущення, що совєтські дані так як вони показані в СУ УРЕ є пофальшовані з наміром скрити недостачу сільського населення УССР після колективізації і голоду 1932/33 рр. І ми тут робимо дальше логічне припущення, що ці 2.629.000 є числом сільського населення, що загинуло з голоду у згаданих голодних роках.[42]

Але в таблиці ч. 2 на ст. 9 цього розділу показано втрату сільського населення УССР за 1929—1937 рр. у кількості 6.206.330 (округло — 6.200.000). Це, очевидно, включаючи природній приріст або втрату населення наслідком зменшеного (або ж неґативного) приросту населення.

Міжнародні дослідники руху населення вказують на те, що природній приріст населення зупиняється (виказує т. зв. "0"-приріст), якщо родина пересічно зменшується до 2,3 дітей (4,3 осіб на родину разом з батьками).[43]

---

[40] Як показано в цьому розділі, таблиця ч. 2, стор. 9.

[41] Див. також: цей розділ, стор. 10, прим. 33.

[42] Див. також: "Е.У.", стор. 152: "Жертвою голоду за різними обрахунками стало в УССР 2-5 міл. населення, на 90% українців. Можливо, що в наслідок голоду вмерло до 3 міл. українців, з них до 2,5 міл. на території УССР (?)".

[43] Чарльс Кенді у своїй книжці: "Екологія" пише, що: "Пересічне число дітей в европейській родині в десятьох державах є 2,7 осіб, а в США — 3,3 особи. Стабілізація наступає, коли пересічне число дітей обнижується до 2,3 особи на родину." (стор. 239 цитованої праці).

Студіюючи покажчик природнього приросту населення села УССР, згідно з таблицею ч. 3, бачимо, що природній приріст сільського населення УССР зупинився вже в середині 1931 року і починаючи від 1932 року цей покажчик був неґативний. Приймаючи, що в тих роках цей неґативний приріст був 3,4 до 4 особи на 1000 річно, матимемо втрати сільського населення в тих роках у висоті 423.000 осіб.

Частина репресованих родин переселилася з села до міста. В 1933 році в УССР було усього 7.158.000 міського населення.[44] Приймаючи, що абсолютний приріст міського населення в той час був усього 8 осіб на 1000 річно, в 1937 році мало б бути усього 7.750.000 міського населення. Тим часом совєтська статистика показує в 1939 році 10.061.000 населення міст.[45] Приймаючи гіпотетично, що в той же таки час Україна дістала 1.000.000 еміґрації (головно росіян),[46] дістанемо, що в той час переселилося з сіл до міст України 1.844.000 осіб. Остаточно дістанемо такий розподіл втрат сільського населення УССР в 1930—37 рр.

Втрати наслідком абсолютного (неґативного) приросту населення:	422.000 осіб
Смерть наслідком голоду 1932/33 рр.	2.629.000 "
Внутрішня еміґрація (переселення з сіл в міста)	1.844.000 "
Виселено поза межі УССР:	1.311.000 "
Разом втрати сільського населення УССР	**6.206.000 осіб**

[44] "Е.У.", стор. 153. Це число майже згідне з СУ-УРЕ, стор. 63. для 1939 р. Вирівнання цього числа з 1939 р. до 1937 р. тут занехано, тому що покажчик природного приросту населення України в цілому, а міст зокрема не є певним.

[45] СУ-УРЕ, стор. 63 — інтерпротація як вище.

[46] "Е.У.", стор. 153. Це число зовнішньої еміграції росіян в Україну очевидно гіпотетичне, але немає даних, щоби це число справдити.

RÉSUMÉ

The 1917 Revolution of the Russian Empire triggered the nationalistic movements of all the nations within that Empire, and among them also of the Ukraine. However, these nations were not necessarily equipped or prepared for the formation of independent states and were confused by the prevailing at that time socialistic slogans and false promises which were offering vague and fake solutions for all social and national problems.

The Bolshevik Revolution of October/November 1917 in Petrograd was successful mainly because of the assistance of Imperial Germany, who not only allowed Bolshevik leaders to pass across German territory, but also partly financed this revolutionary movement from the beginning. Furthermore, not only did Democratic Germany not forsake its "child", i.e. Bolshevism, it signed the Rapallo Treaty during the worst crisis of the Bolshevik regime in 1922. This Treaty not only established the diplomatic relations between Berlin and Moscow, but also made provision for the mutual exchange of technical and strategic information. It was in Rapallo, that the seed of the Second World War was actually sown.

Ukrainians won and again lost their national independence in 1920, since they were militarily totally unprepared to maintain their independent state in the face of Bolshevik pressures and propaganda. At that time no one understood or could properly interpret Lenin's slogan: "Anybody who is not with us is against us". This actually meant: "Anybody who was once against us must be liquidated. The lack of understanding of the principle of the Bolsheviks' moral basis, which was and still is the actual elimination of all moral values, confused the people and caused the annihilation of the cream of Ukrainian society, either behind the closed doors of ChKa-GPU, or on open pre-arranged show-processes, as SVU, 1930, and finally, during the collectivization and "liquidation of kulaks as a class" during and after 1933. The people lived in the dark. In particular, the Ukrainian society was completely unaware of the unscrupulous, corruptive and sadistic ways of the Bolshevik leaders in the Kremlin, since the Communist press gave a very distorted and one-sided view of the political events that took place and misinformed its readers by printing Communist propaganda.

Collectivization of the individual farms and the "liquidation of kulaks as a class" was catastrophic for the entire U.S.S.R., but especially for the Ukraine, since as a result of this action approxmately 6 million persons of the most productive and enterprising rural population perished—either by gunshot by the GPU, in

prisons, or by starvation after being deported to the Siberian taiga. The balance of the rural population was forced to work on kolkhoses. But the general condition for the operation of the kolkhoses was most unfavourable: there was a lack of machinery for mechanization of the work, and a lack of grain elevators for storage of grain; great numbers of livestock perished, so there were no horses for field work, nor cattle for the production of milk, meat, or manure for the fertilization of the fields, and the production of chemical fertilizers were most unsatisfactory.

As a result of these factors, the agricultural production dropped catastrophically causing the starvation of millions of people. Since farm production never reached a satisfactory level, the leaders of the Party were forced to order considerable quantities of additional food from capitalistic countries to prevent starvation of the entire population.

Collectivization and annihilation of a large part of the rural population was the cause of the Second World War, since after studying the population potential of the U.S.S.R. the German leaders were convinced that the weakness of the economic situation in the U.S.S.R. was favourable for their political intentions, i.e. of triggering and winning a war.

Some of the Western scholars, such as G. Ritlinger in his book "The Final Solution" (Sphere Books, London, 1971), claim that Hitler studied "the killing of close to a million Armenians by the Turkish Government... Nobody was ever tried for it, and, apart from Armenians, no one remembered it. Ritlinger in this case himself does not "remember" a much more important for the Second World War fact, i.e. the killing of 6 million Ukrainians during the collectivization years, which Hitler's strategists considered as the undermining of the potential of the population of the U.S.S.R. The indifference of world opinion to this fact convinced the Hitlerists of the easy task of holocaust, which they applied not only to the Jewish population of Europe, but also to all of the "Untermenschen".

Similarly, all Western kremlinologists consider the elimination of the Red Army officers as the only important factor of the defeat of the Red Army at the beginning of the war in 1941. The reasons and the results of the elimination by Stalin of the leaders of the Communist Party never have been satisfactorily explained by the kremlinologists. In the opinion of the author, Stalin wanted to eliminate these leaders as the key witnesses to his own crimes. Stalin, himself a professional criminal and conspirator, always understood very well the importance of key witnesses.

Stalin also did not hesitate to order the liquidation of the "Resident" of NKVD during the Spanish civil war, as soon as this

"Resident", Alexander Orlow (real name — Lew Feldbin, successfully transported about 600 tons of Spanish National Bank gold to Moscow. After this Stalin was no longer interested in supporting the Spanish Republican government. On the contrary, he preferred to see General Franko in Madrid, to whom he had no financial obligations.

Western kremlinologists again investigated only the facts of secondary importance in the case of Orlow's blackmail of Stalin. They examined the genuineness of the document which Orlow presented to Stalin, with regards to the latter's alleged cooperation with Tzarist Ochrana in the past. Actually, the authenticity of this document was of secondary importance for the case against Stalin. Himself an experienced blackmailer, Stalin understood perfectly well the importance of this action by Orlow against his historical "greatness".

In 1970-71, "The History of Collectivization" was published in Kiev, Ukraine. This is actually the collection of the official documents issued by the Central Committee of the Communist Party of Ukraine regarding the action of collectivization. This history inadvertently gives facts, which were previously unknown or overlooked by most Western kremlinologists. This publication also provides the statistical data of the rural (kolkhos) population which dropped drastically during the period 1929—1937. It is on the basis of this documentation that the author assesses the general depopulation of the Ukraine in the present work.

БІБЛІОГРАФІЯ (в українській мові)

Андрієвський Дм.: "Навколо Роттердаму", "Свобода", грудень 1958 р.,

Бакало Ів.: "Національна політика Леніна", В-во "Сучасність", Мюнхен, 1974,

Будзиновський В.: "Ішли діди на муки", В-во "Говерля", Нью-Йорк, 1958 (передрук з першого видання 1925 р. у Львові),

Винниченко В.: "Відродження Нації", т. I, II, III, Київ-Відень, 1920 ,

Винниченко В.: "Лист до українських селян і робітників", "Вперед", ч. 2-3, Прага, 3. X. 1920,

Винниченко В.: "Одвертий лист до Сталіна і членів Політбюро", "Трудова Україна", ч. 6-7, Прага, 1935,

Войнович В.: "Іванкіяда", "Сучасність", ч. 7-8, 1976,

Галан О.: "Будні совєтського журналіста", В-во "Перемога", Буенос Айрес", 1956,

Ган О.: "Трагедія Миколи Хвильового", В-во "Прометей" (рік і місце видання не подані),

Герасимович Ів.: "Голод на Україні", В-во "Говерля", Нью-Йорк, 1973 (передрук першого видання в Бібліотеці Українського Слова, Берлін, 1922),

Галушко Е. М.: "Нариси історії КПбУ" (1919—1928),

Гончар О.: "Собор", роман, С. Бавнд-Брук, 1968,

Глобенко М.: "Історія української совєтської літератури", "Український Збірник", книга 7, 1956, Інститут для дослідів СССР, Мюнхен (цикльостилеве видання),

Голуб В.: "Конспективний нарис історії КПбУ", "Український Збірник", книга 9, 1957, Інститут для дослідів СССР, Мюнхен (цикльостилеве видання),

Грушевський М., проф.: Листи до Фариняка, "Український Історик", ч. 1-2, 1977,

Гуменна Д.: "Золотий Плуг",

Дорошенко Д.: "Мої спогади про давнє-минуле", 1901—1914, В-во "Тризуб", Вінніпеґ, 1949,

Дубровський В. В.: "Поворот до московського февдалізму", "Проблеми", Мюнхен, 1948,

Дубровський В. В.: "Батько Махно — український національний герой", "Чорноморський Збірник", т. VI, Герсфельд, 1945 (цикльостилеве видання),

"Енциклопедія Українознавства", т. I, II, Наукове Т-ва ім. Шевченка, Мюнхен-Нью-Йорк, 1949,

Животко А.: "П'ятьдесят років", "Трудова Україна", Прага, ч. 1-2, 1936,

Журба Г.: "Від "Української Хати" до "Музаґету", Збірник "Слова", ч. 1, Нью-Йорк, 1962,

Загоруйко Т.: "У селі Гаврилівці", репортаж, "Плуг", лютий 1930 р., Харків,

"Заява до ЦК КПбУ і Виконавчого Комітету УКП", "Нова Доба", Відень, ч. 24, 1920 р.,

Зеров М.: "Каталептон", В-во Київ, Нью-Йорк, 1951,

"Історія Партії КПбУ", "Партвидав", Харків, 1933,
"Історія УРСР" під ред. Ф. П. Шевченка, Видання Академії Наук УРСР, 1958 р., Київ, т. I, II,
"Історія УРСР" під ред. Дубини, Видання Академії Наук УРСР, 1967 р., Київ, т. I, II,
"Історія Колективізації Сільського Господарства УРСР", В-во "Наукова Думка", Київ, 1971 р., т. III,
Карпов П., Степовий С.: "У кублі зрадників", В-во "Прапор", Харків, 1977,
Календар Української Громади в Білій на Підляшші за 1918 рік,
Ковалевський М.: "Опозиційні рухи в Україні і національна політика СССР", Інститут для дослідів СССР, Мюнхен, 1955 (цикльостилеве видання),
Косіор С. В.: "За ленінську національну політику" (передрук доповіді), Харків, 1930 р.,
Костюк Г.: "Окаянні Роки", В-во "Діялог", Торонто, 1978,
Костюк Г.: "Трагічний Фінал", (До 45-річчя від дня смерти М. Хвильового), "Сучасність", травень 1978,
Косаренко-Косаревич В.: "Перевага ворожої політики над наукою в Енциклопедії Українознавства", Нью-Йорк, 1964,
"Комуністична Партія України в резолюціях і документах", Госполітіздат, Київ, 1978,
Кошелівець Ів.: "Микола Скрипник", В-во "Сучасність", 1972,
Кравців Б.: "Обірвані Струни", В-во "Слово",
Кравців Б.: "Були, є і будуть", "Українські Вісті", ч. 26, 1978,
Кулик Ів.: "Огляд Революції в Україні", т. I, Д.В.У., Харків, 1921,
Курах М.: "Права і обов'язки селян у колгоспній системі", "Вільна Україна", ч. 18, 1958,
Липинський В.: "Листи до братів-хліборобів", В-во "Булава", Нью-Йорк, 1954,
Липківський, митрополит Василь: "Історія Української Православної Церкви", Частина IV: "Відродження Церкви в Україні" (інше видання тієї ж книжки: В-во "Добра Книжка", Торонто, 1959),
Лавриненко Ю.: "Розстріляне Відродження", В-во "Інститут Літерацкі", Париж, 1959,
Левіщев О. М.: "Деякі питання теорії соціялістичної грошевої системи в українській радянській економічній літературі", "Історія Народнього Господарства та Економічної Думки УРСР", випуск 10, В-во "Наукова Думка", Київ, 1976,
Лихо П. С.: "Советская Власть на местах", "Український Збірник", книга 8, Інститут для вивчення СССР, Мюнхен, 1957 р. (цикльостилеве видання),
Ленін В. І.: "Про радянську соціалістичну демократію", В-во політичної літератури УРСР, Київ, 1969,
Липовченко М.: III З'їзд КПбУ, Партвидав, Харків,
Лихолат А. В.: "В. І. Ленін і утворення КПбУ в Україні", "Український Історичний Журнал", ч. 6, Київ, 1978,

Лук'яненко Л. Г.: "Заява голові Президії Верховної Ради УРСР Д. С. Коротченку, "У півстоліття Радянської Влади", В-во "Українського Слова", Париж, 1963,

Мазепа І.: "Підстави нашого відродження", В-во "Прометей", Детройт, 1946,

Мазепа І.: "Україна в огні і бурі революції, В-во "Прометей", 1950 р.,

Майстренко Ів.: "Сторінки з історії Комуністичної Партії України", ч. І, ІІ, В-во "Пролог", 1967, 1969,

Марунчак М. Г.: "Українці в СССР поза кордонами УССР", Вінніпеґ, 1974,

Наддніпрянець А.: "Українські націонал-комуністи", Мюнхен, 1956,

Николишин С.: "Культурна політика большевиків і український культурний процес", В-во "На Чужині", 1947,

Онацький Є.: "Шляхом на Роттердам", черга 1-33, "Свобода", травень—червень 1958 р.,

Оадчий М.: "Більмо", В-во "Смолоскип", Балтимор-Париж,

Осьмачка Т.: "План до двору", повість, накл. Українського Канадійського Легіону, Торонто, 1951,

Пастернак Є.: "До проблеми водних ресурсів України", Вісті Українських Інженерів, Збірник IV, 1963,

Пастернак Є.: "Проблема занечищення довкілля в Північній Америці і в Україні", Вісті Українських Інженерів, збірник XXII, 1972,

Петров В.: "Українські культурні діячі Української РСР 1920—1940", В-во "Пролог", Нью-Йорк, 1959,

Петлюра С.: Лист до Є. Бачинського, "Бюлетинь Благовісника Краєвої Ради УАПЦ (Соборноправної), ч. І/ІІ 1956, Мюнхен-Інґольштадта,

Плющ В.: "Правда про хвильовизм", В-ння С.В.У., Мюнхен, 1954,

Плющ В.: "Спілка Визволення України", "Український Збірник", кн. 5, Інститут для дослідження СССР, Мюнхен, 1958,

Попов: "Нарис Історії Комуністичної Партії України", Харків, 1937,

Піґідо Ф.: "Україна під большевицькою окупацією", Інститут для дослідження УССР, Мюнхен, 1956,

Потієнко В.: Українська Автокефальна Соборноправна Церква і Українська Автокефальна Соборноєпископська Церква (машинопис),

Процюк С. Ю.: "Труднощі водопостачання в Україні", Альманах "Українського Слова", 1961,

Семененко О.: "Сліди Полуведька", "Свобода", грудень 1958 р.,

"Слово про Ігорів похід", переклад Максима Рильського, В-во "Дніпро", Київ, 1974,

Стахів М.: "Третя Совєтська Республіка в Україні", Наукове Т-во ім. Т. Шевченка, Нью-Йорк, 1968,

Соловей Д.: "Голгота України", В-во "Українського Голосу", Вінніпеґ, 1953,

Славутич Я.: "Розстріляна Муза", "Український Прометей", ч. 51, Детройт, 1954,

"УРСР у цифрах" — 1977. В-во "Техніка", 1978,

"Український Православний Благовісник", ч. 15, Харків, 1925,

Феденко П.: "Микола Скрипник", "Український Збірник", кн. 8, Інститут для вивчення СССР, Мюнхен, 1957 (цикльостилеве видання),
Феденко П.: "Соціялізм давній і новочасний", В-во "Наше Слово", Мюнхен, 1957,
Феденко П.: "Український Рух у XX столітті", Лондон, 1959,
Христюк П.: "Українська Революція — замітки і матеріяли до історії української революції", т. I, II, III, IV, В-во Чарторийських, Нью-Йорк, передрук першого видання 1919—1920 рр., Українського Соціологічного Інституту, Кам'янець—Відень,
Хвильовий М.: "Я (Романтика)", "Гарт", ч. 1, 1924,
Чубар В.: "Вибрані статті і промови", Київ, 1972,
Чинченко Ів.: "Винницька Трагедія", "Українське Козацтво", ч. 3-4, 1978,
Яворський М.: "Історія КПбУ", Партвидав, 1938, Харків,
Яковлів А.: "Паризька Трагедія" (До процесу Шварцбардта), Париж, 1958,
Яковлів В. І.: Заст. голови "Всеукр. ЧК".

БІБЛІОГРАФІЯ (в англійській мові)

Chambers, W. "Witness", Random Books, New York, 1952.
Besson, T. "Discression and Valour", Religious condition in Russia and Eastern Europe, Fontana Books, 1974.
Bociurkiw, B. "The Church and Ukrainian Revolution: The Central Rada Period", A study of Revolution, 1917-1921. Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, 1977.
Bilinsky, Jar.: "The Second Soviet Republic", Rutgers University Press, New Jersey, 1964.
Brook-Shepherd, G.: "The Storm Petrels", Harcourt-Brace, New York, 1977.
"The Black Deeds of the Kremlin" — a white book, DOBRUS, Detroit, 1955.
Carmichel, J.' "Stalin's masterpiece", Weidenfeld and Nicols, London, 1978.
Cobban, A.: "National Selfdetermination", University Press, Chicago, 1947.
Conquest, R.: "The Great Terror" (Stalin's Purge of the thirties), Collier Books, New York, 1973.
Churchill, W.: "The Hinge of Fate" (The Second World War), Houghton-Moffen, Boston, 1950.
Davies, J.: "Mission to Moscow", Pocket Books Inc., New York, 1943.
Dostoyevsky, F.: "The Devils", Translated with introduction by D. Magarshak, Penguin Books, 1971.
Dmytryshyn, Basil: "Imperial Russia" a source book, 1700-1917, The Dryden Press, Hinsdale, Ill., 1974.

Fisher, H. H.: "The Famine in Soviet Russia", New York, 1927.
Fedenko, P.: "Ukraine, her struggle for freedom", Augsburg, 1951.
Gibbs, Philip: "The Pageant of the Years", William Heinemann Ltd., London-Toronto, 1946.
Hammen, O.: "The red '48ers" (Karl Marx and Friedrich Engels), Charles Scribner's Sons, New York, 1969.
Hearings before the Subcommittee to investigate the Administration of the international security, United States Senate: U.S.S.R. Labor Camps, Washington, Febr. 1, 2, 1973.
Hitler, A.: "Mein Kampf", translated from German by R. Manheim, G. Mifflin and Co., Boston, 1943.
Katkov, G. and Shukman H.: "Lenin's Path to Power", Purnell and Sons, London, 1971.
Kengeigh, Ch. S.: "Ecology with special reference to animals and men", Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1974.
Kennan, G. F.: "Russia and the West", Mentor Book, New York, 1962.
Laqueur, W.: "The Fate of Revolution", Weidenfeld and Nicolson, London, 1967.
Lawreuce and Wishard: "National policy of Russian Communists", London, 1936.
Marx, K. — Engels, F.: "The Communist Manifesto" with an introduction by A. J. P. Taylor, Pelican Books, 1967.
Meir, G.: "My Life".
McCauly, M.: "The Russian Revolution" (Soviet State 1917-1921), University of London.
Manning, C. A.: "Ukraine under the Soviets", Brokman Ass'tes, New York.
Maxwell, R.: "Information U.S.S.R.", The Mac Millan Co, New York, 1962.
Medvedev, R. A.: "Let History Judge", Alfred Knopf, New York, 1971.
"Outline of History of the U.S.S.R.", Foreigh Languages Publ., Moscow, 1960.
Pipes, R.: The formation of the Soviet Union, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1954.
Prociuk, S. G.: "Human Losses in the Ukraine in World War I and II", The Annals of the Ukrainian Academy of Art and Science in U.S.A., Vol. XIII, 1973-1977.
Payne, R.: "The Life and Death of Lenin", Simon and Schuster, New York, 1964.
Radishchev, Aleksandr N.: "A Journey from St. Petersburg to Moscow", translated by Leo Wiener, Harvard University Press, 1958.
Reitlinger, G.: "The Final Solution", Sphere Books, London, 1971.
Reid, R. W.: "Tongues of Conscience", Panther Books, London, 1969.
Rywkin, M.: "Russia in Central Asia", Collier Books, New York, 1963.
"Russia under Western Eyes" 1517-1825, Edited by A. Cross, Elek Books, London, 1971.

"Readings in Russian Foreign Policy", Oxford University Press, New York, 1959.
Rousseau, Jean Jacques: "The Social Contract", A Gateway Ed., 1954.
Schellenberg, W.: "Hitler's Secret Service", Pyramid Books, New York, 1958.
Seton-Watson, H.: "The decline of Imperial Russia", Praeger University Press, 1961.
Seton-Watson, H.: "Soviet National Politics", Russian Review, Bd. XV, 1958.
Skousen, W. C.: "The Naked Communist", Ensign Publ., 1961.
Szamuely, T.: "The Russian Tradition", Secker and Warburg, London, 1974
"Soviet Ukraine", Academy of Science of the U.S.S.R., M. P. Bazhan, Editor-in-chief, Editorial Office of Ukrainian Soviet Encyclopedia, Kiev, 1969.
Thorwald, J.: "The Illusion — Soviet soldiers in Hitler's Armies".
"Ukraine 1917-1921: a Study of Revolution", Taras Hunczak, Ed., Harvard Ukrainian Research Institute, Harvard University Press, Cambridge, 1977.
Ulam, A.: "Stalin — the man and his era", Viking Compass ed., 1974.
Valentinov, N.: "The Early Years of Lenin", The University of Michigan Press, 1969.
Wells, H. G.: "The Outline of History", v. I, II, Garden City Books, New York, 1961.
Wynne, G.: "The Man from Moscow" — The personal story of the greatest spy exploits of our time, Arrow Books, 1967.

БІБЛІОГРАФІЯ (у французькій мові)

Nansen, F.: "La famine en Ukraine", Geneve, 1922.
"La famine en Ukraine — Cimite de Secours aux Affames de L'Ukraine", Paris, 1929.
"La famine en Ukraine — Federation Europeenne de Ukrainiens a l'Etranger", Bruxelles, 1933.
"Memorial de Etudiants Ukrainiens a la connaissance du monde civilise", Geneve-Prague, 1929.

БІБЛІОГРАФІЯ (в німецькій мові)

Mader J., Stuchlik G., Pehnert H.: "Dr. Sorge funkt aus Tokyo", Deutscher Militaerverlag, Berlin, 1970.
Obermaier, F.: "Ukraine — Land der schwarzen Erde", Wien, 1942.

БІБЛІОГРАФІЯ (в російській мові)

Авторханов А.: "Происхождение Партократии", Из. "Посев", Франкфурт н. М., 1973.

Авторханов А.: "Технология Власти", Из. "Посев", Франкфурт н. М., 1976.

"Гражданская Война" 1918—1921 т. -, II, III, под редакцией А. С. Бубнова, С. С. Каменева, М. Н. Тухачевского, Р. П. Ейдемана, Москва, 1930.

История Советской Конституции (в документах), 1917—1956, Москва, 1957.

Белопольский А.: "СССР на фоне прошлого Росии", Вашингтон, 1973.

Введенский: "Церковь и Государство", Москва, 1953.

"Краткий Курс Истории ВКПб", Москва, 1951.

Кирилов: "Стихотворения и поэммы", Москва, 1950.

Ленин В. И. (Ульянов): "Полное Собрание Сочинений", тт. 1-55, Москва.

Ленин В. И.: "Письмо тов. Молотову и членам Политбюро", (цей лист не увійшов у збірку "П.С.С.", як вище. Тут поданий за Л. Регельсоном: "Трагедия Русской Цедкви" , УМСА, Париж,1977.

"Ленин и Коммунистический Интернационал", Москва, 1970.

Лихолат А. В.: "Розгром националистической контрреволюции в Украине", Москва, 1934.

Маяковский В. В.: "Полное Собрание Сочинений", Москва, 1970.

Марголин Ю. Б.: "Диамат" — критика советской идеологии, МАОЗ — Общество борбы освобождения евреев из СССР, Тель-Авив, 1971.

Марголин Ю. Б.: "Пуятешествие в страну Зе-Ка", Из. им. Чехова, Ню Йорк, 1952.

Милюков Павел: "Очерки по истории русской культуры", Скт. Петербург, 1909.

Марголин Ю. Б.: "Несобранное", Израиль, 1975.

Пастернак Б.: "Доктор Живаго", роман, Милан.

Поляков Ю. А.: "Победа над голодом", Москва, 1975.

Регельсон Л.: "Трагедия Русской Церкви", 1917—945, УМСА, Париж, 1977.

Сталин І. В.: "Октябрская Революция и национальная политика русских коммунистов", "Правда", № 6-7, 1923.

Солженицын А.: "Архипелаг ГУЛаг", Опыт художественного исследования, ч. I-IV, книги I-III, Из. УМСА, Париж, 1973, 1974, 1975.

Снегирев Г.: "Мама моя, Мама", "Континент", кн. 11-15, 1978 г.

Ульянов Н.: "Замолчаный Маркс", Из. "Посев", Франкфурт н. М., 1969.

"Из под глыб", Сборник статей: Москва, 1974 г. В-во "Имка", Париж, 1974.

БІБЛІОГРАФІЯ (в польській мові)

Sukiennicki V.: "Moskwa i Ukraina po klesce niemcow w r. 1918", Zeszyty Historyczne, zeszyt V, 1964.

Pfau A.: "Wilk", "Kultura", Instytut Literacki, Paryz, List. 1967.

ГАСЛОВИЙ ПОКАЖЧИК

Важливіші скорочення вжиті в покажчику і тексті книжки:

ВУЦИК — Всеукраинский Центральний Испольнительный Коммитет (рос. назва).

ВКПБ — Всесоюзна Комуністична Партія (большевиків).

КПбУ — Комуністична Партія (большевиків) України.

КПП — Комуністична Партія Польщі.

КПЗУ — Комуністична Партія Західньої України.

КПСС — Комуністична Партія Совєтського Союзу (відміна назви ВКПб).

РКПб — Російська Комуністична Партія (большевиків) — (первісна назва КПСС і ВКПб).

РУП — Революційна Українська Партія (попередник УСДРП).

СССР — Союз Совєтських[1] Соціялістичних Республік.

УНР — Українська Народня Республіка (проголошена універсалами Української Центральної Ради).

УНРб — Українська Народня Республіка (большевиків) (проголошена Першим З'їздом Совєтів в Харкові в 1918 р.).

УНДО — Українське Національно-Демократичне Об'єднання.

УРДП — Українська Радикально-Демократична Партія.

УСДРП — Українська Соціял-Демократична Робітнича Партія.

УПСР — Українська Партія Соціялістів-Революціонерів.

УКП — Українська Комуністична Партія.

УКПб — Українська Комуністична Партія (боротьбистів).

ЦК — Центральний Комітет.

п. — після числа сторінки означає пояснення до гасла в примітці на цій самій сторінці.

а.к. — автор книги, тобто наукової розвідки, повісті і ін.

а.с. — автор статті.

1. В цій книжці послідовно вживається політичної номенклятури прийнятої у Вільному Світі, тобто "Совєтський", а не "Радянський" і т. д., не увіходячи в полеміку на цю тему з тими нашими "науковцями", які твердять, що перша назва "ненаукова", а друга "наукова", крім текстів узятих із совєтських видань з України, де вживається "Радянський", так як в оригіналі.

Аверин А., ч. ЦК КПбУ, 34, 91
Авербах А., ч. ЦК КПбУ, письм. 234
Авторханов Абдурахман, сов. історик-дисидент, а.к. „Происхождение Партократии" і ін. 20, 56 п. 30, 151 п. 1, 245, 246 п. 60
Агапіт, єпископ Катеринославський, 108
Андреєв Л. ч. ЦК РКПб, 153
Андрієвський Дм. ч. ПУН, а.с. „Навколо Роттердаму", 35 п. 24, 101-103 п. 26
Антоній (Грановський), єпископ-емерит, 113
Антоненко-Давидович, письм., 143, 237, 239 п. 46
Антоній (Храповицький), митрополит Київський, 108, 109
Антонов-Овсеєнко В. А., командарм Чорв. Армії в Україні, 68 пр. 15, 70 п. 21
Алексій (Дорадницин), архиєпископ, 107 п. 5
Алтаєв (псевдо), рос. письм., 254 п. 81
АРА, Американська Допомогова Адміністрація, 78, 79
Арійці і Номади, 69 п. 19.
Арнаутов В. А., а.к. „Голод и дети в Украине", 83
Артель (див. *Община*), 22-24
Архімович О. проф., 159 п. 16
Архипелаг Гулаг (Солженіцина), 12 п. 10, 172 п. 16, 212 п. 17, 213 п. 19
Аусcем А. ч. РСДРПб, 27
Багряний Ів., письм., 93 п. 16, 143, 237, 282
Бакало Ів., а.к. „Національна політика Леніна", 33 п. 21, 65, 66 п. 9
Бакинський Ч., ч. РСДРПб, 27
Бажан Мик., сов. поет, 235
Балицький Всев., голова ОГПУ в Україні, 268
Барбар А. А., лікар, соловецький в'язень, 232
Бартолі Дж., а.к. „Смерть Сталіна", 166 п. 26
Басок-Меленевський, ч. РУП, потім голова Укр. С-Д Союзу („Спілки"), 48
Бакунін Міх., рос. революціонер, 17
Бауман К. Я., ч. ЦК РКПб, „лівий" опозиціонер, 161
Бах Татьяна, балерина, 260 п. 8
Берзін Ян (Яніс Берзініс) — псевдо „Павел Іванович", комісар закордонної розвідки ГПУ, 183 п. 54, 55
Берестейський мир, 31
Берія Лавр., нарком НКВД, 166 п. 26
Бенеш Едв., президент ЧСР, 265, 266
Бела Кун, угорський комуніст, 31
Бессон Тр., а.к. „Розважність...", 126 п. 52
Білецький Антін, а.с. „1956-2956", 101, 102 п. 26
„Біси" („Беси") Ф. Достоєвського, 13 п. 14, 14 п. 15, 18 п. 20, 122 п. 41, 171 п. 11, 227 п. 16, 18
Білинський Яр., а.с. „Комуністична окупація України" і ін. 38 п. 28
Білопольський Ол., а.к. „СССР на фоне..." (рос.), 129 п. 4
Блакитний (Еланський) В., письм., 31, 229, 234, 235, 236 п. 39
Бланк Марія (Улянова), мати Леніна, 8 п. 5, 170
Блаченко Яр., письм. групи розстр. „28", 246
Блок А., рос. поет, 227
Бльок Нац. Меншин (вибори 1922 р. в Польщі), 134 п. 13, 145
Божко С., письм., 233
Борецький Микола, митрополит УАПЦ, 121, 122
Борецький Петро, письм. групи розстр. „28", 246
Бондаренко М. Ів., голова Раднаркому УССР, 272
Борис Юрій, проф. а.с. „Політичні Партії в Україні", 52 п. 22, 60 п. 38
Бокій Гліб, голова Укр. Студ. Гром. в Петербурзі, потім голова ЧК в Петрограді, 12 п. 10
Богуславський В., ч. ЦК КПбУ, 40
Бош Єв., ч. РСДРПб, 26, 27
Брасюк Гр., письм., 237
Брусілов Алекс., цар. ген., 133
Боцюрків Бог. проф., а.с. „Церква і Укр. Рев." (англ.), 107 п. 4
Будзиновський О., а.к. „Ішли діди на муки", 168, 169 п. 3
Бубнов А. С., ч. РСДРПб, потім КПбУ, 27, 29, 32, 34 п. 22

Буревій Кость письм. групи розст. „28", 246
Бутузів Ів., письм. групи розст. „28", 246
Буда С., письм., 231
Будьонний Сем., командарм Черв. Армії, 44
Бучма Амврозій, актор, 99
Бухарін Нік., теоретик большевизму, лідер „правої" опозиції, 141, 154, 162, 163
Булдовський Теофіль, єпископ „Соборно-Єпископської Церкви", 120 п. 37
Буценко П., ч. УСДРП, потім КПбУ, 31, 32 п. 18
Бутузів Порф., письм. групи розстр. „28", 246
Блюхер В. К., маршал СССР, 266
Бюдяк (Будяк) Юр., письм., 231
Бязко Д., письм., 234
Велентінов Нік., а.к. „Ранні роки Леніна", 170 п. 7
Валюх (псевда: „Приймак", „Павлусь", „Вельмуд", „Норберт"), агент ГПУ, вбивник полк. Єв. Коновальця, 101-103 п. 26, 252 п. 67
„Вапліте" — орган. письм., 235, 236
Васильченко В., письм., 231
Вацетіс, командарм півд. фронту Черв. Арм., 34
Василій, єпископ Канівський, 108
Введенський А. М., а.к. „Церковь и Государство" (рос.), 110 п. 10
Веґер, секр. Одеського обкому КПбУ, 182
Ведмецький О., письм., 233
Велс Г. Г., письм., поет і ін., а.к. „Нарис Історії" (англ.), 69 п. 19
Віленський М., адвокат, оборонець в процесі СВУ, 221 п. 2
Винн Ґрівіл, англ. розвідчик, а.к. „Людина з Москви" (англ.), 222 п. 4
Винниченко Вол., письм., прем'єр уряду УНР, а.к. „Відродження Нації", 5 п. 2, 9, 36, 52, 100
Вишня Остап (Губенко Павло), письм.-гуморист, 231
Вишинський Ал., ч. РСДРПб, 14
Влизько Олексій, письм. групи розст. „28", 256
Войнович В., сов. письм. дисидент, 230 п. 24
Волинець Ст., секр. КПЗУ, 101, 102, 103 п. 26, 244
Володін, агент ГПУ, організатор вбивства С. Петлюри, 269 п. 21
Вороний Мик., поет, 231
Вороний Марко (син Миколи), поет, 232
Волобуєв Мих., а.с. „До проблеми української економіки", 148 п. 41, 150
Володимир, митрополит Києвський, 107, 108
Ворошилов Клим, ч. ЦК КПбУ, 34, 153
Вранґель П. Н., генерал, командуючий „білою" армією, 62
Всеросійський Церковний Собор, 106, 107
Всеукраїнська Кооперативна Рада, 89
Вукоспілка, 89
„Гарт", орг. письм., 234, 235
Гайдрих Райнгардт, шеф СД СС Гітлера, 265
Галан Анатоль, журналіст, а.к. „Будні совєтського журналіста", 111 п. 13
Галич Марія, письм., 237
Галушко Є. М., а.к. „Нариси історії КПбУ", 145 п. 37
Гамарник Ю. Б., шеф політвідділу Черв. Армії, 267
Гаммен Оскар, а.к. „Червоні 48-х років" (англ.), 17 п. 18
Ганецький (Фюрстенберґ) Яков, ч. ЦК РСДРПб, 11
Ганцов Всев. проф. академік, підсудний в процесі СВУ, 99, 225 п. 9
Гачісон, делегат АРА в РСФСР і Україні, 80, 81
Герасимович Ів., а.к. „Голод на Україні", 43 п. 39
Гітлер Адольф, „фюрер" Німеччини, а.к. „Майн Кампф", 63 п. 3
промова в парляменті в справі жидів, 19 п. 21
афера Тугачевського, 265, 266
„союзник" Сталіна, 277
Голубенко М., ч. ЦК КПбУ, 257
Гоголь Мик., рос. письм., 133, 288 п. 23
Головко А., письм., 231

Головінський, член проводу УВО, 101, 102 п. 26
Голоскевич Гр., проф., академік, підсудний в процесі СВУ, 99
Гордієнко Кость, письм., 234
Горвіс А., ч. РСДРПб, 26
Горячов, суддя Військ. Кол. Найв. Суду СССР, 246
Городовенко Нестор, диригент хору „Думка", 99
Григоріїв (Терпило), повст. отаман, 14, 40, 74
Гринченкова Марія (дружина письм. Гринченка), 99
Гринько Гр., ч. УПСР, потім УКПб, КПбУ, нарком фінансів УССР, потім СССР, 31, 141
Грищенко, делегат ВУПТС, 121
Громів О., письм., 235
Грушевський Мих., проф., голова ВУАН, 57 п. 33, 58 п. 34, 99 розпорядок ГПУ в справі „Історії України-Руси", 258, 259 п. 6
Грушевський Марко, ч. ВУПЦР, 120
Гуменна Докія, письм., 233
Ґеббельс Йозеф, міністр пропаганди Гітлера, 129 п. 2
Ґіббс Філіпп, а.к. „Парада років" (англ.), 79 п. 46
Ґольдельман Соломон, проф., а.с. „Удар по українству", 134 п. 13
Ґольдер, делегат АРА в РСФСР і Україні, 80, 81
Ґлузман С., ч. РСДРПб, 31
Данилевич В., проф., делегат ВУПЦС, 114
Даніельс Роберт, а.к. „Документи російського тимчасового уряду" (англ.), 87 п. 5, 271 п. 23
Данте Аліґієрі, середньовічний поет, автор „Божественної комедії", 20
Девнар-Запольський, ч. РСДРПб, 27
Дейвіс Джозеф, америк. амбасадор в Москві, 173 п. 23
Демін І., ч. Ради по вивченню водних ресурсів СССР,
Дзержинський Фелікс, голова всесоюзної ЧК, 31, 268
„Діяння ВПЦС", 115, 116 п. 24
„Діяльна Христова Церква", 119, 120
Дніпровський І., письм., 234
Довженко О., режисер, 234, 235
Доленко Вол. А., громадський діяч Харкова, 101 п. 25, 226
Донцов Дм., ідеолог укр. націоналізму, 101, 102 п. 26
Досвітній О., письм., 236
Достоєвський Феодор, рос. письм., а.к. „Біси" і ін. 13 п. 14, 18 п. 20
Дорошенко Дм., держ. діяч, історик, а.к. „Мої спогади..." і ін. 12 п. 10, 135
Дражевський, гром. діяч Харкова, 226
Драй-Хмара Мих., письм., поет, 143, 232
Драгомирецький М., ч. УСДРП, потім УКП, 49
Дробніс Я., ч. ЦК КПбУ, 40
Дубовий І. Н., командир Харківської військової округи, 272 п. 25
Дубина К. К., редактор „Історії УРСР" 1968 р., 156 п. 12, 168 п. 1
Дубровський В. В., проф., історик, а.с. „Батько Махно..." і ін., 47 п. 8, 74 п. 35
Енґельс Фр., приятель К. Маркса, видавець і редактор „Капіталу" і ін., співредактор „Комуністичного Маніфесту", 8, 9, 15, 171 п. 10, 215
Ейдеман Р. П., генерал, голова „Осавіохім-а", 266, 267
Епік Гр., письм., 235
„Експертний податок", 157, 158
Євлогій (Георгієвський), архиєпископ Волинський, 108
Єжов Нік., зав. сектором кадрів „внутрішнього кабінету" Сталіна, потім нарком НКВД, 161
Єфремов Сергій, проф. академік, головний підсудний в процесі СВУ, 106, 114, 220
Жарскі Тадеуш, посол до Сойму, агент польської розвідки в КПП, 147 п. 40
Жарніцин М., ч. РСДРПб, 26
Жданов Андрей, ч. ЦК РКПб, 153
Жевчик Юрій, священик, потім єпископ УАПЦ, 112, 120
„Жива Церква", 125
Животко Аркадій, ч. УПСР, а.к. „П'ятдесят років", 55 п. 27

Жолкевський Станіслав, гетьман Річипосполитої, 168, 169 п. 3
Жуковський Ол., ч. УПСР, 57
Журба (Домбровська-Нивинська) Галина, письм., а.к. „Від „Української Хати" до „Музаґету" і ін., 55 п. 28, 229 п. 22, 248, 249 п. 48
Загул Дм., письм., 229 п. 22
Загоруйко П., письм., а.с. „У селі Гаврилівці", 233 п. 31
Замичковський М., актор, 99
Заливчий А., письм., 231
Заньковецька, акторка, 99
Засулич Вєра, рос. революціонерка, 15, 16
Затонський Вол., ч. РСДРПб, потім КПбУ, секретар КПбУ, „лівий" опозиціонер, 27-31, 34-38, 91, 195
Звонков А. В., член-кор. АН СССР, 215
Земельний Кодекс УССР, 88, 89
Земства, 106, 207, 208
Зеров Мик., поет-неоклясик, 127 п. 57, 229, 253 п. 70, 232 п. 29, 253 п. 70
Зінов'єв (Апфельбаум-Радомисльський) Гр., ч. ЦК РКПб, ген. секр. Комінтерну, „лівий" опозиціонер, 52 п. 20, 149, 152, 153
Значко-Яворський Мелхиседек, архимандрит, 106
Зорґе Ришард, сов. розвідчик, 183 п. 54
Іван Грозний, цар Московський, 69, 70 п. 19, 150, 164
Іванов П., письм., 235
Іванов А., ч. ЦК КПбУ, 91
Івченко Мих., письм., 143, 228
Індишевський, член проводу УВО, 101, 102 п. 26
Ірчан П., поет, 231
Ісаєвич Дм., ч. УПСР, 57
Інтернаціонал II, 17
Інтернаціонал III, заснування, 50
умови прийняття до 42 п. 36, 51, 52
відповідь Боротьбистам 56, 57
Йогансен М., письм., 234
Йоффе, голова сов. делегації на мирових переговорах в Ризі, 43, 44
Каґанович Лазар, секретар ЦК КПбУ, 141, 144, 145, 152, 153, 156 п. 26, 191
Калінін Міх., „президент" СССР, 153, 260 п. 8
Каменев (Розенфелд) Лев, ч. ЦК РКПб, „лівий" опозиціонер, 34 п. 22, 40, 153
Камо (Тер-Петросян), боєвик РСДРПб, співробітник Сталіна по „ексам", 10, 11
Касьяненко Єв., ч. УСДРП, потім УКП, КПбУ, 49, 55
„Капітал" К. Маркса, 8, 15, 21 п. 20
Канаріс Вільг., шеф АБВЕР, 264
Карін, уповн. ГПУ в справах церкви, 120
Карпів Л., проф., делегат ВУПЦС, 114
Карпінський Ол., вищий урядовець секр. освіти УНР, потім сенатор до польського сенату з виборів 1922 р., 108
Карабут Анатоль, письм. групи розстр. „28", 246
Кармайкел Джоел, а.к. „Найбільша штука Сталіна" (англ.), 169 п. 5, 191 п. 79
Кацнельсон З., заст. голови ГПУ в Україні, 268, 269
Катков Георг., а.к. „Шлях Леніна до влади" (англ.), 8 п. 5
Квірінґ Е., секр. ЦК КПбУ, 30-37, 91
Кенінґ Л., дідич в Україні, 141
Кеннан Дж., а.к. „Росія і Захід" (англ.), 87 п. 5
Керзон Дж., міністр зак. справ Британії, автор „Лінії Керзона", 280
Кін Д., ч. ЦК КПбУ, 91
Кічура Мел., письм., 231
Кіров С., секр. Ленінґрадського парткому РКПб, 195
Києво-Печерська Лавра, грабунок скарбів, 110,
як анти-роліг. музей, 111 п. 13
Кириленко Ів., письм., 233, 234
Кирилов Вл., сов. поет, 227
Кичко Трохим, а.к. „Юдаїзм без прикрас", 134 п. 13
Клен Юрій (Бурґгард Освальд), поет-неоклясик, 62, 63 п. 1, 127 п. 57, 232 п. 27, 238, 253 п. 70
Кобзяр, ч. ВУПЦР, 121
Коба (псевдонім Джуґашвілі-Сталіна), 10
Ковалева Людм., письм., 237

Ковалевський Мик., ч. УПСР, а.с. „Українські опозиційні партії...", 55 п. 28, 29
Ковалів Левко, ч. УПСР, потім КПбУ, ч. Всеукр. ЧК, 60 п. 38, 248, 249 п. 64
Коллонтай Ал., співробітниця Леніна, член „Робочої опозиції", 85, 271 п. 23
Колесньов Сам., ч. АН СССР, 204 п. 110
Коломийченко Ів., а.к. „Комуністична Партія...", 287 п. 26
„Комуністичний Маніфест", 6 п. 3, 7
Конквест Роберт, а.к. „Великий Терор" (англ.), 192 п. 83, 196 п. 87
Коляда, ч. ВУПЦР, 121
Копиленко О., письм., 234, 235
Корк В. К., командар Черв. Армії, 266
Корж О., письм., 234
Корженкова, суддя в процесі СВУ, 224
Коробенко, робітник, суддя в процесі СВУ, 224
Коротченков (Коротченко) Дем'ян, голова раднаркому УССР, 66 п. 10
Корсуновський П., свящ., а.с. „Церковний рух в Україні", 107 п. 6
Коряк В., літ. критик, 234
Косаренко-Косаревич Василь, а.к. „Перевага ворожої...", 279 п. 8
Коссак Гриць, ч. проводу УВО, 59, 101, 102 п. 26
Косіор Станіслав, секр. ЦК КПбУ, 37, 91, 141 п. 32, 165, 177 п. 32, 256, 262
Косцєльський Владислав, поль. соціяліст, 17
Костюк Гр., ред. збірника „Слово", а.к. „Окаяння роки" і ін. 32 п. 18, 55 п. 28, 242 п. 51
Косинка (Стрілець) Гр., письм. групи розстр. „28", 246
Коцюбинський Юр., ч. РСДРПб, потім КПбУ, голова раднаркому УССР, 27, 34, 37, 257
Коутом В. П., предст. Англ. Нац. К-ту, 124 п. 46
Коцюба Ю., поет, 231, 235
Котко К., письм., 231
Кошелівець Ів., а.к. „Микола Скрипник", 135 п. 15, 138 п. 25, 155 п. 10
Кравців Богдан, поет, а.к. „Обірвані Струни", 248 п. 64, 252 п. 69
Красіцький Ф., проф., делегат ВУПЦС, 114
Крейсберг І., ч. РСДРПб, потім КПбУ, 31
Крживіцький Людвік, проф., а.к. „Квестия Рольна" (поль), 155 п. 11
Кржижановський Г. М., ч. ЦК ВКПб, 153
Крушельницький Антін, письм., 101, 102, 103 п. 26, 107
Крушельницький Іван, поет групи розстр. „28", 246
Крушельницький Тарас, письм. групи розстр. „28", 246
Крос Антоні, ред. к. „Росія в очах західняків" (англ.), 168, 169 п. 3
КПбУ — Таганрозька нарада, 29
реакція Леніна на Таганрозьку нараду, 38, 39
Гомельська нарада, 37, 38
І З'їзд, 30 п. 12, II З'їзд, 32 п. 20, III З'їзд, 36, IV Конференція, 40, X Конференція, 151, XVI Конференція, 161, Статистика членства, 67
КПЗУ, 101, 102, 103 п. 26, 146
КПП (Комуністична Партія Польщі), пересякнення агентами розвідки, 147 п. 40
Криворотченко, ч. ЦК КПбУ, 39
Кримський Агатангел, проф., академік, ч. ВУАН, 114
Крупська-Улянова Надєжда, жінка Леніна, 8
Кулик Ів. (Ізраїль), сов. письм., а.к. „Огляд Революції в Україні", 26, 28 п. 3, 231
Курський, наркомюст РСФСР, 130
Кутт Ал., а.с. „Продукція збіжжя в совєтах" (англ.), 204 п. 110
Лаврентій-Картвелішвілі, ч. ЦК РСДРПб. 31
Лакер Волтер, а.к. „Доля революції...", 14 п. 17
„Ланка-Марс", орг. письм., 237
Лапчинський Гр., ч. УСДРП, потім КПбУ, 27, 37, програма — КПбУ на Гомельській нараді, 38
Лебединцев (Лебединець) Теофан, основоположник журналу „Киевская Старина", 106

Лебединець Мих., письм. групи розстр. „28", 246
Лебедь Ананій, секр. ЦК КПбУ, автор теорії „двох культур", 95
Левіщев О. М., а.с. „Деякі питання...", 104 п. 33
Ленін Ніколай (Вл. Іл. Улянов), лідер большевицької фракції РСДРП, потім РКПб, загальна характеристика, 128, 129
біографічні інформації, 8 п. 5, 9, 10, 170 п. 7, резолюція в українських справах, 39, „Лист до укр. селян і робітників", 56
лист в справі боротьбистів, 59
„ліквідує таємну дипльоматію", 87 п. 5, „ліквідує грошеві знаки", 102-104
лист в справі церк. скарбів, 123
про польське питання, 17, 18
„суд" над Малиновським, 11
„самоопределение...", 33 п. 21, 66
„пацифікує" КПбУ, 40-42
„маніфест до народів Росії", 33 п. 21, про „куркулів", 170
про інтелігенцію, 64
„узаконює" терор, 130, 131
Лейтес А., критик, а.к. „Десять років...", 234 п. 32, 235
Левицький Модест, лікар, письм., „артільний батько", 114
Левицький-Нечуй Ів., письменник, 106
Лермонтов Мих. Ю., рос. поет, автор „Пророцтва", 21 п. 26
Лібкнехт Карл, нім. комуніст, ч. Комінтерну, 32
Ліліна (жінка Троцького), ч. РКПб, 153
Літвінов Максім, ч. РСДРПб, „валютові операції", 10, 80
Липовченко М., сов. історик, 36 п. 25
Литвиненко Мик., ч. УПСРб, 55
Липинський Вячеслав, а.к. „Листи до братів-хліборобів" і ін., 12, 13
Липківський Василь, митрополит УАПЦ, 107 п. 3, 4, 110-125
про Рос. Прав. Церкву, 125 п. 51
про єпископів УАПЦ, 119
про колективізацію, 180
ГПУ про діяльність митр., 117, 118
Лисенко Трох., агроном, потім президент С-Г Академії, 275
Лихо П. С. (псевдонім), а.с. „Советская власть на местах", 124 п. 47, 140 п. 29
Лихолат А. В., сов. історик, 12, 30 п. 9, 69
Лотоцький Ол., пол. діяч УНР, а.к. „Сторінки Минулого", 135, 136 п. 16
Лозинський М., 59
Лок Дж., англ. філософ, 47
Лукіяненко Лев., суч. дисидент, 66 п. 10
Лукасевич Юліян, член польської місії на миров. перегов. в Ризі, 44
Лукіянов-Світозар Лерні, письм. групи розстр. „28", 246
Луцький Юр., проф., ред. „Ваплітянського Збірника", 237 п. 42
Любченко Арк., письм., 234, 235 п. 42
Любченко Панас, ч. ЦК КПбУ, голова раднаркому УССР, 58, 188, 224, 263, 264 п. 16
Люксембурґ В., ч. РСДРП, 27
Ляшенко Олекса, письм. групи розстр. „28", 246
Лутовінов, ч. ЦК КПбУ, 31
Львов В., князь, пром'єр Тимч. Уряду Росії, 107
Маґаршак Дав., перекладач „Бісів" Достоєвського на англ. мову, 13 п. 14
Мазепа Ісаак, гром. і політ. діяч УНР, а.к. „Підстави нашого відродження" і ін., 12 п. 11, 14 п. 16, 48 п. 10-12, 49 п. 13
Мазуренко С. П., посол уряду УНР в Москву, 35
Мазуренко Ю., ч. УСДРП, 49
Маєр (Маєрсон) Ґольда, сіоністка, потім прем'єр Ізраїля, а.к. „Моє Життя", 19 п. 21
„Майн Кампф", програмова книга Гітлера, 19, 63, 64 п. 3, 183 п. 53
Майстренко Ів., а.к. „Сторінки з історії Ком. Партії України" і ін., 57 п. 32, 58 п. 35, 61 п. 36, 140 п. 30
Майський М., письм., 234
Майков, ред. „Рос. Вестника", видавець „Бісів" Достоєвського, 13 п. 14

Макіявелі Нікольо, держ. діяч середньовіччя, а.к. „Володар", 162
Максимович Карло, ч. ЦК КПбУ, 128 п. 1, 146
Маленьков Макс., заст. Поскробишева у „внутрішньому кабінеті" Сталіна, 161
Малиновський Роман, лідер больш. фракції в Думі, агент „Охранки", 11, 19
Малюшкевич Кость, єп. УАПЦ, 120
Маннінґ Кляренс, а.к. „Україна під совєтами", 197
Мануїльський Дм., ч. ЦК КПбУ, потім секр. Комінтерну, 44 п. 41, 153
Марґолін Юлій, жид. науковець, а.к. „Подорож в країну Зе-Ка" (рос.), 19 п. 21, 46 п. 2, 253 п. 70
Маркс Карл, ідеолог комунізму, біографічні нотатки, 8, 9 п. 4
ред. „Нойє Райніше Цайтунґ", 17, шантажує Бакуніна, 17 п. 18
боронить „польське питання", 17
виступає проти „неісторичних народів", 16, 17
„Комуністичний Маніфест", 15, 16
інтерпретує „Общину", 16
„ліквідує усі кляси", 171
Мартинець Вол., секр. ПУН, 100 п. 26
Марчак, голова раднаркому УССР, 272
Марунчак М., а.к. „Українці в СССР поза кордонами УССР, 280 п. 13
Масенко Т., письм., 235
Махно Нестор, анархіст, отаман повстанців, 14
Матяш Сергій, письм. групи розстр. „28", 246
Матушевський Борис, підсудний в процесі СВУ, 225 п. 9
Медведев Рой, сов. історик-дисидент, а.к. „Нехай судить історія", 256, 286
Медведев, делегат Харк. ВУЦИК на мирову конференцію в Бересті, 28
МекКолі Мартін, а.к. „Російська Революція", 64 п. 6, 78 п. 43
Мещеряков, ч. ЦК КПбУ, 37
Мікоян Ат., ч. ЦК РКПб, 153, 154
Міхновський Юрій, єпископ УАПЦ, 115
Мозолевський Григорій, єпископ УАПЦ, 119
Моречевський І., голова укр. дел. на ВРЦС, 107
Мороз Валентин, а.к. „Репортаж із заповідника Берії" і ін., 69 п. 9, 256 п. 1
Мороз Мих., голова ВУПЦР, 112, 115, 116, 118
Молотов Вячеслав (Скрябін), ч. ЦК РКПб, 40, 153, 181, 182, 188, 189
Мюллер М. проф., а.с. „Уничтожение...", 110 п. 11, 111 п. 14
Народовбивство, 18 п. 21, 168, 169 п. 3
Назарій, єписк. Київський, 112
„Народній Секретаріят" ВУЦИК в Харкові, 27
Наддніпрянець В., а.с. „Українські націонал-комуністи", 60 п. 38
Нансен Фр., а.к. „Голод в Україні" (франц.), 81, 82
Наполеон (Бонапарт), імператор Франції, 129
Наусбаум, ч. РСДРПб, 7
Некрасов, рос. поет, 68 п. 17
Нельсон Роберт, а.к. „СССР і комунізм" (англ.),
Неронович Єв., ч. УСДРП, ч. „Секретаріяту" ВУЦИК, делегат ВУЦИК на мирову конференцію в Бересті, 27, 28, 49
Нечуй-Левицький (див. Левицький-Нечуй)
Нікодім, єпископ Чигіринський, 108
Ніковський Андр., міністр зак. справ уряду УНР, підсудний в процесі СВУ, 96
Николишин С., а.к. „Культурна політика большевиків", 95 п. 20
Обермаєр Франц, а.к. „Україна — земля чорнозему" (нім.), 101, 102 п. 26
„Община", 15, 16, 22-24
Одинець Гав., суддя в процесі СВУ, 224
Оксамит Мих., письм. групи розстр. „28", 246
Онацький Єв., а.с. „Шляхом на Роттердам" („Свобода"), 101-103 п. 26, 252 п. 67
Осадчий Мих., а.к. „Більмо", 129 п. 3
Осінський Н. (Валер. Валер.

Оболенський), лідер опозиції проти Леніна, 85
Осьмачка Тодось, укр. письм., поет, а.к. „План до двору", 180 п. 45, 189 п. 76, 237
Орджонкідзе Г. К. („Серго"), ч. ЦК РКПб, суддя „внутр. кабінету", 161, 163
Орлов Александр (Лев [Лейба] Фельдбін), агент ГПУ, 267, 268, 269
Орлик Степан, єпископ УАПЦ, 115
Павловський Іван, єпископ УАПЦ, 120 п. 36
Паліїв Дмитро, ч. проводу УВО, 101, 102 п. 26
Панч (Панченко) Петро, письм. 235
Пайп Р., а.к. „Формація Сов. Союзу" про відродження України, 73, 74 п. 35
Парфеній, єпископ Полтавський, 112-114
Пастернак Борис, а.к. „Доктор Живаґо" (рос.), 277
Пастернак Євген, а.с. „До проблеми..." і ін., 216 п. 32
Панченко Мих., ч. УПСР, 58
Пахаревський Леонід, письм., 231
Паукер К. В., нач. опер. відділу ГПУ і охорони Сталіна, 222 п. 3
„Перегиби на місцях", 159, 160
Пеленський Зенон, журн., 179 п. 42
Петлюра Симон, гол. отаман військ УНР, 35 п. 24, 36, 119 п. 36, 134, 135, 159
Пеньковський О., полк. МВД, англ. розвідчик, 222 п. 4
Петров Віктор, а.к. „Культурні діячі УССР", 200 п. 92, 274, 275 п. 32
Петровський Гр., ч. РСДРПб, депутат Думи, голова ВУЦИК, 37, 73, 91, 153, 163, 164
Петро I, цар Московський, потім імператор Російський, 164
Петро (Крутіцкий), митрополит Московський, 124
Петрусенко Оксана, співачка, 99
Підмогильний Валеріян, письм., а.к. „Повстанці" і ін., 7, 74 п. 34, 237, 240
Півненко Конст., письм. групи розстр. „28", 246
Піґідо Федір, а.к. „Україна під большевицькою окупацією", 113 п. 19, 114 п. 20, 121 п. 38, 236 п. 38
Підгаєцький, проф., соловецький в'язень, 232
Пімен, єпископ Подільський, 108
Пилипенко П., свящ., 114
Пилипенко Серг., письм., голова „Плуга", 233
„Плуг", орг. письм., 233
Поліщук Валеріян, письм., 234
Поліщук Клим, письм., 229 п. 22
Пісоцький А. (Річицький А.), ч. УСДРП, потім КПбУ, 49, 50, 60, 61 п. 38
Платон, митр. Київський, 107
Плющ Василь, а.с. „Спілка Визволення України", 224 п. 7
Плужник Єв., письм., 143
„Позбавлення права голосу", 156, 157
Попов Павло, ч. КПбУ, автор меморандуму до ЦК РКПб, 38, 39 п. 31
Полоз Мих., ч. УПСР, потім УКП, КПбУ, нарком фінансів УССР, 55
Полевой Домінік, письм. групи розстр. „28", 246
Полуведько Кіндрат, агент ГПУ, організатор вбивства полк. Є. Коновальця, 101-103 п. 26
Порш Микола, голова УСДРП, 49
Поскробишев А. Н., „помішник помішника", потім „помішник секретаря" „внутрішнього кабінету" Сталіна, 161
Постишев Павел, заст. секр. ЦК КЛбУ, 182, 271-273
Поляков Ю. А., а.к. „Победа над голодом", 83 п. 36
Польща, Рижський мир 44 п. 40, політика супроти українців, 62
Потієнко Василь (Василь Похмурий), голова ВУПЦР, автор рукопису „УАПЦ і УАСЦ", 109 п. 9, 120 п. 37
„Продподаток", 88, 89
„Продразвьорстка", 26, 72 п. 27, 160, 75, 77
Процюк С. Ю., а.с. „Труднощі водопостачання...", 217 п. 36 „Людські втрати...", 279 п. 6, 280 п. 10
„Протоколи Сіонських Мудреців", 143 п. 12
„Правосуддя" (совєтське), 45, 130, 131

„Промпартія" (процес), 212 п. 17, 213, 230
Пуґачов (Ленін як „Пуґачов з університетською освітою"), 130
Примаков, заст. командарма Ленінґрад. військової округи, 266
Пфау Алекс., а.с. „Вовк" („Культура"), 93 п. 15
Путна Вітовт, військ. аташе сов. амбасади в Лондоні, 266
Пчілка Олена (Ольга Косач ур. Драгоманов), укр. письм., 94 п. 17
П'ятаков Г. (Юр.), 26, 31, 37, 91
П'ятаков В., 27
Радіщев Алекс., рос. письм., а.к. „Подорож з Петербурґа в Москву", 20 п. 24, 275
Райд Р. В., а.к. „Мова совісті" (англ.), 243, 244 п. 58
Райтлінґер Джеральд, а.к. „Кінцева розв'язка" (англ.), 169 п. 4
Раковський Христіян (Каїн), голова раднаркому УССР, 34, 37, 80, 91, 152, 153
Рапало (пакт), 87
Реґельсон Лев, а.к. „Трагедия Русской Церкви", 124 п. 49, 125 п. 50
Ріббентроп Йоахім, мін. зак. справ 3-го Райху, 199 п. 91
Річицький Антін, див. *Пісоцький Анатоль*
Ривлін, адвокат в процесі СВУ, 221 п. 2
Риков Д. І., лідер большевизму, потім лідер „правої" опозиції, 151-154, 162, 163
Рильський Максим, поет, 21 п. 26, 239 п. 45
РКПб,
II з'їзд (постання фракції б.), 14, IV з'їзд, резолюція в справі українізації, 37, резолюція Політбюро в справі України, 39, IX з'їзд, опозиція проти „демократичного централізму", 41, X конґрес, проголошення НЕП, 85, XI конґрес, заповідження ліквідації НЕП, 90, XV конґрес, „ліва" опозиція, 152-155, XVI конґрес, затвердження колективізації, 164, „права" опозиція, 164-166, XVII конґрес, „з'їзд" переможців", опозиція проти Сталіна, 194, 195
Розенберґ Альфред, ідеолог нім. націзму, 183
Руденко, делегат ВУЦИК на мирові переговори в Бересті, 28
Ромоданов Петро, єп. УАПЦ Лохвицький, пізніше Харківський, 119, 120, 121
Рузвельт Ф. Д., президент США, 183 п. 53
РУП, Революційна Укр. Партія, 12
Руссо Жан Жак, франц. філософ, а.к. „Суспільний Договір", 47
Рухимович М., ч. ЦК КПбУ, 91
Санд Жорж, франц. письменниця, 17
Селесбурі Гаррісон, амер. журналіст, а.с. „Сталінські чистки..." і ін., 169 п. 6
Самійлеко Вол., поет-сатирик (псевдо: „Сивенький"), 231, 240
Сапронов Т., ч. ЦК КПбУ, 40, 41
Свердлов Як., секр. ЦК РКПб, ч. ЦК КПбУ, 32, 36
Свідзінський Вол., поет, 231
Свидницький Анатоль, письм., 106
СВУ, „Спілка Визволення України", процес, 221 п. 2, 223, 226
Семененко Ол., адвокат, а.к. „Харків, Харків...", 248, 250 п. 64
Сенченко Ів., письм., 233
Серґеєв А., ч. ЦК КПбУ, 34
Серґей (Старагородский), митр. Ленінґрадський, містоблюститель патріяршого престолу, 124
Семашко Нік., ч. РСДРПб, потім нарком здор. РСФСР („валютові операції"), 10
Сіверс Рудольф, командарм, 27
Сидоров Петро, письм. групи розстр. „28", 246
Скрипа-Козловський, письм. групи розстр. „28", 246
Скрипник Микола, ч. РУП, потім УСДРП, потім РСДРПб, наркомюст УССР, 12, 28, 91, 155
нарком освіти, 140
біограф. нотатки, 34, 135-137 п. 19
голова „секретаріяту" ВУЦИК, 29 п. 7, 31
дискусія про Хвильового, 242
справа голоду 1921-22 р., 79-81
смерть і наслідки, 184, 245, 246
Скоропадський Павло, гетьман України, 109 п. 8

Скоблін, царськ. генерал, агент ГПУ і Ґестапо, 265
Слісаренко Ол., письм., гром. обвинувачував в процесі СВУ, 224, 235
Смаковський, дідич в Україні, дядько Хвильового, 141
Смолич Юр., письм.,
Слинько П., ч. УСДРП, потім КПбУ, 31, 39
Славутич Яр, поет, а.к. „Розстріляне Відродження", 248 п. 64
Снайдер Луїс, а.к. „Енциклопедія III Райху" (англ.), 19 п. 21
Снєгірьов Гелій (Євген Сніжок), а.к. „Набої для розстрілу" („Ненько моя, Ненько"), 220 п. 1, 220 п. 2, 223 п. 6, 225 п. 10, 264 п. 16, 254 п. 73, 226 п. 11, 232 п. 28
Солженіцин Александр, рос. письм., а.к. „Архипелаг ҐУЛаґ" і ін., 12 п. 10, 13, 20 п. 23, 21 п. 25, 73 п. 29, 172 п. 16, 282, 283, 255 п. 75, 225 п. 5
Соловей Дм., а.к. „Голгота України" і ін., 115 п. 23
Сосюра Вол., поет, 231, 234
Сосновий С., а.к. „Правда про голод в Україні", 282, 283
Сольц Арон, парт. суддя „внутрішнього кабінету" Сталіна, 161, 163
Соколовський А., проф. с-г академії, гром. обвинувачувач в процесі СВУ, 224
Соколовський Ксенофонт, свящ., 114
Сушко Роман, полк., ч. ПУН, 101, 102 п. 26
Старицька-Черняхівська Люд., письм., підсудна в процесі СВУ, 119, 225 п. 9, 231
Стешенко Ів., письм., 114, 231
Сталін (Джуґашвілі, інше псевдо — *„Коба") Йосиф,* ч. РСДРПб, потім РКПб, секретар ЦК РКПб, 33, 34, 153, 154
участь в „ексах", 10
виступ на IV з'їзді КПбУ, 40, 44
стаття в справі національностей, 99
„внутрішній кабінет", 161, 162
святкує 50-ліття, 166
цензурує фільми, 166 п. 26
заява про відсталість Росії, 206
виступ проти Хвильового, 144
„запаморочення від успіхів", 167, 176
СССР, створення, 90, 91
Стахів Матвій, пол. діяч, а. к. „Третя Совєтська Республіка" і ін., 43 п. 37
Стебницький П., 114
Столипін Міх., прем'єр мін. царського уряду, 16, 19, 24
Тарнавський Петро, єп. УАПЦ, пізніше ДХЦ, 118, 119
Таджикістан (повстання Басмачів), 139
Тарасенко (Фітільова) Єлизавета, мати Хвильового, 141
Татарський, ч. ЦК КПбУ, 31
Тарасюк Ів., секр. ВУПЦР, 112
Тамерлан (Тімур-і-Лянґ), завойовник Азії (прибл. 1400 р.), 129, 130
Тась Дм. (Могилянський), письм., 237
Терлецький Єв., ч. РСДРПб, 27, делегат ВУЦИК на мирову конференцію в Бересті, 28
Терещенко Ів., письм. групи розстр. „28", 246
Терпило Пил., гром. діяч, 58 п. 38
Тичинін, ч. ЦК КПбУ, 31
Тичина Павло, поет, 276 п. 34
Тихон (Бєлавін), патріярх Московський, 109, 112, 113, п. 18, 123, 124
Ткаченко М., ч. УСДРП, потім УКП, 49
Товстуха Ів., секр. Сталіна, 161
Торвальд Юрґ., а.к. „Ілюзії" (нім., англ.), 183 п. 5
Троцький (Бронштейн) Лев, член РСДРП (меншевиків), потім большевик, лідер „лівої" опозиції проти Сталіна, 34, 73, 152, 154
Турянський М., ч. ЦК КПЗУ, 149
Тугачевський М., ч. ЦК РКПб, нарком військ. справ СССР, 34 п. 22, 44, 133, 256
Туркало Кость, підсудний в процесі СВУ, 220 п. 1
Уборевич, командарм Черв. Армії, 266
Ужвій Н., акторка, 99
Улам Адам, а.к. „Сталін — людина і його доба", 200 п. 93
Уріцкий Моїсей Сол., голова Петроградського ЧК, 134, 135 п. 13

УКП — Укр. Ком. Партія
— меморандум до Комінтерну, 50
— декларація на З'їзді Рад, 53, 54
Фальківський (Левчук) Дмитро, поет групи розстр. „28", 246-249 п. 64
Фарбман (Рафаїл), ч. РСДРП, потім КПбУ, 27, 31, 40
Фариняк Е., книгар в США, 58 п. 34
Феденко Панас, проф., а.к. „Соціялізм давній...", а.с. „Микола Скрипник" і ін., 81 п. 49
Феодор, єпископ Прилуцький, 108
Филипович Павло, поет, 143, 232
Фельденко, журн., а.с. „Хліб", 189
Фітільов Гр., батько Хвильового, 141
Філянський Мих., поет-неоклясик, 231
Фішер Г. Г., представник АРА в РСФСР і Україні, а.к. „Голод...", 79 п. 46, 80
Фішер Люїс, а.с. „Нерівні брати" (нім. „Дер Монат"), 69, 70 п. 19
Фрунзе Міх., голова раднаркому УССР, 40
Фукс Клод, сов. розвідчик в Англії, 243, 244 п. 58
Хвильовий (Фітільов) Микола, письм., 141, 142, 243, 244, 245
Хмельницький Богдан, гетьман України, 69 п. 19
Хмельницький, автор проєкту конституції УССР,
Христюк Павло, ч. УПСР, а.к. „Замітки і матеріяли до історії української революції", 47 п. 7, 96
Хом'як, сов. агент, організатор вбивства полк. Є. Коновальця, 103 п. 28, 272 п. 25
Хрущов Нікита, вик. обов'язки секретаря ЦК КПбУ, 152 твердження про замір знищити укр. націю, 182
Хлестаков, персонаж п'єси Гоголя „Ревізор", 228 п. 20
Чемберс В., а.к. „Свідок" (англ.), 5 п. 1
Черчіль Вінстон, прем'єр мін. Англії, про політику „сили" СССР, 52 п. 21, про знищення „куркулів", 190 п. 77
Черкавський М., делегат ВУПЦС, 114
Чехівський Вол., прем'єр уряду УНР (Директорії), 109 п. 9
делегат ВУПЦР, 114, 121
інформації із заслання, 225 п. 9
Чехівський Мусій, свящ. (батько Вол.), 109 п. 9
Чикаленко Єв., гром. діяч, дідич в Україні, 75 п. 36
Чернов В. Н., ч. РСДРП, міністр Тимч. Уряду Росії, 128, 129
Черняхівський О., лікар, делегат ВУПЦС, 114
Чернявський М., поет, 231 п. 26
Чечель М., ч. УПСР, 96, 101
Чінґіз-Хан, організатор монгольської імперії, 129, 130
Чинченко Ів., а.с. „Винницька трагедія", 171 п. 21
Чулаєвський Як., єпископ УАПЦ, 119
Чумак В., письм., 231
Чупринка Гр., поет, 231
Чубар Влас, 103, 104
Шамуелі Тібор, а.к. „Російська традиція" (англ.), 14 п. 15
Шарай Кость, свящ. УАПЦ, 120
Шараєвський Нестор, єписк. УАПЦ, 115
Шахрай (Шах-Рай) Василь, ч. РСДРПб,
Шварцбардт Шл., вбивник Симона Петлюри, 134 п. 13
Шварц С., ч. ЦК КПбУ, 31
Шверник Н. М., ч. ЦК РКПб, 153
Шевченко Ів., письм., 234
Шевченко Роман, письм. групи розстр. „28", 246
Шевченко Ф. П., редактор „Історії УРСР" 1958 р., 168 п. 1
Шевченко Тарас, поет, 21 п. 26
Шеленберґ Вал., шеф ЗГА (секр. розвідки Гітлера), 264, 265
Шечейко-Сохацький, посол до Сойму, агент польської розвідки в КПП, 147 п. 40
Шифрин Аврам, автор свідчень перед сенатською комісією США, 135 п. 14, 270 п. 22
Шкірятов М. Ф., ч. ЦК РКПб, 163
Шкурат, актор, 99
Шліхтер А., комісар „продразвьорстки" в Україні, 37, 188, 263

Шляпніков А., нарком праці РСФСР, лідер „робочої опозиції" проти Леніна, 85
Шраг Микола, ч. УПСР, 57, 96, 101 п. 25
Шрайбер С., ч. РСДРПб,
Шиґальов, персонаж повісті „Біси", 13, 171 п. 11
Шумський Ол., ч. УПСР, потім УКПб, КПбУ, нарком освіти УССР, 31, 140, 144, 146 п. 39
Штейн, співробітник Ягоди, 268
Штуль-Жданович Олег, голова ПУН, 5 п. 2
Щербаківський Д., проф., 114
Щербина Олекса, письм. групи розстр. „28", 246
Юркевич (Рибалка) Лев, ч. УСДРП, а. к. „Рос. С-Д. і національне питання", 17, 18
Ягода Генр., нарком ГПУ-НКВД, 196
Яворський М., сов. історик, 36 п. 26
Яковлів В. І., с. УПСРб, потім УКП, заст. голови всеукр. ЧК, 249 п. 64
Якір І. Е., командарм Київської військової округи, 266
Янсон, суддя партійного суду „внутр. кабінету" Сталіна, 161
Яловий Мих. (Юліян Шпол), письм., 235, 236
Янке, знавець совєтських справ нім. розвідки (РЗГА), 265
Яновський, письм., а.к. „Майстер Корабля" і ін., 99, 235
Янушевський Кость, свящ. УАПЦ, 118
Ярещенко Олександер, єпископ УАПЦ, 115
Ярославський Ємельян, голова ліґі безбожників СССР, редактор „Безбожника", 126
Ярошенко Вол., письм., 237

З М І С Т

	стор.
Розділ I — Критика минулого (замість вступу)	5
Додаток до розділу I — „Община" і „Артєль"	22
Розділ II — Організація влади (большевиків) в Україні	25
Розділ III — Українські політичні партії в системі большевизму	45
Розділ IV — Пожнив'я воюючого комунізму	62
Розділ V — НЕП і Українізація	85
Розділ VI — Церква	107
Розділ VII — „Націоналістичні ухили"	128
Розділ VIII — „Третя Революція"	150
Розділ IX — „Ліквідація куркуля, як кляси"	168
Розділ X — „Індустріялізація"	206
Розділ XI — „Інженери людських душ"	220
Розділ XII — Боа Констриктор	256
Розділ XIII — Статистика	279
Résumé	291
Бібліографія	294
Гасловий покажчик	301